

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ЭНЦИКЛОПЕДИЯ БОРБОРУ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Башкы редактор **Ү. Асанов**

Жооптуу редактор **А. Акунов**

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Б. Солтонбеков (төрагасы), А. Акунов, Т. Ожукеева, К. Байболов, Д. Андашев, Ч.
Жумагулов, А. Кубатова

ТАРЫХ, ФИЛОСОФИЯ ЖАНА УКУК РЕДАКЦИЯСЫ

Редакция башчысы А. Кубатова, редакторлор: А. Орозов, Н. Жылдызова.

САЯСАТ ТААНУУ

**ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК
ОКУУ КУРАЛЫ**

БИШКЕК – 2004

ББК 66.01я2

С 23

АВТОРЛОР

Абдувалиева Р.

Абдыраманова Ч.

Акунов А.

Байболов К.

Бактыбаева Э.

Бекбосун кызы А.

Дүйшө кызы Н.

Ибраева В.

Мамбеталиева Э.

Ожукеева Т.

Осмоналиева Ч.

Солтонбеков Б.

Сыдыкбаев Ч.

ISBN 9967-14-011-9

© Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004.

Сөз БАШЫ

Кыргызстанда граждандык коомду жана демократиялык укуктук мамлекетти курууда саясий аң-сезим жана саясий маданияттын жогорку деңгээлин калыптандыруу жана өнүктүрүү зарылдыгы күн өткөн сайын өсүүдө. Саясат, саясий система, бийлик түшүнүктөрү бүгүнкү коомдук турмуштун ажырагыс бөлүгүнө айланууда. Ошондуктан, учурда саясат таануу илиминин күндөлүк турмуштагы теориялык жана практикалык мааниси жогорулоодо. «Саясат» түшүнүгү байыртадан эле белгилүү болсо да, илим катары адегенде 16–18-кылымдарда Батыш Европада, кийинчерээк Америка Кошмо Штаттарында калыптанган. Ал эми Кыргызстанда болсо, 20-кылымдын 90-жылдарынын башында гана өз алдынча илим катары бөлүнүп чыгып, жогорку окуу жайларынын окуу программасына киргизилген.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналып даярдалган тармактык энциклопедиялардын бири болгон бул эмгек «Политология» (авторлору А. Акунов, Т. Ожукеева, К. Байболов) деген ат менен 1996-жылы жарык көргөн кыскача сөздүктүн кайрадан иштелип, жаңы маалыматтар менен толукталып чыгышы. Энциклопедиялык бул басылма эки бөлүктөн турат. Обзордук бөлүгүндө саясат таануу илиминин теориялык маселелери, предмети, тарыхы, ошондой эле Кыргызстандагы саясий ой-пикирдин өнүгүүсү, анын өзгөчөлүгү, жалпы эле бийлик, учурдагы саясий системалар, режимдер, саясий институттар, идеология, саясий аң-сезим жана саясий маданият, саясий конфликттер, Кыргыз Республикасындагы адамдын конституциялык укуктары жана эркиндиктери жөнүндө кеңири баяндалган.

Экинчи бөлүгүндө саясат таануу илимине таандык терминдер, алардын ичинде кыргыздардын саясий тарыхынан жана бүгүнкү саясий турмушунан алынган түшүнүктөр, чет элдик белгилүү саясат таануучулардын, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалын түптөөгө катышкан, репрессияга дуушар болуп, кийин акталган тарыхый инсандардын айрымдарынын таржымалдары, республикадагы саясий партиялар жөнүндө жана башка макалалар алфавиттик тартипте жайгаштырылды.

Бул энциклопедиялык окуу куралын даярдоодо 500дөн ашык монографиялар, энциклопедиялык басылмалар, көркөм жана публицистикалык эмгектер пайдаланылды. Тарых илимдеринин доктору, профессор А. Акунов башында турган Т. Ожукеева, К. Байболов, Б. Солтонбеков ж. б. авторлор, ошондой эле редакциянын кызматкерлери бул басылманын жарык көрүшүнө жигердүү салымдарын кошушту. «Саясат таануу» энциклопедиялык окуу куралы студенттерге гана арналбастан, жалпы эле саясатка кызыккан окурмандардын саясий илим алкагындагы суроо-талаптарын канааттандыруу максатында түзүлдү.

Бул эмгек жөнүндөгү сын-пикир, сунуш жана толуктоолоруңуздакы төмөнкү дарекке жибериниздер: 720040, Бишкек ш., Эркиндик проспекти, 56, Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Башкы редактор Ү. Асанов

АБДРАХМАНОВ Жусуп (1901–1938) – мамлекеттик жана саясий ишмер. 1911–16-ж. Сазанов айылындагы (азыркы Ананьев) орус-жергиликтүү мектебинде, Каракол шаарындагы башталгыч окуу жайында окуган. 1916-ж. Үркүндө эл менен кошо Кытайга качып, 1917-ж. кайтып келген. Совет бийлиги орногондон кийин аны бекемдөөгө жигердүү катышкан. 1919-ж. РКСМ Түркстан бюросунун президиумунун жана РКСМдин Жетисуу областтык Уюштуруу бюросунун мүчөлүгүнө шайланган. 1920-ж. Москва шаарында өткөн РКСМдин 3-сьездинин делегаты болуп, анда В.И.Ленин менен сүйлөшүп пикир алышкан. 1920-жылдан партиялык жооптуу кызматтарда, 1927–33-ж. Кыргыз АССРинин Эл комиссарлар Советинин төрагасы болуп иштеген. 1933-ж. сентябрда «Алаш Ордо» контрреволюциячыл уюмунун өкүлү деген жалаа менен камалып, 1938-ж. 5-ноябрда атылган. 1958-ж. акталган. А. Кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү үчүн зор аракеттерди жүргүзүп, Кыргыз АССРин союздук республикага айландыруу зарылчылыгы жөнүндө Сталинге бир нече жолу кат жазып кайрылган. Ал Кыргызстандын экономикасын, маданиятын өнүктүрүүгө, ошондой эле кыргыз тилинин маанисин көтөрүүгө, башкаруу жана чарбалык органдар аппаратына жергиликтүү элден адистерди даярдоого зор салым кошкон. А-дун кыргыз тарыхын изилдөө боюнча алгачкы эмгеги 1938-ж. «Кыргызстан» деген ат менен жарык көргөн, мындан тышкары «1916-жылкы көтөрүлүш жөнүндө» (1932), «Көчмөн жана жарым көчмөн чарбалардын отурукташы жөнүндө» (1932), «Күндөлүгү» ж.б. эмгектери белгилүү.

АБСЕНТЕИЗМ (лат. Absent) absentia – катышпоо) – *бийликтин* өкүлчүлүк уюмдарын, *мамлекет башчыларын* шайлоодо шайлоочулардын добуш берүүдөн баш тартышы. А-дин болушу, бир жагынан, коомдогу адамдын эркиндигинин белгиси, адам өзүн алып жүрүүнүн варианттарын тандоо укугуна ээ. Экинчи жагынан, А-дин болушу граждандардын бир бөлүгүнүн шайлоонун жыйынтыгына ишенбөөчүлүгүн, талапкерлердин программалары жана убадалары менен граждандардын жашоо келечегинин ортосунда байланыштын жоктугун, шайлоо кампаниялары мезгил-мезгили, менен өткөрүлүп туруучу гана чоң саясий оюн экендигин көбүлдүрөт. Граждандык коомдун институттары канчалык жогору өнүккөн болсо, адамдардын өзүн-өзү аныктоо мейкиндиги (өз алдынча ишинин *болушу*, мамлекеттик эмес структурада иштөө) канчалык кеңири болсо, анда А-дин дайыма жашап туруу мүмкүнчүлүгү ошончолук жогору болот. Адам укугу *жана эркиндиги* корголгон, экономикалык туруктуулук байкалган, социалдык системасы калыптанган өлкөлөрдө А. коомдун бир бөлүгү катары, астейдил көрүнүш болуп калат. Бирок. А. дайыма эле эркиндик жана жыргалчылык менен бирге болбостон, кээде граждандардын бийликтен четтелиши катары көрүнүп, саясатчыларга карата ишенимдин кетишин, саясий ишкердикке карата кызыкчылыктын жок экендигин билдирет. Эгер А. массалык көрүнүшкө айланса, анда өкүлчүлүк уюмдардын легитимдүүлүгүнө, шайлангандардын авторитетине коркунуч туулат. Ошондуктан А. саясий практиканы сындап баалоого себеп болот. А-дин өсүшүн *саясий кризистин* белгиси катары, саясатчылар альтернативдик варианттарды берүүгө жөндөмсүз деп кароого да болот. А-ди *бойкоттон*, саясатка каршылык көрсөтүү демонстрациялары аркылуу катышуудан, шайлоо кампаниясын үзгүлтүксүз учуратууга, бийликтин өкүлчүлүк системасын алсыратууга карата жасалган аракеттерден айырмалай билүү керек.

АБСОЛЮТИЗМ (лат. absolutus – толук, сөзсүз, чексиз, шартсыз) – мамлекетти башкаруу формасы; ага ылайык саясий *бийлик* бир адамдын – монархтын колуна топтолгон. А. мамлекеттик бийликтин жогорку деңгээлдеги борборлоштурулушу менен айырмаланып, коомдогу жогорку бийликтин өкүлдүк уюмдары жоюлат (мисалы, Россиядагы Романовдор династиясынын башкаруусу 1613–1917).

АВАНТЮРИЗМ, саясий (фр. avanture – окуя, тобокелчилик) – чыныгы абалды, объективдүү шарттарды, саясий күчтөрдүн жана каражаттардын жайгашышын, коомдук турмуштун өнүгүү мыйзам ченемин эске албай, оңой эле ийгиликке жетүүгө умтулган, тобокелге салган саясий *ишмердүүлүк*. Бул бийликтен кетип жаткан же демократиялык жол менен бийликке келүүгө мүмкүнчүлүгү жок топтордун аракеттерине мүнөздүү. Бийликти басып алуу же кармап туруу – авантюристтер үчүн башкы нерсе. Алар жетекчиликке алган принцип – «негизгиси чырды баштап коёлу, андан аркысын көрө жатарбыз». Адатта А. элди оор кесепеттерге дуушар кылат жана алар өз күнөөлөрү үчүн жоопкерчиликти моюндарына алышпайт.

«**АВЕСТА**» – б. з. ч. VIII–VII к. байыркы Иранда пайда болгон диний, маданий эстелик. *Зороастризм* окуусунун ыйык китептер жыйнагы. Бардыгы 21 китептен турат. Өзүнө диний, укуктук көрсөтмөлөрдү кудайга ишарат кылуу тартиби, сыйынуу гимндерин жана көптөгөн мифтик элементтерди камтыйт. Коомдогу адамгерчилик менен мээримдүүлүк – жакшы ой, жакшы сөз, жакшы иш принциптеринен көрүнүп турат дейт, анда.

АВТАРКИЯ (гр. autarkeia – өзүн канааттандыруу) – өзүнчө алынган бир өлкөнүн алкагында, башка өлкөлөрдөн көз карандысыз, обочолонгон экономиканы түзүү саясаты. Тарыхта А. көбүн эсе феодалдык *мамлекеттерге* мүнөздүү келет. А. – согуш учурунда, экономикалык блокада шартында өлкөнүн өзүн-өзү камсыз кылуусу катары, согушкан тараптардын официалдуу доктринасы катары да мааниге ээ.

АВТОКРАТИЯ (гр. autokrateia – өзү бийлөөчүлүк) – жеке адамдын чектелбеген, шарт коюлбаган, көзөмөлгө алынбаган толук бийлиги менен мүнөздөлүүчү башкаруу формасы (мисалы, байыркы Чыгыштагы – деспотия, байыркы Рим ж. б. империялар, абсолюттук монархиялар).

АВТОНОМИЯ (гр. avtonomia – көз каранды эместик) – Конституцияда бекитилген *мамлекеттин* кайсы бир бөлүгүнүн өз алдынча башкаруу боюнча укугу. Иш жүзүндө А. тили, үрп-адаты жана экономикалык турмушунун өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган элдердин топтолушуп жашаган аймактарында түзүлөт. А. дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө бар. Алсак: Россия Федерациясынын субъектилери: Калмык Республикасы ж. б.; АКШдагы штаттар; Германиядагы Баварияга окшогон жерлер ж. б. А-нын эки формасы белгилүү – саясий жана административдик. Саясий А. – укугунун көптүгү, өзгөчө Конституциясынын, *мамлекеттик бийликтин* жогорку уюмдарынын болушу менен мүнөздөлөт. Административдик А. – башкаруу сферасын гана камтыйт, анын укуктарын мамлекеттин борбордук уюмдары аныктайт.

АВТОРИТАРИЗМ (лат. autoritas – бийлик, таасир) – демократияга каршы бийлик жүргүзүү системасы. Тарыхый формалары: Азиялык тирания жана деспотия. Байыркы, орто кылымдык, жаңы жана соңку тарыхта согуштук-

полициялык, фашисттик режимдер, «казармалык коммунизмдин» ар түрдүү варианттары. А. – жеке башкаруучунун мыйзамсыз зордукчул, чексиз бийлик укугу.

АВТОРИТЕТ (нем. autoritat, лат. auctoritas – бийлик, таасир) – 1) коомдук турмуштун ар-түрдүү тармагындагы кандайдыр бир адамдын же уюмдардын жумуруят кабыл алган формалдуу эмес таасири (мис., тарбиялоодо, илимде ж-а билимде, нравалык баркына, тажрыйбасына негизделген (ата-эненин, дарыгердин ж. б.); 2) саясий бийликке карата адамдын же уюмдун коомчулук тарабынан таанылган таасири. А. лидерлик кылуунун милдеттүү шарты. А. бардык адам коомдорунда болот. Анын зарылдыгын анархисттерден башка бардык саясий агымдар таанышат. А-ке ээ болгон официалдуу лидерлердин партиянын жетекчилигине келиши, премьер-министр, президент, спикер болуп шайланышы демократтык системаларга мүнөздүү көрүнүш. Демократтык саясий системаларда А-тин көптөгөн түрлөрү болот. А-тин эң маанилүү түрлөрү: адатка баш ийүү өнөкөтүнө, белгилүү бир адамды сыйлоого негизделген эркин сыйлоодон улам пайда болгон – мыйзамдык же конституциялык; лидерге жекече жакындыгы бар, анын өзгөчө сапаттарына байланышкан – харизматикалык ж. б. А-тин демократтык тиби – лидерге карата ишенимди, жетекчилик жалпысынан ийгиликтүү болсо, анда лидердин кээ бир мүчөлүштүктөрүн кечирүү, оппозиция тарабынан сын мамиленин болушу талапка ылайык деп билет. Саясий лидерге авторитардык тип мүнөздүү болсо, анда мамлекеттик бийлик бир адамдын колуна топтолушу мүмкүн. Анын адресине өтө терең сын айтылбайт. Коомчулуктун ою боюнча авторитардык лидердин өзгөчө сапаттары болот; өтө акылдуу, ишке жөндөмдүү, талбай натыйжалуу иштейт, окуяны алдын ала билип турат, ага каршы чыгып, капалантууга болбойт ж. б. А-тин мындай тибин харизма дейт.

АГИТАЦИЯ (лат. agitatio – кыймылга келтирүү) – кеңири эл массасынын же бир социалдык топтун саясий жигердүүлүгүн көтөрүү жана саясий аң-сезимди жогорулатуу үчүн оозеки, басма ж. б. массалык маалымат каражаттарын колдонуу менен идеяларды, программаларды таратуу ишмердиги. Өзгөчө шайлоо кампаниялары мезгилинде талапкерлер жана саясий уюмдар тарабынан кеңири колдонулат. Пропаганда менен тыгыз байланышкан.

АГРАРДЫК ПАРТИЯ мамлекеттик официалдуу каттоодон 1993-ж. 26-ноябрда өткөн. А. п. дыйкандардын кызыкчылыгын көздөйт жана коргойт, агрардык реформаны ишке ашырууну, рынокту арзан азык-түлүк менен толтурууну максат кылган партия. А. п-нын программасына жана Уставына ылайык төмөндөгүдөй милдеттери бар:

- коллективдүү чарбалардын эмгекчилерин, фермерлерди, арендаторлорду, заводдун жумушчуларын, токойчуларды, мугалимдерди жана партиянын планын ишке ашырууну каалагандардын бардыгын өз катарына тартуу;
- мамлекеттик уюмдардын кароосуна зарыл болгон сунуштарды киргизүү;
- айылдын кызыкчылыгы үчүн мыйзамдын чегинде ар түрдүү коомдук-саясий иш-чараларды өткөрүү;
- агрардык реформанын ишке ашырылышына көмөктөшүү жана ал процесстин иреттүүлүгүнө жетишүү ж. б. «Токой жөнүндөгү мыйзамды» иштеп чыгуу зарыл деп эсептешет. *Сууну, ирригациялык* курулуштарды рационалдуу пайдалануу. «Суу жөнүндө мыйзамдын» кабыл алынышын сунуш кылат.

Кыргыз Республикасында жер жана агрардык реформаны тереңдетүү боюнча кабыл алынган мамлекеттик указдардан кийин А. п-нын ишмердүүлүгүндө бир топ жандануулар болду. Республиканын ондон ашуун райондорунда баштапкы партиялык уюмдары түзүлгөн. Мамлекеттик бийлик структурасы менен тыгыз байланышта иш алып баруу А. п-га мүнөздүү белгилердин бири.

АГРЕГАЦИЯ кара, *Кызыкчылыктардын агрегациясы*.

АГРЕССИЯ (лат. aggressio – кол салуу) – БУУнун Уставы тарабынан мыйзамсыз деп табылган, мамлекеттин же улуттун эркине жана аймактык бүтүндүгүнө, саясий көз каранды эместигине каршы экинчи мамлекеттин куралдуу кол салуусу. А. тикелей же кыйыр түрүндө жана кошо катышуу формасында (өзүнүн аймагын агрессиялык аракеттерди ишке ашыруу учун пайдаланууга берүү, курал-жарак жана кенешчилерди берүү, агрессорду материалдык-техникалык жактан камсыздоо) болот. Куралдуу кол салууну ишке ашырган мамлекет А. субъектиси болот. А. фактысын таануу укугу *БУУнун* Коопсуздук Кеңешине таандык, СССРдин жана социалисттик лагердин жоюлушу менен эл аралык мамиледе согуштук күчтөрдүн атаандаштыгы басандап, А. болтурбай коюу мүмкүнчүлүгү жогорулоодо. Тикелей А-га бир мамлекеттин куралдуу күчтөрүнөн бөлөк бир мамлекеттин аймагына кол салуусу же басып кирүүсү, мындай кол салуунун же басып кирүүнүн натыйжасында өлкөнү басып алуусу (убактылуу басып алуу да); бөлөк өлкөнүн аймагын аннексиялоонун бардык түрлөрү кирет. Ошондой эле мамлекеттин аймагын бомбалоо же ага каршы курал колдонуу, бир мамлекеттин куралдуу күчтөрүнөн башка мамлекеттин портторун же деңиз жээктерин курчоого алуусу, жөө аскерлерине жана аскер деңиз же аба күчтөрүнө кол салуусу, башка өлкөдө аскер күчүн кармап *туруунун* эл аралык келишимде белгиленген эрежелерин бузуу ж. б. да тикелей А. болуп саналат. А-га мисал: фашисттик Германиянын СССРге кол салуусу (1941), Египетке каршы англия-француздук-израилдик А. (1956), Кувейтке каршы ирактык А. (1992) ж. б.

АДАМ-АТА – Библияда жана Куранда эң алгачкы киши, адамзаттын атасы. Библиянын «Жаңы осуятында» А.-А-ны Кудай топурактан жууруп жасаганы, жан киргизгени айтылат. Куранда болсо А.-А. чоподон, башка бир сүрөөсүндө топурактан, кыртыштан жасаган делет. А. А-ны жалгызсыратпоо үчүн Кудай Обо энени (Библияда Ева, Куранда Обо – кабырга) жараткан имиш. Шайтандын (башка бир аты Иблис) тилине кирип, А.-А. менен Обо эненин бейиштеги дарактын үзүүгө тыюу салынган мөмөсүн жеп «күнөөгө батышкандыгы» үчүн Кудай аларды жазалап «бу дүйнөгө» түшүргөн имиш. А.-А. Обо Эне – бейиштеги тилеп жеген мөмөсү – буудай. Аларга кудай жакшы көргөн тамагыңарды жерде жашаганга насип кылдым деген. Ар кыл *расаларга, тилдерге, этностук топторго кирген элдердин бардыгынын тең* ата-теги А.-А-га барып такалат. Ислам уламыштарында А.-А. – алла тааланын пайгамбарларынын алгачкысы. Мухаммед пайгамбар – акыркысы деп айтылып жүрөт.

АДАМ МАМИЛЕЛЕРИНИН ТЕОРИЯСЫ – XX к. 2-жарымында АКШ ж. б. өлкөлөрдө иштелип чыккан адамдарды башкаруу концепциясы. Адамдын умтулууларын, мотивдерин, баалуулуктарын изилдөө менен эмгекти гумандаштыруунун программаларынын моделдерин түзүүнү негизги максат кылып коёт.

АДАМ УКУГУ ЖАНА ЭРКИНДИГИ – 1) адамга табият берген жана мамлекет тарабынан корголуп жана гарантияланып турган укуктар. Бул укуктар ар бир адамга төрүлгөндөн эле таандык болуп, мыйзамдык чектөөлөрдөн жана мамлекеттик чек аралардан көз карандысыз аракет кылат. Буларга – жашоо жана дененин кол тийбестиги укугу, кишинин кадырын сыйлоо, мыйзамсыз камоо жана кармоодон эркин болуу, ишеним жана абийир эркиндиги ж. б. кирет.

2) Инсандын укугу жана эркиндигинин өтө кеңири комплексин, алардын ар кандай түрлөрүн өзүнө камтыйт: граждандык, саясий, экономикалык, социалдык, маданий укуктар. Индивиддик жана *коллективдүү* укуктардын булардан башка да түрлөрү бар. Эң жогорку коллективдүү укук – бул көз каранды эмес мамлекетти түзүү укугу. Эгер бул укукту ишке ашыруу мүмкүн болбосо, анда мектептерде эне тилинде окутуу же белгилүү бир райондордо өз тилин официалдуу тил катары мыйзамды бекитүү үчүн күрөшүү ж. б. *Коллективдүү* укук көп улуттук мамлекеттердеги этностук азчылыктардын аракеттерине мүнөздүү. А. у. ж. э. «тепселген» өлкөлөрдө *коллективдүү* укук курч мүнөздө болуп, ички карама-каршылыктарга алып келет.

АДАМ УКУГУНУН ЖАЛПЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ 1948-ж. 10-декабрда Бириккен Улуттар Уюмунун (ООН) Генералдык Ассамблеясы тарабынан кабыл алынган. Кириш бөлүмдөн жана 30 статьядан турат. Расасы, жынысы, тили, динине карабай адам укуктарын, эркиндигин урматтоо, сыйлоо керек деп чечмеленет. Декларацияда инсандын элементардык укуктарынын ичинен эң оболу ар бир адам жашоого, эркиндикке, керт башына эч кимдин тийбестигине укуктуу (3-статья), эч ким күлчүлүктө же эрксиз абалда болбоого (4-статья), бирөө тарабынан кыйноого же адамдык беделди кемсінтүүчү ырайымсыз, катаал мамилеге, жазага кириптер кылынбоого (5-статья), зомбулук менен кармалбоого, куугунтукталбоого (9-статья) тийиш. Инсандын элементардык укугуна, ошондой эле адамдын жеке жана үй-бүлөлүк турмушуна, турак жайына, кат жазышуунун жашырындуулугуна эч кимдин тийүүгө укугу жок, ар бир адам ар-намысы менен беделин коргоого (12-статья) деп көрсөтүлгөн. Декларацияда адамдын саясий, граждандык укуктары, эркиндиги жөнүндө да айтылган. Алар: ой-пикирдин эркиндиги, динге ишенүү-ишенбөө, каалаган динди тутуу, көз караштын эркиндиги жана аны эркин билдирүү, чогулуш өткөрүүгө, бирикме, союз түзүүгө укуктуулук (18–20-статьялар); ар бир адамдын жалпыга тең, жашыруун добуш менен шайлоого, өз өлкөсүнүн башкаруу ишине катышууга укуктуулугу (21-статья); бир жактан экинчи жакка көчүп барууга жана жашоо үчүн өзүнө тургун жер тандоого укуктуулугу (13-статья); баш калкалоого укуктуулук (14-статья); граждандуулукка укуктуулук (15-статья); мүлк күтүүгө укуктуулук (17-статья). Анда экономикалык, социалдык жана маданий жактан укуктуу ишке ашыруу үчүн инсандын эркин өнүгүшүн, беделин коргоо зарыл (22-статья) деп көрсөтүлгөн. Буга төмөнкүлөр кирет: эмгекке укуктуулук, тең эмгекке тең акы төлөө, профсоюздарды түзүүгө укуктуулук (23-статья), дем алууга укуктуулук (24-статья) социалдык камсыздоого, эне менен баланы бөтөнчө коргоого укуктуулук (25-статья), билим алууга жана маданий турмушка катышууга укуктуулук (26–27-статьялар). Декларацияда көрсөтүлгөн адам укуктарынын бардыгынын негизинде тең укуктуулук принциби жатат. Бардык адамдар мыйзам алдында тең жана мыйзамдын коргоосунан эч кандай айырмасыз тең пайдаланууга укуктуу (7-статья). Мындан тышкары ага граждандык жана саясий укуктар жөнүндөгү Эл аралык Пакт (1966-ж. кабыл алынган) кирет. Адам укугу жөнүндө Эл аралык Билден тышкары БУУ тарабынан бир катар башка документтер да кабыл алынган (Баланын укугу Декларациясы (1959-ж.) ж. б.). Адам укугу концепциясынын өнүгүшү улантылууда.

АДАПТАЦИЯ (лат. adaptatio – ылайыкташуу, ыңгайлашуу)(саясатта) – саясий субъекттин өзүн курчап турган чөйрө менен өз ара аракетинин спецификалык түрү. Бул аракеттин жүрүшүндө жана жыйынтыгында субъекттин талаптарынын курчап турган абалга карата ыңгайланышуусу болуп өтөт. А. түшүнүгү алгач биология илиминде пайда болуп, жандуу организмдин жашоонун тышкы шарттарына карата ыңгайланышуусун мүнөздөгөн. Саясатта А. субъекттин саясий-социалдык чөйрөнүн талаптарына карата пассивдүү ыңгайлашуу процессин, же субъекттин активдүү түрдө өзгөрүш процессин түшүн-дүрөт.

АДАТ (араб. салт, үрп-адат) – коомдо же белгилүү бир социалдык топто узак мезгил бою колдонуунун натыйжасында, алардын мүчөлөрү үчүн көндүм болуп калган жүрүм-турум эрежелери. А. д. уруулук түзүлүш мезгилинде коомдо адамдардын жүрүм-турумун жөнгө салуунун негизги формасы болгон.

АДАТ УКУГУ – салт түрүндө колдонуп келген адат нормаларынын жана жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы. А. у. алгачкы жамаат коому бузулуп, жеке менчик келип чыккан мезгилде пайда болгон. А. у. эл урууларга бөлүнүп жашаган коомго мүнөздүү. А. у-нун нормалары коомдун шарттарына жараша өзгөрүп ыңгайлашып турат. XIX к-дын орто ченине чейин кыргыздарда А. у. колдонулган, кийинчерээк Россия империясынын мыйзамдары менен катар шарияттын эрежелери да укуктук негизде болуп келген (айып, кун, барымта, калың, көп аял алуучулук ж. б.). Кыргыздарда А. у-нун булактары болуп: адат, салт, бийлердин бүтүмү, бийлер тобунун жоболору эсептелген. Октябрь революциясынан кийин А. у. нормалары зыяндуу феодалдык калдык деп эсептелип, мыйзам жүзүндө жокко чыгарылган. А. у-н колдонгондорго кылмыш жоопкерчилиги белгиленген. Кыргыз журтчулугу А. у-нун жакшы жактарын сактап калышкан. Калк башына күн түшүп, оор саясий-экономикалык кыйынчылыктар мезгилинде оор абалдан чыгып кетишине ыңгайланыштырылган А. у-тары (уруунун ичиндеги ынтымак, бирине-бири жөлөк болуу, каны бир туугандардын биригиши, аксакалдардын соту ж. б.) бар.

АДИЛЕТ ПАРТИЯСЫ – республикадагы саясий партиялардын бири. 1999-ж. мамлекеттик каттоодон өткөн. Республиканын бардык жерлеринде баштапкы уюмдары уюшулган. Жетекчи органдары – Саясий Кеңеш ж-а Саясий Кеңештин бюросу. Партиянын мүчөлөрүнүн саны 45 миңден ашат. Партиянын стратегиялык милдеттери – укуктук мамлекеттин калыптанышына, демократиялык реформалардын ишке ашуусуна парламенттик – президенттик башкарууга көмөк көрсөтүү. 2000-ж. бир мандаттуу округдар 6-ча Жогорку Кеңешке 10 адам шайланган. А. п-нын Саясий Кеңешинин төрагасы Касымов Т., Саясий Кеңештин бюро мүчөлөрү: Бөрүбаев А. А. Жумалиев К. ж. б. Ардактуу мүчөсү Ч. Айтматов. Жооптуу секретары Сергеева О.

АДМИНИСТРАЦИЯ – (лат. administratio – башкаруу) – аткаруу-тескөө иштерин жүзөгө ашыруучу, ошондой эле мыйзам чыгаруучу органдардын мыйзамдарын, чечимдерин жалпы мамлекеттик масштабда (Республиканын өкмөтү), облустук жана райондук деңгээлде.

АДМИНИСТРАЦИЯЛЫК УКУК мамлекеттик башкаруу органдарын уюштурууда жана алардын аткаруу иш аракетиин процессинде келип чыгуучу коомдук мамилелерди жөнгө салат. А. у-нун негизги булактарына Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары, Жогорку Кеңештин Указдары, өкмөттүн токтомдору, кодекстер, инструкциялар ж. б. кирет. А. у. нормалары аткаруу тескөө иш аракетиин жүргүзүүчү мамлекеттик органдарды уюштуруу эрежелерин; ушул органдардын жана аларда иштегендердин, ошондой эле граждандардын, мамлекеттик уюмдарда жана мекемелерде иштегендердин мамлекеттик башкаруу жаатындагы укуктарын жана милдеттерин аныктайт. Бул нормаларда көрсөтүлгөн эрежелер милдеттүү түрдө аткарылууга тийиш жана мамлекет тарабынан тарбия, уюштуруу, мажбурлоо чаралары аркылуу камсыз кылынат. А. у. мамилелерин пайда кылуучу укуктук фактылар: мыйзамдын же башка нормативдик актынын чыгышы, адамдардын аракеттери, табигый кырсык. А. у. объектиси болуп көбүнчө адамдардын иш-аракети, алардын жүрүм-туруму саналат.

АЗИЯ ӨНҮГҮҮ БАНКЫ Азия материги жана Тынч океан бассейниндеги өлкөлөр үчүн ал өлкөлөрдүн экономикалык саясатын координациялоо, алардын регионалдык кызматташтыгын стимулдаштыруу жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө өбөлгө көрсөтүү максатында БУУнун Экономикалык комиссиясынын чечими менен 1965-ж. негизделген. Бүгүнкү күндө анын 50гө жакын мүчөсү бар. Жайгашкан жери – Манила (Филиппины). Банктын ресурсу акционердик капиталдан жана кошумча тартылган каражаттардан турат. Мүчө – мамлекеттер кошкон уставдык капиталдын теңи: 50%и алтын же конверттелген валюта да 50%и – улуттук валюта менен төлөнүүгө өтөт. Банк кредитти жылына 1% менен 30–40 жылга берет. Эсеп америкалык доллар менен жүрөт. Уставдык капиталдын 70%не жакынын өнүккөн капиталисттик өлкөлөр көзөмөлдөшөт, ушундан улам банктын саясатын да алар аныкташат (биринчи кезекте Япония жана Америка). Кредиттин көпчүлүгү демократтык багытта өнүгүп келе жаткан мамлекеттерге берилет.

АЙКЫНДУУЛУК советтик саясий илимде иштелип чыккан сөз эркиндиги түшүнүгү. Россиялык А-тун тамыры Н. Карамзиндин «Россия мамлекетинин тарыхы» эмгегинде айтылат. Ал «самодержавиенин өнүгүүсү дворянинден тартып мешанинге, жөнөкөй элге чейин укуксуз болгон багытта жүрдү» деген, кийин 1859-ж. Министрлер Совети «басма сөздүгү айрым окуялар жөнүндө чуулгандуу маалыматтар мамлекет үчүн кошумча маалымат алууга мүмкүн болсо гана жарыялансын» деп чыккан. Ошол мезгилде гана А. азыркы маанисин ала баштаган. 1905-ж. Мамлекеттик Думанын I-сессиясына 44 делегат «Басма сөз, сөз эркиндиги жөнүндө мыйзам» проектисин сунуш кылышат, бирок ал өтпөй калган. Революциядан кийин В. И. Ленин тарабынан атайын декрет, сөз, укук, шайлоо ж. б. эркиндиктер мыйзамдаштырылган. Митинг, чогулуштарда, басмада мамлекеттин иштери жөнүндө ачык талкуулоо мүмкүнчүлүгү А-тун демократиялык өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк берген. Бирок, көп өтпөй, административдик система А-тун элементтерин жок кыла баштаган. А. жөнүндө мыйзамдын проектиси 1987-ж. даярдалып, Президиумда кабыл алынган эмес. А-тун негизги таянычы – сөз, басма сөз эркиндиги, демек – граждандардын өз оюн билдирүү, каалаган маалыматын таратуу, ал үчүн маалымат булактарынан колдонуу мүмкүнчүлүгү. Гражданиндун ички, жеке турмушуна, абийирине кийлигишүүгө болбойт. Гражданиндин суроолорго (журналист берген) жооп бербей коюуга да акысы бар. *Бириккен Улуттар Уюму* тарабынан кабыл алынган (1948-ж.) *Адам укугунун жалпы декларациясы* ар бир адамдын укугун, эркиндигин (сөз, басма сөз, көз караш) бекемдейт. Граждандык укуктарды коргоо *Кыргыз Республикасынын Конституциясында* атайын бөлүм менен белгиленет.

АЙТМАТОВ Төрөкул [(1903, Олуя-Ата уезди, Күркүрөө болушу, (азыркы Кара-Буура р-ну), Шекер айылы –1938 Фрунзе)] – көрүнүктүү мамлекеттик ж-а партиялык ишмер. 1925-жылдан ВКП (б)нын мүчөсү. 1917-ж. орус-жергиликтүү мектебин бүтүргөн. 1920–21-ж. Пишпек шаар-уездик Ревкомунда Жаштар м-н иштөө бөлүмүн тейлеген. 1921–24-ж. Москвадагы кызыл-профессура институтунда окуган. 1924–26-ж. ВКП (б) Кыргыз обкомунун үгүт ж-а пропаганда бөлүмүнүн башчысы, 1926–29-ж. ВКП (б) Каракол – Нарын округдук комитетинин, Жалалабат кантондук комитетинин секретары. 1927–29-ж. Жалалабат кантонунда жер-суу реформасын жүргүзүү комиссиясынын башчысы. Жер-суу реформасынын планын А. өзү иштеп чыккан. 1929–31-ж. Кыргыз АССРинин Ө. ж. – соода эл комиссары ж-а Эл чарбасынын борбордук кеңешинин төрагасы. 1931–33-ж. ВКП (б) Араван-Буура райкомунун I-секретары, 1934–35-ж. ВКП (б) Кыргыз обкомунун экинчи секретары, 1935–37-ж. Москвада университетте окуган. 1937-жылы репрессияга дуушар болгон. А. 1957-ж. акталып партиялыгы калыбына келтирилген. Сөөгү 1992-ж. Чоң Таштагы “Ата-Бейит” көрүстөнүнө кайрадан коюлган. Шекер айылындагы мектепке А-дун ысымы ыйгарылган.

АЙЫЛ БАШЧЫСЫ калктуу пункттун жашоочуларынын өкүлдөрү менен кеңешүүнүн жыйынтыгында дайындалат. Айыл өкмөтүнүн составына кирет жана айыл өкмөтүнүн башчысы тарабынан тапшырылган функцияларды аткарат. Эгерде айыл өкмөтүнүн аймактык составы эки-үч же андан көп айылдардан турса, анда ар бир айылдын айыл өкмөтү тарабынан дайындалган башчылары бар.

АЙЫЛ ӨКМӨТҮ – өз полномочиесинин чегинде жергиликтүү коомчулуктун ишмердүүлүгүн жана жашоо-тиричиликти камсыз кылууну башкарууну ишке ашыруучу айылдык, поселкалык кеңештердин ичиндеги аткаруучу-тескөөчү орган. Айылдык кеңештердин депутаттарынын полномочиелеринин аткарылышына жана алардын шайлоочуларына бере турган отчетторду даярдоодо жардам көрсөтөт. Айыл өкмөтү өзүнүн ишмердүүлүгү боюнча айылдык же поселкалык кеңешке, ал эми жөнөтүлгөн мамлекеттик полномочиелер боюнча жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысына жоопкерчиликти. Айыл өкмөтүнүн башчысы ошол аймактагы эл тарабынан төрт жылга шайланат. Айыл өкмөтү жергиликтүү жамааттын өкүлү, анын юридикалык жагы. Бирок ал мамлекеттин атынан жана анын жалпы пайдасы үчүн иш жүргүзөт. Айыл өкмөтү укук абалы жагынан мамлекеттик башкарууга тийиштүү, бирок мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнөн тышкары функцияларды да аткарат.

АКАЕВ Аскар (1944-ж. т., Кемин р-ну, Кызылбайрак айылы) – коомдук мамл. ишмер, Кыргыз Респ-нын Президенти; техника илимдеринин доктору (1981), профессор (1983), Кыргызстан ИАнын академиги (1987). 1968-ж. Ленинград так механика ж-а оптика институтун бүтүрүп, ошол эле институтта ага лаборант, аспирант, инженер. 1972–73-ж. Бишкек политехника ин-тунда ассистент, улуу окутуучу. 1973–76-ж. Ленинград так механика ж-а оптика ин-тунда улуу ил. кызматкер, улуу окутуучу. 1976-ж. Бишкек политехника ин-тунда улуу окутуучу, доцент, кафедра башчысы болуп иштеген. 1986–87-ж. Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин илим ж-а окуу жайлар бөлүмүн жетектеген. 1987-ж. Кыргызстан ИАнын вице-президенти, 1989-жылдан президенти болуп шайланган. 1989-ж. А. СССР эл депутаты болгон. 1989-ж. 27-октябрда Кыргызстан Жогорку Кеңешинин сессиясында альтернативдүү негизде, ал эми 1991-ж. 12-октябрда Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу өткөрүлгөн жалпы элдик шайлоодо суверендүү Кыргыз Респ-нын президенттигине шайланган. Илимпоз катары ал эсептөө техникалары ж-а кванттык радиофизика жагындагы проблемаларды чечүүгө көрүнүктүү салым кошту, жаңы илимий багыттын оптикалык эсептөө техника тармагын негиздегендердин бири. Анын илимий эмгектери биздин өлкөдө ж-а чет өлкөлөрдө кеңири маалым. 200дөн ашык илимий эмгектердин, 20дан ашык монографиялардын, китептердин автору. Нью-Йорктогу, Исламдык ж-а бир катар чет өлкөлүк мамлекеттердин академиги, Москва мамлекеттик университетинин ж-а башка университеттердин ардактуу профессору. Латын Америкасынын Биримдик Ассоциациясы тарабынан илимге, демократияга, элдердин ортосундагы боордоштук мамилелерди ж-а адам укугун өнүктүрүүгө кошкон салымы үчүн Гранд Кросс (Чоң Крест) ордени м-н (1992). Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты (1977), Ж. Неру атындагы Эл аралык биримдик фондусу сыйлыгынын лауреаты (1995), “Түрктүлдүүлүк дүйнөсүнүн жакындашы боюнча сиңирген эмгеги үчүн” Эл аралык сыйлыктын лауреаты (1999).

АКИМ – (араб. хахим – ойчул, философ, кийинки маанисинде, – дин кызматкерлеринин жана ак сөөктөрдүн иштерин башкаруучу) – бийлөөчү; атайын дайындалган же шайланган башкаруучу. Кыргыздар Кокон хандыгына баш ийип турган мезгилде акимдик аймактардын башында турган адам А. аталып, кушбек, бек, датка сыяктуу титулдарга ээ болгон. Кийинчерээк А. деп тек гана бийликтин кайсы бир баскычын ээлеген мамлекеттик бийликтин өкүлдөрү аталып калган. Учурда Кыргыз Республикасында А. административдик – аймактык бирдиктин (райондун) аткаруу бийлигинин жогорку кызмат адамы. Областтык, райондук жана шаардык акимчилик башкаруу институту 1992-ж. киргизилип, президенттик бийликтин жергиликтүү өкүлдөрү болушкан. 1994-жылдан А. мамлекеттик администрация башчысы деп өзгөртүлдү. А-ди дайындоо же кызматтан алуу – Президенттин укугу. А-дин ишмердиги жергиликтүү өкүлчүлүк бийлик органдары тарабынан көзөмөллөгү алынат. А-дин укуктары жана милдеттери мыйзам тарабынан бекитилет. 1995-ж. 5-февралда *Жогорку Кеңешке* шайлоо мезгилинде Бишкек жана Ош шаарларынын мамлекеттик администрация башчыларын (А-ди) түздөн-түз шайлоолор өткөрүлдү. Учурда Бишкек шаарында эки бийлик бар: 1) шаардык Кеңеш (өкүлчүлүк бийлик); 2) шаардык администрация башчысы (аткаруучу бийлик) – мэр.

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫ – 1917–20 -ж. Казакстанда пайда болгон саясий уюм. Конституциячыл демократия (кадет) партиясынын Казакстандагы тобу катары 1905-ж. пайда болгон. Ошол эле жылы жай айларында улуттук «А». п-нын Пишпектеги бөлүмү «Алаш ордо» А. Сыдыков, И. Арабаев, К. Тыныстанов, И. Тулин ж. б. тарабынан уюштурулган. Партиянын составын негизинен интеллигенттер, улуттук буржуазиянын өкүлдөрү түзгөн. Анын программасында казак жана кыргыз элин өз алдынча буржуазиялык автономияга бөлүү мүдөсү каралган. Эркиндик, тендик, демократия, суверенитет, достук ураандарын көтөргөн. 1917-ж. 5–13-декабрда Оренбургда «бүткүл кыргыз» (казак) съезди өтүп, Кыргыз крайын автономдуу деп жарыялап, элдик милиция уюштурулган. Ушул съезде составы 15 кыргыздан (казактан) турган Алаш-Ордо (Убактылуу Өкмөт) түзүлгөн. Съездди Кыргыз крайына белгилүү коомдук ишмер А. Букейханов (өзү Кичүү жүздөн, Букей ордосунун (1801–76-ж. Россиянын вассалы) султаны, Букет Нуралимовдун тукумунан) башкарган. Убактылуу өкмөт Семипалатинск шаарында жайгашкан. Совет бийлигинин чабуулунун натыйжасында, 1918-ж. ордуна Алаш-Ордо убактылуу өкмөтүн жоюу чечими кабыл алынган жана көп өтпөй Колчактын «жогорку башкаруусу» пайда болгон. 1918-ж. Жети-Суу ревкому «А». п-нын областтык, уездик уюмдарын жоюуга токтом чыгарганына карабастан, алар 1920-жылдын мартына чейин жашап келишкен. Монархиялык бийликти көздөгөн Колчактын күчтөрү басып киргенден баштап «А». п-нын жергиликтүү уюмдары Совет бийлиги тарабында болуп, контрреволюцияга каршы күрөшүшкөн. Лениндин өмүрүнө кол салуу окуясынан улам башталган «кызыл террордун» шарданы менен «А». п-нын жергиликтүү уюмдарынын ишмердиги контрреволюциячыл деп табылып, 1920-ж. жоюлган. Бул партиянын мүчөлөрүнүн бир бөлүгү эмигрант болуп (Мустафа Чокаев), дагы бир бөлүгү контрреволюцияга жана басмачылык кыймылга кошулуп кетишкен, үчүнчү бөлүгү, бир катар прогрессчил өкүлдөрү Совет бийлигин колдоочулардын катарына өтүп, сабатсыздыкты жоюуда, маданиятты өнүктүрүүдө көп эмгек сиңиришкен. Алардын арасында И. Арабаев, А. Сыдыков, К. Тыныстанов ж. б. болушкан.

«АЛГА, КЫРГЫЗСТАН!» биримдик жана өнүгүү партиясы 2003-ж. 7-сентябрда «Жаңы-Заман» биримдик жана өнүгүү партиясы, «Манас-Эл» руханий кайра жаралуу партиясы, Кыргызстан кооператорлор партиясы жана «Жаңы Кыймыл» партиясынын биригүүлөрүнүн натыйжасында түзүлгөн. «А. К.» партиясына 2003-ж. «Кыргызстан Биримдик партиясы» кошулган. Саясий Кеңештин төрагасы, партиянын Уставына ылайык, алты айда бирден алмашып турат. 1-төрагасы – Б. Бегалиев, азыркысы Т. М. Макарова. Партиянын 56 райондук жана шаардык бөлүмдөрү, 688 баштапкы уюму жана 6523 мүчөсү бар. Негизги максаты – жаңы кубаттуу экономикалык жана социалдык секирик жасоо. «Жетиген»– Кыргызстандын жети күчү– программасы иштелип чыккан: Биримдиктин күчү, Муундардын күчү, Суунун күчү, Жерлердин күчү, Жолдордун күчү, Тарыхтын күчү, Эркиндиктин күчү. 2003-ж. 12-декабрдан жума сайын чыгуучу «Алга, Кыргызстан!» газетасы бар. Саясий багыты боюнча оңчул центристтик партия. Эмблемасы менен туусу бар. Урааны: «Күчтүү Кыргызстан үчүн!».

АЛМОНД Габриэл (1911) – америкалык саясат таануучу. *Саясатты* изилдөөдө функционалдык методду колдонгон. Структуралык функционализмдин негизги түшүнүктөрдү А. «Политика развивающихся регионов», 1968-ж. (Коулман

менен бирге) эмгегинде иштеп чыккан. А. саясий системаны коомдогу бирине-бири көз каранды эмес топтордын биригип аракет кылуу системасы деп эсептейт. А-дун ою боюнча бардык системалар эки фазалык функцияны өткөрөт: а) функция – аракетке келтирүү, б) функция – жыйынтыктоо, тыянактоо, корутундулоо. **Биринчи** – аракетке келтирүү – төрт функцияны ишке ашырат: 1) коомдо *саясий социализацияны* өткөрөт; 2) коомдогу *кызыкчылыктардын артикуляциясы*; 3) коомдогу *кызыкчылыктардын агрегациясы*; 4) саясий бириктирүү, байланыш, *саясий коммуникация*. **Экинчи** – жыйынтыктоо, корутунду чыгаруу – үч функцияны өткөрөт: 1) коомдогу жаңы тартиптин нормаларын иштеп чыгуу; 2) нормаларды колдонуу; 3) нормаларды сактоону көзөмөлгө алуу. Биринчи функцияны мамлекеттик бийликке кирбеген органдар аткарат: *басым көрсөтүү* топтор, *саясий партиялар*, көз каранды эмес басма сөз органдары. Экинчи функцияны мамлекеттик органдар аткарат. А. биринчи функцияны аракетке келтирүүгө анализ жасайт да, *саясий социализация* менен саясий бириктирүү коомдогу *саясий сферанын* эффективдүүлүгүн аныктайт деген жыйынтыкка келет. Анын ою боюнча *саясий маданият* элдин фундаменталдуу түшүнүктөрүн камтыйт, коомдо негизги байлык болуп эсептелет. А-дун структуралык функционализм методун колдонуу *саясий системаларды* салыштырып изилдөөдө төмөнкүдөй корутундуга алып келет: Саясий системалар, биринчиден, коомдогу структуралардын функцияларынын өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Экинчиден, коомдогу структуралардын ар биринин ар түрдүү функцияларды аткаруу жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат.

АЛЬТЕРНАТИВА (саясатта)- (фр. alternative, лат. alter – экөөнүн бири) эки же бир нече өз ара бирин-бири танган мүмкүнчүлүктөрдүн ортосунда тандоо зарылчылыгынын келип чыгышы, *саясатта* жана саясий ишмердүүлүктө да бирин-бири танган мүмкүнчүлүктүн пайда болушу. А. тарыхый көз караштан улам келип чыккан, бирок убакытка социалдык ишке ашпаган мүмкүндүк (абстракттуу жана конкреттүү, формалдык жана чыныгы, түздөн-түз жана перспективалуу) катары чыгат. Демек, убакыт факторунун көз карашында А. динамикалык субстанция катары каралышы керек. Альтернативдүүлүк менен бүткүл дүйнөлүк коомчулук сыяктуу эле, анын айрым региондору менен өлкөлөрүнүн, түрдүү социалдык-саясий институттарынын, коомдук уюмдар жана кыймылдардын, ошондой эле *саясаттын субъекттеринин*: *мамлекеттердин*, таптардын, саясий *партиялардын* жана саясий ишмерлердин өнүгүүсү байланышкан. А-нын чыгуусу коомдук процессте солчул радикалдыктан ультра оңчулдарга чейинки карама-каршы күчтөрдүн катышуусу менен байланышкан. Себеби, алардын бардыгы өзүлөрүнүн өзгөчөлүктөрү, башка тараптар үчүн дал келбеген саясий *максаттар*, программалар жана аларды жүзөгө ашыруу үчүн каражаттары менен чыгышат. А. барыдан мурда социалдык өнүгүүнүн бурулуш мезгилдеринде, тарыхый мыйзам ченемдүүлүктүн ишке ашыруу процессинде альтернативдүүлүктө камтуунун зарылчылыгы сезилген кыйын учурларда пайда болот. Мындай мезгилдерде коомдун социалдык бир типтүүлүгү жогорулайт; анда түрдүү, кээде карама-каршы максаттарга жетүүгө умтулган *фракциялар*, страттар, партиялар жана кыймылдар өсөт. Түрдүү багыттагы эл массаларынын, адамзат биримдиктеринин жана индивиддердин альтернативдик издөөгө айландырган социалдык-экономикалык жана саясий механизмдердин болушун шарттаган мыйзамдардын коомдо аракет кылуусу саясий турмушта альтернативдүүлүктүн түп-тамырынан берки объективдүү себептери болуп саналат. А. – коомдук өнүгүүнүн көп варианттуулугу. Альтернативдүүлүк – прогрессивдүү, алдыңкы катары, же регрессивдүү, артта калган, же радикалдуу багыттоо сапатында сунуш кылынат. Учурдагы саясаттын альтернативдик талаасы ар тараптан анализдөө жана түрдүү деңгээлдеги чечимдерди талап кылган маселелерди өзүнө камтыйт. Дүйнөлүк саясатта А. топтору өзгөчө мааниге ээ болууда. Алардын пайда болушу учурдун башкы коркунучтары: ядролук согуш жана курал-жарактардын атаандаштыгы менен байланышкан. Аларга тынчтыкта өнүгүү, жалпы коопсуздук, ядросуз, зордук-зомбулуксуз тынчтыкты куруу А. болуп чыгат. Коомдук прогресстин, адамзаттын цивилизациялык жана формациялык өнүгүүсүнүн карама-каршылыктары менен пайда болгон А. зор мааниге ээ болууда. *Экологиялык саясатта тийиштүү* А. топтору, адамзаттын курчаган табигый чөйрөсүнөн бузулуусунун катастрофалык натыйжалары менен шартталган. Улуттук мамлекеттердин чегинде А. маанилүү даражада глобалдык жана регионалдык проблемалардын чечилиши менен байланышкан. Бирок алар түздөн-түз берилген өлкөнүн шарттарынын жана өзгөчөлүктөрүнүн жыйындысын чагылдырат. А-ны колдонуу илимий негиздөөнү жана саясий иштерди чебер алып барууну, анын ичинен жалпы макулдукка же саясий *компромисске* жетишүү үчүн диалогдун жардамын талап кылууда.

АЛЬТЕРНАТИВДИК КЫЙМЫЛДАР. Жаңы коомдук кыймылдар, азыркы доордун глобалдык, курч маселелерин, экология, согуш жана тынчтык, жашоо сапатын чечүүдө традициялык жол менен эмес, жаңы жол табуу. XX к. 70-ж. Франция, ФРГда пайда болгон. Кийинчерээк Батыш Европа өлкөлөрүндө, АКШда, Канадада, Японияда, Австралияда, Жаңы Зеландияда, Чыгыш Европа өлкөлөрүндө пайда болгон. Бул кыймылдардын пайда болушунун негизги себеби – *цивилизациянын* кризиси. А. к. социалдык составы, чечүүчү маселелери боюнча ар түрдүү. Бардык социалдык топтор негизги күч катары катышат. Башкы роль ортоңку социалдык *топторго* таандык: а) Уюшулган, өнүккөн кыймыл – экологиялык багыттагылар, көп өлкөлөрдөн партиялары Европарламентте бир фракцияны түзүштү; б) Тынчтыкты коргоого, тынчтыкка умтулган массалык кыймылдар; в) Граждандык укукту коргоо кыймылы; г) Граждандык демилге кыймылы: конкреттүү долбоорду ишке ашыруу. Батышта А. к-дын теоретиктери: И. Ильич, А. Горц, Т. Эберман, Р. Трамперт, Э. Дамман, И. Штрассер, К. Америк, К. Траубе, И. Хубер, К. Оффе, П. Кеми. Т. Эберт; КМШда В. Ц. Худаверден, А. Н. Вдовиченко, В. Д. Грандов, В. Г. Васин, Б. С. Орлов, Я. Г. Фогелер ж. б.

АМАНАТ – 1. *кыргыздардын* элдик же уруулук өкүлү, элчиси катары кандайдыр бир максат үчүн бир коңшулаш элде, урууда же *мамлекетте*, белгилүү бир мөөнөткө убактылуу кармалган киши. А-ка таасирдүү адамды, көбүнчө чоң манаптардын тукумунан, урук-туугандарынан тапшырылган. А. жасалгалуу ак боз өйдө жашагандыктан «ак үйлүү» деп коюшкан. Кыргыз эли орус падышачылыгына бириктирилгенден кийин А-ка киши калтыруу акырындык менен жоюлган жана анын ордуна мыйзамдык-укуктук эрежелер киргизиле баштаган. 2. элдин акчасын сактык кассалары менен мамлекеттик жана коммерциялык банктарда сактоонун негизги түрү. Элдин А. акчанын айлануусунун күчөшүнө жардам

берип, өндүрүш ж. б. башка пайда берүүчү муктаждыктарына керектелет. Сактык кассалары жана банктар жашырындуулукту камсыз кылууга, аманатчылардын биринчи талабы боюнча акчаны кайтарып берүүгө милдеттүү ж. б. Сактык кассалардын жана мамлекеттик, коммерциялык, жеке банктардын ишмердиктери Кыргыз Республикасы бекиткен мыйзамдык-укуктук эрежелердин алкагында ишке ашырылат.

АНАРХИЗМ (гр. anarchia – бийликсиз) – мамлекетсиз коомдук түзүлүш жөнүндөгү идея. А. – мамлекетти эркин граждандардын ассоциациясы менен алмаштырууну максат кылган саясий багыт. 1793-ж. анг. жазуучу У. Годвин «Исследование о политической справедливости» деген эмгегинде «Мамлекетсиз коом» деген түшүнүктү киргизген. XIX к. 40–70-ж. саясий кыймыл катары пайда болгон. А. – бир идеологиялык доктрина эмес, анын төрт негизги багыты бар: 1) индивидуалисттик; 2) мутуалисттик; 3) коллективисттик; 4) коммунисттик. 1. Индивидуалисттик теорияны 1845-ж. М. Штернер «Единственный и его собственность» китебинде жазган. Теориянын негизин адамдын чексиз эркиндик идеясы түзөт. 2. Мутуализм багытын негиздөөчү – П. Ж. Прудон. Коомдогу социалдык теңсиздиктин булагы калыс эмес товар алмашуу болгондуктан, анын ою боюнча соода системасында *реформа* кылуу зарыл. Бул реформа *инсандын* мамлекетте көз каранды эместигине алып келет, *мамлекет* керексиз, өзү жоголот. 3. XIX к. 60-ж. М. А. Бакунин иштеп чыккан коллективдик А. теориясы жумушчу табынын арасында кеңири тараган. М. А. Бакуниндин ою боюнча мамлекет элди эзүү куралы болгондуктан, аны революциячыл жол менен жок кылуу зарыл деген. 4. Коммунисттик багыттын теоретиги П. А. Кропоткин «өз ара жардамдашуу» деген биосоциологиялык мыйзамды негиздеген. Адамдар бири менен бири күрөшкө умтулбастан, кызматташууга аракет кылат, мамлекеттик бийликти, жеке менчикти жок кылуу менен гана эркин коммуналардын союзунун федерациясына өтүүгө болот.

АНЗЮК (негизги катышуучу-өлкөлөрдүн англисче аталышынын баш тамгаларынан түзүлгөн) – Австралия, Жаңы Зеландия менен Улуу Британия, Малайзия, Сингапурдун келишимдердин базасында 1971-ж. түзүлгөн согуштук-саясий топ. Малайзия менен Сингапурду мүмкүн *болуучу* чет жактан басып алуучулуктан коллективдүү коргонууну уюштуруу А-тун официалдуу максаты деп жарыялаган. Бул топтун чегинде коргонуу маселери боюнча бириккен саясий Консультативдик Кеңеш иштейт. 1981-ж. бери куралдуу күчтөрдүн биргелешкен сыноолорун өткөрүшөт. А-тун байкоочу *статусу* Таиландга тиешелүү. Бул топко АКШнын таасири күчтүү.

АНЗЮС – 1951-ж. Тынч океан Пактына кол коюунун негизинде түзүлгөн. Австралия, Жаңы Зеландия жана АКШнын согуштук-саясий блогу. А-тун жетекчи органы – тышкы иштер министрлеринин же орун басарларынын составынан турган Кеңеш, сессиясы жыл сайын чакырылат. Аскер комитети жана согуштук кеңешчилердин тобу. Өз учурунда Япониядан коргонуу максатында түзүлгөн. Келишимге ылайык блоктун бир мүчөсүнө куралдуу кол салуу анын калган мүчөлөрүнө да кол салуу менен барабар. Ушундан улам Австралия менен Жаңы Зеландия америкалыктардын Вьетнамдагы, Афганстандагы жана Кампучиядагы согуш аракеттеринде АКШ тарабында болушкан. 1986-ж. Жаңы Зеландия өзүнүн А-тагы мүчөлүгүн токтоткон.

АНТИКОММУНИЗМ – коммунизмди куруу келечегин кабыл албоочу ар түрдүү коомдук кыймылдардын, багыттардын биримдиги.

АНТИМИЛИТАРИЗМ (гр. anti- каршы, militaris – согуш) – улуттук, регионалдык, дүйнөлүк масштабда, мамлекеттердин ортосундагы ички жана тышкы карама-каршылыктарды чечүүдө зордук-зомбулук жоболорун колдонууга каршы идеянын тегерегинде бириккен ар түрдүү социалдык -күчтөрдүн саясий кыймылы. Э. Роттердамский өзүнүн «Жалобы мира» трактатында, И. Кант «О вечном мире» трактатында согуш жана милитаризмди ашкерелешкен. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде, өзгөчө «кансыз согуштун аякташы» менен А. күч алып, жаңы мүмкүнчүлүктөр пайда болду. СССРдин жоюлушу, социалисттик жана капиталисттик согуш системаларынын атаандаштыгы, жарыша куралдануусу токтогондон баштап, дүйнөлүк масштабда согушту болтурбай коюу аракети күч алып, А-дин өнүгүшүнүн жаңы этабы башталды.

АНТИСЕМИТИЗМ – расисттик, улутчулдук идеологиянын бир түрү. Семит элин – еврейлерди куугунтуктоо жана жек көрүү. А. – библиялык мезгилде Жакынкы Чыгышта уруулардын, мамлекеттердин өз ара карама-каршылыктарынан улам келип чыгат. Израилдиктердин дүйнөгө тарашы менен тил, салты, адаттары менен айырмаланып, геттодо жашашкан. XX к. А. 1905–07-ж. 1918–20-ж. еврейлерди куугунтуктоо, кыйратуу күч алып, гитлердик фашизм 6 млн. еврейди – Бабий-Ярда, Освенцимдеги лагерлерде өлтүрүшкөн. Азыр А. – идеясын Россияда түзүлгөн оңчул радикалдык топ «Память» көтөрүүдө. А-ге каршы Э. Золя, Л. Толстой, М. Горький ж. б. көптөгөн жазуучулар күрөшүшкөн.

АНТАГОНИЗМ (гр. antagonisma – күрөш, коомдогу карама-каршылыктардын күрөш формасы) – келишпес кас багыттардын, күчтөрдүн күрөшүн мүнөздөөчү карама-каршылыктардын бир формасы. А. коомдогу саясий жана социалдык *конфликттердин* – агонисттик, келишүүчүлүктөн айырмаланып, антагонисттик, келишпөөчүлүк конфликттердин негизин түзөт.

АПАРТЕИД (африкалыкча apartheid – бөлөк жашоо) – расалык дискриминациянын ашынган, катаал формасы. Калктын бир тобунун саясий, социалдык-экономикалык жана граждандык укуктардан ажырагандыгын жана алардын өтө чектелгендигин көрсөтөт, аларды резервацияга бөлүп коёт. ТАР 1980-ж. чейин А. саясатын жүргүзүп келген. Дүйнөлүк коомчулуктун таасири астында А-ден баш тарткан. (кара. *расизм*).

АППАРАТ – бийлик институту. Мамлекеттик аппаратка борбордук мыйзам чыгаруу, аткаруу, сот органдары кирет. Жергиликтүү администрациянын жана саясий партиялардын, коомдук уюмдардын А. болот. А. кабыл алынган негизги чечимдерди ишке ашырат. А-тын таасиринин жогорулашы жана санынын *көбөйүшү*, функциясынын кеңейиши коомдогу өзгөрүштөргө жараша болот. (Мисалы, Президенттик А., *Өкмөттүк* А., Жогорку Кеңештин А. ж. б.).

АРАБАЕВ Ишеналы (1882– 1933) – кыргыз маданиятынын көрүнүктүү өкүлү, алгачкы агартуучулардын бири, саясий ишмер. Араб графикасынын негизинде кыргыз алфавитин түзгөн, биринчи кыргыз алиппесинин автору, грамматика жана табият илим боюнча алгачкы кыргыз окуу куралдарын түзгөн. А-дын көз-карашы көп кырдуу, анын ишмердиги коомдук

илимдердин көп тармагын камтыйт. А. белгилүү казак демократ-агартуучусу, саясий ишмер, «Алаш» партиясынын лидери А. Байтурсуновдун жакын досу болгон. 1918-ж. «Алаштын» Пишпектеги бөлүмүн жетектеген. 1920-ж. А. өзүнүн пикирлештери Э. Байханов, И. Шайбеков, И. Шабданов ж. б. менен бирдикте В. И. Ленинге кат менен кайрылып, жыйынтыгында 1916-ж. көтөрүлүштөн улам Кытайга кетишкен кыргыздардын кайтып келишине, аларды отурукташтырууда чоң жардам көрсөтүшкөн. «Кошчу» союзунун ишине да катышып, 1922-ж. Советтердин бүткүл россиялык IX съездине делегат болгон. Өз алдынча Тоолуу кыргыз областын түзүүнүн демилгечилеринин бири болгон. Алаш партиясынын жергиликтүү уюмдары контрреволюциячыл деп табылып, 1920-ж. башталган «кызыл террордун», репрессиянын шарданында А. И. «эл душманы» деп аталып, 1933-ж. абактан каза тапкан. 1958-ж. акталган. А-дын эмгектери жарык көрүп эгемендүүлүк жылдарында анын ысмы Бишкектеги Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетине берилди (1992-ж.).

АРИСТОТЕЛЬ Стагрит (б. з. ч. 384–322) саясат проблемаларын өзүнүн эки китебинде «Саясат», «Афиндик полиция» (саясат) караган. Өзүнүн саясий изилдөөлөрүндө А. адамзат коомдук турмушунда теңсиздик бар экенин далилдеп, анын негизинде кулчулук жатат деп жазган. Жаратылыш өзү бирөөн бийликчил, өкүмчүл, башкаларын бийликке баш ийдирип, кул кылып жараткан. Кулчулук бул фундамент, мамлекеттин пайда болушуна негизги шарт. Зериктирип жиберүүчү эмгек жашоонун жардамчысы болгону менен эркин граждандарды мамлекеттик ишке катышуусуна тоскоол болот. Мамлекет адамдардын ортосунда кандайдыр бир келишүүнүн жемиши эмес, алардын эркин бириктирип туруучу база эмес. Ал табигый жол менен пайда болгон тарыхый түзүлүш. Мамлекет үй-бүлөдөн жана отурукташуудан өнүгүп чыкты. Адамдардын байланышынын эң жогорку такталган формасы катары жыргалдуу жашоого жетиш максатында биримдикке биригишкен ички максат катары пайда болду. А. – мамлекеттин маңызы укукта жатат деп көрсөткөн. Себеби укукта граждандардын жалпы биргелешкен кызыкчылыгы бекемделет жана бекитилет. Ошондуктан укуктун милдети – индивиддердин укук байланышында болгон өзүн канааттандырылышына жардам бериши, укуксуз бардыгы өзгөрүлөт, бардык жерде адамдардын бирдей укугу жок деген. Укук да ар түркүн ченем менен өлчөнөт, бай адамдардыкы бир башка, жардылардыкы бир башка. А. мыйзамды эки категорияга ар бир элдин түзгөнүнө жараша бүлгүн: жалпы – табигый жана жекече. Жалпы мыйзам жекече мыйзамдан жогору турат. Ал теңештирүү үчүн күрөшкөн. Эквивалент принциби менен жетектелет. Грециялык мамлекеттүүлүктөн саясат, укук институттарында үзгүлтүксүз өзгөрүүлөр болуп турганын көрсөттү. Бул өзгөрүүлөр менчикти бөлүштүрүүлөр менен тыгыз байланышта. Толуктоолор көңүлүңөңүзү өсүп өтүп кетүү мүмкүнчүлүгү аны коркутту. Эгерде революция болсо кул ээлөөчүлүк түзүлүштү талкалап салмак. Анан ал бардык эски мыйзамдын өзгөрүшүнүн коркот, өзгөрүүлөрдөн пайдасынан зыяны көп. Кандай гана өзгөрүүлөр болбосун мыйзамды күчтөн тайытат жана бийликти укпай калат. Ал жеке менчик принцибин колдогон, ошонун негизинде топтошка, бириккеле деп үндөгөн. Кандай гана мамлекет болбосун граждандар үчкө: байлар, орточо абалдагылар, колунда жокторго бөлүнөт. Кул ээлөөчүлөрдүн ортону катмарына, өзгөчө жер-чарбагерлик демосторго социалдык саясий жактан баш ийсе, аларды кадырласа мамлекетте жыргалчылык түзүлөт деп ишендирген.

«АР-НАМЫС» САЯСИЙ ПАРТИЯСЫ 1999-ж. 9-июлда түзүлүп, каттоодон 1999-ж. 19-августта өткөн Оппозициялык багыттагы партия. Эки жолу съезд өткөрүшкөн: 1–5-январь 2000-ж., 2–2-апрель 2000-ж. Партиянын 2-съездинде баштапкы уюмдарга иштөөнүн жашыруун шарттарына өтүүгө чечим кабыл алынган. 2001-ж. 3-ноябрда Кыргызстан элдик Конгресси түзүлгөн. Ага «Ар-Намыс» (Алиев Э. А.), «Эркиндик» (Тургуналиев Т. Т.), «Ата-Мекен» (Текебаев Э. Ч.) жана Эл (Бей-бечаралар) (Эшимканов М.) партиялары киришкен. Конгресстин төрагалыгына Ф. Кулов шайланган. 2002-ж. Конгресстин курамына «Социал-демократиялык партия» (Атамбаев А.) кошулуп, ал эми «Эркиндик» анын составынан чыгып кеткен. 2000-ж. президенттик шайлоодо «Ар-Намыс» партиясы Э. Текебаевди президенттикке, Ф. Куловду – премьер-министрликке талапкер катары көрсөткөн. Партиянын негизги максаты – чыныгы укуктук, демократтык мамлекетти түзүү жолу менен калка татыктуу жашоону камсыз кылуу. Урааны – ар-намыс, тартип, жыргалчылык. Саясий кеңешинин төрагасы Кулов Ф. Ш., штаб жетекчиси Алиев Э. А.

АРСТАНБЕК Буйлаш уулу (1824–1878) – ойчул, төкмө, заманачы акын. *Калыгул, Молдо Кылыч* ж. б. менен бир катарда турат. 1941-ж. окумуштуу Тазабек Саманчин алгачкы жолу «Арстанбек» аттуу жыйнак чыгарган. Коммунисттик идеология мезгилинде А-тин ырлары, ойлору «эскичил», «реакциячыл» деп, аларды басып чыгарууга жана окуп үйрөнүүгө тыюу салынган. А-тин негизги ырлары эл ичинде айтылып, сакталып келген. 1994-ж. А-тин туулганынын 170 жылдык салтанатына карата «Арстанбек» аттуу китеби чыгып, ага «Керээз», «Тар заман», «Кокон бийлиги жөнүндө ыр» ж. б. ырлары кирген. XIX к. орто ченинде, орус падышачылыгы Түндүк Кыргызстанды өзүнө карата баштаган мезгилде бирдиктүү кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгү жок болуп, ошондон улам кыргыз улуттук саясаты уруулук кызыкчылыктарга көз каранды эле. Айрым кыргыз уруулары орус аскерлеринин жардамы менен экинчи кыргыз урууларынан «өч алууга» да үлгүрүшкөн. А. өз учурунун түрүн байкап, «азуулуга бар заман, кедейлерге тар заман» – деп, бирок түбү жакшылык болоор деп, келечектен үмүт кылган.

«АРТХАШАСТРА» (санскр. – пайда жөнүндө, жашоо жөнүндө илим) – байыркы Индия трактаты, мамлекетти башкаруу боюнча көрсөтмөлөрдүн жыйнагы. Болжол менен б. з. ч. 4-к. – б. з. 2–3 к. чейинки мезгилдерде түзүлгөн. Мааниси боюнча «А-ны» изилдөөчүлөр үч темага бөлүшөт: акылдуу падышанын ишмердүүлүгү жана функциялары; башкаруу жана укук; согуш жана дипломатия проблемалары. «А». – бул бийликти алуу жана кармап туруу жөнүндөгү илим. Булардан тышкары «А». трактатында Индиядагы саясий ойдун салтына мүнөздүү көптөгөн проблемалар козголот. Анда саясаттан жана башкаруунун ыкмаларынын тизмеги, бийликке баш ийбөөчүлүк идеясы ж. б. бар. «А». – Индиядагы саясий ойдун өнүгүшүн изилдөөдө негизги булактардын бири.

АРЫЗ (даттануу) – бюрократтык башкаруунун составдык бөлүгү, жогорку инстанцияларга конфликттерге кийлигишүү же башка кийлигишүүлөр жөнүндө жазуу же оозеки кайрылуу. А. граждандарда салыштырмалуу эрксиздик сезимин пайда кылат. А. берүү менен граждандын жогоркулардын бийлигин тааныгандыгын, башкаруунун эффективдүүлүгүнө

ишенгендигин билгизет. Негизинен, бийликтин башы тартип, чындыктын, адилеттүүлүктүн булагы катары таанылгандыктын күбөсү.

«АСАБА» – улуттук кайра жаралуу партиясы. Уюштуруу съезди 1991-ж. 2-ноябрда болуп, официалдуу каттоодон 1991-ж. 30-декабрда өткөн. «А». улуттук-демократтык саясий уюмун түзүү жөнүндөгү идея кыргыз жаштарынын 1990-ж. февралдагы чыгууларынан улам келип чыккан. Социалдык базасын кыргыз улутундагы жаштар түзгөн, жети жүздөн ашуун мүчөлөрү бар партия. 1990-ж. ноябрда официалдуу каттоодон өткөн, отуз беш пункттан турган программасы жана Уставы бар. Программалардан кээ бир үзүндүлөрдү келтирели: 1-пункт. Кыргыз Республикасынын *мамлекеттик* көз карандысыздыгын жана суверенитетин калыбына келтирүү. 8-пункт. Кыргыз Республикасынын аймагында 15 жыл жашаганда гана анын гражданини боло алат. 13-пункт. Көп партиялуу системаны түзгөнгө аракеттенет. 17-пункт. Бүткүл бийликти шайланма органдарга берүү, КПССтин бардык мүлкүн элге берүү. Сот, прокуратура жана согуштук диктатураны орнотууну өз максаты кылып алган бардык партияларды жоюу. 18-пункт. Ишканалардагы парткомдорду жоюу. 28-пункт. *Рынок экономикасына* өтүү, туташ приватташтыруу негативдүү кесепеттерге алып келиши мүмкүн, ошондуктан атайын программаны иштеп чыгуу зарыл. Мына ушундан кийин гана жерди, ж. б. объектилерди жеке менчикке сатууга болот. *Кыргызстан демократиялык* кыймылын (КДК) түзүүдө «Ашар» сыяктуу эле «А». да маанилүү ролду ойногон жана анын коллективдүү мүчөсү болуп келген. Ал кездеги «А». кыймылын саясий партия деп шарттуу түрдө гана айтса болот. Негизги ишмердүүлүк формасы митингдерге, демонстрацияларга чыгуу, ар кандай жүрүштөрдү жасоо болгон. 1990-ж. 22–30-октябрда болуп өткөн он экинчи шайланган Кыргыз ССР Жогорку Советинин экинчи кезексиз сессиясындагы Президентти шайлоо учурунда коммунисттик режимге каршы чыккан. Өкмөт үйүнүн алдындагы ачарчылык уюштуруунун демилгечилеринин бири «А». кыймылы болгон. Биринчи күнү ачарчылыкка чыгышкан 9 кишинин алтоо «Асабадан» эле. 1991-ж. июль айында 1916-ж. кыргыздардын көтөрүлүшүнөн 75 жылдыгына арналган Бишкек – Каракол багытындагы 13 күнгө *созулган* жөө жүрүш акциясын өткөрүүнүн демилгечиси да «Асаба» кыймылы болгон. 1994-ж. сентябрда «А». партиясы тарабынан «1916-ж. кыргыздардын жана казактардын көтөрүлүшү» – деген китеп жарык көрдү. 1994-ж. 8-октябрда «А». улуттук кайра жаралуу партиясы өзүнүн жаңы программасын кабыл алган. Анда рынокко өтүүгө багытталган Президенттик стратегиялык курсун колдоп тургандыктары ачык белгиленет. «Партиянын программасынын негизинде ар бир адамга *инсан* катары мамиле жасоо принциби жатат. Ар бир адам – инсан, кайталангыс дүйнө, ал гүлгө окшош. Мамлекет – көп гүлдүү килемдей. Гүлдөр канчалык көп ачылса, анда мамлекет ошончолук күчтүү гүлдөйт. «А». партиясы өзүнүн программасын «ГҮЛ» деп атаган. «Гүл» программасында партиянын милдеттери төмөнкүчө аныкталат: «Биздин коом – бир чоң үй-бүлө. Адам өз үй-бүлөсүндө жүргөндөй сезип, өзүнүн бардык мүмкүнчүлүктөрүн ачкандай шарттарды түзүп берүүнү өзүбүздөн негизги милдетибиз деп эсептейбиз. Адамдын гүлдөшү үчүн 5 шарттын болушу зарыл: материалдык жыргалчылык, руханий жыргалчылык, улуттар аралык ынтымак, ички саясий стабилдүүлүк, тышкы коопсуздук». «Аз болсо да, саз болсун» – деген принцип менен партияга кабыл алууда катуу талаптар коюлары «А-нын» программасынын корутундусунда айтылган. Бүгүнкү күндө «А». партиясынын, негизинен кыргыз, казак, дунган жаштарынан турган, эки миңден ашык мүчөсү бар. Эки палаталуу Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо (1995-ж., 5-февраль) «А». партиясынан 32 талапкер көрсөтүлүп, алардын экөө эл депутаты болуп шайланышты: Ө. Мамаюсупов жана Д. Садырбаев. «А». партиясынын Борбордук Кеңешинин төрагасы Базарбаев Чапырашты.

АСАН КАЙГЫ – ойчул, акылман жана сынчы. «Буту сынган кумурсканы алаканына салып, байкуш эми кантип күн көрөт» – деп азап чеге кайгырган. Ал. жөнүндө башка турк элдеринде (кара-калпак, казак, ногой) да айтылат. А. К-нын өмүр баяны тууралуу так маалымат жок, болжол менен 14-кылымда жашаган. Кара өзгөй Жаныбек ханды (1342–57-ж. Алтын Ордонун ханы) сындап, ырайымсыздыгын ашкерелеген. Элдин камын ойлоп, «кой үстүндө торгой уялаган» жер издеп, Атбашы, Нарын, Аксай, Талас, Ысар, Бадахшан, Үргөнч, Кара-Тоо, Астрахань, Крым, Эдил аймактарын кыдырган. Анын сөөгү Ысыккөлдүн боюна коюлган деген уламыш бар.

АТАЛЫК (кеңешчи) – 1) өткөн кылымдагы Борбордук Азияда жаш ханзадаларды тарбиялоочу адамга ыйгарылган жогорку мансап. Хан тактынын мурасчысы эрезеге жеткичекти анын милдетин аткарып турган. Мис., Кокон хандыгынын тушунда ханзадалар балакатка жеткенче А. мансабын ээлеген Мусулманкул миңбашы, Алымкул-аталык сыяктуу бир катар *кыргыз, кыпчак, өзбек* төбөлдөрү белгилүү. А. бийлик кылып турган мезгилде мамлекеттин ички жана *тышкы саясаты*, алга карай өнүгүшү, саясий стабилдүүлүк, этностордун ортосундагы мамилелердин туруктуулугу А-тын көз карашынан, саясий принциптерине жана жеке жана топтук кызыкчылыктарына байланыштуу болгон. 2) Укуктук, баланын атасынан экендигинин күбөсү. Мунун өзү мыйзамдын негизинде иштелип чыккан, укуктук эрежелери бар. 3) феодализм тушундагы ирээти менен жогорулай берүүчү согуштук титул-рангалар: атабай, атабей, атабек, аталык, атахан, атаман.

«**АТА-МЕКЕН**» партиясы. Уюштуруу съезди 1992-ж. 7-ноябрда болуп, каттоодон ошол эле жылдын 16-декабрында өткөн. «А-М». партиясы «*Эркин Кыргызстан*» партиясынан бөлүнүп чыккан. «Эрк» партиясы менен биригип «А-М». партиясын түзүшкөн. Партиянын төрагалыгына Камиля Кененбаева, анын орун басарларына Өмүрбек Текебаев, Улан Орозалиев, Кубан Бердалиев шайланышкан. Бул партиянын либералдык-центристтик принциптери төмөндөгүдөй: – коомдук турмушта компромисс жана консенсус жолу; – коомду эволюциялык реформалоо; – «эски» жана «жаңыны» оптималдуу айкалыштыруу; – мамлекеттик күчтүү социалдык саясат (Байларга-эркиндик, кедейлерге – камкордук). «А-М». партиясынын программалык максаттары уюштуруу съездинде кабыл алынган декларацияда берилген. Анда демократтык идеялар: мыйзамдуулукту жактоо, адамдардын жана азчылык этностук топтордун укуктарын сыйлоо менен биз реформаны активдүү колдойбуз жана рыноктук экономиканын базасын түзүүнү кубаттайбыз – деп белгилешет. Партиянын Уставында адамдын укугу мамлекеттин кызыкчылыгынан жогору турган *граждандык коомду* түзүү, менчиктин бардык түрлөрүнүн тең укуктуулугун, жеке демилгенин эркиндигин камсыз кылуу максаттары

коюлган. *Мыйзам* долбоорун иштеп чыгуу – «А-М». партиясынын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүнүн бири. Жогорку Кеңештин кароосуна бул партия тарабынан бдан ашык мыйзам долбоорлору коюлган: Конституциянын долбоору, *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоо жөнүндөгү мыйзамдын долбоорлору ж. б. Өткөн парламентте «А-М». партиясынын *фракциясы* болгон. Бүгүнкү күндө «А-М». партиясы социалдык-либералдык принципти колдошууда, б. а. калктын социалдык жана экономикалык турмушунда мамлекеттин ролу күчтүү болууга тийиш. Өнүгүүнүн мындай жолу *либерализм* менен социализмдин принциптеринин өз ара айкалышын билдирет. Алардын ою боюнча социал-либерализм менен социал-демократия бирине-бири өтө жакын агымдар. Бирок, социал-демократиядан айырмаланып, «А-М». партиясы таптык да, этностук да, диндик да эмес. Алар өздөрүн элдик партия, компромисстердин, социалдык консенсустун жана ортокчулуктун партиясы деп эсептешет. Ысык-Көл областынан башка бардык областтарда «А-М». партиясынын баштапкы уюмдары бар. 1995-ж. 5-февралдагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо кампаниясына активдүү катышкан партиялардын бири. «Эмгек, Тартип, Адилеттүүлүк», «Кедейлерге мамлекеттик камкордук жана жеке демилгеге эркиндик» ж. б. ураандары бар. «А-М». партиясынан депутаттыкка 45 талапкер көрсөтүлүп, алардын жетөө депутат болуп калышты: *Мыйзам чыгаруу жыйынына*: Ө. Текебаев, А. Кадырбеков, Ж. Жоробеков, Р. Ачылова; *Эл өкүлдөр жыйынына*: М. Айбалаев; Ж. Орозбаев, В. Диль. Партиянын II съездинде (1994-ж. 19-ноябрь) анын кеңешинин төрагалыгына Өмүрбек Текебаев, орун басарлары болуп К. Кененбаева, У. Орозалиев жана А. Адаханов шайланышты.

АТКА МИНЕР – Октябрь революциясына чейинки мезгилде өзүндө бийлиги жок, бий-болуштун жан-жөкөрү. Ал күч эмгегинен качып, ат үстүндө жүрүп оокат кылган кошоматчы, мансапкор деген мааниде айтылат. Көбүнчө болушту, бийди жана старчындарды шайлоону уюштурууда өзүн бийлеген талапкерлерге жагынып, анын жеңип чыгышы үчүн көмөк көрсөткөн. Өз тарабы жеңип чыкса А. м-дин кадыр-баркы да өскөн. Бүгүнкү күндө, коммунисттик режим учурундагы «атка минерлерге» караганда демократтык саясий режимдин А. м. формасы жагынан да, мааниси жагынан да айырмаланып турат. Эми А. м-лер ачыкка чыгышып, өздөрүнүн коомдогу ээлеген ушундай абалына ыраазы болушкандай болуп, экинчи жагынан, кыргыз коомчулугу да мурдагыдай «жерибей», А. м-ди толук таануу жана кабылдоо толкуну башталды».

АТКАРУУЧУ БИЙЛИК – мамлекеттик бийликтин бир бутагы. Адам укугунун жана эркиндигинин корголушун, аракеттеги мыйзамдардын аткарылышын, мамлекеттин ички жана тышкы ишмердигин уюштуруп жана багыттап турат. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, ага баш ийген министрлик, мамлекеттик комитет, администрациялык ведомстволор, мамлекеттик жергиликтүү администрациялар А. б. жүргүзөт. А. б-тин формалары ар башка өлкөлөрдө ар түрдүүчө. АКШда жана көпчүлүк латын-америкалык өлкөлөрдө жогорку А. б. бир адамдын колуна топтолуп, ал министрлер кабинетиндеги бардык дайындоолорду жүргүзөт жана ага бардык *саясий чечимдер үчүн* акыркы жана толук жоопкерчилик милдети жүктөлөт. АКШнын Президенти мамлекет *башчысы* болуу менен бирге А. б. да жетектейт жана анын ишмердиги үчүн жооп берет. Швейцарияда федералдык Кеңеш Мыйзам чыгаруучу жыйын тарабынан төрт жылдык мөөнөткө шайланган жети Мүчөдөн турат. Ал эми Сан-Марино ж. б. башка бир катар өлкөлөрдө «коллегиялдуу президентчилик» бар. Өтө кеңири тараган А. б-тин формасы, бул – министрлер кабинети. *Парламенттик Республика системасында мыйзам чыгаруу бийлик* өз ичинен А. б-ти түзөт. Өкмөттүн жетекчилери жана мүчөлөрү парламентке киришет, ал эми Улуу Британия, Германия, Япония, Израиль өлкөлөрүндө премьер-министрлер жалаң гана парламенттин мүчөлөрүнүн ичинен дайындалат. Министрлер парламенттин алдында отчет берип турушат жана алар өздөрү да депутат экендигин эске алсак, анда министрлер кабинети парламенттик комитетке жана комиссияга окшошуп кетет. Бирок парламенттик комитеттер эч качан министрлердин иштерине кийлигишпейт жана тоскоолдук кылбайт, алардын ишмердигине көзөмөлдүк кылат. Европа өлкөлөрүндө өкмөт башчысынын же кээ бир министрлердин кызматтан кетиши министрлер кабинетинин калган бөлүгү алмашылбайт. Анткени А. б. саясий кармаштардан формалдуу четте турган жана анын таасири менен күчү министрлердин профессионалдык дэн гээлине жараша болот. Өкмөт башчысы парламентти (же төмөнкү палатасын) таркатып жиберүүгө жана чукул шайлоолорду белгилөөгө укуктуу. Ушундан улам А. б. мыйзам чыгаруучу бийликке күчтүү таасир тийгизип турат. Эгерде партиялык тартипти да эске алсак, анда АКШ менен Россияга караганда Европа өлкөлөрү менен Японияда кандай саясий чечимдер кабылданаарын алдын ала айтса болот. Башкаруусу көп партиялуулук негизде болгон өлкөлөрдө, адатта коалициялык өкмөттөр түзүлөт. Эң ири партиялык *фракция* – өкмөт башчысы кызматын, андан кийинкиси – тышкы иштер жана финансы министрлиги ж. б. ээлейт. Бул өкмөттүн күчүн, ийкемдүүлүгүн жана тез убакытта чечимди кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн азайтат. Башкаруучу партия өтө күчтүү жана таасирдүү болгондо гана жогорудагыдай мүчүлүштөргө жол бербейт. Булардын катарына Улуу Британия, Германия, Япония, Швеция, Испания ж. б. кирет. Өкмөттүн туруктуулугу бул өлкөлөрдөгү майда партиялардын колдоосунан да көбүн эсе көз каранды болот. Парламенттик республика системасында өкмөт мыйзам чыгаруу демилгесине, мыйзамдын кабылдашына veto коюу укуктарына ээ. Ал эми *Президенттик республикада* А. б. мыйзам чыгаруучу бийликтен тышкары өз алдынча түзүлөт. АКШ Конгресси иш жүзүндө президент сунуш кылган өкмөт составын бекитпей кое албайт, ошондой эле Конгрессти таркатып жиберүүгө Президенттин укугу жок. АКШда өкмөт мүчөлөрү депутат боло алышпайт. Бир гана АКШ вице-президенти депутат болот, анткени ал Сенаттын төрагасы. Президенттин ветосу өкүлчүлүк бийлигинин үчтөн эки бөлүгүнөн добушу менен гана четке кагылат. Дүйнөнүн бир катар өлкөлөрүндө А. б. жогоруда айтылган башкаруунун эки системасынын тең белгилерин, элементтерин камтыйт. Бул жарым-президенттик башкаруунун формасы. Францияда президенттин бийлиги, эгерде анын партиясы Улуттук жыйында көпчүлүктү түзсө күчтүү болот. Тескерисинче чыныгы *бийлик премьер-министрге* өтөт. Кыргыз Республикасында Конституциянын 70-статьясына ылайык өкмөттүн составын премьер-министрдин *сунушу боюнча Президент* аныктайт. Иш жүзүндө өкмөт башчысын жана анын мүчөлөрүн Президент өзү түзөт, бирок алардын ишине тикелей жооп бербейт, жоопкерчилик Премьер-министрге жүктөлгөн. Мындан тышкары Президентке парламентти таркатып жиберүү укугу берилген. Саясий

өнүгүүнүн мындай багыты авторитардык саясий режимге алып келиши мүмкүн. Солчул же оңчул радикалдык оппозиция күчтүү болгон учурда жарым президенттик *башкаруу* системасы (биздин өлкөдө ушундай) тигил же бул диктатуралык режимдин орношуна дуушар болоору дүйнөлүк практикада далилденген (Мис., Веймар республикасынын кулашы жана Германияда фашисттик диктатурага өтүү ж. б.).

«**АШАР**» – коомдук-саясий кыймыл. 1989-ж. 15-июлда уюштуруу конференциясы болуп, ага 32 баштапкы уюмдан 250 делегат катышкан. «А-дын» уставы каттоодон 1991-ж. 20-декабрда өткөн. 1989-ж. май-июнь айларында батиерлерде жашап жүрүшкөн миндеген кыргыз жаштарынын Фрунзе шаарынын тегерегиндеги жерлерди үй куруу үчүн өз алдынча басып ала башташы «А-дын» түзүлүшүнө себеп болгон. Кыймылдын уюштуруу конференциясын даярдоо учурунда жана уставын каттоодон өткөрүүгө бийлик тарабынан бут тосуулар болгон. Бийликтегилердин максаты бул жаңыдан пайда болуп жаткан кыймылга саясий мүнөз бербей, аны жалаң гана экономикалык ишмердүүлүк менен чектеп кыймылдын ордуна чакан кооператив түзүп коюу эле. Бирок, райондук эле каттоодон өткүндөгүнө карабастан «А». кыймылы тез арада күч алып, кийинки айларда жалпы улуттук кыймылга айланды. Кыймылдын составына коллективдүү мүчө болуп киргендердин саны күн санап көбөйүп, анын эсебине чоң суммадагы акча которулган. 1999-ж. август-сентябрь айларында үй куруучуларды курулуш материалдары менен камсыз кылуу маселесин чечүүгө келгенде «А». кыймылынын активисттери менен бийликтегилердин оргосунда кагылышуулар башталган. Ушул мезгилден баштап «А-ды» саясий кыймылга айландырууну жактоочулар менен саясатка кийлигишүүнү каалабагандардын ортосунда пикир келишпөөчүлүктөр күч алып, бул кыймылда эки агымдын, эки канаттын пайда болушуна алып келген. Уюштуруу конференциясы «А-дын» Кеңешин (төрагасы – Усупов Жумагазы (Жумагазы Усуп – чоң аюу)) жана аткаруу комитеттин төрагасы – Ж. Жекшеев шайланган. «А». кыймылынын саясатташкан бөлүгүн Ж. Жекшеев жетектеген. Бул багыттын саясий ишине каршы болгон Кеңештин көпчүлүк мүчөлөрү, б. а. «деясаясатташкан» бөлүгү аткаруу комитетин таркатуу жөнүндө чечим кабыл алып, анын ордуна «убакылуу уюштуруу комитетин» түзүшкөн. Бул чечим 1990-ж. январдагы жаштардын толкундоолору учурунда кабыл алынгандыктан, «А». кыймылынын көптөгөн катардагы мүчөлөрү таркатылган аткаруу комитети тарабында кала беришкен. 1990-ж. февралдын башында Ж. Жекшеев жана кыймылдын дагы бир катар лидерлери бийликтин кысымы астында Фрунзе шаарынан чыгып кетүүгө аргасыз болушкан. 1990-ж. жазынан «А-дын» саясатташкан канаты улуттук саясий оппозициянын борборуна айланган. «Кыргызстан демократиялык кыймылынын» составына киришкен. Жер участокторун (тилкелерин) бөлүп берүү жана «А». коомун түзүү менен жаштардын үйгө болгон муктаждыктары чечилген жок. Бишкектин айланасынан улам жаңы жерлерди басып алуулар улантыла берди. Ошентип, 1990-ж. сентябрда үй куруучулардын «Көк-Жар», 1991-ж. июнда «Бишкек» ыктыярдуулар, «Келечек» коомдору түзүлгөн. 1990-ж. апрелде Ош шаарында да беш минден ашык (үй-бүлө башчылары) мүчөлөрү бар үй куруучулардын «Ош аймагы» бирикмеси уюшулган. Буга чейин, 1989-ж. Ош шаарында кыргыздардын «элдик демократтык фронту» жана өзбектердин «Адолат» бирикмелери бар эле. «А». жана башка коомдордун негизги максаттары өздөрүнүн мүчөлөрүн жеке менчик үй куруу үчүн жер участоктору менен камсыз кылуу, архитектурадагы улуттук стилди кайра жаратуу жана өнүктүрүү, кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, тилин, салтын жана үрп-адатын үйрөнүү ж. б. болгон. Кыргыздардын улуттук сезиминин, саясий жигердүүлүгүнүн жана жалпы саясий маданиятынын өсүшүнө А. коомдук-саясий кыймылы чоң таасир тийгизген.

АЯЛДАР КЫЙМЫЛЫ – агартуу доорунда боштондукка чыгаруу идеялары менен пайда болгон демократиялык кыймыл. 1791-ж. Француз жазуучусу Олимпия де Гужи жазган «Аялдар, граждандардын укугунун Декларациясы» – А. к-нын биринчи идеялык манифести болуп саналат. Де Гужи аялдарды толук укуктуу граждандарга кошуп саноону талап кылган. Ошондуктан, де Гужи, анын колдоочулары, «феминизм» кыймылы деп аталып калган. XX к. 70-ж. неофеминисттик (нео-жаңы) кыймыл күчөйт. Алар укугун коргоп, аялдарды бийлик структурасына келүүсүн, патриархалдык мамилелердин калдыгын жоюуну талап кылуу күчөгөн. Азыркы А. к-нын негизги максаты – эркек менен аялдын өз ара макулдашкан, тең укуктуу мамилеси.

Б

«**БААТЫРЛАР**» ЖАНА «**КӨПЧҮ-ЛҮК**» теориялары. Саясат таануу жана саясий психологияда лидер жана топтун, инсан жана массанын «баатыр жана көпчүлүктөн» мамилеси, катнашы негизги маселелердин бири. XX к. бул маселенин актуалдуулугу эл массасынын активдүүлүгүнүн өсүшү жөнүндө аналитиктердин алдын-ала айтканына карабастан, миллиондордун тагдырына таасирин тийгизген согуштар, революциялар, кризистер көбөйүп кетти. Саясат таанууда, теоретиктер «Б-ды» же «К-тө» социалдык турмуштан чыгарып таштоого мүмкүн болгон, айрымдар структуралык багытка салууга мүмкүн болгон кубулуш катары карашат. Буга жараша, «баатырлар» түшүнүгү эки түрдүү каралган. Биринчилер үчүн «баатырлар» көпчүлүктүн начар эмоционалдык сапаттарынын көрсөткүчү, экинчилер үчүн – саясий-практикалык аракеттердин уюштуруучусу. 1895-ж. чыккан Г. Лебондун «Көпчүлүктүн психологиясы» эмгегинде «көпчүлүккө кошулган адам интенсивдүү иштейт» – дейт. Көпчүлүккө ананимдүүлүк – жоопкерсиздик жана тез кабыл алуучулук тиешелүү. Демек, Г. Лебон массанын активдүүлүгүн, мүмкүнчүлүгүн, чондугун толук баалаган эмес. Ал «Жылып жүрүүчү көпчүлүк» массалык басма сөз каражаттарын коркунучтуу деп эсептебейт. Г. Лебонго таянган бүгүнкү айрым теоретиктер «көпчүлүктүн» төрт тибин көрсөткөн: 1) оппозициялык (кокустан чогулгандар); 2) конвенциалдык (белгилүү себеп менен чогулгандар); 3) экспрессивдүү (эмоциялык абалга таянган, кубанган же тескерисинче); 4) аракеттеги (агрессивдүү, кыйкырык-чуу менен). В. И. Ленин «Эмне кылуу керек?» эмгегинде, «массанын стихиялуу аң-сезимин уюшулган деңгээлге жеткирсе болот» – деген. Г. Тарддын «Коомдук пикир жана көпчүлүк» деген классикалык эмгегинде «көпчүлүктүн» индивиддердин өз-ара байланышынын мүнөзүн «тууроо механизми» катары ачат. Г. В. Плеханов муну сындап, ошол механизмге каршы турган социал-психологиялык, саясий мүнөздөгү фактыларды коет. Ушул «Б». жана «К». феноменин изилдөөдө Фрейд жана Юнг «коллективдүү аң-сезимдүүлүктү» ачып, «көпчүлүк»

менен «баатырлар» маселеси гипноздук мүнөзгө ээ дешет. Саясат таануу, психология, социалдык психологияда «Б» жана «К». боюнча изилдөөлөр али бүтө элек.

«БАБУР-НААМА» («Бабур-намэ») – султан Бабурдун өмүр баянын жана 1493–29-ж. Борбордук Азия, Афганстан, Түндүк Индиядагы тарыхый окуяларды камтыган китеп. «Б-Н-нин» автору Бабур Захиреддин Мухаммед (1483–1530) Ал Улуу Моголдор мамлекетинин негиздөөчүсү, кадимки Темир-аксак тукумунан болгон. Анын мамлекети азыркы Кабулдан Бенгалияга чейинки кеңири аймакты ээлеген. Чыгармалары орус тилинде «Б-Н». (1958) жана «Лирика» (1957) жарык көргөн. Буга чейин 1948–49-ж. чыгармалар өзбек тилинде жарык көргөн. Өзүнүн көркөмдүк деңгээли боюнча да айырмаланган бул мемуардык эмгекте Бабурдун замандаштары жөнүндөгү чындык жымсалданбай, бурмаланбай ачык жазылган. «Б-Н-да» Кыргызстандын саясий тарыхына жана тарыхый географиясына байланыштуу маанилүү маалыматтар арбын кезигет. Андан Ош шаарынын коомдук-саясий турмушу жөнүндө кеңири маалымат алууга болот. Бул китепте Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймагын мекендеген кыргыздын чогорок уруусу тууралуу да айтылган.

БАЙ – кыргыз коомунун узак мезгилден бери өнүгүшүндөгү социалдык жана материалдык бөлүнүүлөрдүн бирин түшүндүрүүчү термин. Элдин материалдык жактан көбүрөөк камсыз болгон бөлүгүн көрсөтүүдө «Б». термини «Манас», «Семетей», «Сейтек» ж. б. эпостордо өтө көп кездешет. Кыргыз коому, бай-манап жана кедей-кембагал болуп бөлүнүп келгени жалпыга маалым. Элдин мындайча бөлүнүшү табигый көрүнүш. Табият адамдарды күч-кубат, акыл-эс жагынан бирдей жаратпаган сыяктуу эле, алардын материалдык жана руханий байлыктары да бирдей болбойт, ушундан улам, алардын коомдон, анын социалдык тепкичтеринен ээлеген орундары да ар түрдүүчө болот. Тек гана, байлардын байлыгын күнөөлөп, кедейлердин кедейлигин жактоонун эч зарылчылыгы жок, мындай «күнөөлөө» жана «жактоо» өтө оор кесепеттерге алып келээрин «социализмдин тарыхы», биздин аталарыбыздын өмүр баяны далилдеп турат. Бай-манаптардын активдүү бөлүгүн 1917–25-ж. басмачылар катары кырып-жоюп, калганын 1926–30-ж. Кыргызстандан башка аймактарга, Украинага ж. б. жактарга көчүрүп жиберген. Социализм мезгилинде Б-лар негизинен тап катары жоюлган. Бирок жеке менчикке негизделген азыркы коомдук өзгөрүүлөрдүн шартында Б-дын жаңы түрү пайда болду.

БАЙТИК баатыр Канай уулу (1817–20, Аларча капчыгайы, – 5.3.1886) – солто уруусунун чоң манаптарынын бири. Байтик калк арасында зор урмат-сыйга бөлөнгөн, эл башчысы, акылман жетекчи, баатыр болгон. Кыргыз жергесин Кокон хандыгынын эзүүсүнүн куткарыш үчүн күрөшкөндөрдүн катарында болуу менен, ушул жердеги башчы Рахматулла датканы жок кылууну уюштургандардын башында турган. Ал өз мезгилинин алысты даана көрө билген саясатчы катары, татаалдашкан кырдаалды так баамдап өз табынын, элинин кызыкчылыгын коргогон. 1860-жылдары Кокон хандыгына каршы күрөшкө көтөрүлгөн солто элин баштап 1862-ж. Пишпек сепилин алууга жана талкалоого активдүү катышкан. 1863-ж. Верныйдагы (Алматы) полковник Калпаковскийге кайрылган: «Биз Кокон хандыгынын эзүүсүнөн тажап бүттүк, Россияга кошулууну туура таптык». 1863–65-ж. генерал Черняевдин жүрүшүнө катышып, анын жигиттери Мерке, Олуя-Ата, Чымкент сепилдерин алууга зор көмөк көрсөтүшкөн. Падышачылыкка берилгендиги үчүн Байтик Анна тасмасына тагылган Чоң алтын медалга, III даражадагы Станислав орденине татыктуу болгон. Өз элинин үрп-адаттары, салт-санаасына таянуу менен түндүк кыргыз урууларын бириктирүүгө аракет жазаган. Бул максатта Талас, Чүй жана Кемин өрөөндөрүндө болуп уруу башчылары менен келишим жүргүзгөн.

БАСМА СӨЗ ЭРКИНДИГИ. *Кыргыз Республикасынын Конституциясында* (36-статья) гарантияланган саясий эркиндиктердин бири. Ал мамлекеттик, коомдук уюмдардын жана чыгармачыл союздардын жеке адамдардын өз басма мекемелерин жана органдарын түзүүгө, ар кандай басмаларды чыгарууга, таркатууга, элдин таламдарына ылайык келген коомдук түзүлүштү өнүктүрүүгө көмөк көрсөткөн чыгармаларды жарыялоого укуктуулукту билдирет. Б. с. э. – граждандардын өлкөнү башкарууга, чарбалык жана мамлекеттик аппараттын бардык звенолорунун ишинин так, натыйжалуу болушун камсыз кылууга катышуусунун маанилүү формасы катары чыгат. Өнүккөн демократтык *саясий* режимдеги өлкөлөрдө *массалык маалымат каражаттарын* мамлекеттик бийликтин төртүнчү бутагы деп аташат. Чынында эле башкаруучу *элитанын* бийлигин көзөмөлдөө, коомдун алдында маалымдоо багытында Б. с. э. чоң мааниге ээ. «Республика», «Асаба», «Каттама», «Үркөр» ж. б. ондогон эркин газета, тиркеме, журналдар бар. Алардын ишмердиги мыйзамга негизделген укуктук-эрежелерге ылайык жүргүзүлөт. 1994-ж. «Свободные горы» газетасы жабылгандан кийин, басма сөз менен иштөө боюнча Президенттик аппараттын алдында атайын бөлүм – Коомдук палата уюштурулган (белгилүү жазуучу К. Акматов жетектейт).

БАСЫМ – экономикалык структураларга, саясий, социалдык *институттарга*, өкмөт органдарына таасир кылуу үчүн жасалган түз, кыйыр аракеттер. Б-дын субъектилери – топтор, басым көрсөткөн топтору, формалдуу топтор, кыймылдар. Структурасы: адегенде өз каалоосу менен чогулат, (кандайдыр бир кызыкчылыкты коргоо үчүн) акырындап, иерархиялуу орган, уюм ж. б. айланат. Б. топтору *саясий процесстерде* *элита, партия, лидер*, коомдук ишмер менен бирдей эле маанилүү орунда турат.

БАСЫМ КӨРСӨТҮҮ ТОБУ – өз максатын ишке ашыруу үчүн атайын бийлик *институттарына* басым көрсөтүп жетишүүчү, коомдук бирикме. АКШда пайда болуп, кийин бардык өлкөлөргө таралган. Б. к. т. – саясий, аймактык, локалдуу, трансулуттук болуп бөлүнөт. Саясий *плюрализмге* негизделген системада топтор *саясий партиялар*, мыйзам чыгаруучулар, өкмөт кишилери, *бюрократия*, коомдук пикир аркылуу жасашат. Б. к. т-нун бар болушу бир жагынан саясаттын субъектилеринин көбөйүшүнө алып келет, *же көп партиялуулукка* кошумча катары эле башка жагынан, ири Б. к. т-нун ири монополиялык бюрократия менен кошулуп кетүүсү күтүлөт. Б. к. т-нун иштөө методдору: бийликтегилерге кат менен кайрылуудан демонстрацияга чейин. АКШ, Европада, Б. к. т-нун ишмердиги көзөмөлдөнөт. Натыйжада *М. Доверже* айткандай, бул Б. к. т. кыймылын *коррупциядан* маалыматтыкка жеткирди. Ошону менен катар Б. к. т. күчөдү, б. а., АКШда агент-лоббисттер, атайын даярдалат, атайын *бийликке* басым көрсөтүүгө даярдалат. Басым көрсөтүүгө катышуучулар тобокелге салышат, анткени жеңилип калган учурда аларды репрессия күтөт. Б. к. т. негизинен мамлекеттин – *саясий системанын* ичинде болот да, бюрократтык аппараттын өз ара атаандашкан (жердешчил, *клан*,

этникалык ж. б.) звенолорун түзүшөт. Б. к. т-нун эл аралык саясатка тийгизген таасири аз изилденген. Бирок, Кытайда Б. к. т. же АКШда нефти өндүрүүдөгү Б. к. т. мамлекеттер ортосундагы мамилеге чоң таасирин тийгизери белгилүү.

БАТРАКТАР – бай-манаптарга жалданып, кара күчүн сатып жан багышкан, кыргыз коомундагы социалдык бөлүктөрдүн биринин аталышы. *Люмпен-пролетариаттардан* айырмаланып Б-дын үй-бүлөсү, анча көп болбосо да, мал-мүлкү, жери болгон. Октябрь революциясы жеңип, бийликке кедей-кембагалдар келгенде, байлардын байлыгын кайрадан бөлүштүргөндө, өзгөчө 1921–29-ж. жер-суу реформасынын жүрүшүнөн кийин, Б. мал-мүлккө, жерге ээ болушкан жана коллективдештирүү мезгилинде колхоздорго, айыл чарба артелдерине, коммуналарга биринчилерден болуп киришкен.

БЕК – башкаруучу; орто кылымдагы түрк элдеринде жергиликтүү бийлик ээлерине берилүүчү титул. Б. мамлекеттеги эң жогорку титул ээси – *кагандан* (хандан) төмөн туруп, жергиликтүү бир дубандын же аймактын бийлигин өз колуна топтогон. Кокон хандыгына баш ийген кыргыздарда Б. өз вилаетинде хандын өкүлү болуп, хандын казынасына алык-салык чогултуу ишин көзөмөлдөгөн, хандын жергиликтүү өкүлү болуп, өз чегиндеги маселелерди чечип турган.

БЕНТАМ Иеремия (1748–1832) – англ. окумуштуу. Утилитаризм философиясына негиз салуучу. Утилитаризм – 1) Адамдардын жүрүм-турумунун негизинде жеке пайда табуу жатат деп эсептеген идеалисттик – этикалык окуу; 2) Бардык нерседен материалдык пайда чыгарып алууга гана умтулуучулук. Б-дын саясий ойлору *либерализмдин* андан ары өнүгүшүнө таасир тийгизген үч негизден турат: 1. Табигый укуктун стандартын жокко чыгаруу менен, ал өзүнүн теориясын – утилитаризм философиясын сунуш кылат. «Жаратылыш адамзатты эки – бирине бири көз каранды эмес кожоюндун бийлигине берген: а) азап чегүү, кыйналуу, б) жыргал, ыракат. Адам, эгер ыракат көбүрөөк көрүп, аз азап чексе, өзүн бактылуумун деп сезет. Байлыктын баалуулугу азап чегүү, кыйналуу менен ыракаттын ортосундагы мамилеге жараша болот». Б-дын ою боюнча коомдун негизги максаты адамдардын бактылуу болушуна жетишүү. 2. 1820-ж. Б. Батыштагы ойду «табигый мыйзам» деген тузактан кутултуу үчүн *мыйзам* жөнүндө окууга жаңы ыкма жол иштеп чыгат. Б-дын ою боюнча мыйзам бул адамдар сыйынуучу, өзгөртүүгө болбогон ыйык нерсе эмес, ал коомдо жашаш үчүн адамдын социалдык абалын өзгөртүүгө жумшалган аспап. Табигый укуктар деген абсурд, маанисиз деп, эркиндикти коргоо, бул укук мыйзамдуу система аркылуу орнотулушу зарыл деп эсептеген. Өкүлчүлүк *демократия* жана ачык башкаруу бекитүү үчүн зарыл. 3. Б. демократия мамлекеттери турмушту ондоо үчүн жакшы мыйзамдарды жана мамлекеттик чараларды көрүүсү зарыл экендигин далилдейт. Граждандардын теңчилиги, коопсуздугу мыйзам чыгарууда негизги проблемалар деп, Б. 1830–50-ж. ири *реформаларды* өткөрүүгө шарт түзгөн. Ошондуктан Б. И. азыркы либерализмдин негиз салуучуларынын бири катары да эсептелет.

БЕРК Эдмунд (1729–1797) – англ. мамлекеттик ишмер, *консерватизмдин* теоретиги. *Мамлекет* менен коом – табигый эволюциянын өнүгүү жолу; Мамлекеттин негизги максаты – *мыйзам* менен тартипти, социалдык жана саясий стабилдүүлүктү сактоо – Б-тин теориясынын негиздери. *Бийликтин* өкүлчүлүк формасын коргоо менен, Англия *парламентин* – бийликтин чыныгы формасы деп эсептеген. Бул институт көпчүлүктү жакшы башкарууга жардам берет. Б. боюнча коомду сактоо үчүн, аны дайыма реформалоо зарыл. Б. либералдардан айырмаланып, адамдын жаратылышына ишенген эмес, анын өзүнүн турмушун ондоо үчүн акылга сыярлык иш кылаарына көзү жеткен эмес.

БИЙ – көчмөн жана жарым көчмөн түрк элдеринде уруу башчысынын мансап наамы же даражасы; *дубанды*, аймакты бийлеген. XIX к. аягы XX к. башында *кыргызда* Б. – уруу (урук) башчысы болуу менен бирге саясий, акимдик, чарбалык жана соттук милдеттерди да аткарган; Б-дин даражасы мурас катары атадан балага өткөн. XIX к. биринчи жарымында Б. мансабы орто жана майда манаптарга, каада-салтты жакшы билген барктуу феодал, төбөлдөргө өтө баштаган. 1856–60-ж. Россия падышачылыгы Түркстандагы башкаруунун тартиби жөнүндө чыгарган Жоболорго ылайык, казылар соту менен бирге үч баскычтуу Б-лердин соту уюштурулган. Б-лердин соту үч жылдык мөөнөткө шайланган. Айылдык Б., болуштук Б. болуп бөлүнгөн. Мезгил-мезгили менен Б-лердин жыйындары өткөрүлүп турган. Совет бийлигинин орношу менен Б. жана бийлерге байланыштуу башкаруу *институттары* толугу менен жоюлган. Жүздөгөн жылдар бою кыргыз коомуна, элдин каада-салтына кирип калган жана элдин талабын бир кыйла канааттандырган Б. институту бүгүнкү күндө аксакалдар соту формасында кайрадан жандандырылууда.

БИОСАЯСАТ – саясий феномендерди изилдөөдө биологиялык түшүнүктөрдү жана ыкмаларды пайдаланууга колдонгон концепция. Б. социологиядан айырмаланып, Э. Вильсон боюнча, жүрүм-турумдун коомдук формасын изилдөөдө эволюциялык көз караш менен карап, эскирип калган социалдык турмушту жөнгө салуучу формалары катары аларды талкуулоодон четтеп турат. *Саясий турмуштагы* биологиялык факторлор *Платон* жана *Аристотель* тарабынан эле бааланып, алар айрым адамдар, табияты боюнча *кулдар* жана аялдар эркектерге баш ийүүсү керек дешкен. Мында негизги сөз ири саясий философиянын ачылышында болгон: *саясат* адамдын сезими тарабынан табигый түрдө жаралат. Бул проблема кийин *Н. Макиавелли*, *Т. Гоббс*, Дж. Локк тарабынан изилденген, XIX к. бул маселеге социал-дарвинизмдин жактоочулары, XX к. фрейдисттер, социологдор кайрылышкан. *Агрессия*, зордук, коргоо реакциялары, жүрүм-турумду координациялоо – Б-ка жакындаштырылган. Мисалы, үстөмдүк кылуу топтун калган мүчөлөрүнүн көңүлүн буруу ыкмасы катары каралган (бул феномен биологияда жакшы изилденген). Ушундай өзүнө тартуунун эки тиби бар: 1) агониялык (коркутуу жана күч аркылуу); 2) гедониялык (кичи пейилдик, тынчтандыруу, сыйлоо). Приматтардын жүрүм-туруму көрсөткөндөй, *лидерди* бөлүп чыгаруу үчүн «төрткө», б. а., өтө стресс абалы керек болот. Негизинен лидерликке шыктуу инсандар стресске башкаларга караганда жакыныраак. Лидер же ар бир эле адам үчүн маанилүү факторлор: мээдеги процесстердин структурасында психофизиологиялык жандануулардан башка да, ден-соолук, физиологиялык жарамдуулугу, энергиялуулук, кебете, бою жана салмагы сыяктуулар чоң мааниге ээ. Ошондой эле лидердин биологиялык ритми («түнкү» же «таңкы» инсан), тамактануу ыкмасы, көзөмөлдөө *методу*, физиологиялык өлчөмдөрүн билүү маанилүү. Б-ты изилдөөчүлөр андан башка «дененин тили», «дененин кыймылы», өң түзүлүшү, социалдык ролу канчалык таасирге кире алгандыгы сыяктуу феномендердин айланасында топтолушу мүмкүн. Баскан-

турганы, кийген кийими, адамдар менен мамилеси да кирет. Б-та *саясий* жүрүм-турумдун жыныстык жаш курактын өзгөчөлүктөрү каралат. Ошондой эле төрөлүүгө *көзөмөл* жасоону анализдөө да кирет. Мис., Францияда төрөлүүнү жактоо, сыйлоо, Кытайда тыюу салуу ж. б. адам ресурсун жөнгө салуу масштабында жүргүзүлөт. Мисалы, католиктердин арасында бойдон алдырууга тыюу салуу реалдуу максатты көздөйт, башкача айтканда «чиркөөнүн күчүн сан жагынан көбөйтүү», XX к. 80-ж. АКШда бул маселе өтө курч турган. Негизинен Б. жалпы биологиялык мыйзамдарга таянып, социалдык-саясий турмушту жөнгө салуунун механизмдерин изилдейт.

БИРИККЕН УЛУТТАР УЮМУ (ООН) – эл аралык уюм, башкы максаты – эл аралык тынчтыкты жана коопсуздукту колдоо жана коргоо, мамлекеттер аралык кызматташтыкты өнүктүрүү. БУУнун уставынын алгачкы долбоору 1944-ж. август–октябрь айларында Думбартон-Окс (АКШ) конференциясында иштелип чыккан. БУУнун Уставы күчүнө кирген 24-октябрь (1945-ж.) жыл сайын белгиленет. БУУнун Уставы кириш бөлүмдөн жана II статьядан турат, анда БУУнун Эл аралык сотунун Статусу да көрсөтүлгөн.

БИРИМДИК (мамлекеттер аралык, улуттук, социалдык, таптык, топтор аралык) – кызматташтыктын конкреттүү маселелерин чечүүнү коомдун субъектилеринин мамилесинин жогорку деңгээлде уюштурулушу. Б. диалог, сүйлөшүүлөр, көбүнчө юридикалык жактан бекитилет да, декларация, келишимдерде жарыяланат. Дүйнөлүк цивилизациянын жашоосу үчүн азыр ар түрдүү *партиялардын* болушу маанилүү. Б. бир нече компоненттерден турат: 1) Б-тин материалдык базасы – өндүргүч күчтөрдүн деңгээли, ал аралык эмгектин бөлүнүшү, технология, социалдык күчтөр, идеологиялык күчтөр, жалпыга бирдей эл аралык укук нормалары; 2) Б-тин маңызы – мамилелердин субъектеринин өз ара ишеним мамилеси, достугу, эки жактуу ишеним, саясий, маданий, социалдык турмушту интернационалдаштыруу; 3) Б-тин мазмуну – объективдүү, субъективдүү мамилелердин жыйындысы; 4) Б-тин формасы мамилени уюштуруу ыкмасы; 5) Б-тин субъекттери – *партиялар, таптар, катмарлар, топтор, мамлекет, коомдук уюмдар* ж. б. 6) Б-тин объектилери – ички жана тышкы кыйынчылыктарды чечүүдө ишмердүүлүк багытталган нерсе; 7) Б-тин принциптери – конституция, уставда бекитилген юридикалык норма, эрежелердин жыйындысы; 8) Б-тин фактору – Б. чакырган объективдүү жана субъективдүү шарттардын өз ара аракеттениши; 9) Б. керектөөлөрү субъектилердин керектөөлөрү, ички жана тышкы шарттардан кийин келип чыгат. Б-тин мааниси – пайда болгон маселени чечүүдө субъекттер биригишет да, жаңы системалуу мыйзам ченемдүүлүктөр пайда болот.

БЛОК, с а я с и й – жалпы максаттарына жетишүү үчүн мамлекеттердин, саясий *партиялардын*, коомдук-саясий уюмдардын бирикмелери. Б. термини биринчи жолу XX к. башында Францияда пайда болуп, монархисттерге, улутчулдарга жана клерикалдарга каршы өкмөттүн саясатын колдогон партиялардын бирикмесин билдирген. *Парламенттеги* партиялык *фракциялардын* блогу мыйзам долбоорлорун кабыл алуу же четке кагуу үчүн түзүлөт. Шайлоо кампаниясы мезгилинде көз караштары жакын партиялар бирге күрөшүү максатында өз ара келишим (депутаттык жана министрлик орундарды бөлүштүрүү, өз ара мамилелердин формалары жөнүндө) түзүшүп, бир шайлоо блогуна биригишет. Мисалы, 1995-ж. эки палаталуу Жогорку Кеңешке шайлоо алдында *Кыргызстан Биримдик партиясы, Республикалык – элдик партия, Агрардык партия*, Кыргызстан аялдарынын конгресси ж. б. бир катар коомдук-саясий уюмдар уюштуруу жана андан кийинки, парламенттин составындагы кызматташтыктарды жүргүзүү үчүн (декабрь, 1994-ж.) түзүшкөн. 1994-ж. сентябрда ЭрК партиясы, ККП жана бир катар коомдук уюмдар кирген, радикалдуу багыттагы Б. «Демократтык күчтөрдүн Конгресси» түзүлгөн. Б-ко кирген партиялардын ишмердик формалары ар түрдүүчө болушу мүмкүн; элге карата биргелешкен кайрылуулар; депутаттыкка талапкерлерди биргелешип көрсөтүү; шайлоо алдында бирдиктүү *саясий платформаны* иштеп чыгуу; коалициялык өкмөттү түзүү; митинг, демонстрация ж. б. саясий акцияларды биргелешип өткөрүү ж. б. Мамлекеттер аралык Б-тор коргонуу, тынчтык, согуш, (НАТО ж. б.), экономикалык (ПРООН ж. б.) ж. б. маселелерди чечүү максатында түзүлөт.

БОДЕН Жан (1529 (30–1596) – француз ойчулу, социолог, юрист. Негизги эмгеги «*Мамлекет* жөнүндө алты китеп». Бул китепте: «суверенитет» деген түшүнүккө аныктама берилет. Б-дин ою боюнча суверенитет – негизги *мыйзамдарды* чыгаруучу жана аларды ишке ашыруучу, көз карандысыз, абсолюттук *бийлик*. Мындай бийлиги жок мамлекет жашай албайт, суверенитет жогорку мыйзам чыгаруучу орган болгондуктан, мамлекеттин тибин (*монархия, аристократия, демократия*) аныктайт. Б-дин ою боюнча суверенитет мыйзамдарды акыйкат экендигине көз каранды эмес, аларды чыгаруучу күчүнө жараша болот. Б. суверенитеттин утилитардык концепциясын түзүүгө жардам берген.

БОЙКОТ – 1) адам менен, же бир уюм, *мамлекет* менен болгон мамилелерди толук же убактылуу өзүнө өзүн камтыган саясий жана экономикалык күрөштүн каражаты. Мисалы, мамлекеттердин ортосунда – товарларды экспорттоого жана импорттоого эмбарго коюу, бажылык салыктын жана тарифтердин чындыкка дал келбөөчүлүгү ж. б. Б. коомдогу ар кандай социалдык топтор, таптар тарабынан да колдонулат. Мисалы, жумушчулардын ишкерлерге каршы Б. жумушка орношууда уюмдашып алып баш тартуу, тигил же бул ишкананын продукциясын сатып алуудан баш тартуу ж. б. Б. коомдун *саясий турмушунда* колдонулат. Мисалы, парламенттин депутаттарынын бир тобу тигил же бул маселени талкуулоодон, белгилүү бир максаттарга жетүү үчүн баш тартуусу, мамлекеттин аткаруучу бийликтин өкүлүнүн чечимдерин буйруктарын аткарбай коюу ж. б.; 2) каршы экендигин билдирүү үчүн белгилүү бир тарап менен мамилелерди үзүү.

БОЛУШ – (орусча – волость, волостной управитель – башкаруучу) падышалык Россияда аймактык-администрациялык бирдик. Россиянын составына кирген Кыргызстандын аймагы уездерге жана волостторго (болуштарга) бөлүнгөн. Болуштуктун көлөмү тууралуу ар кандай көз караштар бар. Бирөөлөрү, болуштук 1000–2000 түтүндөн турган десе (Кыргыз тарыхы сөздүгү), экинчилери 300 түтүнгө жакын (Х. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр, Фрунзе, 1986.) деп белгилешет. Болуштукту башкаруучу адам Б. деп аталган. Б. эл тарабынан шайланып, шайлоо системасы эки баскычтан турган. Биринчи баскычында 50 түтүндөн бир шайлоочу өкүл «элүү башы» шайланган. Экинчи баскычында, ошол элүү башчылардын жыйынында (волостной сход), 3 жылдык мөөнөт менен Б. шайланып, өкмөттүн жардыктары менен сот

өкүлдөрүнүн чечимдеринин аткарылышын көзөмөлдөп, талаш тартыштарды чечип, жер, жайыт, чабынды бөлүү, салык салуу жана жыйноо милдеттерин аткарган. Күнөөлүүлөрдү уруп-сабоого, айып салууга, кыска убакытка камап коюуга укугу болгон.

БОНАПАРТИЗМ – 1) тарыхый жактан таптардын ортосунда «жылмалоочу», саясий-согуштук *диктатуранын* формасы; 2) XIX к. аягында жашоосун токтоткон Бонапарттардын династиясына багытталган саясий агым. Анын негизги белгилери: 1) мамлекеттин үстүнөн көзөмөл; 2) армияга таянат; 3) социалдык-таптык маселелерди тез жана жылма чечүү жөнүндө демагогдук аракет, билдирүү. Б. термини XVIII–XIX к. башында саясий структураларды түшүндүрүү үчүн колдонулат. О. Бисмарк жана П. Столыпиндин ишмердиктерине Б. мүнөздүү болгон. Б. ошондой эле Сталиндин саясатына да тиешелүү – ал өз саясий душмандары Л. Д. Троцкий, М. М. Тухачевский, Т. К. Жуковду «Б». үчүн айыптоо маневрин колдончу. Б-ге окшош көп кырдаалдар XX к. экинчи жарымында Латын Америкасында көп байкалат. Мисалы, Пиночеттин режимин – необонапартизм деп коюшат. Мында Б. үчүн сөзсүз экинчи императордук бийлик керек эмес, бирок армияга таянуу эң негизги болуп кала берет. Саясий психологиялык планда Б. *либерликтин* стили катары төмөндөгүдөй каралат: биринчиден, провокация, күчкө сыйынуу, манипуляция; экинчи жактан, мобилдүүлүк, таасир көрсөтүү каражатын тандоодо өтө айлакерлик. Саясий «оюндун» негизги эрежелери: а) «тартипке чакыруу» максатында штампты пайдалануу; б) бийликти кармап калуу үчүн саясий ураандарды тез арада өзгөртүү; в) «тапсыз», «партиясыз» деген түшүнүктөрдү кеңири колдонуу. К. Маркстын «Луи Бонапарттын он сегизинчи брюмери» эмгегинде классикалык мүнөздөмө берилет: Б. – бул бир социалдык күчкө таянуу, башка бир күчтүү активдүү пайдалануу, үчүнчү бирөөнү тукуруп (армия) андан кийин бардыгын басуу». Бир гана кызыкчылык – бийлик сакталып калышы үчүн курмандыкка бардыгы чалынат. Н. Р. Бакунин тескерисинче, Б-ге башкача мүнөздөмө берет. Ал: боюнча Б. эч кандай социалдык, саясий, экономикалык» өнүгүү менен байланышта эмес, жөн гана француз коомундагы таптардын ортосундагы терең пикир келишпестиктерден пайдаланган каракчылардын бандасы жана анын колунда эң күчтүү каражат – *коррупция* бар деген. Коррупция дегенди Бакунин – индивиддин коомдук пайдага жана биримдикке өз жеке кызыкчылыгы үчүн кайдыгер карашын түшүндүрөт. Ушул Б. үчүн түрдүү социалдык атмосферасы бар улуттук аймактарда негиз түзүлүп, жаңы варианттардын пайда болушуна алып келди.

БРЕЙН-ДРЕЙН (англ. мээ жана чыгуу, агуу) – турмуш деңгээли төмөн өлкөдөн илимий, илимий-техникалык, гуманитардык жогорку квалификациялуу адистердин жашоо деңгээли жогору өлкөлөргө кетүүсү.

БУКАРА (арабча) – 1. Бир мамлекетке, уруулук бирикмеге же феодалдык төбөлгө {бек, *болуш*, бай-манап, хан, падыша) караштуу эл, уруу же жеке адамдын аталышы. 2. Кедей-кембагал, жарды, колунда жок. Букарадан тың чыкса, манаптан тилин тартпаган (Токтогул). 3. Бир урууга багынычтуу башка уруу же адам. Күтүп калсаң букара, Аргын, ногой эл мына («Манас»). 4. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Б. пролетариат деген мааниде кабылданып, 1917-ж. Пишпек уездинде кыргыз, казак, татар ж. б. улуттардын кедей жана орто дыйкандарын бириктирген демократтык уюм «Букара» союзу түзүлгөн. Уюмдун программасында кыргыз элинин *саясий аң-сезимин* жана *саясий маданиятын* көтөрүү, кыргыз коомунун *саясий турмушун* демократтык негизде жөнгө салуу максаттары коюлган. «Букара» союзун К. Сарыкулаков жетектеген. 1918-ж. май айында бул союз «Кыргыз пролетарларынын совети» болуп өзгөртүлгөн.

БЮРОКРАТИЯ (фр. bureau – мамлекеттик мекемелерде стол жапкан жашыл сукно; мамлекеттик аппараттын ортоңку звеносун тейлеген кызматчы). Б-нын болуусу *саясат* жана *бийликтин* жашоосу үчүн зарыл шарт. Б. администрациялык иштин техникасына ээ, маалыматтар, документтер колунда, ошондуктан ал мамлекеттик чечимдер, актыларды даярдоо, түзүү мүмкүндүгү, калк менен түздөн-түз байланышка чыгууну аткарат. Б. термини үч мааниде колдонулат: 1) Социалдык организм, социалдык карама-каршылыктар, *антогонизм конфликт*, уюштуруу-башкаруу гана эмес, саясий «бөлүнүүчүлүк» натыйжасы (обочолонуу). 2) Өзгөчө функция жана артыкчылыктарга ээ, коомдон обочолонуп, андан бийик турган бийлик аппаратынын жардамы менен ишке ашырыла турган башкаруу системасы. 3) Ушул система менен байланышкан элдердин катмары Б. коомдук өнүгүүнүн бардык этаптарында аң-сезимдин идеологиянын формасы, саясий структурасы, экономикалык мамилелери менен органикалык байланышта болот. Б-нын социалдык табияты ар түрдүү жана бир бүтүндүк. Б-нын мамилелери социалдык-экономикалык жактан шартталган индивиддердин аң-сезими, эрки, кызыкчылыгынан көз каранды эмес жана *мамлекет* менен коом, гражданин менен бийликтин ортосундагы карама-каршылыктар, конфликттердин формасы болуп саналат. Бардык эле мамлекеттерде чиновникти идеалдаштырып, аны социалдык, саясий маселелерди чечүүдөгү эң зарыл, идеалдуу гражданин, элемент катары көрсөтөт. Калган граждандар ушул саясий иллюзияны кандайча кабыл алгандыгына жараша «көнүлү түз» же «түз эмес» деп бөлүнүшөт. Мамлекетти башкаруу – бул чиновниктин саясий акыл-эске, саясий моралга болгон монополиясынын формасы. Бирок, бул акыл-эс социалдык чындыкты туура чагылдыра албайт, анткени чагылдыруу чиновниктин социалдык статусунан көзкаранды. Мамлекеттик башкаруу иерархия түрүндө жүрөт. Чындыкты иерархия мыйзамына жараша тааныса ал жогорку деңгээлдеги укук болуп саналат. Бийлик демейде өзүнүн күнөөсүн граждандарга жана коомго жабыштырууга умтулат. Өз аракеттерин сындан коргоо үчүн бийлик бюрократташтырууну пайдаланат. Бюрократтык мамиле – саясий сокур ишенимди пайда кылат. Эгерде официалдуу адамдар адилеттүүлүктүн критерийине жараша социалдык проблемаларды чече албаса, саясий сокур ишеним – скепсис, шылдыңга айланып, граждандардын саясий окуяларга кайдыгер болушуна алып келет. Бул кайдыгерлик акыры мамлекеттик формализмдин өнүгүшүнө алып келет. Мамлекеттик формализм – мамлекеттин саясий максаттарынын кеңселик иштерге айланып кетиши. Бийликтин же башкаруунун аппаратындагы көп милдеттер – өкмөттүн жеке менчиги. Ошол кызматты аткаруу менен индивид өз материалдык кызыкчылыгын ишке ашырат, улам жогорку кызматка жылуу аркылуу анын саясий менчиги – масса менен каалагандай иштөө эркиндиги көбүйү берет. Чиновник өзүн гана ойлоп, а *мамлекеттик аппарат* бардыгына каршы абалга келип калат. Саясий обочолонуу – көп улуттуу өлкөлөрдө кездешет, мында *саясий система* – жасалма туруктуулук, ал эми башкаруу эң негизги элемент. Бийлик мында атаандашкан катмарлар жана таптарга таянат.

Мамлекеттик кызмат улуттук кызыкчылыктан жогору коюлат. Аскердик бюрократтык топгруппа мамлекеттик өзгөчө кастага айланат да, мамлекеттин саясий негизин түзүп калат. Бюрократтык космополитизм пайда болот. Мамлекеттик аппараттын ушундай уюштурулушу өкмөткө калктан каражатты сыгып алып, ошол эле мезгилде баш ийдирип турган саясатты жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. Өнөр жай, соода элдин керектөөсүнө эмес, мамлекеттик салыкты көбөйтүү жана чет элдик конкуренцияны четтетүү үчүн гана иштеп калат. *Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтери* башкаруу жана баш ийүүнүн традициялык мамилесине айланат. Б-га каршы турууга күч жок.

В

ВАНДАЛИЗМ (вандалдар – байыркы герман урууларынан, Римди басып алып, акылга сыйбаган мыкаачылык жана жапайычылык менен бир-эки жуманын ичинде шаарды талап-тоноп, күм-жам кылып талкалап кеткен) – маданий – тарыхый эстеликтерди, жеке жана коомдук баалуулуктарды, мүлктөрдү атайылап талкалоо же бузуу. В. басып алуучулук согуштар жана геноцид, депортация менен байланышкан мамлекеттик жана мамлекеттик эмес аракеттердин милдеттүү түрдөгү жандоочусу болуп эсептелет. Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде, эки тараптан тең маданий-тарыхый эстеликтерди жана баалуулуктарды талкалоо, бомбалоо, талап-тоноо массалык мүнөзгө ээ болгон. Чет өлкөлүк изилдөөчүлөр В-дин төмөндөгүдөй түрлөрүн белгилеп көрсөтүшөт: а) формалдуу *лидерлердин* буйругу менен ишке ашырылган В.; б) басым көрсөтүү тобунун, көпчүлүктүн же алардын лидерлеринин басымы астында жүргүзүлгөн В.; в) мүлккө ээ болуу, же башка бир саясий, улутчулдук, уруулук, диндик максаттарга жетишүү үчүн жүргүзүлгөн В.; г) канааттануу же ырахат алуу үчүн жеке арамза оюн ишке ашыруу максатында жасалган В. д) стрессик абалды жеңилдетүү, ачуусун таркатуу максатында жасалган В. Бүгүнкү күндө В. байланышкан кылмышкердик күн санап өсүүдө. Көрүстөндөгү жез, коло, темирден, чоюндан жасалган коргондордон тактачаларды уурдоо, коло замбиректерди, Бишкектеги жаратылыш паркына коюлган колодон жасалган көркөм өнөр чыгармаларын, монумент-статуяларды уурдоо, мазактоо ж. б. В. менен байланышкан иш-аракеттер кылмышкерлик деп эсептелет.

ВЕБЕР Альфред (1868–1958) – немец экономисти, социологу. Тарых жана маданият социологиясынын концепциясын иштеп чыккан. Анын концепциясы боюнча тарыхтын өнүгүшү интеллект (акылман) төбөлдөрдүн руханий чыгармачылыгынын жүзөгө ашырылышы аркылуу аныкталат.

ВЕБЕР Макс (1864–1920) – атактуу немец социологу, тарыхчы, экономист, юрист. *А. Вебердин бир* тууганы. Негизги эмгектери «Байыркы дүйнөнүн агрардык тарыхы», «Протестанттык этика жана капитализм руху», «Чарба жана коом». Вебердин методологиясынын негизинде тарыхый процесстердин ойдогу абстрактуу жана ыктыярдык конструкциялары – идеалдуу типтер теориясы, социалдык аракеттери индивидуалдык мотивдерди талдоо аркылуу түшүнүү концепциясы турат. В. *саясий сферада* легитимдүү үстөмдүктүн үч тиби *бар* деп көрсөтөт. **Биринчи тиби** – легалдуу деп аталат, бул жеке адамдын бийлигине эмес, мыйзамдын күчүнө баш ийүүгө негизделген *укуктук мамлекет* болуп эсептелет. **Экинчи тиби** – салт, үрп-адатка, илгертен бери келе жаткан тартиптин жана бийликтин ыйыктыгына негизделген патриархалдык мамлекет. **Үчүнчү тиби** – харизматикалык үстөмдүк. Башкаруучунун өзгөчө, эң мыкты сапаттарына – *харизмага* негизделген. XX к. укуктук мамлекеттердин коомдук турмушунда күчөп бараткан *бюрократташтырууга* көңүл буруп, бул келечекте *бюрократия* менен *демократиянын* ортосундагы конфликтке алып келиши мүмкүн деген. Демократташтыруу мезгилинде калктын кеңири массасы социалдык-саясий турмушка канчалык көбүрөөк тартылса, анда ошончолук көп сандагы уюмдар пайда болот да, акыры ал уюмдар демократташтыруунун өзүнө тоскоолдук кылаарын байкаган. Бюрократтардын тирандыгын болтурбоо үчүн В. плебисцитардык демократия теориясын сунуш кылган. Ага ылайык, плебисцитардык жол (жалпы калктын тикелей добуш берүүсү) менен шайланган харизматикалык лидер парламенттик демократиянын күчүнө дагы кошумча болууга тийиш. Вебердин ою боюнча XX к. *инсандын*, коомдун жана мамлекеттин ортосундагы өз ара мамилелер маселесин чечүү көбүн эсе харизматикалык лидердин гана колунан келет.

«ВЕДДЕР» (санскр. – билим) – байыркы индиялыктардын төрт негизги ыйык китептери – Ригведа, Атхарваведа, Самлаведа жана Яжурведа. Бул ыйык китептер б. з. ч. XII–VII к. түзүлгөн. В. индия адабиятынын эң алгачкы чыгармаларынан жана алар пайда болгондон тарта индиядагы саясий ойдун өнүгүшүнө оң же терс таасирин тийгизип келген. В-дин авторитетин таанып, аларды баалап келген философиялык системалардын катарына – минанса, веданта, сакхья, йога, ньяя, вадешешика кирет. Ал эми В. *авторитетин* тааныбаган мектептерге – материалисттик (чарвоки), будда жана жайн мектептери кирет. «Ригведа» ыйык китеби кийинчерээк веда адабиятындагы үч жанрдын: – брахмандар (В. салттарын жазган жана түшүндүргөн китептер), араньяки («Токой китептери» – веда салттарынын мистикалык мааниси сүрөттөлгөн китептер), урпани-шаддар (В. мифологиялык-философиялык негизге ээ болгон жана биринчи орунга кудай, адам жана жаратылыш жөнүндөгү ой жүгүртүүлөр коюлган китептер) – пайда болушуна негиз түзгөн. В. деген сөз жогоруда айтылгандардан тышкары жөн гана «ыйык китеп» же «жогорку акылдуулук» дегенди түшүндүрөт. В. китептеринде диндик түшүндүрмөлөрдөн тышкары дүйнөнүн жана адамдын жашоо себептери жана максаттары жөнүндөгү суроолор да коюлган.

ВЕТО (лат. veto – тыюу салам) – 1. кең мааниде – атайын укуктары бар органдардын же адамдын кандайдыр бир чечимге оозеки же кат жүзүндө тыюу салышы. 2. – мамлекеттик бийликтин кандайдыр бир бутагы чыгарган токтомго башка бир бийлик бутагынын сөзсүз (абсолюттук) же шарттуу – чектелген түрдө тыюу салышы. Абсолюттук В. орто кылымдарда кеңири колдонулуп, *парламентаризмдин* өнүгүшү менен маанисин жоготкон. Азыркы демократтык мамлекеттерде В. укугуна, адатта *мамлекет башчысы* – *Президент* ээ. Айрым мамлекеттерде парламенттин жогорку палатасына анын төмөнкү палатасы кабыл алган актыларга В. коюу укугу берилген. Мисалы, Улуу Британияда лорддор палатасы община палатасынын финансы актыларынан башка бардык актыларына тыюу салууга укуктуу. Республикалык түзүлүштөгү мамлекеттердин конституциялары президентке кийинкиге калтыруучу (б. а. суспензия – тунуп калуу) В. укугун берет. Бул В. парламент маселени экинчи ирээт карап жана квалификациялуу көпчүлүккө таянып, токтом кабыл алуу жолу

менен жое алат. Кийинкиге калтыруучу В. укугуна, мисалы АКШнын Президенти ээ. Бул укук Президентти 10 күндүн ичинде мыйзам долбоорунун тагдырын чечүүгө милдеттендирген конституциялык жобого негизделген. 1993-ж. 5-майында кабыл алынган *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын* 46-статьясына ылайык, Президент *Жогорку Кеңеш* кабыл алган мыйзамдарга эки жумалык мөөнөттө кол коет же болбосо өзүнүн кайчы пикирин көрсөтүп, аларды кайрадан кароо үчүн Жогорку Кеңешке кайтарып берет. Эгерде Жогорку Кеңештеги депутаттардын жалпы санынын үчтөн эки добушу өзү мурда кабыл алган чечимин ырастаса, анда Президент мыйзамга кол коёт. 3. Коопсуздук Кеңешинин мүчөлөрү БУУнун Уставына ылайык В. укугунан пайдаланат. Эгер Коопсуздук Кеңешинин бир эле мүчөсү талкууланып жаткан чечимдин кабыл алынышына макул болбосо, б. а. ага карата В. пайдаланса, анда чечим кабыл алынбаган катары эсептелет.

ВОЖДИЗМ – 1) Жогорку бийликке ээ болгон адамга берилип кызмат кылууга негизделген бийликтик мамиленин тиби. *Саясатта* В. бекем борборлоштурулган *идеологияга* сугарылган коомдорго мүнөздүү жана мекемелерде иерархия мүнөзүндө болот. 2) Диний же согуштук кол башчылык жеке бийлигине негизделген. Көбүнчө Чыгышта, Африканын патриархалдык-уруулук, эрте феодалдык коомдоруна мүнөздүү бийлик *институту*; өнүккөн, кеңири таралган юридикалык эмес жөнгө салуу, социалдык ролдордун туруктуу бөлүнүшү менен мүнөздөлөт. Институт катары Африкада, Чыгышта өнүгүп, «Чыгыш деспотизми» катары белгилүү. Капиталисттик мамилелердин пайда болушу менен Чыгышта да институт катары В. жоюлган, бирок, *бийликтин* тиби боюнча сакталып кала берген. Вождизмдин мүнөздүү белгиси – *саясий мамилелерде* этномаданий стереотиптерди колдонуу. Буга жол башчыны – харизматташтыруу жана атрибутташтыруу кирет. Харизматташтыруу – жол башчыга бардык сапаттарды, анын ичинен көрөгөчтөктү жабыштыруу. Бийликтеги жол башчынын атынан анын ишин улантуучулар, жүргүзүүчүлөр иштешет, анын ордуна кийин сөзсүз бардык жагынан талапка ылайык келген мурасчы тандалат. Атрибутташтыруу – жол башчыга сөзсүз кандайдыр бир окуунун негиз салуучусу деген наамды ыйгаруу. Азыркы күндө В-дин клиентелизм, неопозитивизм, трибализм сыяктуу түрлөрү бар. Африка өлкөлөрүндө клиентелизм, чыгыш өлкөлөрүндө неопозитивизм, трибализм мүнөздүү, мында башкаруучу элита уругуна, ата-тегине жараша, жердешчилиги боюнча шайланат. В-дин бардык түрү үчүн жалпы нерсе – төмөндөгүлөр өзүнүн жогоруга айрыкча, клан башчысына берилип кызмат кылуусу керек. Ошондой эле, В. көзөмөлдөнбөйт, адамдардын аң-сезимине таасир этүү аркылуу, тоталдык бийлөө болуп саналат.

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. voluntas – эрк) 1883-ж. Ф. Теннис тарабынан эрк жана аң-сезимдүү эрктин айырмасы ачылганда киргизилген түшүнүк. Ф. Т. Теннис, коомдун кыймылдаткыч күчү эрк импульстары деген ойду айтып, социологияны психологиялаштырган, ал эми анын мурасчылары политологияны психологиялаштырганга аракеттенишкен. Стихиялык кыймыл, эрктин биринчилиги жөнүндө багытка жол салып, Шопенгауэрдин окуусунда айтылат. П. П. Лавров, И. Михайловскийдин социологиясында «*баатырлардын*» эрки көпчүлүктө артынан ээрчиткен күчкө ээ деп, народниктердин саясий ишмердүүлүгүндө чагылдырылган саясий В. термини «улуу саясат» метафорасы (1888-ж. Ницше) менен байланыштырылат. «Бийлик эркине» таянып, бул *саясат* социалдык жөнгө салуунун эскирген формаларын жок кылат жана негизги оордук, көнүүнү «христиандыктан» расага жөктөйт. Ф. Теннис «фашизм – азыркы варварчылык» деп атаган, себеби Муссолини менен Гитлер да «бийлик эркине» таянышкан. В. Розенбергдин эмгектеринде В. жогорку *саясий баалуулук* катары эсептелген. В. – индивидуалдуу бунтгун жана «көпчүлүктүн көтөрүлүшүнүн» таянычы болуп эсептелет, – деген Х. Ортега-и-Гассет. Эрктин стихиялуу көрүнүшүнүн адамдын, коомдун турмушунун башталышы катары карап В. жактоочулары *саясий процессти* баш-аламан, түздөн-түз кыймыл-аракетке таянган процесс деп мындагы объективдүү мыйзам ченемдүүлүктү таанышкан. Көбүнчө саясатта В. *авторитаризмге, тоталитаризмге* же анархизмге алып келет. Көп учурда башкаруучунун эрки көпчүлүк үчүн *мыйзам* болуп калат. Волонтаристтик көз караштар кайра куруу саясатын тездетүүдө чоң роль ойногон. Мисалы, «ар бир үй-бүлөгө өзүнчө квартира» деген *ураан* В. экендигин көрсөтөт. Система кулап жатканда эрктин импульстары – (администрациялык-командалык да) жаңы системаны түзүүнүн зарылдыгын унутуп таштоого да алып келет. Бюрократташтыруу өтө эле борборлошкон *бийлик, плюрализмдин* жоктугу В-дин өнүгүшүнө жагымдуу шарт түзөт. Жаңы *саясий* ой жүгүртүүлөр, *граждандык укук жана эркиндиктерди* гарантиялоо В-ди токтотууга көмөк берет.

Г

ГАНДИ Мохандас Карамчанд (1869–1948) – Индиядагы улуттук боштондук кыймылдын *лидери*, идеологу. Г-нин окуусу (гандизм) улуттук боштондук күрөштүн программасы болгон. Негизги принциптери: адамдардын ортосундагы мамилелердин чыныгы формасы – сүйүү, бул жашоонун негизги *мыйзамы* тынчтык жол менен, күч колдонбой күрөшкө кеңири көпчүлүк элди тартуу аркылуу максатка жетүү. Г. күч колдонууну катуу сынга алып, күч колдонбогон коом жөнүндө концепциясын иштеп чыккан, *саясатта* жаңы ыкманы – *граждандык баш ийбөөнү* колдонууга чакырган. Г. мамлекетти зордук-зомбулуктун биримдигинин формасы деп эсептейт. Бирок адамзаттын азыркы доорунда *мамлекет зарыл* экендигин танган эмес. Гандинин ою боюнча күч колдонбогон *мамлекет* кичинекей, өзүн-өзү башкаруучу жана камсыз кылуучу, айылдык коммуналар сыяктуу болуп, анда моралдык жана социалдык мажбурлоо бар, чечимдерди көпчүлүк кабыл алат. Бирок жеке адам же азчылык да өзүлөрүнүн аң-сезимине туура келбеген аракеттерди жасабай, граждандык баш ийбөө жолу менен саясатка каршы ачык күрөшө алат.

ГЕГЕЛЬ Георг Вилгельм Фридрих Гегель (1770–1831) – немец философу. «Граждандык коом» деген эмгегинде үй-бүлө тегинен эле граждандык коом болгон түшүнүктү берет: «Үй-бүлө өзү табигый коом болуп эсептелет, анын мүчөлөрү сүйүү, ишеним жана табигый баш ийүү менен байланышкан (пизтет)». Түшүндүрмө. Үй-бүлө өзү табигый коом. Биринчиден, өз эркинин күчү менен үй-бүлө мүчөсү боло албайт, өзүнүн жаратылышынын күчү менен гана боло алат, экинчиден, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелер жалаң эле ой-жүгүртүүгө, чечимге негизделбейт, ал ички сезимге түрткү, козголууга негизделет. Бул мамилелер зарыл жана акылман, бирок туюунун акыл-эс формасы болбойт. Бул алгач инстинкт. Үй-бүлөнүн бирине-бири сүйүүсү, биринчи «мен», экинчи өзүнчө «мен» менен кээ бир биримдигине

негизделет. Алар бирине-бири болгон мамилелер боюнча, өзүлөрүн өз алдынча деп эсептешпейт. «Үй-бүлө органикалык бүтүн. Анын бөлүкчөлөрү – бөлүкчөлөр эмес, а мүчөлөрү, мына ушул бир бүтүндөн, өзүнүн субстанциясы бар, ал өз алдынча жалгыз өз алдынчалыкка ээ эмес». Г. өзүнөн мурункулардан айырмаланып, граждандык коомду жана мамлекетти өз алдынча институт катары караган. Граждандык коом мамлекеттин ичинде эмес, аны менен катар турат. Алар үй-бүлө менен бирдикте мамлекеттин базисин жана өндүрүү жолун түзүшөт. Граждандык коом мамлекетке көз каранды жана кандайдыр бир даражада ал аркылуу сорулуп-сиңирилип кетет. Мамлекетте граждандын жалпы эрки коюлган, граждандык коом болсо – бул айрым индивиддердин өзгөчө жекече кызыкчылыктарын реализация кыла турган сфера. Мамлекеттик сферага Г. өкмөттүк бийликти, администрацияны, граждандык коомго полициялык жана соттук бийликти караткан. Эгерде мамлекет мыйзамдуулукту сакташ үчүн, граждандык коомдун чегине кирип кетсе, мис., куралдуу күчтөргө полициялык функцияны тапшырып коет же соттук уюмдардын ишмердүүлүгүнө кийлигишсе, ал коомго каршы чыгат эмеспи. Г. граждандык коом жөнүндөгү ойлорун толук чагылдырган. Ал үчүн граждандык коом турмуштун материалдык шартынын сферасы, табигый зарылчылыктын продукциясы, мында индивиддер жеке кызыкчылыгын көздөгөн материалдык кызыкчылыктар менен байланышкан. «Укук философиясы» деген эмгегинде, граждандык коом улап келген мурунку коом, нравалык руханий мамлекетке объективдештирилип көрсөтүлгөн. Г-дин ою боюнча үй-бүлөнүн жана граждандык коомдун нравалык идеясы мамлекеттен келет. «Чындыгында, – деп жазган ал, мамлекет жалпысынан алганда, биринчи болот да, ошонун чегинде гана үй-бүлө граждандык коомго өнүгөт. Ал эми мамлекет деген идеянын өзү, мына ушул эки мамлекетке бөлүнүп кетет. Гегелдин граждандык коом жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү индивидуалдуу жана жекече кызыкчылыктардын согуш талаасы катары көз алдыга тартылат. Индивиддер деп эсептеген ал, өз ара байланышсыз, граждандык коомдон сырткары жашай албайт». Г. граждандык коомду ажыратып турган социалдык карама-каршылыктын бар экенин түшүнгөн, ал: «Мына ушул карама-каршылыктар жана алардын чырмалып калышы укмуштуудай сүрөттү көрсөтөт: аша чапкан байлыкты, артыкбаштыкты, ошондой эле экөөнүн тең – жакырчылыктын физикалык жана нравалык бузулуунун картинасы». Коомдогу жеке менчиктик мамилелердин үстөмдүк кылышы Г. үчүн бузулгус, ал эми адамдардын теңсиздиги тубаса. Анын ою боюнча жеке менчик эркиндиги граждандык коомдун өнүгүшүнүн сөзсүз – шарты. Жеке менчиктен тышкары инсандын эркиндиги мүмкүн эмес. Жалаң гана индивид граждандык коомго карата өзүнүн милдеттерин аткарыш керек, коом деле индивиддин укугун коргош керек. Граждандык коом жана мамлекет өзүлөрүнүн карама-каршылык биримдигинде көптүк сословиелик базада жашайт, башкача айтканда, коомдун өнүккөн социалдык структурасында жашайт. Социалдык структуранын жакырчылыгы, өнүкпөгөндүгү жана коомдун социалдык катмарларын бириктирип жиберүүнү тездетүү – диктатордук режимди туудура турган чөйрөгө айланып кетишин, турмуш өзү көрсөтүү жана далилдеди.

ГЕГЕМОНИЯ (гр. *hegemonia* бийлөө, башкаруу) – гегемонизм – жеке көз караштын, саясий эрежелердин, көрсөтмөлөрдүн, *саясаттын* башка бирөөлөргө таңууланышы. Г. башка бирөөгө карата саясий күчтөн, таптык, мамлекеттик башкаруучулуктун, бийлөөчүлүктүн абалы. Г. *бийлик* эмес, ал таасир жана башкаруунун биригип, бийликти жүргүзүүгө айлануусу. Г. түрлөрү: маданий, идеологиялык, саясий ж. б. Г-нын масштабы континенталдыктан тартып тармактыкка чейин жетиши мүмкүн. Г. үчүн күрөш мамлекеттердин коалицияларынын түзүлүшүнө, согуштарга алып келген учурлар болгон.

ГЕНДЕР – ар башка жыныстагы адамдардын калыптанган, социалдык жактан бекемделген жүрүм-туруму.

ГЕНДЕРДИК МАМИЛЕЛЕР – карым – катнаш процессинде же биргелешкен иш-аракеттин ар кандай түрлөрүн жүзөгө ашырууда түзүлүүчү ар башка жыныстагы адамдардын ортосундагы жүрүм-турумдун жана мамилелердин мүнөзү.

ГЕНДЕРДИК САЯСАТ – ар башка жыныстагы адамдардын ортосундагы өз ара мамилелерде теңчиликти орнотууга багытталган мамлекеттик, коомдук иш.

ГЕНДЕРДИК ТЕҢЧИЛИК – ар башка жыныстагы адамдардын коомдогу бирдей социалдык абалы. Г. Т-ти камсыз кылуу боюнча мамлекеттик саясаттын негиздери болуп төмөнкүлөр саналат: 1. гендердик тең укуктуулукту камсыз кылуу үчүн ченемдик укуктук базаны түзүү, жакшыртуу жана өр-күндөтүү; 2. Г. Т-ке жетишүүгө багытталган мамлекеттик максаттуу программаларды иштеп чыгуу жана ишке ашыруу; 3. коомду Г. Т-ти бузууга багытталган маалыматтан, үгүт жана насыяттан коргоо; 4. Г. Т-тин маданиятына тарбиялоо жана аны пропагандалоо; 5. Эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери менен ченемдерин, ошондой эле КР гендердик теңчилик маселелерине тийиштүү эл аралык милдеттенмелерин аткаруу.

ГЕНДЕРДИК ТЕҢ УКУКТУУЛУК – ар башка жыныстагы адамдардын мыйзам алдындагы, жумшартылуучу жагдайлардан башка укуктарынын, милдеттеринин жана жоопкерчиликтиринин теңдиги.

ГЕОГРАФИЯ, саясий – татаал интеграциялык процесстерди жана проблемаларды *политология*, география, экономика, тарых ж. б. бир катар илимдердин айкалышуусунда изилдөөчү, учурдагы география илиминин багыты. Азыркы учурда Г. с-нын жалпы кабыл алынган аныктамасы жок. Ал изилдеген проблемалардын чөйрөсү гана жаңыдан такталууда (көптөгөн социалдык-экономикалык факторлордун, баарыдан мурда өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүш мамилелеринин географиялык өзгөчөлүктөрүнүн спецификалык айкалыштары менен шартталган. Коомдук саясий, аймактык уюмдардын келип чыгуу жана өнүгүү мыйзамдары). Учурдагы өнүккөн өлкөлөрдө географиялык билимдин бул багыты ХХ к. 70–80-ж. өзгөчө өргүүгө жетишкен. Г. с-нын проблемалары чагылдырылган «Геродот» (1976), «Политика Джиготерли Куотерли» (1982), «Политика Джиготерли» (Кырг. «Жуготерли») (1985) журналдары басылып чыгууда. Биздин өлкөдө Г. с. проблемалары 90-ж. өзгөчө актуалдуу болуп калды. Г. с. ыкмаларын коомдун алдында турган милдеттерди анализдөө үчүн колдонуу жоопкерчиликтүү *саясий* чечимдерди кабыл алууда социалдык-экономикалык жаңылыштыктарды жеңүүгө жардам берет.

ГЕОСАЯСАТ (гр. *geo* – жер, *politike* – мамлекетти башкаруу саясаты) – саясий-географиялык билимге таянып, экономикалык өнүккөн мамлекеттердин глобалдык кызыкчылыктарын жана *тышкы саясатын* негиздөөчү саясий

концепция. Г. терминин илимге швед окумуштуусу Р. Челлен киргизген. Бул концепциянын фундаментин немец географы жана зоологу Ф. Ратцел иштеп чыккан мамлекет жөнүндөгү өзгөчө окуу түзөт. Ал «тынымсыз өсүүгө жана аймактык кеңейүүгө умтулуучу, биогеографиялык организм катары көрсөтүлөт. Ф. Ратцелдин ою боюнча, мамлекеттин жашоосу ал ээлеген аймактын чегиндеги географиялык чөйрө менен шартталган. Мамлекеттердин эволюциясын ачып көрсөткөн, концепциясынын маанилүү түшүнүктөрү төмөнкүлөр: «чек аралардын табигыйлуулугу», «жашоо мейкиндиги», «мамлекеттик турмуштук маанилүү кызыкчылыктары», «географиялык абал». Алардын көбү биринчи басылышы 1897-ж. чыккан «Саясий география» аттуу Ф. Ратцелдин эмгегинде баяндалып, негизделген. XX к. Германия, Англия, АКШда геосаясий ой жүгүртүүлөрүнүн дүйнөлүк борборлору түзүлгөн. 1933-ж. бийликке фашизмдин келиши менен «жашоо мейкиндикти басып алуу» талабы Германиянын саясатынын башкы максаты деп жарыяланган. «Чон мейкиндик», «Европалык жашоо мейкиндик», «Чыгыш мейкиндиги» концепциялары «жашоо мейкиндик» теориясынын составдык бөлүктөрү болуп саналган. Генерал К. Хаусхофер геосаясий идеялардын өнүгүүсүнө жана германдык геосаясий концепциянын негизделишине маанилүү салым кошкон. Геосаясий идеяларды англиялык жана америкалык окумуштуулар Х. Маккиндер, Н. Спикмен, А. Х. Мэхэн ж. б. интенсификация өнүктүрүшкөн. Англиялык географ Х. Маккиндер дүйнө жүзүндө саясий жана экономикалык көзөмөлдү орнотуу үчүн алгач «ички курчоого» – Атлантика океанын жээктеген аймактарга жана Батыш Европа өлкөлөрүнө ээ болуу зарыл экендигин ырастаган. Муну «хартлендди» – жердин жүрөгүн, б. а. Евразиянын континенталдык мейкиндигин – Россияны баш ийдирибестен ишке ашыруу мүмкүн эмес деген. Америкалык Г. «панамериканизм», «күчтүн борбору», «көп уюлдуулук», «биоуюлдуулук», «аскердик-деңиз кубаттуулугу» түшүнүктөрү иштеп чыгарылып, кеңири жайылтылган. Алар АКШнын тышкы саясатынын калыптанышына жана алардын эл аралык аренадагы позициясына зор таасир тийгизишкен. 40-ж. башында Берлин, Париж, Прага, Софиядагы орус эмиграциясынын интеллектуалдык элитасы өзгөчө «Россия-Евразия» концепциясын иштеп чыгарышкан. Ал ушул учурда актуалдуу мааниге ээ болууда. Г. концепциясында «геосаясий мамилелер» түшүнүгүндө адекваттуу чагылдырылган «коом-жаратылыш» системасындагы өзгөчө өз ара байланыштар бурмаланган түрдө чагылдырылат. *Политологияда ал саясий ишмердүүлүктүн*, геомейкиндик шарттардын жана натыйжалардын объективдүү биримдигин абстрактуу формада чагылдырат деп эсептелет. Түрдүү геосаясий концепциялардын келип чыгышында зор ролду планетада чийки жана энергетикалык ресурстарды бөлүштүрүүнүн текшисиздигинин глобалдуу фактору ойноду. Индустриалдык цивилизация шарттарында ал батыш окумуштуулары тарабынан геосаясий теорияларды негизинде жана эл аралык карама-каршылыктарды түшүндүрүү үчүн колдонулган. Көптөгөн политологдордун ою боюнча бир топ мамлекеттердин, айрыкча АКШнын эл аралык саясатында геосаясий мотивдердин ролу өсүүдө. 80–90-ж. Ата Мекендик илимде Г-ты анализдөөгө жаңы мамиле калыптана баштады. Ал географиялык фактордун, улуттук кызыкчылыктардын, саясий жана экономикалык артыкчылыктардын өз ара байланыштырууга негизделген мамлекеттердин тышкы саясатынын теориясы жана практикасы сыяктуу түшүндүрүлөт.

ГЕРОНТОКРАТИЯ (лат. *geron* – кары, *kratos* – бийлик) – бийлик аксакалдарда болгон башкаруу принциби; алгачкы коомдо, анан таптык коомдо коомдук түзүлүштүн структурасын негиздөө үчүн этнографияга киргизилген түшүнүк. Сталин, Мао Цзе-дун, Бегин, Тито, Брандт, Рейган сыяктуу фигураларды изилдөөлөр көрсөткөндөй, жаш курак өзгөчөлүктөрү саясий системаларда лидерликке жетишүүдө кээде жолтоо, кээде абдан керек болот. Мында саясий лидер өз милдетине кеч шайланат, аларга ордун башка бирөөнү берүүгө учур келсе деле көбүнчө бийликте кала беришет. Жетектөөнүн бекемделип калган принциптерине таянып, Г. оор мезгилде туура чечим кабыл алып, кырдаалга туруштук берүүсү мүмкүн. Бирок чындыгында «аксакалдардын» бийлиги жетишерлик импульска ээ эмес, анын негизги күчү анахроникалык консерватизмде. Бирок, традицияга таянган коомдо деле, мисалы, католикттик Рим чиркөөсүндө кардиналдын эң жогорку жашы чектелет.

ГЛОБАЛИСТИКА (лат. *globi* – шар) – макросоциалдык системалар, алардын динамикасы, глобалдык маселелерди чечүүнүн мүмкүнчүлүгүн изилдеген илимий багыт. Г. саясий, социологиялык, социал-философиялык ыкмалардын жыйындысы катары чыгып, төмөнкү принциптерге таянат: 1) адам, табият, коомду бир бүтүндүк деп карап, алардын өз ара мамилесине структуралык мамиле кылуу; 2) жашап турган системаны кризисте деп кароо, анткени дайыма ар кандай чатак маселелердин изилдөө алкагында болушу күтүлөт; 3) кризисти башкарууга мүмкүн болгон проблематиканы иштеп чыгуу. Ушулардын негизинде, Батышта глобалдуу-менеджериялдык схематизм (З. Бжежинский, К. Боулдинг, Д. Дракер, Б. Жувенель ж. б.) келип чыгат. Булар саясаттын объект жана субъектине мамиле жасоо, саясий ишмердүүлүктүн максатын, натыйжасын аныктай билүүгө чакырышат. Саясат адамдын турмушуна таасир бере турган түрдүү конфликттерди жөнгө сала турган сфера болуп калуусу керек. Саясий үгүт – койгон максатка жетишүү үчүн сценарий түзүүдө башталат да, керектүү маалыматты коммуникация каражаты аркылуу таратып жибере алат. Г. көп учурда массанын жөнөкөй, теоретикалык эмес көз караштарынан, жүрүм-турумунан көз каранды. Г-лык маселелер илимий-техникалык революция шартында өндүргүч күчтөрдүн абдан өсүп, өндүрүштүн кеңейиши, андан коом менен жаратылыштын ортосунда баланстын бузулушунан келип чыккан кыйынчылыктар катары каралат. Адамзат цивилизациянын тагдырына байланышкан бул маселелерди биргелешип, эл аралык масштабда чечүү керек. Г-нын өнүгүшү илимий багыт катары үч этапка бөлүнөт: 1-этап – 60-ж. өндүрүштүн масштабы жаратылыштын антропогендик таасирлерди толуктоо мүмкүнчүлүгүнө коркунуч туудурган деңгээлге жеткенде, ушул этапта адамзатты жок кыла ала турган каражаттар түзүлөт. 1972-ж. Рим клубу «Өсүүнүн чеги» аттуу китебин чыгарат, анда өлкөлөр, эгер табиятка мамилесин өзгөртпөсө, боло турган кырсыктар жөнүндө эскертилет. 2-этап – 70-ж. Батышта көптөгөн структуралык кризистер Г-нын изилдөө маселеси болуп калды. А. Гоффлер, Э. Ласло, С. Менловиц сыяктуу окумуштуулар негиздеген. 3-этап – 80-ж. эгерде мурдагы эки этап батыш-чыгыш, таптык, таптык эмес көз караштар болсо, бул маселеге объективдүү илимий көз караш калыптанган. Г-лык маселелер менен катар аймактык маселелер да бар, аларды туура чечүү маанилүү.

ГЛОБАЛДЫК ПРОБЛЕМАЛАР – эң курч, турмуштук маанилүү, дүйнөлүк жана жалпы адамзаттык маселелердин жыйындысы. Аларды чечүү бардык элдердин жана мамлекеттердин биргелешкен аракеттерин талап кылат. Г. п-дын комплекстүүлүгү, системалуулугу жана жалпылык мүнөзү, алардын айырмалануучу өзгөчөлүгү болуп саналат. Алар бүгүнкү күндөгү дүйнөнүн өсүп жаткан биримдиги, аны түзүүчү бөлүктөрдүн өз ара байланышы жана бирине-биринин көз карандылыгынын күрөш тенденциялары менен шартталган. Г. п. башкы, биринчи даражадагылардын катарына согуш жана тынчтык проблемалары кирет. Анын ичинде төмөнкү проблемалар да бар: *эл аралык коопсуздук*, куралсыздандыруу жана конверсия, *эл аралык мамилелерди* демилитаризациялоо жана узак убакытка, бекем тынчтыкты *орнотуу* үчүн керек болгон гарантияларды түзүү; элдердин ортосундагы ишенимди бекемдөө жана алардын ортосундагы түрдүү тармактардагы кызматташтыкты кеңейтүү. Курчап турган табигый чөйрөнүн абалынын абдан начарлап кетишине байланыштуу алдыңкы планга *экологиялык проблема* чыгууда. Себеби, бул начарлоо адамзатты ракеталык-ядроолук катастрофанын натыйжалары менен тең келген экологиялык кыямат коркунучунун алдында калтырды. Эң ири Г. п-дын бири – Азия, Африка жана Латын Америка өлкөлөрүндөгү кеңири эл массасынын жакырчылыгы, экономикалык жана маданий артта калуучулугу болуп саналат. «Үчүнчү дүйнөдө» демилкени санынын өсүшүнүн жогорку темптери жана бул зонада жүз миллиондогон адамдардын жашоо деңгээлинин мындан ары төмөндөшүнө алып келген өнөр жайлык жана айыл-чарбалык өндүрүш үчүн шарттардын начарлоосунун алардын ортосундагы бөлүнүүнүн тереңдеши менен пайда болгон демографиялык кырдаалды оптимизациялоо зарылчылыгы да ушул проблема менен байланышкан. Бир катар Г. п-га илимий-техникалык революциянын жана дүйнөлүк рыноктун өнүгүүсүнүн, дүйнөлүк дүң продукттун эффективдүү өндүрүүнү жана кайра өндүрүп чыгууну камсыз кылуу зарылчылыктарынан улам келип чыккан. Дүйнөлүк энергетикалык, чийки заттык, азык-түлүк кризистерин чечүүнүн; тынчтык максаттарында жерге жакын мейкиндикти өздөштүрүү жана космостук мейкиндикти, Дүйнөлүк океанды демилитаризациялоонун жаңы ыкмаларын, акыр-чикирден тазалоонун жолдорун издөө зарыл. Г. п. өз ара, регионалдык жана улуттук-мамлекеттик проблемалар менен тыгыз байланышкан. Алардын негизинде – бүгүнкү күндөгү *цивилизациянын* жашоосунун негиздерин козгогон глобалдык масштабдагы карама-каршылыктар жатат. Жалпысынан бул социалдык, жаратылыш менен адамдын ортосундагы, анын ичиндеги карама-каршылыктар. Алардын кайсы бир тизмегинде курчушу Г. п-дын бардык системасындагы деструктивдүү процесстерге алып барып жаңы оңой менен чечилбөөчү проблемаларды пайда кылат. Дүйнөлүк коомчулукта Г. п-ды чечүүнүн көптөгөн программаларын жана пландарын каржылоо үчүн каражаттардын, ошондой эле бул максатта пайдалануучу калыптанган механизмдин жоктугунан улам абал оорлоодо. Бул үчүн БУУ, башка эл аралык уюмдардын, *демократтык кыймылдардын* ишмердүүлүгүн активдештирүү; дүйнөлүк *согуштук* чыгашаларды, конверсияларды кыскартуунун эсебинен ресурстарды көбөйтүп; бардык мамлекеттердин тыгыз кызматташтыгын калыптандыруу; жалпы адамзаттык кызыкчылыктар жана баалуулуктардын артыкчылыгын камсыз кылуу зарыл. Коомдук прогресс, Г. п-ды чечүүнүн негизинде адамзаттын жашоо стратегиясы элдерди цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы чектерине алып баруусу мүмкүн.

ГОББС Томас (1588–1679) – атактуу англиялык саясат таануучу, механикалык материализмдин алгачкы толук системасын түзүүчү. Г. биринчилерден болуп, королдун бийлиги кудайдан экендигине каршы болгон. Г. *мамлекетти* библиядагы мифтик укмуштуу левиафанга (левиафан – адамдарды жеп-жугуп турган мистикалык желмогуз) окшоштуруп, аны «бардыгынан бардыгына каршы согушуп турган табигый абалын жөнгө салган адамдардын ортосундагы келишиминин натыйжасы катары көрсөткөн. Негизги эмгектери: «Левиафан» (1651), «Философиянын негиздери» («Тело тууралуу», «Адам тууралуу», «Граждандык тууралуу»).

ГРАЖДАНДЫК БАШ ИЙБӨӨЧҮ-ЛҮК термини америкалык ойчул жана жазуучу Г. Торо (1817–1862) тарабынан «Граждандык баш ийбөөчүлүк» (1849) аттуу программалык эссесинде пайдаланылган. Г. б. и. алып жүрүүчүлөр тарабынан акыйкатсыз жана четтетүү керек деп каралган өкүм сүргөн тартипке, айрым мыйзамдарга, бул же тигил саясий *лидерлерге* же бийликтер тарабынан жүргүзүлгөн официалдуу саясий акцияларга карага нааразычылыкты чагылдыруу менен байланышкан индивидуалдык же массалык аракеттер. Эреже катары Г. б. и-түн жактоочуларынын аракеттери бийликтегилерге баш ийбөө жана саясий, диний же адеп-ахлактык ой-жүгүртүүлөрдөн улам мыйзамдарды аткарбоого чакыруулар менен байланышкан. XX к. Г. б. и. концепциясынын жана практикасынын андан аркы өнүгүүсүн англиялык колониализмге каршы күрөштүн жүрүшүндө *М. К. Ганди* иштеп чыккан. Ганди тарабынан иштеп чыгарылган жана анын улантуучулары тарабынан кабыл алынган баш ийбөөчүлүк саясаты өзүнө бийликтегилер менен кызматташтыкка барбоо, өкмөттүк окуу жайларын *бойкоттоо*, тынчтык демонстрацияларын уюшурууну камтыган. Батышта Г. б. и. акциялары Франциянын Алжирдеги колониалдык согушуна, Вьетнамдагы АКШнын согушуна, ЮАРдагы расалык дискриминация фактыларына каршы күрөштөрдө кеңири колдонулган. СССРде Г. б. и. идеялары иш жүзүндө диссиденттик кыймылдардын көптөгөн активисттери тарабынан колдонулган. Г. б. и-түн негизинде – күч колдонбостон каршылык көрсөтүү жатат. Формасы боюнча Г. б. и. төмөндөгүдөй акцияларды жүзөгө ашырууну өзүнө камтыйт: ачыкка чыгуу, демонстрацияларды, нааразычылык маршруттарын, пикеттерди, ачкачылык жарыялоолорду уюштуруу, аскердик кызматка чакырууга макул болбоо, мыйзам чыгаруу актыларын, шайлоолорду бойкоттоо. Бул кыймыл-аракеттери менен Г. б. и-түн демилгечилери белгилеген саясий максаттарга жетүүгө алып келе турган кыймылдын массалык социалдык базасын кеңейтүү үмүттөрү менен байланышкан. Ошондуктан *политологияда* Г. б. и. өзүнүн мүнөзү боюнча легалдуу *опозициянын* укуктук ишмердүүлүгү менен коомдун саясий дестабилизирлишине алып келген; укукка каршы аракеттердин ортосундагы аралыктык абалды ээлеген саясий нааразычылыктын аракети катары каралат.

ГРАЖДАНДЫК ДЕМИЛГЕЛЕР – граждандардын өз укугун бийликтин кысымынан коргоо үчүн уюшулган локалдуу, ишмердүүлүгү боюнча чектелген, коллективдүү уюштурмасы. Үй-жай, билим, транспорт, маданият, шаардын өнүгүүсү ж. б. маселелер боюнча атайын түзүлөт. Негизинен буга киргендер тарабынан ыктыярдуу, ишеничи аркылуу иштер

жүргүзүлүп, ар кандай формалдуулуктарга жол жок. Составы өтө ар түрдүү (көбүнчө орто катмар). Мисалы, ФРГда бир нече миң Г. д. болгон. Г. д. саясий феномен катары 60-ж. студенттик каршылык көрсөтүү кыймылы менен башталат. Г. д-дин коомдук саясий ролу түрдүүчө бааланат. Г. д-дин ишмердүүлүгүнүн формалары – чогулуш, митинг, акциялар, демонстрациялар аркылуу кээде кагылышууга чейин барып, массанын көңүлүн буруу, биргелешип өз укугун коргоо, бийлик органдарына басым көрсөтүү, түрдүү кампанияларды түзүү, чечимдерди кайра каратуу ж. б. Г. д. локалдуу чыгуулар кээде чоң *демократтык кыймылга* өсүп чыгышы мүмкүн. Ошондуктан, Г. д. көп социалдык кыймылдардын базасы, булагы же көбүнчө аларды ишке ашыруунун, мыйзамдаштыруунун формасы болуп калат. Г. д. кыймылы Батышта жаңы *конфликтти* пайда кылып, *саясий маданияттын* жогорулуугун көрсөтөт да, коомдук өнүгүүгө *альтернатива* издөө жолу болуп саналат.

ГРАЖДАНДЫК КООМ – 1) коомдун жашоо ишмердүүлүгүнүн экономикалык, саясий, социалдык жана руханий чөйрөсүндө ыктыярдуу түрдө түзүлгөн мамлекеттик эмес структураларды камтыган, өнүгүүнүн белгилүү бир тепкичиндеги адамдардын жалпылыгы; 2) мамлекеттик эмес – экономикалык, саясий, социалдык, үй-бүлөлүк, улуттук, руханий, диндик, үрп-адаттык ж. б. мамилелердин жыйындысы; 3) эркин индивиддердин жана ишмердүүлүгү мамлекеттик *бийлик* органдарынын кийлигишүүсүнөн мыйзам аркылуу корголгон, граждандардын ыктыярдуу түрдө түзүлгөн уюмдарынын жана ассоциацияларынын өзүн-өзү көрсөтүү чөйрөсү. Г. к. мамлекеттен мурда түзүлгөн. Ал эми мамлекет болсо Г. к-дун өнүгүшүнүн белгилүү бир тепкичинде, таптар пайда болгон мезгилде калыптанган. Г. к-дун андан ары өнүгүшү аны менен мамлекеттин ортосундагы мамилелердин мыйзамдуу түрдө ирээттелип, такталышына жана адамдын эркиндик, укук, экономикалык көз каранды эместиги сыяктуу баалуулуктарга негизделген *консенсустун* болушуна ыңгайлуу шарттарды түзгөн. XX к. аягында Г. к-дун жогорку өнүгүү деңгээлинин аркасында жашоонун индивиддик жана коомдук- чөйрөсүнө мамлекеттин кийлигишүүсү өзүнүн эң, төмөнкү чегине жеткен жана ушунун өзү өлкөдөгү *саясий режимдин* туруктуулугуна негиз түзгөн. Г. к. өзүн-өзү уюштурган жана өз алдынча өнүккөн система болуп эсептелет. Г. к-дун жашоо ишмердүүлүгүнүн эң башкы шарты болуп анын ар бир мүчөсүнүн конкреттүү менчикке ээ болуу же ага ээ болууга катышуу, аны пайдалануу жана өз каалоосундай буйрук берүү укугу эсептелет. Ар түрдүү топтордун жана катмарлардын өкүлдөрүнүн кызыкчылыктарын чагылдырган, өнүккөн жана көп кырдуу социалдык структуранын болушу Г. к-дун жашоосунун маанилүү шарты катары чыгат. Такталбаган, ачык эмес социалдык структуранын учурунда индивид мамлекет менен түздөн-түз байланышта болот, мунун өзү адамдын жеке укуктарынын жана эркиндиктеринин ишке ашырылуусун олуттуу түрдө чектейт. Инсандын социалдык, интеллектуалдык, психологиялык өнүгүүсүнүн жогорку деңгээлде болуусу, тигил же бул коомдук институттун ишине катышканда инсандын ички *эркиндигинин* жана толук өз алдынчалыкка жөндөмдүүлүктүн болуусу Г. к-дун ишмердүүлүгүнүн зарыл өбөлгөсү болуп эсептелет. Г. к-дун экономикалык чөйрөдөгү структуралары: кооперативдер, арендалык бирикмелер, акционердик коомдор ж. б. чарбачылык кылууда граждандардын өз демилгелери менен түзгөн ыктыярдуу бирикмелери. Г. к-дун социалдык-саясий чөйрөдөгү структуралары: үй-бүлө, коомдук, *саясий кыймылдар* жана уюмдар, жашаган же иштеген жери боюнча түзүлгөн коомдук өзүн-өзү башкаруу органдары; мамлекеттик эмес *массалык маалымат каражаттары*. Г. к. руханий чөйрөдө ой жана сөз эркиндиги, өз оюн ачык билдирүүнүн чыныгы мүмкүнчүлүктөрүн шарттайт; чыгармачылык, илимий ж. б. бирикмелердин мамлекеттен жана саясий структуралардан өз алдынчалыгын жана көз карандысыздыгын өбөлгөлөйт.

ГРАЖДАНДЫК МИЛДЕТ – конституция, укук актылар тарабынан бекитилген укуктук милдеттерди конкреттүү өлкөнүн гражданинин сөзсүз түрдө аткаруусу. Г. м-ди алуу, ажыроо, эл аралык макулдашуу, мыйзам аркылуу жүргүзүлөт. Г. м-тин өнүгүшү бир нече этапка бөлүнөт. Мис., Байыркы Кытайда баш ийүүчүлүк абалы аталган, байыркы Грецияда *Сократ* – Г. м. бардык эркин граждандар үчүн ак иш деген. Кайра жаралуу доорунда Г. м. *инсандын мамлекетке*, коомго болгон эркин мамилесин түшүндүргөн. Мында милдет – көбүнчө ишенимге таялган. Франция революциясынын тушунда 1789–1794-ж. Г. м. граждандын улуттук, элдин алдындагы милдети катары белгиленген. *Адам укугунун декларациясында* Г. м. ар бир адам өз укугун, эркиндигин ишке ашырууда; коомдук мораль, тартипти камсыз кылуу максатында, башкалардын укук, эркиндигине шек келтирбей тургандай болуусу керек деп айтылат. Ар бир адам өзү кирген жамааттын алдында милдеттүү. Социалдык абал, ата-теги ж. б. у. с. – көп мезгилге чейин Совет өлкөсүнүн граждандарын башка өлкөлөрдөн айырмалап кароого алып келген эле.

ГРАЖДАНДЫК СОГУШ – *социалдык конфликтти чечүүнүн* акыркы чегине жеткен курч формасы, бир мамлекеттин чегиндеги улуттук группировкалардын, социалдык топтордун, таптардын ортосундагы *бийлик* үчүн уюштурулган күрөш. Г. с. улуттук *кризист* жеңүүнүн легитимдүү формалары жана каражаттарынын бардыгы сарпталып бүткөн учурда келип чыгат. Тарыхта көптөгөн Г. с. белгилүү, анын ичинде династиялык, мис., Англиядагы Кызыл жана Ак розалар согушу (XV к.). Анда Пантагенеттердин эки бутагы бирин-бири кырат, *Тюдорлордун* династиясына жол ачышкан. Диний жана улуттук негиздеги Г. с. азыркы *мезгилде* да кеңири жайылган: Чечнядагы, Тажикстандагы согуштар, мурдагы Югославиянын аймагындагы согуш. Г. с-тун эң эле мүнөздүү түрү болуп терең таптык *конфликттерге* негизделген согуш саналат: кулдардын көтөрүлүшү, көп сандаган дыйкан согуштары (Кытайда көп жолу ийгилик менен аяктаган), партизандык (Сальвадор), антиколониалдык согуштар. Г. с. – эң зор улуттук кырсык. Өзүнүн мүнөзүнө карабай Г. с. калктын арасында чоң курмандыктар, өндүрүш күчтөрүнөн бузулушу, маданият очокторунун кыйратылышы менен коштолот. Г. с-тун бардык түрлөрү тең нравалык актанууга ээ эмес. Көбүнчө эл эпчил жана атак-даңкка умтулган авантюристтердин саясий амбицияларынын кучагында калат. АКШдагы Түндүк менен Түштүктөн ортосундагы согуш, Түндүктөн жеңиши менен аяктап, экономиканын, индустриянын, экономикалык эффективдүү фермер чарбаларынын тез өсүшү үчүн шарт түзгөн. Советтик Россиядагы (1918–1922) Г. с. абдан кандуу жана кыйраткыч болгон. Афганстан, Ангола, Эфиопия, Сальвадор, Никарагуадагы Г. с. өлкөлөрдөн экономикасына залал келтирип, көптөгөн курмандыктарга, калктын жакырланышына алып келген. Азыркы шарттарда Г. с. өтө кайгылуу мүнөздө болуп, ири

региондук жана эл аралык конфликттерди инсценировкалоого жөндөмдүү. Социалдык конфликттерди жана Г. с-ка жол бербөө жана чечүүнүн эффективдүү механизмин, каражаттарын жана ыкмаларын издөө азыркы күндө эң актуалдуу болуп саналат.

ГРАЖДАНДЫК УКУК ЖАНА ЭРКИНДИК – коомдун саясий, социалдык, маданий турмушуна катышууга граждандардын конституциялык негиздеги статусу, дайыма БУУнун көзөмөлүндө турат. 1948-ж. 10-декабрда БУУнун Генералдык Ассамблеясы «Адам укугунун жалпы декларациясын» кабыл алган. Бул укуктарга: инсанга кол тийгизбөө, жеке, үй-бүлөлүк турмушуна кийлигишпөө ж. б. баштап, коомдук турмушка таасир көрсөтүү ж. б. кирет. 1976-ж. 3-январында БУУда «Граждандык жана саясий укуктар жөнүндө пакт» кабыл алган. Бул декларацияда адам, анын абийири, «коомдук, мамлекеттик эң жогорку баалуулук» деп белгиленет. *Кыргыз Республикасынын Конституциясында* Г. у. ж. э. белгиленген. Анын 26-статьясында «Үй-бүлө – коомдун эң алгачкы очогу; балага кам көрүү, аны тарбиялоо ата-эненин милдети жана граждандык парзы. Эмгекке жарамдуу жашы жетилген балдары ата-энелерине камкордук көрүүгө милдеттүү», 32-статьясында: «Ар бир гражданин мамлекеттик окуу жайлардан акысыз билим алууга укуктуу, негизги билим – милдеттүү жана акысыз» – деп көрсөтүлөт.

ГРАЖДАНДУУЛУК көп жактуу түшүнүк: 1. саясий коомчулуктун ишине активдүү, аң-сезимдүү кошулуу; 2. өзүн психологиялык жактан саясий коомчулуктун гражданини, толук мүчөсү катары сезүү; 3. Гражданиндин ролунда чыгууга жөндөмдүүлүк жана даярдык; 4. Саясий акцияларга эркин катышуу; 5. Мамлекеттин коомдун саясий кызыкчылыгы үчүн күрөшкө даяр болуу. Ушул түшүнүктөр бирин-бири толуктап, бекемдеп турат да, «саясий активдүүлүк» түшүнүгү менен ички байланышта болот. Тарыхый жактан Г. демократиянын алгачкы формалары менен байланышта.

ГРОЦИЙ (Гуго де Гроот) (1583–1645) – голландиялык юрист, социолог. Табигый укуктук теориясын жана эл аралык илимин негиздөөчүлөрдүн бири. Г-дин ою боюнча эл аралык конфликттерди чечүүдө универсалдык моралдык нормалар – жалпы мораль болушу зарыл. Ал төмөнкү принциптерден турган. Биринчиден, өзүн-өзү сактоого умтулуу мыйзамдуу иш; экинчиден, бирөөнү кемсинтүү мыйзамсыз деп таанылат. Ушул эки принципти табигый укуктардын негизи деп, ошондон улам *граждандык коомдун* негизи болуп да эсептелет деген. Г-дин негизги эмгектери: «Эркин деңиз» (1609), «Согуш жана тынчтык укугу жөнүндө» (1625).

ГРУППА (топ) – 1. Элдердин бирикмеси, анын негизинде жалпы кызыкчылык, максат жатат. Эң байыркы аныктама Аристотелге тиешелүү. Достук мамиле, туугандык, анын кызыкчылыгы бир деп билет: 1. Батышта, социалдык, баштапкы биригүү; 2. аймактык, өндүрүштүк, профессионалдык; 3. микрогруппа. Г-нын архаикалык формасына – диада, триада кирет (2–3 адам). Бул жарым феодалдык, патриархалдык коомго мүнөздүү. Батышта адамдар ишмердүүлүгүнө жараша да бөлүнөт: экономикалык, саясий, маданий. Уюшулушуна жараша: уюшулган, уюшулбаган жана структуралаштырылган – структурасы жок ж. б. *Саясат таанууда* Г. -социалдык структуранын элементи, күчтүү саясий окуяларга таасир бере алган *субъекттер*. Өзүнүн экономикалык, саясий кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн күрөшкөн, мамлекеттик структурага кирбеген субъекттердин тобу Г. деп аталат. Эгерде Г. бийлик органдарын өз чечимин аткарууга мажбурласа, анда ал «басым көрсөтүү группасына» айланат. 2. (Формалдуу, формалдуу эмес) – өзүнчө санкцияланган максаты, нормасы, ишмердүүлүк эрежелери жок топтордун категориялары. Формалдуу категорияга – лидерди шайлоо, ж. б. нормативдүү документтерде, инструкцияларда бекемделген, тартиптүү топтор кирет. Ал эми формалдуу эмес Г. – кичинекей, институтташылбаган топтор кирет, жеке кызыкчылык, мүчөлөрүнүн керектөөлөрүнө, мамилелерине негизделет. Чет өлкөлөрдө формалдуу Г. изилдөөлөр ар тараптан жүргүзүлүп турат.

ГРУППИРОВКА (өкмөткө каршы) – *партиялар*, ар кандай кыймылдар, аскердик уюмдардын топтору, максаты: күч колдонуу менен өкмөттү кулатуу же өзүнүн талаптарын аткаруу. Мындай Г. *граждандык согуш* же *революция* мезгилинде, легалсыз б. а. террор, куралдуу күчкө таянат. Г-нын пайда болушу алдын ала даярдалган көтөрүлүш, козголоңдун бөлүгү. Социалдык базасы өлкөнүн өзгөчөлүгүнө жараша болот жана ага көбүнчө маргиналдык катмарлар, люмпендер кирет. *Идеологиясы* – диний фундаментализм, сектанство.

ГРУППИРОВКА, с а я с а т т а – 1). Саясий ишмердүүлүккө эки же андан көп борбордун биргелешип иштөөсү. 2). 2–3 борбордун жашыруун келишимдин негизиндеги аракетин, алар коомчулуктан качышат. 3). 2–3 борбордун көз караштарынын убактылуу дал келишине байланыштуу келишим аркылуу ишмердүүлүгү. Г-нын тескери жагы – *коррупцияга* өсүп кетиши мүмкүн.

ГРУППОВЩИНА – жалпы кызыкчылыкка карама-каршы келген, өз пайдасын, максатын көздөгөн адамдардын тобунун ишмердүүлүгү жана алардын ортосундагы түзүлгөн термин. Г. сталинизм тушунда киргизилген жана кызыкчылыктардын өз алдынча болуусуна тоскоол болууну максат кылган.

ГУМАНИТАРДЫК КЫЗМАТТАШТЫК *Эл аралык мамилелер* системасындагы азыркы күндөгү эң маанилүү багыт. Негизги максаты: жердеги турмушту сактоо, бардык өлкөлөрдө адам турмушун жакшыртуу, түрдүү оорулар менен күрөшүү, адам өмүрү, ден-соолугу жөнүндө камкордук, балдарды окутуу ж. б. кирет. Г. к. эки жактуу, көп жактуу негизде жүргүзүлөт. Глобалдуу масштабда да болот. Качкындарга жардам берүү, улуттар аралык жанжалды токтотуу, *терроризм*, наркоманияга каршы күрөшүү, билим берүү, маданий иштерге жардамдашуу кирет. Г. к-ты негизинен БУУ уюмдары ЮНЕСКО, ВОЗ, ЮНИСЕФ, Кызыл Ай ж. б. координациялайт. Г. к. Европа континенти үчүн негизги багыттардын жана чаралардын комплекси 1980-ж. Венада СБСЕ актысында каралган. Анда адамдардын бир өлкөдөн экинчи бир өлкөгө көчүү мүмкүндүгү, камакта жаткандардын укук-милдеттери, динге ишенүү эркиндиги ж. б. каралган. Дүйнөнүн айрым региондору үчүн СБСЕ чечими *идеал* болуп саналат, анткени алардын социал-экономикалык, саясий өнүгүүсү, жогорку деңгээлде эмес.

Д

ДАЛЬ Роберт Алан (1915) – америкалык саясат таануучу; бүгүнкү саясий илимдеги оригиналдуу жана таасирдүү *инсан*. Плуралисттик *демократия* теориясын негиздөөчүлөрдүн бири. «Демократия теориясына киришүү» (1956), «Батыш

демократияларындагы саясий оппозициялар» (1966), «АКШдагы плюралисттик демократия» (1967) ж. б. кеңири белгилүү эмгектеринде Д. демократиянын өбөлгөлөрү, эркиндик, тендик жана демократия түшүнүктөрүнүн өз ара катнашы, саясий системалардын өзгөрүш проблемаларын караган. «Полиархия, катышуу жана оппозиция» (1971), «Демократия, эркиндик жана тендик» (1986) эмгектеринде Д. өзүнүн полиархия теориясын кенен ачып берет. Ал полиархиянын беш түрдүү аныктамасын көрсөтөт. Биринчиден, башка режимдерден өзүнүн эки мүнөздүү белгиси менен: оппозицияга карата салыштырмалуу өтө жогорку чыдамкайлык жана кызматтагы адамдарды түшүнүүнүн тынчтык каражаттарын пайдалануу менен жүрүшү аркылуу айырмаланган бүгүнкү мезгилдеги мамлекетти башкаруунун демократтык режимдин өзгөчө тиби. Экинчиден, полиархия улуттук мамлекеттерди демократташтыруунун жыйынтыгы катары. Үчүнчүдөн, полиархия демократтык процесстер үчүн зарыл керек болгон саясий институттардын түзүлүшү катары. Төртүнчүдөн, бийлик үчүн болгон саясий элиталардын ачык атаандаштыгынын аркасында жүргүзүлгөн башкаруучунун саясий системасы катары. Бешинчиден, полиархия белгилүү бир укуктар жана корголгон укуктар системасы катары.

ДАО ДЭ ЦЗИН. кара. Лао-Цзы.

ДАОСИЗМ – дао жөнүндөгү окуу, философиялык-диний мектептердин бири. Дао терминин которуу кыйын, түздөн-түз «Жол» дегенди түшүндүрөт. Мааниси жагынан алганда «Дүйнөнүн алгачкы себеби», «Ааламдын маңызы», «Жаратылыштын негизги мыйзамы». Конфуций окуусунда дао деп мыкты башкаруучунун жолу, адептүүлүктү өркүндөтүүнүн жолу, моралдык-этикалык нормалардын жыйындысын түшүнүшкөн. Д-дин негиздөөчүсү катары Конфуцийдин улуу замандашы Лао-Цзы эсептелет. Анын негизги китеби «Дао дэцзин». Бардык заттар өзүнүн менчик жолу – дао аркылуу жаралат жана өзгөрөт. Дүйнөдө өзгөрүлбөс зат жок жана бардык заттар ошол өзгөрүү процессинде өздөрүнүн карама-каршысына айланышат. Адам заттардын табигыйлуулугун таанууга жана куру акылдуусуна берүүдөн баш тартууга тийиш. Д. үстөмдүк жана эзүүгө каршы туруп, адамдарды жашоонун алгачкы түзүлүшүн калыбына келтирүүгө чакырган. Б. з. ч. IV–III к. жашашкан Ян Чжу, Инь Вэнь, Чжуан-цзы Д-дин көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болушкан. Ян Чжу боюнча жашоонун табигый мыйзамдарын (дао) сактоо адамга «өзүнүн жаратылышын жана бөтөндүгүн сактоого жол берет», ал эми Инь Вэнь айткандай, дао адамга акылдуулукту алууга жана чындыкты түшүнө билүүгө керек. Чжуан-Цзы ой жүгүртүүлөрүнө «асмандын жана жердин күзгүсү» деп атаган. Аны көпкө караганда жекеликти, кыймылга караганда токтоп турууну (покой) көбүрөөк колдогону, даону заттардан бөлүп чыгуусу кийинки мезгилде пайда болгон «иш кылбоо» (недеяние) теориясынын идеялык негизин түзгөн. Бүгүнкү күндө аны философиялык саясий Д. катары диндик Д. бөлүп кароо керек.

ДАРЕНДОРФ Ральф (1929-ж.) – немец социологу. Д. социалдык стратификация жана конфликттер теориясын иштеп чыккан. Социалдык конфликттер концепциясында таптардын негизги белгисин менчикке эмес, үстөмдүк кылуучулукка жана баш ийүүчүлүккө байланыштырат, бул кайсы гана коомго болбосун тиешелүү болуп, конфликттерге алып келет – деп эсептейт. Негизги эмгектери: «Индустриалдык коомдогу таптар жана таптык конфликттер» (1959), «Конфликт жана эркиндик» (1972).

ДАТКА (фарсыча «дадхох» – «адилетти сүйүүчү», «адилетти каалоочу», «адилетчил») – мансап даражасы. 1. Бухара, Кокон жана Хива хандыктарынын убагындагы жогорку мансап. Амирдин атына келген арыздарды кабыл алып, анын жообун арыз ээсине билдирип туруучу адам. 2. Кокон хандыгындагы ири феодал төбөлдөрүнө берилген аскердик-акимдик чин. Бул чинди алгандар Кокон ханынын саясатын жүргүзүүгө белгилүү деңгээлде милдеттүү болушкан. Д. негизинен жергиликтүү бийликтин кызыкчылыгын борбордук Кокон бийлигинде коргой турган, байланыштыруучу функцияны да аткарган.

ДЕИДЕОЛОГИЯЛАШТЫРУУ – XX к. 50-ж. Европада кеңири тараган социал-демократтык концепция; алар коомдо «идеологияны жок кылып», идеологиясыз илимди түзүүгө аракет жасашкан. Т. Парсонс, Э. Шилз, С. Липсет ж. б. колдогон. Идеология – социалдык чындык жөнүндө ачык картинаны бере албайт, анткени ал өзүнчө бир таптын, социалдык катмардын кызыкчылыгын көздөйт дешкен. Коом нормалдуу өнүгүүсү үчүн тапка негизделбеген социалдык негиз керек. Жогорку индустриалаштырылган коомдо антогонисттик карама-каршылыктар жок, ошондуктан, идеологияны жок кылуу керек дешкен Д-нун талапкерлери. Д. концепциясынын өнүгүшүнө конвергенция идеясы таасир берген. Мында коомдук өнүгүү коомдун социалдык-саясий тибине карабастан үч этапка бөлүнгөн: 1). индустриалаштырууга чейин; 2). индустриалдуу; 3). постиндустриалдуу (индустриалаштыруудан кийинки). Ушул ирээт менен өнүгүүдө идеология акырындап жок болууга тийиш. 70-ж. кайрадан реидеологиялаштыруу агымы, б. а. коомдо идеологияны жандандыруу агымы башталган.

ДЕМАГОГИЯ – массанын реалдуу проблемаларын, суроо-талаптарын билип алып, ошолорду ишке ашыруу деген ураанга жашынып, өзүнүн же топтун, социалдык же саясий максатын көздөгөн аракеттер жана аларды ишке ашырууга умтулуу. Реакциячыл жалган жана өзүнүн чыныгы жүзүн, максаттарын жашырган саясатчылар Д-нын чеберлери болушат, аларга калп айтуу, кооздоп сүйлөө, элди алдоо ж. б. у. с. мүнөздүү.

ДЕМОГРАФИЯЛЫК САЯСАТ – социал-экономикалык саясаттын бөлүгү. Д. с. мамлекеттик же аймактык болушу мүмкүн, негизги мазмуну, элдин таралыш жана жайгаштыруу процессине таасир берүү. Бул мыйзамдар жана шарт түзүү аркылуу ишке ашырылат. Д. с-тын натыйжасы мамлекеттик статистикада катталат. Д. с-тын негизги багыттары – калктын көбөйүшү жана миграция, эмгек ресурстарынын составы жана структурасы, эмгекке орноштуруу, калктын иш менен камсыз болушу ж. б.

ДЕМОКРАТТЫК КЫЙМЫЛДАР азыркы мезгилдеги коомдук өнүгүүнүн эң башкы кыймылдаткыч күчү. Прогрессивдүү реформаны жүргүзүү, глобалдык, регионалдык жана улуттук проблемаларды чечүү Д. к-дын максаты болуп саналат. Коомдук өз алдынча ишмердикке ээ социалдык таптар, ассоциациялар, коалициялар, союздар, козголуштар Д. к-дын структурасын түзүшөт. Д. к. өзүнүн өнүгүшүндө бир нече этаптарды басып өткөн акыркы жылдары пайда болгондору: «жаңы демократтык кыймыл», «жаңы социалдык кыймыл», «Кыргызтан демократтык

кыймылы» ж. б. Д. к-дын багыттары төмөнкүчө: максаты боюнча – тоталитардык *саясий системага, авторитардык режимдерге* каршы кыймыл, согушка каршы, *экологиялык кыймылдар*; социалдык жана улуттук составы боюнча – жумушчулардын, дыйкандардын, *интеллигенциянын*, улуттук топтордун, аялдардын, жаштардын жана студенттердин, диндик уюмдардын кыймылдары; *радикализм* деңгээли жана массалык акцияларды пайдалануу боюнча – демонстрациялар, митингдер, иш таштоолор, *парламентаризмдин* мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу; аймактык-географиялык белгилери боюнча – глобалдык, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө; улуттук мамлекеттин рамкасында ж. б. Д. к. өзүнүн өнүгүшүндө жаралуу, түзүлүү, жетик, максималдуу активдүүлүк этаптарын, ал эми өзүнүн жашоо булагы түгөнгөн кезде төмөндөө жана тарыхый аренадан *жок* болуу этаптарын башынан кечирет. Бүгүнкү күндө *тоталитаризмге* каршы, согушка каршы, улуттук-боштондук, экологиялык кыймылдар күчүп баратат. Д. к. Кыргызстандын өнүгүшүнө олуттуу таасир тийгизишти. «*Ашардан*» бөлүнүп чыккан Кыргызстан *демократтык* кыймылы тоталитаризмден демократияга өтүүдө негизги ролду ойноду.

ДЕМОКРАТТЫК ПРИНЦИПТЕР – демократтык *саясий режим* негиздеген принциптер. *Демократия* өзүнүн өнүгүшүндө бир катар принциптерди иштеп чыккан. Биринчи кезекте бул – элдик бийлик, эл бийлигин булагы, *бийлик* ал тарабынан тикелей же өкүлчүлүк формасында ишке ашырылат. Кеңири тараганы өкүлчүлүк формасындагы принцип, ага ылайык граждандар мыйзам *чыгаруучу бийликти* жана *аткаруучу бийликти* шайлашат. Д. п-тин кийинкиси – чечимдердин көпчүлүк добуш менен кабыл алынышы. Мындан азчылыктын укугун коргоо принциби келип чыгат. Азчылык оппозиция түзүү укугуна ээ болууга тийиш. Граждандардын саясий, социалдык, экономикалык, маданий укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу Д. п-дин бирине кирет. Бул *бийликтин бөлүнүшүнө* негизделген укуктук мамлекет учурунда гана толук мүмкүн болот. Демократиянын жана укуктук мамлекеттин дагы бир принциби – бул мыйзам алдында граждандардын теңдиги. Саясий атаандаштык жана *плюрализм* Д. п-дин бири, бийликке умтулган көптөгөн *партиялар* өздөрүнүн ар түрдүү программалары жана максаттары менен чыгышат. Шайлоо тууралуу атайын *мыйзамдарга* ылайык иштеген партиялар эркин, мезгилдүү, жалпы жана жашыруун *шайлоолордун* жыйынтыгында мамлекеттик жогорку бийликте бирин-бири алмаштырып турат. Маалымдуулук принциби -демократиянын алмаштыргыс шарты. Ар бир адам өз оюн айтууга жана өзгөчө көз караш үчүн куугунтукка алынбашы керек. *Массалык маалымат каражаттары* өкмөттүк цензурадан эркин болот. Чыдамкайлык принциби, аң-сезимдүү прагматизм, кызматташтык жана компромисс – демократиянын негизги принциптерине кирет. Д. п. өтө эле көп. Д. п-дин бардыгы ишке ашкан бир да өлкө жок. Д. п. – бул демократиянын модели, идеал, демократтык өнүгүү жолуна түшкөн өлкөлөр бул идеалга жетүүгө аракет кылышат.

ДЕМОКРАТТЫК РЕЖИМ – *саясий режимдин* бир түрү; ага *бийликтин бөлүнүшү* жана легитимдүүлүгү, *саясий плюрализм*, негизги адам укуктарынын жана эркиндиктеринин сакталышы мүнөздүү. Демократтык коомдо өкүлчүлүк *демократия* дайыма тикелей демократиядан кийин турат. Коомчулуктун ою дайыма изилденет жана эске алынат. Мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүк органдары жана *жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу* эл тарабынан жалпыга бирдей түз шайлоолордо жашыруун добуш берүү жолу менен шайланат. Шайлоолор саясий партиялардын атаандаштыгынын башкы аренасына айланат. Өкүлчүлүк органдары тарабынан колдоо болгондо гана тигил же бул партия өз саясатын *жүргүзүү* мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Д. р. учурунда *мыйзам чыгаруучу бийлик*, *аткаруучу бийлик* жана *сот бийлиги* биринен-бири бөлүнүп турат. Мамлекеттик бийликтин тигил же бул бутагы өзүнө көп полномочиелерди топтоп албашы үчүн Ж. *Мэдисондун* кармап туруу жана тең салмактуулук принциби өкүм сүрөт. Адам укугу жана эркиндиги эң жогорку баалуулук катары каралып, аларды кепилдикке алуу – мамлекеттин башкы социалдык-саясий функциясына айланат. Д. р-де жалпыга бирдей белгилеринен тышкары ар бир өлкөнүн өзүнүн тарыхый, экономикалык, саясий шарттарына жана себептерине жараша улуттук өзгөчө белгилерге ээ болушу да мүмкүн.

ДЕМОКРАТИК СОЦИАЛИЗМ – Социалисттик Интернационалдын официалдуу идеологиялык жана саясий доктринасы. Д. с. термини XIX к. аягында Германия, Австрия жана Улуу Британия жумушчу кыймылында пайда болгон. Д. с. идеясы II Интернационалдын теоретиктери тарабынан, биринчи кезекте Э. Бернштейн жана «австромарксизмдин» өкүлдөрү тарабынан иштелип чыккан. Д. с. концепциясынын башкы тезиси социализмдин принциптери (капиталисттик эзүүгө каршы күрөш, социалдык адилеттүүлүк) менен *либерализмдин* баалуулуктарын бириктирүү жана анын негизинде прогрессивдүү социалдык-экономикалык жана саясий *реформаларды* жүргүзүү жолу менен адилеттүү коомдук түзүлүшкө жетүү болуп саналат. Өз алдына саясий *бийликти* басып алуу жана пролетарий *диктатурасын орнотууну* максат кылып *койгон* II Интернационалдын большевиктик агымы менен Д. с. принциптери дайыма кармашып келген. 1917-ж. Россиядагы революциядан кийин Д. с. СССРде орногон коомдук түзүлүшкө альтернатива катары карап келген. Д. с-дин кеңири концепциясы биринчи жолу Социал-демократтардын I Конгрессинде (Франкфурт, 1951) иштелип чыккан. Ага ылайык келечектеги социалисттик коом демократтык каражаттар менен түзүлгөн эркин коом катары сүрөттөлгөн. «Эркиндиксиз социализм болбойт. Социализм демократия аркылуу гана ишке ашырылышы мүмкүн, демократияны камсыз кылуу социализм аркылуу гана болушу мүмкүн», – деп айтылат Франкфурт декларациясында. Д. с. концепциясына ылайык *демократия* – бул элдин башкаруусу, ал төмөнкүлөрдө камсыз кылат: ар бир адамдын жеке турмушуна мамлекеттин мыйзамсыз кийлигишүүсүнүн коргоо; *саясий эркиндиктер*; көпчүлүктүн башкаруусу жана азчылыктын укугун сыйлоо; мыйзам алдында бардык граждандардын теңдиги; маданий *автономия* укугу ж. б. Акыркы мезгилдерде бир катар социал-демократтык партиялар «уюмдашылган» же «башкарылма» рынок концепциясын иштеп чыгышты. Д. с-дин идеологдорунун сунуштарында жумушсуздукту азайтуунун жолдору көрсөтүлүүдө. 70–80-ж. күч алган *глобалдык проблемалардын* таасири астында Д. с. концепциясы экологиялык программа менен толукталды. Социал-демократия идеясы жана Д. с. принциптери Кыргызстандагы саясий партиялардын өзгөчө Кыргызстан социал-демократиялык партиясынын программалык документтерине да кирди.

ДЕМОКРАТТЫК ЦЕНТРАЛИЗМ – башкаруунун жана мамлекеттик түзүлүштүн кээ бир саясий *партиялардын* жана коомдук уюмдардын түзүлүшүнөн жана ишмердигинин принциби. *Демократия* жана централизм бул принциптин өз ара шартталган тараптары. Тарых далилдеп тургандай, администрациялык-командалык системанын шартында демократиянын жоктугу жана централизмдин күчөшү, бардык чоң-кичине маселелердин борбордон чечилип калышы *бюрократияга* алып келди. Централизмден толугу менен баш *партуу* анархияга алып келет. Ошондуктан Д. ц. зарыл болгон катнашта болгону жана аң-сезимдүү ишке ашырылганы зарыл. Д. ц. жок жерде кеңири демократия, *мамлекеттин*, өзгөчө көп улуттуу, бүтүндүгү, *автономия* ж. б. болушу мүмкүн эмес.

ДЕПУТАТТЫН СУРОО-ТАЛААБЫ – мамлекеттик бийликтин өкүлдүк органына шайланган депутаттын мамлекеттик бийликтин аткаруу органдарына же кызмат адамдарына алардын ишине тийиштүү маалыматтарды жана түшүнүктөрдү берүү тууралуу талап менен кайрылышы. Демократтык өлкөлөрдө Д. с. т. – өкүлдүк органдын өзүнө баш ийген аткаруу органдарынын ишине көзөмөлдүк кылышынын формаларынын бири. Кыргыз *Республикасынын Конституциясынын* 58-статьясында: *Жогорку Кеңеш мыйзамдарды* кабыл алат, аларга өзгөртүү жана толуктоо киргизет, ошондой эле, алардын аткарылышын көзөмөлдөйт; өзү түзгөн же шайлаган органдардын, ошондой эле өзү дайындаган же шайлаган кызмат адамдарынын отчетун угат, зарыл учурда республиканын *өкмөтүнө* же анын айрым мүчөсүнө ишеним көрсөтүү маселесин чечет – деп көрсөтүлгөн. Ал эми 57-статьяда: «Жогорку Кеңештин депутаты мамлекеттик башкаруу органдарына жана алардын кызмат адамдарына суроо-талап менен кайрылууга укуктуу. Алар Жогорку Кеңештин заседаниесинде суроо-талапка жооп берүүгө милдеттүү», – деп айтылат.

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ – мамлекет тарабынан мамлекеттик функциялардын автономдуу аймактык башкаруу органдарына берилиши. Бийликтин балансынын борбордук деңгээлден жергиликтүү деңгээлге берилиши – бул децентрализациялоонун жалпы түшүнүгү. Ал эми тар түшүнүгүндө мамлекет менен анын администрациялык-аймактык бөлүктөрүнүн өз ара аракеттеринин системасын берет. Д. башкарууну демократташтыруу үчүн шарттарды түзүү менен өкмөттү элдерге жакындаштырат. Д. борборлоштурулган жетекчиликти да, жергиликтүү өз алдынча башкаруудагы өзүн-өзү жөнгө салууну да, экөөнү тең өзүнө камтыйт. Д. жүрүп жаткан бардык өлкөлөргө мүнөздүү болгон анын төмөнкүдөй белгилери бар:

1. Мыйзам чыгаруу бийлиги жергиликтүү өз алдынча башкарууну жалаң гана мыйзамдын чегинде иштөөгө милдеттендирбестен, ага мамлекеттик саясатты да жүргүзүүнү жүктөйт. Мыйзамда жергиликтүү өз алдынча башкаруу кандайдыр бир деңгээлде мамлекеттик башкаруунун бир звеносу катары берилет. Бул көрүнүш өзгөчө континенталдык моделге кирген мамлекеттерге көбүрөөк мүнөздүү.

2. Жергиликтүү жамааттар өздөрүнүн өкүлчүлүк органдарын (кеңештерди) шайлашат, алар жергиликтүү кызыкчылыктарды коргоого милдеттүү. Ал эми анын аткаруу-тескөөчү аппаратына мыйзам өзгөчө талаптарды коет, ал аппарат мамлекеттик таасирден төмөнкү эки вариантынын бирөөнү камсыз кылат:

- Көпчүлүк өлкөлөрдө аткаруу-тескөөчү орган эл тарабынан шайланбайт, өкмөт же жогорку администрациялык органдар тарабынан дайындалат. Демек, аткаруу-тескөөчү аппарат элден бөлүнүп турат. Албетте, Кеңештер кабыл алган чечимди аткаруучу орган ишке ашырууга милдеттүү.

- Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун үстүнөн администрациялык көзөмөлдү орнотуу. Мындай көзөмөл атайын дайындалган кызматчы аркылуу жүргүзүлөт. Италияда – бул провинциянын префекти жана областын комиссары, Францияда – бул департаменттердеги өкмөттүк комиссарлар. Бул дайындалган өкүлдөр мамлекеттик кызыкчылыкты көздөгөн жергиликтүү органдын актыларын бекитет, же тескерисинче, мыйзамга же жалпы улуттук кызыкчылыктарга каршы келген учурларда андай актыларды токтотууга же алып салууга укуктуу. Кээ бир учурларда аларга жергиликтүү кызматчылардын үстүнөн иш козгоого жана жергиликтүү кеңештерди таркатууга чейинки укуктар берилет. Децентрализациялоодо жергиликтүү өз алдынча башкаруу чечимдерди дайыма эле өз алдынча кабыл ала албайт. Мис., жергиликтүү бюджет мамлекеттик кызыкчылыктарды эске албай бекитилсе, анда күч менен өзгөртүүлөр киргизилет: милдеттүү түрдө билим берүүгө чыгымдар ж. б. Албетте, децентрализациялоодо жергиликтүү өз алдынча башкарууга белгилүү өз алдынчалыктар берилет. Анын көлөмү өкмөттүн саясатына, экономиканын абалына, элдин маданияты көз каранды. Кандай болбосун, эгер өкмөт чектен чыга кийлигише баштаса, анда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын сотко кайрылууга укуктары бар.

ДИАЛОГ, с а я с и й – жалпы саясий көз караш табуу үчүн, окшош кызыкчылыктарды ачуу, белгилөөгө арналган маселенин азыркы учурдагы чечүүчү формасы. Д. эки жактын саясий эркин, бийлигин күч колдонбоо жолу аркылуу ишке ашыруусу. Д. *конфликттерди* жөнгө салууда, кыймылды багыттоодо, кызматташтыкты аныктоодо ж. б. эң керек курал. Д. процесс катары «суроо-жооп» негизинде түзүлөт. Д. ишке ашыруунун методдору: лингвистикалык, феноменологиялык, герменевтикалык жана психоаналитикалык, ушулардын негизинде саясий аракеттерди прогноздоо жана *саясий программаларды* иштеп чыгуу жана ишке ашыруу жүргүзүлөт.

ДИВЕРГЕНЦИЯ (лат. *divergo* - ажыроо) – *саясий система, саясий процесс, саясий маданияттын* сапаттык жана сандык жактан ар түрдүүлүгүнүн көбөйүшү. Дүйнөлүк саясий процесске жаңыдан көп өлкөлөрдүн кошулушуна байланыштуу саясий маданият байып, жаңы маданият жана салттар пайда болот. Жаңы саясий феномендердин, окуялардын пайда болушун азыркы саясий илимде эмергенция деп атап жүрүшөт.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ (лат. *diversificato* - ар түрдүүлүк) – *саясий ишмердүүлүктүн* стилинин ар түрдүүлүгү, кандайдыр бир маселеге карата ар кандай көз караштардын болушу.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* - чексиз бийлик) – мамлекетте бийликти ишке ашыруу системасын мүнөздөөчү түшүнүк; *бийлик* бир кишинин – диктатордун, же бир нече кишинин колуна топтолуп, мамлекеттик бийликтин *институттары* тарабынан эч чектелбейт жана *саясат* куралдуу зомбулук, террор жолу менен жүргүзүлөт. Бул учурда Д. диктатордук бийликтин чексиздиги, көзөмөлдөнбөстүгү менен, *Конституцияда* жарыяланган *демократтык* укуктарга,

эркиндиктерге чабуул коюу, өкүлдүк органдардын укуктарын чектөө ж. б. менен мүнөздөлөт. Диктатордук режимдин орнотулушу тарыхый жактан алганда *саясий күрөштөр* кескин күчөгөн социалдык экономикалык кризистер курчуган, башкаруучу режимдин социалдык базасы тарыган же бийликке күч менен келген мезгилдерине туура келет. (Мис., Испаниядагы Франко Д-сы, фашисттик Германиядагы фашисттик Д.). Д. бийлик жүргүзүүнүн жолу катары демократиялык режимдин *альтернативасы* болуп эсептелет. Д. авторитардык жана тоталитардык, согуштук жана реакциячылык ж. б. бөлүнөт. Д. түшүнүгү марксизмде өзгөчө аныктамага ээ болгон. Ал боюнча, ар кандай мамлекет белгилүү таптын Д-сы болот, үстөмдүк кылуучу тап өз бийлигин күч менен ишке ашырат, ал эч нерсе менен чектелбей турган эч кандай *мыйзамдар*, абсолюттук эч кандай эрежелер менен кысым жасалбай турган, тикеден-тике зордукка сүйөнүүчү *бийлик* дегенден башканы билбейт. Буржуазиялык коомдо мамлекеттер ар түрдүү болгону менен алардын маңызы бир, акыры сөзсүз буржуазиянын Д-сы болуп эсептелет. Капитализмден социализмге өтүүдө пролетариаттын Д-сы, б. а. эзүүчү азчылыктын үстүнөн эмгекчил көпчүлүктүн Д-сы зарыл, ал Д. социализмди куруунун куралы болот дешкен. Бул идеянын утопия жана коркунучтуу экендигин тарых далилдеди. Иш жүзүндө, өзүн пролетариаттын Д-сы деп атаган өлкөлөрдүн биринде да мындай болгон жок, тескерисинче, жол башчынын, жогорку партиялык-мамлекеттик жетекчиликтин, жалпысынан номенклатуралык катмардын гана Д-сы болуп калды. Пролетариаттын Д-сы идеясы коммунисттик режимге каршыларга жана башкача ойлогондорго каршы репрессия функциясын аткарган. Азыркы мезгилде, өзгөчө коммунисттик режим кулагандан кийин, дүйнөдөгү Д-дын саны кескин кыскарды.

ДИН ЖАНА САЯСАТ. Коомдук аң-сезимдин формасы катары дин коомдун *саясий турмушунда* маанилүү ролду ойнойт. Диндик тексттерде адамдардын кылган иш-аракеттери кудайдан келди деген ойлор, түрдүүчө насыяттар, үгүттөр, ар кыл аңгемелер, кудайга кулдук уруу, таазим кылуу, адам баласы бул жалган дүйнөдө жүрүп жыргай турган, тиги чын дүйнөгө кам көрө турган көрсөтмөлөр камтылган. Динге ишенгендер өзгөчө жаштардын жана аялдардын арасында көп кездешет. Акыркы мезгилдерде жаштардын жана аялдардын коомдук турмушка, ички саясий жана эл аралык проблемаларды чечүүгө көбүрөөк тартылышы менен диндик уюмдардын саясатка катышуу агымы күчөөдө. Коммунисттик режимдин кулашы менен мурда марксизм-ленинизм духунда, атеист болуп тарбияланып калган жаштар, эми өзү менен өзү болуп, мектептен (мурдагыдай маданий-агартуу мекемелери да иштебейт) тийиштүү деңгээлде тарбия ала албай жаткан учуру. Ушундай шартта көптөгөн кыргыз жаштары ислам динине, андан тышкары христиан ж. б. диндерге көбүрөөк берилип, саны күн сайын көбөйүп барат. Кайсы динге ишенүү же ишенбөө ар бир *адамдын укугу жана эркиндигине* кирет. Бир улуттун өкүлдөрү бир эле динди тутканы зарыл. Себеби, бир эле элдин, улуттун ичинде диндик айырмачылыктарга негизделген карама-каршылыктардан улам узакка созулган согуштар болгондугун тарых айгинелейт. Азыркы Югославиядагы уланып жаткан кайгылуу окуялар да буга мисал.

ДИНИЙ ИДЕОЛОГИЯ – диний догматиканы жана диний келип чыгышы жөнүндөгү жалпы дүйнөнү элестетүүлөрдү, маанилүү диний кызыкчылыктарды негиздөө жана саясий талаптарды келтирүү үчүн колдонулуучу идеалык элестетүүлөрдүн салыштырмалуу бүтүндүк системасы. Д. и. адамдын *саясий активдүүлүгүнүн* шарты катары алардын динге карата окшош мамилесинин басымдуулук *кылышына*: ыйык китептерден (Веда, Куран, Библия, Талмуд) алынган элестетүүлөрдү иш жүзүнө ашырууга, коомдук бүтүндүлүктүн шарты катары бийликтегилердин кыймыл-аракеттеринин диний моралдын нормалары жана саясаттары менен чектелишине жалпылаштырылган көрсөтмөнү өзүнө камтыйт. Бир катар Д. и. өзүнө либералдык-демократтык мүнөздөгү идеяларды камтуу менен бирге граждандык мамлекеттердин руханий турмушунун ажырагыс элементи болуп калды. Ошол эле учурда көптөгөн Д. и. догматтык позицияларда турган философиялык, теологиялык окуулар менен байланышкан. Алар куру ишеним жана диний көрсөтмөлөр менен салттарды иш жүзүнө ашыруу үчүн *саясаттагы* рационалдык-сандык аргументтердин маанисин жокко чыгарышат. Ошондуктан бул идеологиялардын жактоочуларынын *саясий жүрүм-туруму* көп учурда оңчул жана солчул экстремизм, *радикализм, терроризмдин* түрдүү формалары менен байланышат. Мисалы: Латын Америкасында кеңири жайылган солчул радикалдык «бошотуу теологиясынын» негизинде динге ишенгендердин боштондук кыймылдарына активдүү катышуусун талап кылуу жатат. *Революция* бул жакта динди модернизациялоонун негизги себеби, «христиан үчүн сүйүү мыйзамдары менен жашоонун ыкмасы, анын кудай менен байланышуусунун формасы» (П. Бланкар) катары каралат. Традициялык оңчул Д. и-га исламдык фундаментализм, ортодоксалдык индуизм жана иудаизм, сикхизм ж. б. кирет. Д. и. Африка, Азия жана Латын Америкасынын бир катар өлкөлөрүндө таралган. Официалдуу мамлекеттик *идеологиянын статусуна* ал Иран, Пакистан, Сауд Аравиясы, Ливия ж. б. өлкөлөрдө ээ болгон.

ДИСКРИМИНАЦИЯ – (лат. discriminatio - ажыратуу, бөлүү) – айрым граждандарды жынысы, улуту, социалдык теги, расасы, дини, саясий көз караштарына байланыштуу укуктарынан ажыратуу же чектөө. Ал катуу сегрегациядан (бөлүнүү) атайын бөлүнгөн аймакка күч менен көчүрүп жиберүү, геноцидге чейин алып келүүсү мүмкүн. Кандай убакта жүргүзүлгөндүгүнө карабастан, Д. адам укугун бузуу болуп саналат. (1949-ж. БУУнун Конвенциясын кара). Д. диний себептер менен да болгону жөнүндө маалыматтар бар. Д-нын башка түрү: аялдардын, балдардын, «түстүүлөрдүн» айлык акыларын аз төлөө ж. б. Советтик *тоталитаризмде* да Д-нын көп түрү болгон. Мисалы, кээ бир жогорку окуу жайларына өтүүдө, идеологиялык багыттар ж. б. Д. либералдык-демократтык коомдо да орун алган, *адам укугу жана эркиндигин улутуна*, расасына, динине карабай сактоо, коргоо актуалдуу маселе болуп саналат. 1982-ж. БУУнун 42-сессиясында, Россияда *инсандын укугу* бузулуп жатат деп билдирген. СССР кулагандан кийин Д-лык жаңы фактылар пайда болуп, натыйжада жергиликтүү эмес калк эмиграцияга дуушар болууда. Мис., Эстонияда 1,5 млн. шайлоочудан 600000 жергиликтүү эмес калктын өкүлдөрүн *шайлоо* укугунан ажыраткан *мыйзам кабыл* алынган.

ДИСКУРС (лат. discursus - ой-жүгүртүү, далил) – далилдештирүү, тыштан басым көрсөтүүдөн эркин, макулдашууга жетишүүгө мүмкүн болгон, талаш суроолордун тематизациясына багытталуу.

ДИССИДЕНТ (лат. dissidens - каршы сүйлөгөн, макул эмес) – *диндин* тарыхынан келип кирген термин; орто кылымда Д. деп еретиктерди аташкан. Реформациядан кийин Д. катары өлкөдөгү негизги динди тутпаган адам эсептелген. XX к. 70-

ж. СССРде пайда болгон бул термин өлкөдөгү абалга нааразы болгондорду түшүндүрө баштаган. Д. тоталитардык түзүлүштүн *кризис* мезгилине таандык кубулуш. Репрессия, бир партиялуулук Д-терди жок кыла албайт. Эмиграция жолу менен да Д-тик кыймылды жоюу мүмкүн эмес. Д-тик кыймылга негизги максаты инсанды баалоо, анын укугун коргоо экендигин түшүнгөндө ага диний агым да кирген. 1968-ж. «Адам укугун коргоочу демилгелүү группа», Эл аралык амнистиянын *советтик* бөлүмү (1970-ж.) ж. б. уюмдар түзүлгөн. Д-тердин урааны: коомду демократташтыруу, айкындык, радикалдуу экономикалык *реформа* ж. б. Д-тиктин негизги формалары: 1. *Өкмөт* тарабынан тыюу салынган адабияттарды чыгаруу, таратуу (И. Бунин, А. Ахматова, М. Цветаева, А. Солженицын, Р. Медведев, А. Сахаров, В. Гавел ж. б.); 2. Мыйзамсыз айыпталгандарды коргогон, коомдук турмушту чагылдырган «ачык каттарды» жарыялоо (Л. Чуковская, Л. Копелев, В. Войнович ж. б. репрессияланган комиссарлардын балдарынын КПСС БКга каты ж. б.), 3. демонстрациялар (1965-ж. 5-декабрда Москвадагы Пушкин аянты, адам укугун коргоо боюнча; 1969-ж. 25-август Кызыл Аянт, Чехословакияга совет аскерлеринин киришине каршы); 4. 1974-ж. Репрессиялангандардын үй-бүлөсүнө моралдык, материалдык жардам берүү боюнча атайын жардам Фонду түзүлгөн ж. б.

ДОГМАТИЗМ – (грек. dogma – ой, окуу, токтоо) – Д. терминин байыркы грек скептиктер Пиррон жана Зенон *киргизген*. Кийин Д. өз маанисин бир аз өзгөрткөн. Гегель боюнча Д. – бул метафизикалык, эч кандай диалектикасы жок, маңызсыз. Диндин түрлөрүндө Д. жогорку өзгөртүлгүс чындык катары чыгат. Ошондуктан Д. авторитетке (диний, саясий) сокур ишенген фанатизмге чейин алып келген. Д-дин бир түрү – фашисттик *идеология*. Д-дин социалдык бутагы болуп эскирген эрежелер, концепциялар аркылуу өз абалын сактоого умтулган *группанын*, топтун, таптык кызыкчылыгы эсептелет. Д-дин саясий булагы – коомдо ишмердүүлүк, чыгармачылык менен ой жүгүртүүгө шарттын (*демократия*, айкындык) жоктугу, натыйжада теория практикадан ажырап калат. Доктрина, платформа, концепцияларды улам текшерип туруу көрсөткөндөй, алар *улам* өзгөрүлө турган шарттарга жараша гана чын болот. Сталиндинанын жылдарында ошол коомдун абсолюттук чындыгы марксизм-ленинизм болгондуктан Д. Союзда жакшы өнүккөн, *өкмөт башчылары* доктринаны өзгөртүүгө окумуштууларга социалдык заказдарды беришкен эмес. Д. коммунисттик режим учурунда кибернетика, генетика илимдеринин өсүшүнө тоскоол болгон.

ДУБАН (кытайча, дуан- аймак; арабча, диван-акимдик жыйын) – акимдик чакан аймак.

ДҮЙНӨЛҮК САЯСАТ – ал аралык *укуктун* негизги субъектеринин жыйнактуу *саясий ишмердүүлүгү*; БУУ жана башка дүйнөлүк коомчулуктун мыйзамдуу органдары жана мекемелеринин чыгармачылыгында чагылдырылган, интеграцияланган кызыкчылык. Д. с. *эл аралык мамилелердин* жана байланыштардын түрдүү жактарын түзгөн *улуттук мамлекеттердин* тышкы *саясий ишмердүүлүгү*; регионалдык, мамлекет аралык жана коомдук структуралардын, *группировкалардын*, союздардын ж. б. бирикмелердин саясий акциялары; мамлекеттер жана элдер менен полномочияланган БУУ ж. б. уюмдар жана мекемелердин глобалдык ишмердүүлүгү менен структурасы көрсөтүлгөн, Д. с-тын мамлекеттердин ортосунда жана мамлекеттин үстүндөгү рамкада калыптанган *саясий мамилелердин* бүткүл спектрин камтыйт; анын башкы артыкчылыктары бүткүл адамзаттын келечеги көз каранды болгон проблемалардын чечилиши менен шартталган. Бардыгынан мурда алар: согуш менен тынчтык, жалпы коопсуздук, экологияны коргоо, артта калуучулукту жана жакырдыкты жеңүү. Д. с-тын негизги элементтери өз ара тыгыз байланышат жана бир бүтүндүр бөлүктөрү катары өз ара аракеттенишет. Д. с-тын эффективдүүлүгү көптөгөн факторлор, анын ичинен кабыл алынган *саясий чечимдердин* жана сунуштардын ишке ашуусу, мамлекеттердин *тышкы саясатынын* реалдуу абалга ылайык келүүсү менен байланыштуу. Элдин Д. с. демократташтыруу, гумандаштыруу жана демилитаризациялоонун удаалаш ишке ашырылышына, коомдун *кризис* шарттарында адамзаттын жашоосун камсыз кылган чаралардын иштеп чыгуусуна кызыгдар. Д. с-та *глобалдык проблемалардын* чечилиши көп учурда чарбалык өнүгүүнүн динамикасын илимий-техникалык революциянын жайылышы, дүйнөлүк чарба жана дүйнөлүк рыноктун чегинде өз ара байланыштын күчөшүнө алып келип, дүйнөлүк саясий мамилелердин прогресси үчүн экономикалык негизин түзүүчү келечектеги интеграциялык процесстер менен аныкталган.

ДЮВЕРЖЕ Морис (1917-ж. т.) – *француз* саясат таануучу. Д. саясатты «эки жүздүү Янус» менен салыштырган. *Саясат* бир жагынан, – бул *конфликт*, ким *бийликке* ээ болсо, анда ал ага пайда табууга жана коомду башкарууга мүмкүнчүлүк берет. Экинчи жагынан, саясат – бул жеке кызыкчылыктардын басымына каршы жалпы кызыкчылыкты жана *бүткүл* жыргалчылыкты кепилдеген бийлик негизги болгон тартиптин жана адилеттүүлүктүн эрежелерин коомдук турмушка киргизүүгө карата жасалган аракет. Биринчисине ылайык саясат көпчүлүктүн үстүнөн болгон азчылыктын артыкчылыгын жоюуга кызмат кылса, экинчисинде саясат коомдогу бардык граждандардын биригишинин жана адилет мамлекет куруунун каражаты катары чыгат. Д-нин ою боюнча саясий конфликт вертикалдуу жана горизонталдуу болушу мүмкүн. Бийлиги барлардын жана бийлиги жоктордун ортосундагы конфликт; ал эми башкаруучу таптын ичинде: башкаруучу *аппаратты* көзөмөлгө алган аз-чылык менен бул таптын калган көпчүлүгүнүн ортосундагы конфликт. Саясий конфликттин формалары баалуулуктар системасынан, жамияттык түшүнүктөрдүн, *саясий институттардан* көз каранды болот. Д. *саясий күрөштөн* – *саясий режимдер, партиялар, басым көрсөтүү топтору, стратегия жана тактика сыяктуу* формаларын изилдеген. Конфликт – Д-нин ою боюнча, интеграция менен коомду гармониялуу жана легитимдүү кылуучу процесстер менен тыгыз байланыштуу. Бул процесстин уюмдашылган күчкө, *өкмөт жана мамлекетке* тиешелүү жагын Д. *саясий интеграция* деп атаган. Ал мындай интеграциянын негативдүү (конфликттерди басуу) жана позитивдүү (тилектештикти өнүктүрүү) жактарына көңүлүн бурган. Негизги эмгеги: «Саясаттын идеясы. Бийликти коомдо колдонуу» (1966).

Е

ЕВРОАЗИЯЧЫЛЫК – XX к. 20-ж. россиялык эмиграциянын чөйрөсүн-дө келип чыккан коомдук-саясий жана идеялык агым. Анын башкы идеологдору: Н. С. Трубецкой, П. Н. Савицкий, Г. В. Флоренский (кийин четтеп кеткен), Л. П.

Карсавин, Г. В. Вернадский, Н. Н. Алексеев. Е-тын негизги идеясы: Россия – *империя* жана *улут* катары бир мезгилде өнүккөн улуу Евроазиялык держава. Демек, орус улуту – империялык улут. Россия – европалык цивилизациянын чет жакасы эмес, өзүнө чыгыш жана батыш маданияттарынын жетишкендиктерин камтыган өз алдынча *цивилизация*. Бирок евроазиячылар маданияттагы жалпы адамзаттык башталышты жокко чыгарышкан, себеби маданиятты улуттук деп эсептешкен. Алардын ою боюнча жалпы адамзаттык болуп жалгыз материалдык маданияттын жетишкендиктери – цивилизациялар гана боло алышат. Е. Батышка жана анын маданиятына ашкере терс мамиле кылуу менен мүнөздөлөт, бул пландагы лоялдуулук «евро баш ийүүчүлүк», «жансыз интернационализм» катары каралган. Е-тын жактоочулары Петр 1 дин ишмердүүлүгүнө Батышка багыт алгандыгы үчүн сын көз караш менен мамиле кылышкан; славянофилдерди пансламизмди жогору коюп, орус улутунун калыптанышындагы түрк-татардык таасирди унуткандары үчүн жектешкен. Большевиктик атеизмди жокко чыгаруу менен бирге, евразиячылар анда Батышка туруштук берип, Россияны Чыгышка бурган реалдуу күчтө; элдик стихиянын чыгуусун; күчтүү адамдардын, улут жол башчыларынын илгерилөөсүн; мамлекеттен куткарылышын көрүшкөн. Келечекте евразиячылар большевизмди четтетип, Россияны башкаруудагы анын ордун ээлегенге үмүттөнүшкөн. Бул үчүн Е-тын бир туугандык идеясынын принциптеринде түзүлгөн, «жаңы типтеги партияга» калыптануусу керек болгон. Келечектеги мамлекеттик түзүлүштүн түрү евразиячылар тарабынан идеократия катары ойлонгон. Жакындап кароодо анда коомдун индивидуалдуулуктан, инсандыктан ажыраган мүчөлөрүнүн үстүндө элитанын үстөмдүгү менен кармалып турган тоталитардык режимдин белгилери байкалып турган. Ошентип, коом объективдүү түрдө тиранияга барып такалмак. «Эски» Е. карама-каршылыктуу. Ал «эксплуататордук пролетардык мамлекетке» каршы, ошондой эле адамдардын өзүмчүлдүккө тарбиялаган жеке менчиктик капиталисттик түзүлүшкө да каршы чыгат. Е-тын өкүлдөрү экономикалык дүйнөдө стимулдарды ырастаган «боорукер кожоюнга» макул болушкан. Канчалык парадокс болбосун, евразиялыктар барыдан корккон так Батыш цивилизация чарбалык турмушунун бардык негиздери менен дал ушундай кожоюнду тарбиялоону ишке ашыра алды. Евразиялыктардын ою боюнча «боорукер кожоюндар» экономиканын жалпы мамлекеттештирилишинен көп айырмаланбаган «собордук биримдикти» түзүүсү керек; *Саясатта* да евразиялыктар ийгиликке жетише алышпады. Бара-бара кыймыл консервативдик багытка бурулуп, тарап кеткен. Бүгүнкү күндө Е. *геосаясий* концепция катары принципалдык жаңы өнүгүүгө жетишти. Анын негизинде Россиянын келечегин жана КМШ чегинде пайда болгон мамлекеттердин биригиши жөнүндөгү көз караш жатат.

ЕВРОПАРАЛАМЕНТ – Европанын 12 өлкөсү кирген (Бельгия, Улуу Британия, Германия, Греция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Франция) *мамлекеттер* жана улуттар аралык саясий орган. Е-те 518 депутат бар, 5 жылда бир жолу түз добуш менен шайланат. Е. Батыш Европада саясий интеграцияга жол ачкан. 1970-ж. 18-июлда Е-те 1 шайлоо болуп өткөн. Е-тин депутаттары Францияда чогулушат. Депутаттардын саны ар бир өлкөнүн чоңдугуна жараша болот. Мис., Улуу Британия, Италия Германия, Франция – 81, Ирландия – 15, Люксембург – 6 ж. б. Депутаттар улуттук таандыгына жараша эмес, партиялык фракцияларга биригишет. 1989-ж. шайлоодон кийин 9 *фракция* пайда болгон. Е-тин иштешинде интеграциянын эки тенденциясы бар: консервативдүү жана либералдуу.

ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ – батышеввропалык маданияттын тиби бүткүл адамзат үчүн үлгү болот, ал эми Батыш Европа дүйнөлүк өнүгүүнүн борбору концепциясы.

Ж

ЖАН-ЖАК Руссо (1712–1778) француз жазуучусу жана философу – граждандык коомду мамлекетке кайра курулган коом катары мүнөздөйт жана аны коомдук келишимдин жардамы менен тактайт. «Коомдук келишим жана саясий укуктун принциптери» – деген эмгегинде Руссо элдик суверенитетти жактайт, элдин абсолютизмди кулатуу жана демократиялык түрдө шайланган өкмөттү бийликтен четтетүү укугу бар экендигин негиздейт. Ушул эмгегинде граждандык коом түшүнүгүн иш тажрыйба негизинде иштеп чыкты. Мындай саясий организмдин маңызы баш ийүүнү жана эркиндикти бир келишимге келтирүү экендигин көрсөтөт. Ал, элдик суверенитетинин принцибин жүзөгө ашыруу жалпы иш, – бул бардыгынын жана ар биринин башкарууга катышуусу, бул эркин жана көз каранды эмес элдин жашашынын ийгиликке жетишиши, эркин жана тең укуктуу граждандардын жалпылыгы. Элдик суверенитет өзүнүн өкүлдөрүнө жана аткаруучу бийликке реалдуу көзөмөлдөө жүргүзүү деп баса белгилеген.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ МААНИДЕГИ ИШТЕР – аймактын жашоо-тиричилигин камсыз кылууда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан чечиле турган маселелер. Жергиликтүү маанидеги иштерди башкаруу жергиликтүү кеңештер жана мыйзамда белгиленген тартипте калктын өзү тарабынан түзүлгөн башка органдар аркылуу турмушка ашырылат.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯ – аткаруу бийлигинин область, райондордогу жергиликтүү бийлик органы.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ КЕҢЕШТЕР – тийиштүү аймакта жашаган граждандар тарабынан жалпы, тең, тике жана жашыруун добуш берүү менен калк тарабынан 4 жылга шайланган жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлчүлүктүү органдары. Жергиликтүү депутаттарды шайлоо процессинин жүрүшү Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде аныкталат. Биздин өлкөдө жергиликтүү Кеңештердин үч деңгээли бар: баштапкы, базалык жана облустук. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 92-статьясында белгиленгендей: жергиликтүү өз алдынча башкаруу жергиликтүү кеңештер аркылуу ишке ашырылат. Жергиликтүү кеңештердин бардык деңгээлдери юридикалык жак болуп эсептелет да өзүнүн компетенциясына кирген бардык суроолорду өз алдынча чечүүгө укуктуу. Чет өлкөлөрдө жергиликтүү өкүлчүлүк органдардын бир нече түрлөрү бар. Эреже катары жергиликтүү өкүлчүлүк органдар төмөнкү жана ортоңку деңгээлдерде түзүлөт. Төмөнкү деңгээлде – бул айыл башчылары – Польшада солтүс, Болгарияда кмета, Индонезияда жана Таиландда айылдык жана шаардык кварталдардын башчылары. Өзбекстанда айыл менен кыштактардын, шаардык махаллалардын төрагалары (аксакалдары) жана алардын кеңешчилери, Казакстанда маслихаттар ж. б.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ КООМДОШТУКТАР – айылдык (кыштактык), поселкалык жана шаардык кеңештердин аймактарында туруктуу жашаган калктын, жергиликтүү маанидеги маселелерди өздөрүнүн өкүлчүлүктүү, аткаруучу-тескөөчү жана башка органдары аркылуу чечүү үчүн жалпы таламдарда бирикмеси. Жергиликтүү коомдоштук Кыргыз Республикасындагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун баштапкы деңгээли болуп саналат. Жергиликтүү коомдоштуктун өкүлчүлүктүү органдары – айылдык (кыштактык), поселкалык жана шаардык кеңештер, тике жана жашыруун добуш берүү менен калк тарабынан шайланган депутаттардан турат. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү коомдоштук аймагында жашабаган, бирок аталган аймакта кыймылсыз мүлктү менчиктеген, жергиликтүү бюджетке салык төлөгөн жана жергиликтүү коомчулуктун ишине катышууну каалаган гражданы ага мүчө боло алат, жергиликтүү өкүлчүлүк органдарын шайлоого катышуу укугуна ээ.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ – тийиштүү аймактагы жамааттардын мыйзамдын чегинде, өз жоопкерчилиги алдында, элдин кызыкчылыгынан, анын тарыхый, маданий жана башка жергиликтүү салттарынан келип чыккан маанидеги иштерди, өкүлчүлүк, аткаруучу органдары аркылуу жана граждандардын түздөн-түз катышуусу менен башкаруудагы ишмердиги жана укугу. Өз алдынча башкаруу болгондо белгилүү бир аймактын жергиликтүү жамааттары жана өзүнүн бийлик-укуктары бар шайланма органдары юридикалык статуска ээ болушат. Алар мамлекеттик башкаруунун бөлүгү эмес. Эреже катары, эгер өкмөт жалпы улуттук маселелерди (эл каттоо, шайлоолорду өткөрүү ж. б.) чечип калса, анда ал өз алдынча башкарууга таяна албайт, анткени өз алдынча башкаруу органдары мамлекеттик структурага кирбейт. Дүйнөлүк практикада, өз алдынча башкаруу, бардык эле юридикалык жак сыяктуу, мамлекеттик кызмат системасына кирбейт, бирок, албетте, өкмөттүк мекемелер менен кызматташат. Саясий функцияларды аткарыш үчүн өкмөт жер-жерлерде өзүнүн башкаруу органдарын, кызматчы адамдарын дайындайт. АКШда жер-жерлерде федералдык мыйзамдарды ишке ашырууга департаменттердин региондук бөлүмдөрү жооп берет. Бул бөлүмдөр жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасынан, уюштуруу жагынан сыртта турат. Өз алдынча башкаруу мамлекеттин агенти эмес жана саясий маселелер менен байланышпаган. Өз алдынча башкарууга администрациялык өз алдынчалыкты берүү менен мамлекет өз алдынча башкаруу органдарынын үстүнөн көзөмөлдөөгө кетчү каражаттарын чектейт. Жергиликтүү өз алдынча башкарууга таасир этүүгө, аны көзөмөлдөөгө мамлекеттин үч негизги мүмкүнчүлүгү бар:

- мамлекет мыйзамдарды чыгарат. Бул мыйзамдарга бардык юридикалык жактар сыяктуу эле жергиликтүү өз алдынча башкаруу да баш ийет;

- мамлекет финансылык көзөмөлдөө каражаттарына ээ. Борбордон финансылык колдоо болбосо жергиликтүү өз алдынча башкаруу өз ишмердигин жүргүзүү албайт. Финансылык жактан колдоо көрсөтүү менен бирге мамлекет өз алдынча башкарууга тигил же бул мамлекеттик ишти аткаруу шарттарын кое алат;

- өз алдынча башкаруу тигил же бул мыйзамды бузуп, өзүнүн бийлик-укук алкагынан сыртка чыккан иштерди жазаса, анда мамлекеттин сотко кайрылуу укугу бар. Сот экөөнү тең бирдей кароого милдеттүү, ошондуктан мамлекеттик орган сотко кайрылуу менен өзү утулуп калышы да мүмкүн.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун бүгүнкү күндөгү жалпы аныктамасы 1985-жылы 15-октябрда Европа Кеңеши кабыл алган “Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун Европалык Хартиясында берилген: “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын мыйзамдын чегинде аракеттенип, өзүнүн жоопкерчилиги алдында жана жергиликтүү элдин кызыкчылыгы үчүн мамлекеттик иштердин белгилөө бир бөлүгүн өзүнө алып жана аны башкарууга укугу жана иш жүзүндө жөндөмдүүлүгү ЖӨАБ деп аталат. Бул укук эркин, жашыруун, тең, тике жана жалпы добуш берүү менен шайланган мүчөлөрдөн турган Кеңештер же жыйындар аркылуу ишке ашырылат. Кеңештердин же жыйындардын алдында аларга отчет берип туруучу аткаруу органдардын болушу мүмкүн. Ж. ө. а. б. элдик бийликтин өзгөчө институту болуп эсептелет. Конституциялык түзүлүштөрү ар түрдүү болгон мамлекеттерде, жада калса бир эле мамлекеттин ичинде анын өнүгүүсүнүн ар кандай этаптарында Ж. ө. а. б. ар түр-дүүчө болушу мүмкүн. Ж. ө. а. б.-нун өз алдынча башкаруунун уюштуруу формалары, анын органдарынын бийлик-укуктары, ал органдардын укуктарын коргоонун ыкмалары абдан көп түрдүү. Бирок ошентсе да бардыгына бирдей, жалпы баалуулуктар бар. Эң башкысы – бул жергиликтүү өз алдынча башкаруунун жергиликтүү маанидеги иштерди, граждандардын тикелей же шайлоо органдары аркылуу ишке ашыруучу, мыйзамдын чегинде, бирок борбордук башкаруунун кийлигишүүсүз бийлиги. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 91-статьясында Ж. ө. а. б. түшүнүгүнө мындайча маани берилген: “Кыргыз Республикасында жергиликтүү өз алдынча башкаруу жергиликтүү коомдоштуктар тарабынан ишке ашырылат, алар мыйзамдын чегинде жана өз жоопкерчилиги астында жергиликтүү маанидеги иштерди башкарат. Ж. ө. а. б. органдарынын бири-бири менен жана мамлекеттик башкаруу органдары менен болгон мамилелерине ылайык, англосаксондук (англиялык) жана континенталдык (француздук) моделдер жергиликтүү башкаруунун негизги моделдери болуп эсептелет. Англосаксондук моделге ылайык, жергиликтүү өкүлчүлүк органдар өздө-рүнө берилген бийлик-укуктардын чегинде өз алдынча иш алып барышат жана төмөнкү органдар жогоркуларга түздөн-түз баш ийишпейт. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишмердигине “көз салып” туруучу мамлекеттик башкаруу органдарынын ыйгарымдуу өкүлүнөн жергиликтүү деңгээлде жоктугу, өлкөдөгү жүрүп жаткан борбордук жана жергиликтүү деңгээлдердеги саясий процесстердин белгилүү бир деңгээлде биринен-бири бөлүнүп тургандыгы, бул моделдин мүнөздүү көзөмөл жергиликтүү бири. Англосаксондук моделге тиешелүү өлкөлөрдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлигине көзөмөл жүргүзүү кыйыр түрүндө, борбордук министрликтер аркылуу болуп, жергиликтүү бийлик өз укуктарын жана жергиликтүү кызыкчылыктарын сот органдары аркылуу коргоп алуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун континенталдык моделине ылайык жергиликтүү деңгээлде тикелей мамлекеттик башкаруу жергиликтүү өз алдынча башкаруу менен айкалышкан. Континенталдык моделдин алкагындагы өлкөлөрдө мамлекеттик администрациянын өкүлдөрү жергиликтүү өкүлчүлүк бийликтин ишмердигинин үстүнөн көзөмөл жүргүзүү

менен бирге, бийликтин ушул, жергиликтүү деңгээлинде бир катар жалпы мамлекеттик мүнөздөгү функцияларды да аткарышат.

ЖОГОРКУ КЕҢЕШ – Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши туруктуу иштеген өкүлчүлүктүү жогорку орган, Ж. К. *мыйзам чыгаруу бийлигин*, ошондой эле көзөмөлдөө ишин жүргүзөт. Ж. К. 105 депутаттан турат. Алар 5 жылга шайланат. Депутаттарды шайлоо округдар боюнча жалпы жашыруун, тең жана тике добуш берүү аркылуу жүргүзүлөт. Ж. К-тин депутаты Кыргызстандын элинин өкүлү болуп саналат, Конституцияга жана өз абийирине баш ийет жана кол тийгис иммунитет укугуна ээ. Ж. К. Конституцияда аныкталган тартипте *Кыргыз Республикасынын Конституциясына* өзгөртүү жана толуктоолорду киргизет, ички жана *тышкы саясаттардын* негизги багыттарын аныктайт, республикалык бюджетти жана анын аткарылышы жөнүндөгү отчетту бекитет, Кыргыз Республикасынын Президенттик шайлоону дайындайт, Премьер-министрди дайындоого макулдук берет ж. б. Ж. К. депутаттардын арасынан Төраганы, анын орун басарларын шайлайт, комитет, убактылуу комиссияларды жана көзөмөлдөө палатасын түзөт. Ж. К-тин депутаттары мыйзам чыгаруу демилге укугуна ээ. 1994-ж. 22-октябрда өткөрүлгөн эки палаталуу Ж. К. жөнүндөгү *референдумдун* жыйынтыктарына ылайык «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө» долбоор талкууланган. Ага ылайык Ж. К. төмөнкүдөй эки палатадан турат: туруктуу иштөөчү жана республиканын бүткүл калкынын таламдарын билдирүүнүн негизинде шайлануучу, составы 35 депутат турган *Мыйзам чыгаруучу жыйын*; сессиялык жол менен иштөөчү жана аймактык таламдарды билдирүүнүн негизинде шайлануучу, составы 70 депутаттан турган *Эл өкүлдөрүнүн жыйыны*

ЖУСУП БАЛАСАГУНИ, Йусуф Хасс Хажиб (Хасс – а) бир, б) атактуу, даңктуу; Хажиб – даанышман, ойчул), (болжол менен 1015/1018 – 1070-ж. кийин) – түркий элдердин акыны, ойчул жана мамлекеттик ишмер. Чүй боорундагы Баласагуни шаарында туулган. 1068–1070-ж. Баласагуни шаарында «Кутадгу билиг» («Кут билим» же «Куттуу бийлик») поэмасын жазган, Кашкардагы Чыгыш Караханийлер каганы Сулайман *Арслан* Кара Хакандын уулу Тавгач Буура Кара хакан Абу Али Хасанга (1056-1103-ж. бийлеген) тартуу кылган. Бул эмгек түркий тилде жазылган көөнүргүс философиялык-дидактикалык дастан. Бийликтин адилетүүлүгүнүн символу катары Күнчыктыны (Күн тууду) эсептейт. Айтолду – бийлик ээсинин жардамчысы, увазири. Акдилмиш – акыл ой ээси. Өткүрмүш – колунда барга каниет кылуунун ээси. Биз Ж. Б-нин дастанындагы *саясатка* түздөн-түз тиешеси бар ой-жүгүртүүлөргө гана бир аз токтолдук:

Эгер сен эл башкарган улук болсоң.

Көңүл, сөздө эң сылык тутканың оң.

Сак болгунуң, жаңылба туура жолдон,

Кут табасың терс жолго баспай койсоң!

Көңүл бур акылмандын айтканына,

Кеңешин туура тутуп, ишинди ула.

Кирешеге жараша чыгаша кыл,

Чыгашанды *эсептеп*, так кылып тур.

Алыш-бериш ишинде так болгунуң,

Так болсоң дайым таза басар жолуң.

А кокус кыйындык иш түшсө башка,

Жүгүндү өзүң көтөр, бирөөгө артпа.

Мындайда жакын дос да жардам бербейт,

А жатың, шылдың кылып күлүп сүйлөйт.

Сенден дос, тууган дагы четтеп калат,

Жүрөгүң кайгы-муңдан алат жарат. Пайда күтпө, байлыкты көздөбөгүн,

Өкүнүчтө өмүрдү өткөрөсүң.

Билим, илими бар акылманды,

Жоомарт болуп сый тартып кадырлачы.

Жаман зулум, көөдөндү көтөрбөгүн,

Жол бербегин чоң кырсык табат элиң.

Мактаанчакка башкадай олжо бербө,

Андайлардан азап-шор келет элге.

Өзүңө, элиңе да камкор болуп,

Бирөөдөн жардам күтпө, аның кордук.

Талап кылба өзүңө элден байлык,

Адат кылып кетесиң өзүң айнып.

Акыреттүү адамды баалай билгин,

Ар дайым иш тапшырып кармай жүргөн.

Билип ал, алдында үч парзың бар,

Кармоо болбойт күч менен, аткарып кал.

Биринчиден – эң таза болсун көмөш,

Казганда тазалыктан болот бул иш.

Экинчиси – заң бергин элге адилет,

Бири-бирин эл тебелеп.

Үчүнчүсү – жолдорду коопсуз кыл,

Каракчы, талоончууну тек тыйып тур.

Бийлик берген өзүндө үч укук бар,
 Не сурарды элинден түшүнүп ал.
 Элиндин бир милдети – жарлыгыңды,
 Ыйык тутуп, ар бирин так аткаруу.
 Экинчиси – так төлөө казына акы,
 Учурдан өткөзбөй турса жакшы.
 Үчүнчүсү жек көрүп душманыңды.
 Жакшылап урмат кылуу досторунду.
 Эгер сен өз милдетиң так аткарсан.
 Анда болот элинден талап кылсан...

Ж. Б-дун «Кут алчу билим» кыргыз тилинде Т. Козубековдун котормосу менен 1993-ж. жарыкка чыккан. Анын кириш сөзүн академик, жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков жазган. Куттуу билимди кыргыз тилине биринчи которгондордун жана пропагандалагандардын катарында проф. Артыкбаев Качкынбай турат.

ЖЭЭРЕНЧЕ ЧЕЧЕН – казак, кыргыз сыяктуу көчмөн элдердин орто кылымдардагы оозеки чыгармаларында айтылуучу элдик ойчул. Аны белгилүү бир доордогу тарыхый *инсанга* окшоштуруу кыйын, бирок ага байланыштуу сүрөттөлгөн окуялар феодалдык турмуштун көрүнүштөрүн чагылдырат. Айрым учурда ал Жаныбек хандын тушунда жашаган көчмөндөрдөн Асан кайгы (XIV–XV к.) деген башка бир даанышман менен чаташтырышып жүрөт.

3

ЗАГОВОР, с а я с и й – белгилүү бир саясий максатты көздөгөн, *саясий күчтөргө* кирген бир нече адамдардын бирөөгө же *саясий институтка* каршы макулдашып уюшулушу. Тарыхта ишке ашкан 3-лордун көбү индивидуалдуу мүнөзгө ээ болуп, көбүнчө инсандарга каршы багытталган. 3. ошондой эле *саясатта* таасир, *бийлик үчүн* күрөштүн традициялуу, эффективдүү каражатынын бири болуп саналат. Адегенде, 3. – бул жок кылуу эле, кийин анын методдору жумшарган. 3-дун ролу саясаттын куралы катары тоталитардык, авторитардык системаларда маанилүү, *анткени*, *бийлик* көбүнчө саясий *элитанын* колунда, көп маселелер жекече пикир аркылуу да чечиле берет. Демократтык, укуктук *социалдык-саясий турмушта* 3-дун мааниси төмөндөй баштайт да, бийлик үчүн күрөш ачык эле мүнөзгө өтөт. Бийликти концепциялоону азайтуу, бийликти бөлүштүрүү, өкүлдүк структуранын пайда болушу, *бийликтин* тез алмашып турушу 3-дун эффективдүүлүгүнөн төмөндөшүнө алып келет. 3. саясаттын куралы катары массаны өзүнө тарта албайт. 3-дун мүмкүнчүлүгүн азайтуу коомдо айкындуулукту өстүрүүдө жатат.

ЗАМАН, доор, мезгилдин башталышы – адам *коомунун өнүгүшүнүн* белгилүү бир мезгили; *Римде кечил* (монах) болгон Кенже Дионисий (500–545-ж.) Пасха күндөрүн эсептөөнүн жадыбалын түзүп (525-ж.), дүйнөлүк тарыхтын жыл эсебин Христос туулган күндөн баштоону сунуш кылган. Христостун туулган күнүн Рим шаары негизделгенде (Варрондун (б. з. ч. 116–27-ж.) эсептөөлөрү боюнча Рим б. з. ч. 753-ж. 21-апрелде негизделген) 753-ж. 25-декабры өткөндөн кийин деп белгиленген. Кийинчерээк X к. Кенже Дионисийдин бул жадыбалы Батышта кабыл алынып, буга чейинки ар түрдүү жыл эсептөөлөрдүн бардыгын сүрүп чыгарган. Христос туулган күнгө чейинки тарыхый окуялар биздин заманга чейин деп шарттуу белгиленип, жыл эсеби чоң сандан кичине санды карай саналат. Мисалы, Байыркы Греция тарыхында биздин заманга чейинки 444–429-ж. Афины полисинин улуу демократы Периклдин урматына «Перикл заманы» деп аталат.

ЗАМАНАЧЫЛАР – XIX к. ортосу – XX к. башында кыргыз коомундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүшүндөгү өзгөчө бир агым. 3-дын составы ойчул-акындардан турган. Өз ырларында *акыр заман*, кыямат кайым, зар-заман маселелерин чагылдыргандыгына байланыштуу алар 3. деп аталышат. 3-дын негизги ырлары, ой-чабыттары өз мезгилиндеги коомдук, *саясий турмушту*, андагы карама-каршылыктарды ачып көрсөтүүгө жана жакынкы жана алыскы келечекке көз жүгүртөп, келечектеги коомдук түзүлүштү, андагы *кыргыздардын* ээлей турган ордун, ролун сүрөттөп, ачып берүүгө арналган. Ошондой эле 3-дын чыгармаларынан өнөргө, илим-билимге, улууну кадырлоого, жакшы каада-салттарды унутпай сактоого жана *улантууга*, эмгекчилдикке үндөгөн, ач көздүктү, залимдикти айыптаган мүнөздөгү оймурасты көрүүгө болот. 3. жалпы эле Борбордук Азия жана Чыгыш Түркс-тандагы мусулман калктарынын жазма жана оозеки адабиятына, саясий философиялык нугуна мүнөздүү чыгармаларды жаратышкан. 3-дын өздөрүнүн акындык өнөрү, философиялык ой мурасы менен *Токтогул*, *Барпы*, *Тоголок Молдо* ж. б. демократ акындарга олуттуу таасир тийгизген. 3-дын көрүнүктүү өкүлдөрүнө *Калыгул Бай уулу* (1785–1855), *Арстанбек Буйлаш уулу* (1824–1878), *Молдо Кылыч Шамыркан уулу* (1868–1917) ж. б. кирет.

«**ЗАР-ЗАМАН**» (иранча зар-кайгы, ый) Молдо *Кылычтын эң ири* чыгармасы. Жазылган жылы тууралуу автор төмөнкүчө баяндайт:

Бир миң үч жүз он алты.
 Мусулманча бул сана
 Отуз эки жашында,
 Молдо Кылыч бечара.

«3. з». санат түрүндө жазылган. Кыргыз адабиятында көлөмү жагынан «3. з-га» теңдеш келе турган башка эч кандай санат ыр жок. «3. з» сюжет жок, окуясыз, ал макал сыяктуу мааниси терең, үлгү, насыят сөздөр менен толтурулган. «3. з-да» пикирлерди иретке келтирип, акылга сыйыштыруу өтө кыйын. Анда, биз көнүп калган тема, глава, бөлүмдөр ж. б. учурабайт. Молдо Кылыч «3. з-га» башынан кирип «сайратып» жүрүп олтуруп, аягына бир чыккан. Ошондой болсо да, маанисине карай бир ыңгай байкалат. «3. з-дын» баш жагында негизинен коомдук турмуштун абалы баяндалат. Мында Падыша өкмөтүнүн, бий-болуштардын сурагы сүрөттөлүп, мунун натыйжасында эл арасы бузулуп, куулук-шумдук көбөйүп, бей-бечаралардын зар турмушу айтылат. Анан элге санаттарын сүйлөй баштайт. М. Кылыч «3. з-да» санаттары аркылуу коомду өзгөртүп, заманды оңдогусу келгени байкалат. Эл бийлеген «жакшыларды» адилеттүү, боорукер болууга,

элдин оор турмушуна каралашууга чакырат. Карапайым элге тиричилик санаттарды айтат: өз мээнетинер менен күн көргүлө, биринерге-бириң кайрымдуу болгула ж. б. «З. з-дын» орто бөлүмүндө пайгамбарлардын тарыхы жөнүндө айтылат. Бул жерде өмүр менен өлүм маселелери козголуп, бул дүйнөдөн жөнөкөй пенделер эмес, кереметтүү пайгамбарлар да өтөп кеткен делет. Ошондуктан, биринерге-бириң жамандык кылып, курулай күнөөнү көтөрө бербегиле, азыноолак өмүрдө саламдашып өткүлө деген пикирди айтат. М. Кылыч өлүмдү эскертип, дагы эле болсо, ал аркылуу коомдук турмушту оңдогусу келген. «З. з-дын» мазмуну жагынан кыргыз коомчулугундагы саясий жана философиялык ойдун өнүгүшү деңгээлин жана багытын көрөбүз. «З. з». чыгармасынын аягы төмөнкү ойлор менен бүтөт:

Айта берет «зар-заман»
 Айып дебе шайырды
 Орустун кана жазыгы?
 Малайга берет акыны,
 Падышалуу чиркиндин
 Мыйзамга туура жатыгы.
 Каратса да жериңди,
 Арзан кылды эгинди,
 Сураса кыргыз орусту,
 Тердирет эле конузду.
 Акы бербей аларга,
 Салат эле жумушка.
 Кылба журтум убайым,
 Орусту *берген* кудайым,
 Мукулманга карата,
 Деп тилеймин, сураймын.
 Мукулмандан кан болсо,
 Курутпайбы жудайын?

«**ЗИЛЗАЛА**» (Кысса-и-Зилзала кыйраткыч жер-титирөө) – *Молдо Кылычтын* чыгармасы. Алгач 1911-ж. Казан шаарынан араб тамгасында чыккан. 1910-ж. Кыргызстандагы, борбору Чоң-Кемин болгон, чоң жер титирөө алааматка арналып жазылган казал. Бул кыргыз элинин алгачкы ирет жазылып, басмадан чыккан эмгектеринин бири. «З». чыгармасы адам коому менен табияттын кубулуштарынын ортосундагы мамилеге, коомдук мамилелердин өзгөрүшө, адамдардын «күнөөлөрүнөн көбүүшү чоң табигый кырсыктарга алып келет деген философиялык ойго, *акыр заман* идеясына (Айтып өтүм далай сөз, Акыр заман журтуна) арналган. 1991-ж. жарык көргөн М. Кылычтын «Казалдар» жыйнагындагы «З-дан» өзүндө келтирели:

. . . Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
 Асмандагы ай, күндү,
 Бетин жаап кир чалмак.
 Адам заттын шумунан,
 Анты, шерти убада,
 Баары кетти жалтайлап.
 Эл кыдырды кожолор,
 Амал кылбай молдолор,
 Адам акын көп жеди,
 Түрлүү, түрлүү бенделер,
 Кууланган жорук көбөйдү.
 Кудайдан башка ким билет,
 Акыретке барганда,
 Адам бенде тергелер.
 Бенденин кылган күнөөсүн,
 Өзү турган жер көрөр.
 Адистин уккан бул сөзүн,
 Адам бенде шумунан,

Кара жер минтип термелер ж. б. **ЗОРОАСТРИЗМ** – байыркы доордо жана орто кылымдарда Иран, Орто Азия, Азербайжанда тараган отко табынуу *дини*. Б. з. ч. VII к. пайда болгон. Бул динди негиздөөчү деп эсептелген пайгамбар Зороастранын (Иранча Заратуштра) ысымынан аталган. З. окуусу «*Авеста*» ыйык китебинде баяндалган. З-дин негизги принциптери: диний дуализм, б. а. «карама-каршы эки кудай-бири мээримдүү -Ахурамазда, экинчиси ырайымсыз-Анхра-Маню бар» деп жакшылык менен жамандыкты карама-каршы коюу, алардын ортосундагы күрөш дүйнөлүк процесстин негизин түзөт деп эсептөө, акырында жакшылыктын жеңип чыгаарына ишенүү. З. Сасанийлер дөөлөтүнүн (III–VII к.) тушунда мамлекеттик динге айланган. VII к. Иранды арабдар басып алып, З. динин куугунтукка алып, перстерди мусулман динине зордоп өткөрүшкөн. Азыркы учурда бул динди бир кыйла өзгөрүлгөн түрүндө перстер менен Ирандагы гебрлер тутушат.

И

ИДЕАЛ, с а я с и й – *саясий жүрүм-турумдун* жана өнүгүүнүн максат жол-жобосу. Мамлекеттин ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнөн улам ага болгон зарылчылык келип чыккан. Ал аркылуу түзүлгөн бышып жетилген, бирок канаттандырылбаган таптары бар чындык адамдардын аң-сезиминде кызыкчылыктарына жооп бере турган саясий түрүндө чагылдырылган. Ошол боло тургандын элеси И. болуп калган. Анда социалдык субъекттин реалдуу чындыкка карата позициясы көрсөтүлөт. Ал келечектин тенденцияларын учурунда көрсөтүп, тандоону жүргүзөт. Адамдар өзүлөрүнүн идеалдарын ойлоп чыгарбай, турмуштун өзүнүн алган; идеал коомду аныктабайт, коом идеалдарды жараткан. И. келечекке кайрылганы менен өзүндө өз мезгилинин белгисин алып жүрөт. Бүгүн боло турганды сунуш кылып, болгондун карама-каршылыктарын өзүнө камтыйт. И-да, алардын чечилишинин жол-жоболору чагылдырылган. И-дын өнүгүү максатынын жол-жобосу болгондуктан, өзүндө таптардын жана башка социалдык катмарлардын ал-абалын чагылдырат. Ошол себептүү өзүнүн табияты боюнча идеалдар «субъективдүү». Бирок массалар өздөрүнүн идеалдарынын ишке ашырылышы үчүн күрөшкө көтөрүлүшөт. Ар бир саясий кыймыл, эреже катары, чечилиши саясий өбөлгөлөрдү түзүүнү талап кылган, экономикалык карама-каршылыктардан улам пайда болот. И. өзүнүн мазмуну менен коомдогу бышып-жатылган массалык талаптар менен дал келген учурда гана массалар саясий кыймылдарга тартылышат. Ушундай дал келүү шарттарында гана идеал аларды жооп берүүгө чакырып, аракеттенүүгө түрткү берет. Ошондуктан субъективдүү өбөлгөлөр бышып-жетилип, социалдык аткаруучулардын *саясий аң-сезими* калыптанмайынча *революция* жана *реформаларды* И. менен үгүттөө жолу менен таңуулоого мүмкүн эмес. Алгачкы коомдук түзүлүштүн өндүрүш күчтөрүнүн негизинде, баарына жана ар бирине өздүк «Менди» ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугунан улам, тарых ага жасалган жолду жакындoo деңгээли боюнча бүлгүн. Бул үчүн адамзат социалдык-жиктелген коомго өтүү менен өзүнүн өнүгүүсүндө ири бурулуш жасаган. Анын шарттарында менчикти жана бийликти алып жүрүүчү, ошону менен экономикалык жана *саясий эркиндикке* жеткен адамдар гана инсандык потенциалды ача алышкан. Ошондуктан узак убакыт бою жогорку идеалдуу жолду үстөмдүк кылуучу таптын өкүлдөрү салышкан. Алардын кызыкчылыктары социалдык прогресстин тенденциялары менен дал келип турганда, алар эмгекчилердин да идеалы боло берген. Алар тарыхтын объективдүү жүрүшү менен карама-каршылыкка келген убакта адамдардын акылында жаңы идеалдар пайда болгон. Алар өз учурунда адамзатты жаңы максатына дагы бир кадамга жакындатууга чакырган. Ошентип тарыхта ишке ашкан И-дар бирин-бири алмаштырган: кул ээлөөчүлүк коомду демократтык *республика*, феодалдыкты борборлоштурулган мамлекет, буржуазиялыкты – ишкердик, индивидуалдуу демилге жана эркиндиктерин өздүк кызыкчылыктарды чектебеген саясий тартиптер. Жалпы адамзат идеалына түздөн-түз жакындooну адамзаттын тарыхындагы экинчи ири бурулуш чагылдырат. Бул бурулуш – социалдык интеграцияланган коом. Анын саясий негизи болуп жалпылаштырылган бийлик – элдин өзүн-өзү башкаруусу эсептелет. Мындай И-дын бекемделиши инсандын экономикалык жана саясий эркиндигине алып барат. Ал болсо коомдун бардык мүчөлөрүнө өздүк «Менин» ишке ашырууга мүмкүндүк берет. Ошентип, И. биринчи жолу өзүнүн таптык таандыгын жоготуп, жалпы адамзаттык идеалга орун берет.

ИДЕЯЛАР азыркы мезгилдин саясий идеалдары саясий ишмердүүлүккө *мамлекетке* жана саясий *бийликке* карата мамилелерин билдирген, XX к. аягындагы чындыкка дал келген көз караштардын, теориялардын жана концепциялардын системасы. Азыркы мезгилдеги саясий өзгөрүүнүн теориялары үчүн материалды коомдук практикадан, *социалдык мамилелердин* жашоо тажрыйбасынан алышат да, төмөнкүлөр үчүн каражат катары кызмат кылышат; а) белгилүү бир *идеологияны* калыптандыруу; б) инсандын социалдык катмардын же топтун, бүтүндөй коомдун тигил же бул *саясий кызыкчылыктарын*, аракеттерин, багыттарын билдирүү. Саясий И. тигил же бул идеологиянын элементардык бөлүкчөлөрү катары эсептелип, теориялык түрдө ар кандай деңгээлдерде көрүнүшү мүмкүн жалпы адамзаттык конкреттүү коомдук же социалдык топтук И-лар. Традициялык саясий И. (*консерватизм*, неолиберализм, социализм, коммунизм) узун тарыхка ээ болсо жаңы саясий И. *цивилизациянын* өнүгүшүнүн бүгүнкү этабы менен байланышкан. Мунун башкы мүнөздүү белгилеринен болуп планетардуу, глобалдуулук, дүйнөнү традициялык эмес көрүү эсептелет. Азыркы мезгилдеги саясий И. бүгүнкү социалдык чындыктын көп кырдуулугун жана татаалдыгын ар тараптан чагылдырган жалпы теорияларга жана окууларга (философиялык, укуктук, адептик, эстетикалык ж. б.) таянышат. Ошол эле учурда алардын XX жана XIX к. чегиндеги тизмектешкен кырдаалдарга карата өздөрүнүн *саясий мамилесин көрө* билүүсү керек. Алсак, күч колдонбоо идеясындагы алардын өзгөчө *көрө* билүүсү төмөнкүчө каралган: а) саясий талаштарды чечүүнүн жалгыз каражаты – кызматташтык; б) *саясий конфликтке* тартылган адамдарды аны чечүүдө массалык жана активдүү катышуусу; в) инсандын граждандык укуктарын урматтоо жана өз ара түшүнүшүүгө жетишүү; г) азыркы мезгилдин регионалдык жана *глобалдык проблемаларын* чечүүнүн ыкмасы. *Демократия* идеясы да азыркы мезгилдеги саясий И-дан өткөн тажрыйбаны эске алуу менен каралат, тактап айтканда, эркиндик жана адилеттүүлүк айкалышкан чыныгы *социалдык-демократия* катары каралат. Сөз керектөөлөрдүн, баалуулуктардын жана нормалардын парадигматикалык өзгөрүүлөрү жөнүндө болуп жатат. Бул азыркы демократия тарабынан эске алынбаган, басмырланган адамдарга карата; граждандык укуктар үчүн түндүк америкалык кыймылда, латынамерикалык жана африкалык боштондук кыймылдарында жана адам укугу үчүн дүйнөлүк *кыймылда* көтөрүлүш жакырчылыкка, ачкачылыкка, адилетсиздикке карата; аялдар кыймылы көтөрүп чыккан жыныстык айырмачылыктардын ролун жаңыча кайра баалоого карата; мамлекеттин *тышкы саясатына* карата жаңы *мамиле*. Адамзаттын идеологиялык эволюциялык бүтүшү жана көптөгөн талаш-тартыш жана дискуссияларга алып келген башкаруунун универсалдуу жана бүткөн формасы катары батыштагы либералдык демократиянын жеңиши жөнүндөгү Ф. Фукуяаманын идеясы акыркы убактарда кеңири таралууда. Тышкы саясатта азыркы *саясий ой-жүгүртүүлөрүнүн* принциптерине негизделген жаңы дүйнөлүк тартиптин калыптаныш идеясы популярдуу болуп калды. «Жаңы» улутчулдук идея (Э. Геллнер) пайда болду. Бул теорияга ылайык XX к. аягындагы *индустриалдык коомдун* шартында маданият менен бийлик стандартташтырууга учурап, бирине-бири негиз катары кызмат кыла башташат жана акыры барып кошулушат. Ушундан улам, алар, чынында эле азыркы дүйнөдө

биз байкагандай, саясий картадагы өзгөрүүлөргө алып келет. Азыркы мезгилдеги саясий И-ды иштеп чыгууда теологдор активдүү катышууда. *Саясий турмушта* көптөгөн терс көрүнүштөрдү жараткандыгы үчүн атеизмге саясий күнөөлөр коюлууда. Акыркы жылдардагы мусулмандык фундаментализмдин жанданышы (өзгөчө коммунисттик режим кулап, марксизм-ленинизм мамлекеттик идеология болбой калгандан кийинки мезгилдерде) азыркы саясий И-га жана саясий аракеттер менен кыймылдарга өз таасирин тийгизүүдө. *Экологиялык кризиске* байланыштуу көптөгөн саясий И. иштелип чыгууда. Илимий-техникалык революцияга байланышкан бир катар жаңы идеялар, теориялык концепциялар бар. Технократтык аң сезимдин өнүккөн, ар кандай саясий мазмундан обочолонгон идеология пайда болот. XX к. саясий партияларсыз саясат концепциясы көрсөтүлдү, муну кээ бир өлкөлөрдөгү шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүнөн да байкаса болот. Азыркы мезгилдеги саясий И-да маанилүү орунду төмөнкүлөр ээледі: *геосаясат* жана *глобалистика*, дүйнөлүк саясаттын, саясий интеграциянын, чектелген укуктук суверенитеттин субъектилеринин өз ара байланышы жана өз ара көз карандылыгы концепциясы; саясий жана этносаясий конфликтология; жаңы *саясий мейкиндик* жана саясий убакыт азыркы коомдорду *саясий модернизациялоо* идеясы; Чыгыш-Батыш жана Түндүк-Түштүк мамилелерине карата жаңы көз караштар ж. б.

ИМИДЖ, с а я с и й и м и д ж – субъекттин өзү жөнүндөгү түшүнүк-төрү менен ал жөнүндөгү *массалык маалымат каражаттарында* калыптанган сүрөттөмөлөрдүн кошундусунан улам пайда болгон образ, саясий мүнөздөмө. Саясий И. жалаң эле лидердин *саясий аң-сезиминин* жана жүрүм-турумунун чыныгы өзгөчөлүк-төрү жөнүндө эмес, андан тышкары, ал жөнүндөгү элдердин ой-мүдөөсү, элестетүүсү жөнүндө да жалпыланган, жөнөкөйлөтүлгөн маалыматарды берет. Ыңгайлуу же ыңгайсыз абалдын, шарттын таасири менен саясатчынын артыкчылыктары жана кемчиликтери жөнүндө коомдук аң сезимде белгилүү бир образ пайда болот жана калыптанат, бул образ, белгилүү бир мааниде, өз алдынчалыкка ээ болуп, саясатчыны коомчулуктун пикирине ылайык иш жүргүзүүгө мажбурлайт. Тигил же бул саясатчынын И-н аныктоодо маалымат каражаттарынын ролу чоң. Элдин көпчүлүк бөлүгү өзүнүн саясий симпатиясын билдирүүдө көбүн эсе колдо болгон маалыматтарга таянууга мажбур болушат. Ушундан улам азыркы мезгилде, өнүккөн өлкөлөрдө саясатчылардын И-ин аныктоодо одоно каталарды кетирбөө үчүн саясий маркетинг теорияларын жана методдорун колдонушат. *Лидердин* жекече иш стили, идеологиялык көз карашы жана *саясий программасы* бирине-бири төп келсе, анда бул саясий И. пландоонун ачкычы болуп эсептелет. Эгерде И. *саясий рыноктун* талаптарына дал келсе, анда саясатчыга ийгилик алып келет. Ушул максатта саясатчынын артыкчылыгын баса белгилүүчү жана анын начар жактарын жаап-жашырып туруучу маалымат үчүн атайын программалар иштелип чыгат. Маркетинг буга өбөлгө түзөт: конкреттүү кырдаалда саясатчы өзүнүн жеке сапаттарына жараша, электораттын талаптарына ылайык, атаандаштарынын абалына карата кандай көз караштарда туруу керектиги аныкталат. Демократтык *институттардын* өнүгүшү, шайлоо алдындагы мезгилде саясий атаандаштардын көбүйүшү саясатчынын И-не карата болгон талаптардын курчушуна алып келет. Шайлоолордогу ийгилик, саясий карьера көбүн эсе саясий И-дин өзүнө тартуучулук күчүнө, аныктыгына, иш аракеттеринин ирээттүүлүгүнө жараша болот. Ошондо гана *электорат* аны башка атаандаштардан айрып-таануу, ага саясий симпатия көрсөтүү мүмкүн-чүлүгүнө ээ болот.

ИМПЕРАТИВ (лат. Imperativus — буюруучу) — талап буйрук жана мыйзам. И. Кант колдонгон *термин*, эмне кылуу жана милдеттенмени кантип аткаруу керектигин *аныктаган* башкы принципти, жогорку талапты, жалпы *мыйзамды* көрсөтөт. Категориялык И. төмөндөгүдөй формулага келтирилет: . . . Өзүң жетектелип, ошол эле мезгилде, анын жалпы мыйзам болушун каалаган эрежелерге ылайык гана аракет кыл. . . ар дайым сен өзүңдө жана башка *бирөөнүн жүзүндө адамзатка* каражат гана эмес максат катары мамиле кыл. *Саясатта* И. индивиддердин, социалдык топтордун жана мамлекеттердин ортосундагы өз ара мамилелердин өзгөрүлгүс эрежеси катары түшүн-дүрүлөт. Ядролук, химиялык, бактериологиялык согушка жол бербөө менен байланышкан адамзаттын жашоосун сактап калуу, айлана чөйрөнү коргоо зарылчылыктары бүгүнкү күндүн шексиз И-и болуп саналат. Адамзаттын өнүгүүсү менен И. менен аныкталган милдеттүүлүктөрдүн чөйрөсү кеңейүүдө. «И». түшүнүгү менен саясий лидердин полномочиелеринин жана укуктарынын көлөмү да камтылат (анын мандаты).

ИМПЕРИЯ (лат. imperium — бийликке ээ, кубаттуу, күчтүү) — 1. байыркы Римде — шайлоолордо, *мыйзамдарды* кабыл алууда, согуш жарыялоодо жана тынчтыкка келишүүдө, жогорку сотто көрсөтүлгөн элдин жогорку мамлекеттик бийлиги; 2. байыркы римдик магистр — падышалардын, Рим *республикасында* — консул, претор, диктатор, протопретор, шаардык жана преториандык префект жана цензорлордун жогорку полномочиеси. Жогорку мамлекеттик *бийлик* аларга же *шайлоо* аркылуу же өзгөчө мыйзам менен берилген. Диктатор Рим республикасында император *жогорку* даражасын алган; И-нын полномочиелеринин республикалык мүнөзүнүн жоюлушу менен анын жогорку даражасы бийликке ээ болоору менен Римдик императорлоруна өмүрлүк кылып берилген; алардын И-сы тарабынан Рим көзөмөлдөгөн *аймактын* бардыгына таркалган; 3. Императордун бийлиги таркаган аймак; 4. Император титулун алган же династиялык жол аркылуу ага ээ болгон адам башкарган мамлекет; 5. Метрополия — колония, борбор — *провинция*, борбор — улуттук республикалар жана чет жакалар *мамилесинин* негизинде катуу борборлошкон бийликтин астында гетерогендик этно-улуттук жана администрациялык-аймактык бирикмелерди бириктирген *саясий система*. Бардык маанилеринде И. түшүнүгү жер-жерлерде борбордук бийликти катуу колдонуу менен байланышкан.

ИМПИЧМЕНТ (англ. impeachment — мамлекеттик кылмыш жасагандыгы үчүн жоопкерчиликке тартуу) — бир катар өлкөлөрдө (Англия, АКШ, Япония ж. б.) мамлекеттин жогорку кызмат адамдарын, *президентти* Конституцияны бузгандыгы жана кылмыш жазагандыгы үчүн жоопкерчиликке тартуунун тартиби. И. тартибинде жоопкерчиликке тартуу укугу парламенттин төмөнкү палатасы аркылуу ишке ашырылса, ишти карап чыгуу жогорку палата тарабынан жүргүзүлөт. И-ти жүзөгө ашыруу түрдүү өлкөлөрдө өздөрүнүн өзгөчөлүк-төрүнө ээ. АКШ нын Конституциясы боюнча И. окуяларында өкүм кызматтан четтетүү жана Кошмо Штаттардын кызматында кандайдыр-бир ардактуу, жоопкерчиликтүү кызматты ээлөө укугунан ажыроо менен гана чектелет. Андан соң тергөө жүргүзүлөт да, кызматынан

четтетилгенге күнөө коюлат, ал сотко берилет жана өкүмгө ылайык мыйзамда көрсөтүлгөндөй жазасын алат. *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын* 51-статьясында чыккынчылык же башка кылмыштары үчүн мыйзам чыгаруучу жыйын тарабынан күнөө коюлса жана ал Кыргыз Республикасынын жаңы Президентин шайлаганга чейин анын бийлик – укуктары Премьер-министрге өтөт. Мындай учурда Кыргыз Республикасынын жаңы Президентин шайлоо үч айлык мөөнөттө өткөрүлүүгө тийиш (52-статья).

ИНДИВИДУАЛДУУЛУК – нравалык принцип; анын негизинде коомдук кызыкчылыкка карама каршы жеке адамдын кызыкчылыгы жатат. Жеке кызыкчылык коомдук кызыкчылыктан жогору турат.

ИН ЖАНА ЯН – байыркы Кытай натурфилософиясынын негизги түшүнүгү. *Конфуцийдин* «Өзгөрүүлөр» китебинде «ян» жана «ин» аркылуу жаратылыштагы жарык менен караңгыны, катуу менен жумшакты, пассивдүү менен активдүүнү, муздак менен ысыкты, аял менен эркекти ж. б. у. с. бирине-бири каршы жана бирине-бири өтүп туруучу күчтөрдү белгилешкен. И. жана Я. бирдиктүү башталыш болгон – Ци түшүнүгүнөн эки чети катары түшүндүрүлөт жана анын өнүккөн этабы «беш стихияга» туура келет (дарак, от – ян; жер – нейтралдуу; темир, суу — ин). *Неоконфуций окуусунда* И. жа-на Я. — жаратылыштагы токтоп туруунун жана кыймылдын көрүнүштөрү катары берилген. И. жана Я. жөнүндөгү түшүнүктөр Кытай медицинасы, химия, музыка ж. б. илим тармактарынын теориялык негиздерин иштеп чыгууда кеңири колдонууга ээ болгон.

ИННОВАЦИЯ – жаңылоо, жаңылык кийирүү.

ИНСАН, с а я с а т т а г ы и н с а н – 1) өзүнө тиешелүү интеллектуалдык, эмоционалдык, эрктик жекече белгилери жана сапаттары бар адам; 2) адам мамилелеринин жана аң-сезимдүү ишкердүүлүктүн субъекти катары; 3) адамды коомдун мүчөсү же калктын бөлүгү катары мүнөздөөчү социалдык маанилүү белгилердин туруктуу системасы. Саясаттагы И. төмөнкүлөрдү камтыйт: И-дын *саясий баалуулуктарга* багыт алуусунда жана *саясий жүрүм-турумунда* көрүнүүчү жекече социалдык, биологиялык, психико-физиологиялык жана руханий сапаттар; адам тарабынан *саясий мамилелерге* кандайдыр бир социалдык топтун-таптык, этникалык, кесиптик, конфессионалдык, демографиялык ж. б. өкүлчүлүк кылуу; гражданин катары, коомдук *саясий уюмдун* мүчөсү катары белгилүү бир социалдык-саясий *статуска* ээ болгон салыштырмалуу өз алдынчалык жана ар кандай деңгээлдеги активдүүлүктүн, ишмердүүлүктүн бүтүндүгү. И. *саясаттын субъектилеринин* алгачкысы болуп эсептелет. Саясий субъект катары И. коомдогу *саясий процесстерге* жана эң башкысы саясий *бийликке* таасир тийгизүү мүмкүнчүлүгү бар. Саясаттын субъектиси катары алганда И-дын төмөнкүдөй негизги түрлөрү бар: *саясатты* танган, саясий процесстерден четтеген жана өзүнүн саясатка катышуусуна терс мамиле кылган И; пассивдүү, саясатка болгон кызыкчылыгы аз, ага кээде эле катышкан же анын маанисин жакшы түшүнбөй туруп, үстүртөдөн сындаган И.; гражданин-коомдук уюмдун мүчөсү, коомдук кыймылдын катышуучусу, саясий практиканын сферасына катышкан шарттуу түрдө кошулган И.; коомдук, коомдук-саясий ишмер, саясий ишмердүүлүктү өзүнүн негизи, башкы иши кылып алган профессионал саясатчы; саясий жетекчи, эң жогорку деңгээлдеги уюмдашкан, идеялык, формалдык же формалдык эмес *лидер*. И. саясаттын субъектиси экендиги анын саясий жүрүм-турумун өтө кеңири чектеринде – жабык каршылык көрсөтүүдөн баштап ашынган *саясий экстремизмге* чейин көрүнөт. Саясатты танган жана пассивдүү И. көпчүлүк учурда саясаттын объектиси катары чыгып жана ушул сапатында ар кандай саясий «юндардын» базасын, тирегин, түзүшү мүмкүн. И. саясатка катышуусу анын саясий билими, маданияты жана *саясий социалдашуусунун* даражасы менен шартталат.

ИНСТИТУТТАР – саясий тилде саясий жана социалдык кубулуштардын эки тибин түшүндүрөт: 1) уюштурулган структурасы, борборлоштурулган башкаруусу, аткаруучу аппараты бар саясий мекемелерди (*бийлик* И. *өкмөт*, мыйзам чыгаруу чогулушу, мамлекеттик же шаардык кеңеш, префектура ж. б.). 2) саясий функциялардын, мамилелердин, башкаруу түрлөрүнөн формалары жана маңызы: президенттиктин И. (президенттик бийликтин), өкүлчүлүктөн И-ы (б. а. *парламент* ж. б. бийликтин өкүлчүлүк органынын мүчөлөрүн ж. б., шайлоо процедурасы), *партиялардын*, ассоциациялардын И. (коомдун мүчөлөрүнүн кандайдыр-бир белги жана себептери боюнча *топтоого* биригүүсү) ж. б. Коомдун *институтташтырылышынын* даражасы жана мүнөзү, б. а. анда пайда болгон И-дын саны жана алардын түзүлүшүнөн жеңилдиги коомдун тиби жана өнүгүү деңгээли, анын *саясий системасы* жана ассоциациялык турмушу, саясий жана башка *группировкалардын* түзүлүү эркиндиги жөнүндө күбөлөндүрөт. Бул мамиледе бүгүнкү күндөгү демократтык мамлекеттер саясий жана коомдук структурасы формалдуу жана официалдуу И-дын аздыгына такалган архаикалык жана авторитардык, айрыкча тоталитардык мамлекеттерден абдан айырмаланат.

ИНСТИТУТТАШТЫРУУ – кайсы бир саясий кубулуштун же кыймылдын белгилүү мамилелердин структурасы, түрдүү деңгээлдеги бийликтин иерархиясы жана уюмдун башка белгилери: тартип, жүрүм-турум эрежелери ж. б. бар формага, тартипке келтирилген процесске, уюмдашкан мекемеге айкалышы. И-нун башкы формалары коомдук өзүн-өзү башкаруунун жаңа стахиялык процесстердин; массалык же группалык кыймылдардын, толкундоолордун ж. б. деңгээлинде пайда болот. Бир гана шарты: И. үчүн аларда тартипке келтирилген, багытталган аракеттер, башкаруу жана уюштурууга жөндөмдүү лидерлер, кийин *туруктуу* жетектөөчү группа пайда болуп, кубулуш башкарууга баш ийүүсү керек. И-нун өнүккөн формалары калыптанып бүткөн саясий *институттары* жана бийликтин, мекемелердин, саясий ассоциациялардын ж. б. институтташкан структурасы бар коомдун калыптанган *саясий системасы* менен көрсөтүлөт.

ИНТЕГРАЦИЯ, с а я с и й – коомдук, мамлекеттик структуралардын мамлекеттин чегинде же андан кеңирээк мамлекеттер аралык биримдикке кошулуусу. Мамлекеттер аралык И. улуттук саясий органдардын суверендик укуктарынын бөлүктөрү берилген бийликтин жаңы *институттарын* түзүү жолу менен ишке ашырылат. И. элдер менен мамлекеттердин өз ара байланышынын өсүшү илимий-техникалык прогресс менен тездетилген бардык коомдук турмушту интернационалдаштыруунун негизинде өнүгүт. Дүйнөнүн айрым региондорунда, айрыкча Батыш Европада экономикалык, саясий, социалдык ж. б. коомдук ишмердүүлүктөрдүн интернационалдаштыруусу, аны транснационалдык институттардын тескөөсү зарыл болгон деңгээлге жеткен. Интеграциялык процесске тартылган

мамлекеттер өздөрүнүн бийлик полномочияларынын бөлүгүн беришет. Мамлекет аралык системада интеграциялык комплекстин пайда болушунун сапаттык өзгөчөлүктөрү: *Эл аралык мамилелердин* бүткүл жыйындысында берилген мамлекеттердин группасын обочологон өзгөчө регионалдык кызыкчылыктардын бөлүнүп чыгышы, комплекстин чегинде анын катышуучуларынын ички жана тышкы байланыштарын башкарууну ишке ашыруу, И-нын катышуучуларынын *саясий системаларынын* деңгээлинде бүтүндөй бир комплекстин келип чыгышы. Советтик илимий адабиятта, айрыкча Шашков Ю. В., Барановский В. Г. эмгектеринде интеграциялык комплекстин саясий системасынын татаалдыгы белгиленген. Ага надстройканын саясий-укуктук жана институтташкан бөлүктөрү кирет. И-нын катышуучулары – бийликти ишке ашыруу жана коомдук башкаруу менен байланышкан, белгилүү саясий функцияларга ээ уюмдар, топтор. Аларга атайын түзүлгөн транснационалдык институттар сыяктуу эле, улуттук – мамлекеттик институттар (өлкөлөрдүн мамлекеттик механизмдеринин бөлүгү, *партиялар*, профсоюздар, ишкерлер союзу ж. б. (да кирет. *Саясий ишмердүүлүктүн* субъектеринин И-сынан башка, чарбалык-саясий, социалдык-саясий, администрациялык-саясий, аскердик-саясий жана тышкы саясий ишмердүүлүктүн сфераларында алар иш жүзөгө ашырган саясий функциялардын кошулушу жүргүзүлөт. И. процесси 50-ж. түзүлгөн европалык коомчулуктардын – ЕОУС, ЕЭС жана Евратомдун базасында Батыш Европада бардыгынан илгери жылган. Коомчулуктардын катышуучулары – өлкөлөрдөн экономикасынын активдүү транснационалдаштыруу алардын башкаруу механизмдин өзгөчөлүктөрүнө алып келет, коомдук мамилелердин мүнөзүнө жана структурасына, коомдук *идеологияга*, калктын жашоосуна таасир тийгизет. Бир нече жолу И-га ийгиликсиз аракеттер жасалган. Бирок 80-ж. башында коомчулуктардын катышуучулары мамлекеттер ортосундагы жакындашуунун деңгээли Европалык союз сапаттык жаңы саясий биримдикти түзүү үчүн практикалык аракеттерди жүргүзүүгө мүмкүндүк берди. 1985-ж. декабрында коомчулуктардын жогорку инстанциясы – *мамлекет* жана *өкмөт башчыларынын* Европалык Кеңеши Бирдиктүү европалык актты макул көрүшкөн. Ал ратификацияланган соң 1987-ж. 1-июлунан күчүнө кирди. Бул документ үч Европалык коомчулукту түзүү жөнүндөгү Париж (1951) жана Рим (1957) келишимдерин кошумчалап, өнүктүргөн. Ошондой эле Европалык саясий кызматташтык жана Европалык кеңеш – коомчулуктарынын ишмердүүлүгүнүн негизинде калыптанган саясий институттарды юридикалык түргө келтирген. Мамлекет – мүчөлөрдүн экономика, социалдык саясат, финансы, илимий изилдөө жана технологиялык өнүгүү, айлана-чөйрөнү коргоо жана *тышкы саясат* чөйрөлөрүндөгү ишмердүүлүгүнүн системасынын, андан ары Европалык союзга айланышы жөнүндө сөз жүргөн. Коомчулуктун консультативдик парламенттик органынын, алардын аткаруу органы – Коомчулуктардын комиссиясынын компетенциясына жана коомчулуктардын министрлер Кеңешинде айрым өлкөлөрдүн каршы болгонуна карабай көпчүлүк добуш менен чечимдерди кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү каралган. Бирдиктүү Европалык акт коомчулуктун мүчө мамлекеттерин көрсөткөн министрлер кеңешине каршы коомчулуктун «улуттун үстүнөн караган» органдары – Комиссия менен Европалык парламенттин компетенциясынын кескин күч алышын билдирбегени менен федералдык типтеги уюмду түзүүгө этаптык илгерилөөнү түшүндүргөн. 1991-ж. январынан коомчулуктардын мүчө – мамлекеттеринин саясий И. маселелери боюнча атайын конференция ишин баштаган. И. областындагы ишмердүүлүктүн тажрыйбасы күбөлөндүргөндөй, ал көптөгөн мамлекет катышуучуларды түрдүү сферадагы суверенитетинин чектелишине байланыштуу, олуттуу каршылыгы менен кездешет. Алардын ортосунда «улуттардын үстүнөн караган» органдардын компетенциясы жана интеграциялык бирикменин географиялык чек арасы жөнүндөгү суроолор боюнча да карама-каршылыктар өкүм сүрөт. Социалдык-экономикалык мамиледе абдан жакын батыш европалык мамлекеттер ортосундагы бул карама-каршылыктарды жеңүү – жай баракат өтүүчү жана оор процесс. Анын өнүгүүсү көптөгөн экономикалык, социалдык ички жана тышкы саясий факторлордон көз каранды. Ошондуктан И-ны коомдук өнүгүүнүн тенденциясы катары динамикада кароо зарыл. Саясий И. менен аскердик-саясий И. тыгыз байланышкан. Аны менен мамлекет катышуучулардын аскердик структураларынын кошулуу процесси түшүндүрүлөт. Бул мамлекеттердин аскердик областагы саясатынын координацияланышында, алардын жалпы согуштук доктриналарды, согуштук *стратегиясын* жана аскердик курулуштун принциптерин иштеп чыгуусунда, коопсуздук областында тышкы саясий ишмердүүлүгүнүн координацияланышында, алардын бириккен куралдуу күчтөрүнүн *башкаруу* механизмдин түзүүдө көрсөтүлөт. Бириккен аскердик-саясий ишмердүүлүгү мамлекеттердин согуштук союздарынын чегинде ишке ашырылат. Бирок алардын башкысы – НАТОдо да анын катышуучуларынын коопсуздукту аскердик камсыз кылуунун түрдүү чөйрөлөрүндө өз ара аракеттери тең эмес масштабка ээ, ар кандай интенсивдүүлүктө аткарылат. Ал *эми мамлекет* – катышуучулардын согуштук потенциалдары белгилүү обочолонгондукту сактоону улантууда. Толук аскердик И-нын базасында гана мүмкүн. Бирдиктүү европалык актты кабыл алгандан соң батыш европалык интеграциялык комплекстин мамлекет-катышуучуларынын интеграцияланган коргонуу механизмин түзүү боюнча аракеттер кайрадан активдештирилген.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лат. *intelligens* – акылдуу, түшүнгөн, билген, ойлогон) – акыл эмгеги, көбүнчө татаал чыгармачылык эмгек м-н кесип кылып, маданиятты өнүктүргөн ж-а жайылткан элдин коомдук катмары. Билимдүүлүк жана интеллигент-түүлүк жакын, бирок бирдей эмес түшүнүктөр. Интеллигентүүлүк жогорку адеп-ахлактуулук, гумандуулук, терең сезимдер, граждандык жетилүү, социалдык тажрыйба, эмгектин, турмуш-тиричиликтин, жүрүм-турумдун маданияты, өнүккөн психологиялык касиеттер сыяктуу сапаттарга ээ. Билимдүүлүк бул сапаттардын бардыгын байытат, бирок алардын бирин да алмаштырбайт. Өзгөчө социалдык катмар катары И. акыл эмгегинин күч эмгегинен бөлүнүшүнөн тартып калыптана баштады. Машиналарды колдонууга негизделген, абдан өнүккөн өндүрүш көп сандагы инженердик-техникалык жана илимий кызматкерлерди гана эмес, өнүккөн тейлөө сферасын (саламаттыкты сактоо, агартуу, соода, маданият, башкаруу структуралары ж. б.) талап кылган капитализм учурунда гана өзгөчө социалдык катмарга айланган. Бул шарттарда үстөмдүк кылуучу таптарга тиешелүү интеллектуалдык ишмердүүлүккө монополия эмгектин рыногу менен алмаштырылат анда өзгөчө товар болуп – билим, талант, уюштуруучулук жөндөмдүүлүктөрү көрсөтүлөт. Аларды сатып алуучу катары өндүрүш каражаттарынын ээлери жана *мамлекет* чыгышат. И. коомдун түрдүү

катмарларынан жана таптарынан алынат. Анын жогорку катмарлары (башкаруу, илимий, аскердик *элита*) буржуазияга кошулса, (төмөн-күлөрү контролдук кызматкерлер, мугалимдер, медицина кызматкерлери ж. б.) эмгекчи тапка биригишет. Кесиптик структурасы боюнча И. илимий-техникалык, башкаруучулук, аскердик, укуктук жана сот органдарынын кызматкерлери болуп бөлүнүшөт. Маданият *массалык маалымат каражатынын* кызматкерлери И-нын чоң отрядын түзүшөт. Дин кызматкерлери *идеологиялык* жана адеп-ахлактык функцияларын аткарышат. И-нын илимий жана инженердик-техникалык катмарынын ыкчам өнүгүүсү байкалууда. Кээ бир өлкөлөрдө иш менен камсыз болгондордун арасында алардын салыштырма салмагы 30–50%ке жетет. Японияда күч эмгегинин бир кызматкерине акыл эмгегинин он кызматкери туура келет, И. коомдук негизги өндүрүш күчүнө айлантуу тенденциясы көбүрөөк өзүн көрсөтүүдө. Анын саясий ролу да жогорулоодо. Ал *идеологиянын* башкы жаратуучусу, көп учурда саясий *партияларды* түзүүнүн демилгечиси болуп чыгат да, алардын башкаруу структурасына кирип, түрдүү коомдук кыймылдарды башкарат. Бүгүнкү күндөгү *цивилизация* жалпы адамзат керектөөлөрүнө, кызыкчылыктарына, максаттарына артыкчылыктарды берүүдө. Бул болсо *демократтык кыймылдардын* жана демократтык кайра түзүүлөрдүн маанисин жогорулатат. Кыргызстандагы демократтык процесстер И-нын бардык кесиптик топторун кыймылга келтирди. Бирок ар бир топ анда түрдүү даражадагы активдүүлүк менен катышат. Көбүрөөк радикалдык жолду – журналисттердин, илимий кызматкерлердин, адабиятчылардын маанилүү бөлүгү ээлеген, алар өткөндөгү өкүмчүл – администрациялык системанын запкысын тарткандар. Андан тышкары: маалымдуулук-массалык маалымат каражаттары, ал эми коомдун өнүгүүсүндөгү жаңы этаптын проблемаларын иштеп чыгуу – илимий адистер аркылуу жүргүзүлгөн. Бул алардын түрдүү коомдук бирикмелердин ишмердүүлүгүндө катышуусун жана жогорку рейтингин аныктаган. Булар жана И-нын башка кээ бир катмарлары өлкөдө пайда болгон демократтык *партиялардын* кыймылдардын социалдык базасын түзгөн. Алардын көпчүлүгү *реформаларга*, рынокко өтүүгө жана жеке менчикти жана ишкердикти өнүктүрүү аркылуу дүйнөлүк экономикага кирүүгө багыт алышкан. Жаңы процесстерди башкарууну И-нын өкүлдөрү бирдей кабыл алышкан жок. Алардын кээ бир бөлүгү *реформалар*, алардын абалына, артыкчылыктарына, кызыкчылыктарына таасир тийгизгендиктен консервативдик позицияны ээлешти. Бардык коомдук мамилерди терең демократташтыруунун негизинде квалификациялык жана моралдык белгилери боюнча адистерди тандоону күчөтүү, алардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөнүн элдик механизмин түзүү зарыл. Өлкөдөгү демократтык куруулардын ийгилиги И-нын жумушчу табы жана дыйкандар, кооператорлор жана ишкерлер менен болгон союзунун бекемдигине байланыштуу.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ – түрдүү мамлекеттердин, улуттардын, элдердин же алардын айрым бөлүктөрү – таптардын, социалдык катмарлардын же топтордун түпкү кызыкчылыктарын же аракеттерин бириктирүүгө умтулуусун чагылдырган көз караштар жана саясат. Өндүрүштө маалыматтык алмашуу, илимий-техникалык жана маданий өнүгүүнүн интернационалдаштыруу процесси И-дин объективдүү негизи болуп саналат. Анын күч алышы менен улуттук келишпөөчүлүктүн үстөмдүк кылышынан улуттар аралык кызматташтыкка карай бара-бара глобалдуу бурулушу шартталган XIX жана XX к. түрдүү таптардын И. башкы мааниге ээ болгон да, аны калыптанышында өзүлөрүнөн салымын кошкон. Буржуазиялык И. айрыкча түрдүү өлкөлөрдүн буржуазиясынын ортосунда таандаштык менен чектелген. Бирок ал капитализмге чейинки түзүлүшкө каршы күрөштө башкы ролду ойноп, социалдык прогресске жңндүгүн. Ошондой эле буржуазиянын кызыкчылыгына ориентацияланган көптөгөн өкмөттөрдүн, *партиялардын* жана кыймылдардын кызматташтыгынын жана түрдүү союздарынын идеялык – саясий таянычы бойдон калууда. Дыйкандык И. түрдүү өлкөлөрдүн дыйкандарынын кызыкчылыктарынын тардыгы жана санынын көптүгү менен айырмаланат. Бирок, дыйкандык тилектештиктин жана уюмдардын идеялык-саясий негизи катары ага да көптөгөн региондогу дыйкандар кыймылында көп роль тийиштүү. Жумушчу табынын (пролетардык) И. *К. Маркс* жана анын улантуучулары тарабынан иштеп чыгарылган. Жумушчу табынын түрдүү катмарларынын өзгөчө кызыкчылыктарынын дал келбөөсүнө карабай, ал жумушчу уюмдарынын бир катар эл аралык бирикмелеринин – партиялардын, профсоюздардын, I, II жана III Интернационалдардын, жумушчу Социалисттик Интернационалдын (Социинтердин) ж. б. идеялык-саясий базасы болуп калды. III Интернационал (Коминтерн) пролетардык И. реформаны жокко чыгарган жалаң гана революциячыл жумушчу уюмдарынын, барыдан мурда коммунисттик партиялардын тилектештик жана өз ара жардамдашуу мүнөзүн берген. Пролетардык И-де бул курч алган системасында жетектөөчү уюмдардын иерархиясы орнотулган. Анын эң жогорку чегинде РСДРП РКП(б) ВКП(б) – КПСС болгон. Бул И. реалдуу социализм өлкөлөрүнүн өз ара мамилелер системасында өнүгө алган. Себеби анын идеялык-саясий өнүгүүсү болуп социалисттик И. жарыяланбаган. Эгерде пролетардык И. эл аралык революциячыл кыймылда КПССтин *гегемониясын* бекемдөө үчүн колдонулса, СССРдин дүйнөлүк социализм системасында, социалисттик шериктештиктеги гегемониясы социалисттик И-ге таянган. Жумушчулардын күч алган жиктелиши жана дүйнөлүк өнүгүүнүн алдыңкы планына жалпы адамдык жашоого умтулуу жумушчу табынын обочолонушуна жана башка И-ге каршы коюууга эмес, адамзаттын жашоосуна мүмкүндүк берген кеңири И. иштеп чыгып, ишке ашырууга түрткү берет. Мындай жаңы И-ди иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу адамзаттын жашоосу үчүн зарыл өз ара аракеттердин идеялык-саясий негизи катары улуттардын, бардык этностордун, таптардын ж. б. социалдык катмарлардын кызыкчылыктарынын балансына жетишүүнү талап кылат.

ИНТЕРПЕЛЛЯЦИЯ (лат. interpellatio – «сөздү бөлүү», «сотко арыз берүү») – жалпы саясат же кайсы-бир министрликтин же мекеменин ишмердүүлүгү боюнча түшүндүрмө берүүнү талап кылган өкмөткө кайрылган *депутаттык суроо-талап*. Көбүнчө И. коомдо олуттуу тынчсыздандырууну туудурган кандайдыр бир факт боюнча жасалат. Ошондуктан И. жалпы талаш-тартышты, андан соң саясий санкцияны: министр берген түшүндүрмөнүн канааттандырганын же канааттандырбоосун чагылдырган добуш берүүнү туудурат. Кээ бир учурларда талаш-тартыш министрге же өкмөттүн бардык составына ишенбөө жөнүндөгү суроону киргизүү менен аякталат. И. маалымат алуунун гана күчтүү ыкмасы болбостон, депутаттар тарабынан тике көзөмөлдөөнүн күчтүү формасы болуп саналат. Муну менен парламенттик турмушту демократташтыруу шарттарында интерpellациянын ролунун жогорулашы түшүндүрүлөт.

Реакциянын шарттарында же анын күч алышы менен бул укук чектелет же таптакыр жоюлат. Бүгүнкү күндө бул практика сакталып калган батыш европалык өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө регламенттештирилген. Мисалы: Финляндияда И. 20дан аз эмес депутаттардын атынан берилсе, ФРГда – 30дан аз эмес депутаттар (чоң суроо-талап) бере алат. Швецияда И-га палатанын макулдугу менен гана жол берилет. Министр жооп берүүгө милдеттүү мөөнөттөр (эки жумага чейин) коюлган. Өкмөттүн же министрдин жообу боюнча кеңири талкуулар жүргүзүлөт. Францияда суроо-талапка үчүнчү адамдын кийлигишпөөсүн талап кылат. Бул процедура 1869-ж. легалдаштырылган Англияда суроо-талап кандайдыр бир элитетти камтыбашы, суроочунун оюнун чагылдырылбашы, мурда берилген суроолорду кайталанбашы общиналар палатасынын чечимин сындоону камтыбашы, ордо кызматкерлеринин, жеке фирмалардын ишмердүүлүгүнө кийлигишпөөсү, жашыруун иштерге жана ошондой эле парламент алдында министр жооп бербеген суроолорго тийишпөөсү керек. Суроо-талап прессанын кабарларын текшерүү ж. б. талаптарын камтый албайт. Суроо-жооп процедурасын уюштурууда общиналар палатасынын спикеринин ролу зор: суроо берүүгө депутатка уруксат берет, ар бир учурда ал талаш-тартышты токтотуп, кийинки суроого өтө алат. Ошондой эле спикер Англияда өкүм сүргөн кошумча суроо практикасын тескейт. Аны депутаттар министрдин жообунан кийин бере алышат. Министр «мамлекеттин кызыкчылыгы талап кылган кабарларды жарыялоого мүмкүндүк бербейт», – деп жооп берүү укугуна ээ. Францияда суроолор туура келген палатанын төрагасына тапшырылат. Ал аларды өкмөткө берет. Суроолор атайын китепке жазылат. да, парламенттин китепчелеринде жарыяланат. Жазуу түрүндөгү суроо талаш-тартыш менен коштолушу мүмкүн. Францияда улуттук чогулушта жума күнкү кечки заседание жана Сенаттагы шейшемби күнкү заседание оозеки суроо-талаптар үчүн белгиленген. Ар бир заседаниенин биринчи жарымы талаш-тартышсыз суроо-талаптарга арналган. Суроолор функциялардын төрагаларынын конференциясынын күн тартибине киргизилет. Ал суроолорду окшош проблемалар менен бириктириши, бир тизмеден экинчисине алып өтүүсү, оозеки суроо-талапты жазуу түрүндө киргизиши, суроолордун тартибин өзгөртүшү мүмкүн. Талаш-тартышуу оозеки түрдө палатанын төрагасы тарабынан жарыяланат, ошол эле замат ал 15ден 30 мин чейин чыгып сүйлөө үчүн *регламент* бекитет. Туура келген министр берилген суроо боюнча эки жакын заседаниенин биринде өкмөттүн кабары болот деп жарыялайт. Эгерде министр даяр болсо, ал ошол эле замат жооп бере алат. Жооптон кийин төрага жазылгандардын тизмесине ылайык, өзү бекиттирген регламентти кармап, талаш-тартышты уюштурат. Талаш-тартышсыз оозеки суроо-талап, анын автору 5 гана минут сүйлөй тургандыгын билдирет. Эгерде заседание учурунда автор жок болуп, аны өзүнүн коллегаларынын бирине тапшырбаса, берилген суроо китептен сызылып ташталат. Ал эми министр жок болсо, суроо кийинки күнгө калтырылып, биринчи болуп коюлат. Жазуу түрүндө суроо туура келген заседаниенин стенограммасынын кийин парламенттин китепчесинде толугу менен жарыяланат. Министр бир айдын ичинде жооп бериши керек. Ал «коомдук кызыкчылыкка» таянып, жооп берүүдөн баш тарта алат. Ал ошондой эле мөөнөттү дагы бир айга узартууну талап кылуу укугуна ээ. Эгерде депутат макул болбосо, ал бул суроо-талапты оозекиге айландыра алат. Депутаттар суроо-талап процедурасына активдүү таянууда. Себеби ал алардын административдик маселелер боюнча консультациясынын каражаттарынын бири болуп калат. Ошондуктан, түзүлгөн эреже боюнча министрлердин депутаттын суроо-талаптарына берген жообу администрациялык юстиция үчүн юридикалык күчкө ээ эмес. Башка учурларда депутаттар алынган жоопторду шайлоо кампанияларын жүргүзүүдөгү материал катары колдонушат. Улуу Британиянын общиналар палатасында оозеки суроолорго дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби күндөрү заседаниелердин башталышында бир саат берилет. Ар бир заседаниеде жооп берүүчү министрлердин тизмеси алдын-ала жарыяланат. Ар бир депутат күнүнө үчтөн ашык эмес суроо бере алат. Ал өзүнүн ниети жөнүндө палатанын кызматкерлерин 48 саат мурдараак алдын-ала билдирип коюуга милдеттүү. Суроо жазуу ирээтинде берилет. Жооп оозеки же жазуу түрүндө болот, бирок бары бир парламенттик талаш-тартыштын протоколуна киргизилет. Тизмеленген министрлердин суроолорго жооп берүү кезектүүлүгү ар жумата өзгөртүлөт жана фракциялар менен кеңешүү жолу менен аныкталат. Суроо-жооп алмашуу ритуалына спикер көз салаат. Депутаттын фамилиясы аталганда ал өзүнүн суроосунун номерин айтат. Министр жооп берет. Андан соң депутат кошумча суроо берүү укугуна ээ. Кийин министрдин жообу угулат. Суроо-жооптордун алмашуусу бир нече минутка созулат. Талаш-тартышта башка депутаттар да катыша алат. Спикер бул процедураны токтотуп кийинки суроого өтө алат. Бир саатта палата кээде 50гө чейинки суроону угууга жетишкени суроо жана жооптордун кыскалыгы жөнүндө кабар берет. Депутаттык суроолор *аткаруучу бийликти* көзөмөлдөөнүн каражаттарынын бири болуп саналат. Жоопторду даярдаган министрлер жана кызматкерлер, алар жарыялагысы келбеген маалыматтар жана фактылар жөнүндө сөз жүргөндө, өзгөчө басымга деле кабылган эмес. Көбүнчө жооп ашык суроолорду жана күмөн саноону туудурбагандай формада чагылдырылат. Жана ошондой эле, бул суроого жооп берилгенден кийин, ага экинчи жолу кайрылууга болбойт. Ошого карабастан, суроо-жоопко ыйгарылган убакытты, көп учурда саясий талаш-тартыштарга колдонушууда. Аларга катардагы депутаттар гана эмес, фракциялардын жетекчилери да катышышат. Суроо-талап процедурасы депутат үчүн министрлерге басым көрсөтүп өзүнүн шайлоочуларына алардын кызыкчылыктарын коргоп жаткандыгы жөнүндө билдирүүнүн бирден бир каражаты болуп саналат. Депутаттык суроо-талаптардын саны ар башка өлкөлөрдө ар түрдүү. Францияда, мисалы, жылына депутаттар Улуттук чогулушта 300–350 суроо жана Сенатта 100 суроо бере алышат. Англияда суроолор мындан көбүрөөк, жана алардын саны акыркы жылдары абдан кеңейген. Эгерде 50-ж. жылына 15 миң суроо-талап берилсе, 80-ж. 40 миңге жакын болуп көбөйгөн. Өзгөчө жазуу жүзүндөгү суроолордун өсүшү өткөн кылымдын биринчи жарымында күнүнө 20 болсо, 80-ж. башында күнүнө 100–200 суроого жеткен.

ИНТРИГА (фр. interige, лат. intricare – баш аламан кылуу, алмаштыруу) – 1) кайсы-бир максатка жетүү үчүн жашыруун аракеттер; 2) фабула, сюжетти түзүүнүн ыкмасы; персонаждардын кызыкчылыктарынын айкалышуусу жана кагылышуусунун, абалдын өзгөчөлүгүнөн жана аракеттин динамикалык өнүгүүсүн камсыз кылуучу алардын катышынын жардамы менен окуялардын өнүгүү схемасы. 3) сейрек кездешүүчү сүйүү мамилелери, сүйүү байланышы. Бул үч маани тең бүгүнкү күндөгү саясий турмушта жана аны анализдөөдө кездешет. Кадыресе колдонууда И. – кадимки аң-сезим

үчүн начар прог-ноздолгон, күтүлбөгөн кесепеттерге алып барган татаал, чаташкан, кээде абалдардын табышмактуу түзүлүшү. Сыртынан И. *саясий кырдаалдын* өнүгүүсүнө сапаттык жаңы багытты түзгөн, түрдүү тартиптеги саясий окуялардын жана процесстердин убактысында жана мейкиндиктеги биримдикти билдирет. Ички механизмдердин көз карашынан И. максатка багытталган аракеттердин, окуялардын жүрүшүн өзүлөрүнө зарыл натыйжаларга багытталган саясий күчтөрдүн же айрым саясий ишмерлердин оюнунун жемиши болуп саналат. Ошол эле учурда алар бул окуялардын өз алдынча күтүлбөс өнүгүүсүнүн көрүнүшүн түзгөн шарттарды да пайда кылышты. И-нын бул механизмдери так жана айкын, анын *заговор* сыяктуу көп түрдүүлүгүндө чагылдырылат. И. – *бийлик* жана таасир үчүн күрөштүн эң байыркы, салттуу ыкмаларынын бири, «саясат жасоонун» элитардык ыкмасы. И. : 1) персоналдуу, бир саясий ишмерге каршы багытталган; аны физикалык жок кылуу; бийликтен четтетүү; саясий дискредитациялоо; моралдык-нравалык компроментациялоо. 2) айрым ишмерлерди эмес, өлчөмүнө карабай тигил же бул топту физикалык же символдук четтетүү жана компроментациялоону максат кылып койгон. Саясаттын тарыхында И-нын адаттагы куралдары байыркы убактардан биздин күндөргө чейин өзгөргөн деле эмес. Бул физикалык четтетүүнүн ыкмалары сыяктуу эле саясий жана моралдык *басым* көрсөтүүнүн жолдоруна да таандык. Акыркы он жылдагы окуялар террористтик акт (мис., Индиядагы 1991-ж. шайлоо алдындагы кампаниянын апофеозунун учурундагы И-нын натыйжасы катары премьер-министр Раджив Гандини өлтүрүү) сыяктуу эле моралдык нормаларды жана тыюу салууларды бузгандыгы жөнүндөгү күнөөлүүнүн, мис., америкалык сенатор Г. Хартка каршы, анын өздүк турмушунун айрым деталдарын жарыялоо менен байланышкан, президенттик кызматка талапкер катары анын дискредитацияланышы үчүн багытталган И. таасири күбөлөндүрөт. Биринчи учурда айрым алынган мамлекеттин ичиндеги саясий таасирлердин балансын өзгөртүү жөнүндө сөз жүрсө, экинчиси регионалдык, континенталдык же жалпы дүйнөлүк масштабды өзүнө камтыйт. Мис., 30-ж. аягында Германия жана СССРдин ортосундагы конфиденциалдык документтерге б. а. Молотов-Риббентроп пактысы жана башында Гитлер жана Сталин турган жашыруун протоколдорго кол коюу менен байланышкан. И. Регионалдык маанидеги И. (Польшаны бөлүү жана Балтика суроосунун «чечилиши») болуп башталып континенталдыкка өтүп, андан дүйнөлүк масштабдагы согушка келип жеткен. Пропагандада саясаттын негизги куралы катары И. колдонууга ыктуулукту «интриганчылык» деп аныкташса, И-га ыктуу саясатчы – «интриган» деп аталат. Бирок И-га ыктуулук «интрига жөндөмдүүлүгү» менен коштолот. Саясаттагы адаттагыдай түшүндүрүүдө ал татыктуулуктардын тизмесине кошулат. И-нын белгилүү чеберлери: кардинал жана премьер-министр де Ришелье (Франция); британ жашыруун кызматынын ата-негиздөөчүлөрүнүн бири, жазуучу Д. Дефо; Француз сарайынын өзгөчө жумуштарын аткаруучу Бомарше; бирин-бири тез алмаштырган *өкмөттүрдүн* министри Талейран ж. б., Россияда – Б. Годунов, граф Лесток, үч падышанын министри А. Бестужевдер болушкан. XX к. тарыхында Сталин, Мао Цзе-дун, адмирал Канарис көрүнүктүү интригандар деп аталышат. Интригандуулуктан качуунун каражаты – *саясий турмуштун* толук демократташтырылышы, кеңири маалымдуулук, *граждандык коом* чегинде социалдык көзөмөлдүн атайын куралдарын түзүү.

ИНФЛЯЦИЯ (лат. inflatio - көөп чыгуу) – кагаз акчаны керектөөдөн (чыныгы акча – өлкөдөгү алтындын баасынан) алда канча ашык чыгаруу. Саясий И. (саясий баалуулуктардын) кыска мезгилдик (конкреттүү саясий структуралардын бузулуу натыйжасында) жана узак мезгилдик (коомдун тең салмактуу өнүгүүсүнүн жыйынтыгында) мүнөзүн алып жүрүүчү *саясий аң-сезимдин* өнүгүү тенденциясы. И. өзүнүн баштапкы маанисинде – ураандарга жана *идеаларга*, биринчи кезекте, *саясат сферасындагы* ишендирүүлөргө чындыкка дал келбеген, ашыкча мүнөздөмө берүүнү түшүндүргөн. И-нын экономикалык түшүндүр-мөсү Европада XIX к. орто ченинде пайда болгон. Ал анын И. саясий мааниде XIX к. 70-ж. АКШда колдонулуп, жасалма баюу дегенди түшүндүргөн. Президент Грант тарабынан өзүнүн саясий максаттарына жетишүү үчүн колдонулуп, терс көрүнүшкө ээ болгон. *Саясий баалуулуктардын* И. – коомдук турмуштун ар кыл жактарын ар кандай тереңдикте камтыган, бир топ узак мезгилди ичине алган феномен, бирок оң жыйынтыктарга гана алып келиши керек. Мындай болсун үчүн гиперсаясатташтыруу эффектисин четтетүү, ал эми саясий баалуулуктарды, экономикалык, маданий ж. б. баалуулуктардан жогору койбоо максатка ылайык келет. Саясий баалуулуктар: граждандуулукту сезүү, *бийликти* урматтоо, *партияларды* жактоо, шайлоолор, *референдумдар* сыяктуу *саясий процесс-терге* катышуу, укуктар жана эркиндиктерди камсыз кылуу – коомдун өнүгүү жолунда дайыма текшерилип жана кайрадан текшерилип турат. Кайсы жерде *саясат* өтө көп болсо ал жерде нормалдуу жана натыйжалуу жашоо болбойт, коомдук жыргалчылык болбойт. Ушул маанисинде алганда саясий баалуулуктардын И-сы деп социалдык-турмуштун борбордук ордуна саясатты сүрүп чыгарууну, коомдук иштерге мамлекеттин кийлигишүүсүн минимумга жеткирүүнү, экономикада компетенттүүлүккө жана өзүн-өзү иреттөө механизминде таянууну, эл аралык иштерде күч колдонууга эмес (мындайда дайыма «саясат же псевдосаясат» *болот*) *өз ара* түшүнүүгө (бул дайыма адамкерчиликтүү болот) таянууну түшүнсө болот. Саясий баалуулуктардын И-сы социалдык турмуштун гиперсаясатташтырылган шарттарында жүрбөгөнү кызык тескерисинче ал *учурда* саясий баалуулуктар өздөрүнүн маанилүүлүгүн жана интенсивдүүлүгүн толугу менен көрсөтүшөт. Саясий баалуулуктардын И-сы көпчүлүк учурларда узакка созулган социалдык-экономикалык өнүгүүнүн, социумдун составын түзгөндөрдүн бардыгынын аң-сезимдүү тең салмактуулугунун шарттарында өнүгүүгө ээ болот — ушундай учурда саясий баалуулуктар өзүнүн проблемалык курчтугун жоготот да, бир катар жалпы баалуулуктарды «басуунун» ордуна, аларга орун бошотот. Саясий баалуулуктардын И. *саясий турмушуна* тигил же бул жагына карага мамилеге *нигилизм* менен аяктоочу ишенбөөчүлүк жана тануунун өнүгүшү катары кароо да мүмкүн. Бирок мындай кырдаалда бир саясий баалуулуктар жоголгону менен, башка бирөөлөрү өнүгүүгө ээ болот. (СССРдеги *граждандык согуштун* башталыш мезгилинде «*бирдиктүү* жана бөлүнгүс Россияга» же жөн эле Россияга болгон ишенимдин өлүп жок болгону менен, каршылаш тараптардын тигинисинде да, мунусунда да «дүйнөлүк *революцияга*» болгон ишеним өсүүгө ээ болгон). «Жакшы саясат аз саясат» бүтүмү көпчүлүк жагынан адилеттүү болуп эсептелет.

ИНФОКРАТИЯ – маалымат бийлиги. «Коомду маалыматташтыруу авторитардык агымдарды күчөтүп, акыр аягы *диктатурага* алып келбейби» – деген маселе жаңы олуттуу саясий проблемалардын бирине айланды. Көп сандаган жана ар түрдүү маалыматтарга борборлоштурулган көзөмөл орнотсо болот, анткени маалыматтардын чоң жана кичине банктары жана базалары компьютердик телекоммуникациялык түйүн аркылуу бири-бири менен байланышта турат. Компьютердик түйүндөн пайдаланганда, бир жагынан, ар бир гражданин жөнүндө так маалымат алуу, ал эми экинчи жагынан эл массасын ары-бери калчоо жөндөмдүүлүгү тездик менен өсүүдө. Башкаруучу чөйрө өзүнө керектөөлөрдүн баарын билген, ал эми калгандары эч нерсе билбеген абал түзүлүп калышы да мүмкүн. Көпчүлүк тарабынан маалыматты чогултуу аркылуу алынган саясий *бийлик* тикелей турмушка ашырылбайт, ал *мыйзам чыгаруучу* жана өкүлчүлүк бийликтерди азайтуу жана *аткаруучу бийликти* күчөтүү аркылуу жүрөт деп маалымат сферасындагы өнүгүү тенденцияларынан улам болжолдоого болот. Ушундай жол менен түзүлгөн бийлик жүргүзүүчү *элита* өзүнчө бир «И». болуп калышы мүмкүн. Мында бийликтин булагы, негизи элитанын калк алдындагы синирген эмгеги эмес, а маалыматтарды пайдалануунун чоң, кеңири мүмкүнчүлүктөрү болуп калат.

ИСЛАМИЗМ (саясатта) — мусулман дүйнөсүндөгү өлкөлөрдүн, диний-саясий уюмдардын жана кыймылдардын ички жана *тышкы саясатынын* улуттук-диний өзгөчөлүгү. И. мусулман коомунун бүгүнкү күндөгү *саясий турмушунун* нормалары жана принциптери катары исламдын негизги жоболорунан (догмат) улам келип чыккан көрсөтмөлөрдү келтирүү менен чагылдырылат. Бир тарабынан *улуттук аң-сезимдин* ойгонушун, улуттук-боштондук кыймылдарынын өнүгүүсүн, экинчи жагынан — белгилүү социалдык күчтөрдүн диний-улуттук, экспонционисттик умтулууларын чагылдырат. И. *саясатта* исламдын дүйнөлүк дин катары өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен караш керек. Ислам (араб. баш-ийүүчүлүк) VI к. пайда болгон. Анын негизги принциби — күчтүү кудайга ишенүү, тагдырдын Алла-таала менен алдын-ала белгиленип койгондугу, жеке-индивидуалдуулукка караганда коомчулуктун артыкчылыгы. Анын гүлдөп-өсүшү IX–XII к. дал келген. Андан соң ал начарлоо жолуна түшөт. Бара-бара мусулман өлкөлөрүнүн бардыгы европалык державалардын колониясы жана жарым колониясы абалында калат. Исламдын жайылышынын башкы региону — Азия жана Африка. Азыр дүйнөдө 1 млрд. ашык мусулман жашап келүүдө. 35 өлкөдө алар калктын көпчүлүгүн түзүшөт. Алардын кээ биринде «ислам» термини мамлекеттин атына кошулган (Иран ислам республикасы ж. б.). Көпчүлүк өлкөлөрдө мусулман саясий *партиялары*, диний-саясий уюмдар жана кыймылдар аракет кылышат. Ислам көптөгөн багыттарга, агымдарга, коомдорго бөлүнгөн. Ар бир өлкөдө ал өзүнүн өзгөчөлүк белгилерине ээ. Исламды теориялык жана практикалык (турмуштук, элдик) деп бөлүшөт. Акыркысы элдик салт-санааларды, үрп-адаттарды терең сиңирип, *дин* гана эмес, этика жол-жобосу катары да чыгат. Исламдагы ортодоксалдык, адаттагы жана реформатордук агымдарын эсепке алуу маанилүү деп эсептелет. Биринчи агымдын жактоочулары акыйкаттуулук жана теңчилик принциптери күчтүү болгон исламдын алгачкы доорундагы салт-санаа, үрп-адаттарга багыт алышса, экинчиси — феодалдык тартиптердин *идеологиялык* таянычы болгон орто кылымдардагы исламда кездешет. Реформатордук агымдын (XIX к. экинчи жарымында пайда болгон) жактоочулары граждандык жана диний бийликтердин бөлүштүрүлүшү, шариаттын (мусулман укугу) чектелиши жана анын граждандык укук менен алмашуусу үчүн чыгышат. Диндик жана улуттуктун биригиши Мухамедди чыныгы динди орноткон пайгамбар катары таануу жана кадырлоо, исламдын бир кудайга (монотеизм) ишенүү принцибинен улам келип чыккан бардык мусулмандардын биримдигин түшүнүү динге ишенгендердин бөлүгүндө өзүнүн ишениминин өзгөчөлүк жана башка динге карата күжүрмөн чыдамсыздык комплексинин калыптануусун шарттаган. Саясаттагы И. — бул барыдан мурда *панисламизм идеясы*, бардык мусулмандардын диний-саясий биримдигине умтулуу. Панисламизм XIX к. экинчи жарымында мусулман өлкөлөрүндө буржуазиялык коомдук мамилелердин өнүгүүсүнүн жүрүшүндө келип чыккан. XX к. башында жана экинчи дүйнөлүк согуштан кийин колониялык системанын кулашына байланыштуу жогорулаган. Азыркы учурда да панисламисттик ойлордун жандануусу байкалууда. Панисламизм менен исламдык кызматташтык идеясы байланышкан. Ал бир тарабынан антиимпериалисттик (акыркы жылдары антиизраилдик), экинчи жагынан — антикоммунисттик багыттагы ураандардын көтөрөлүүсү менен чагылдырылат. И. — капиталисттик жана социалисттик тандоодон айырмаланган мусулман өлкөлөрүнүн өзгөчө жолу жөнүндөгү *идея*. Бул идеянын нугунда түрдүү «ислам мамлекети», «ислам экономикасы», «исламдык социализм» концепциялары өнүгүшөт. Бул концепциялардын жалпы белгилери: граждандык жана диний бийликтер Алланы бийликтин жалгыз булагы катары таануусуна негизделет; кирешелерди акыйкат бөлүштүрүү; шариаттагы көрсөтмөлөргө ылайык экономиканы, *социалдык мамилелерди* теске салуу. И. түрдүү социалдык жана саясий күчтөрдүн ишмердүүлүгүнө таандык. Алардын кызыкчылыгына байланыштуу, И-дин социалдык-саясий багыттуулугу — прогрессивдүүдөн консервативдикке чейин радикалдык түрдө өзгөрөт. Мусулман дүйнөсүнүн өлкөлөрү, баарыдан мурда Иран, Түркия, Сауд Аравиясы, Орто Азия, Казакстан, Закавказье республикаларындагы процесстерге, ислам жайылган Россиянын ички региондоруна карата кызыгуулары артууда. Алар менен байланыштарды өнүктүрүү, алардын элдерин исламдык коомго интеграциялоо боюнча иш-аракеттер жүргүзүлүүдө. Бул мамлекеттердин эки негизги өнүгүү жолдору талкууланууда. Биринчиси — Ирандын өнүгүүсүн көрсөтсө (бардык натыйжалары менен исламдык мамлекетти куруу). Экинчиси — Түркия (граждандык жана диний бийлик бөлүштүрүлгөн, учурдагы илим, техника, маданияттын жетишкендиктерине жол ачылган). Бул өлкөлөр өзүлөрүнүн өнүгүү жолун үгүтөөнү жүргүзүүдө. Алардын кайсынысы артыкчылыкка жетишээрин келечек көрсөтөт.

ИСТОН Давид (1917) — канадалык саясат таануучу. Саясат таанууда биринчилерден болуп системалык мыйзамы колдонгон. И-дун трилогиясы: «Саясий система» (1953), «Саясий анализ үчүн концептуалдык структура» (1965), «Саясий турмушту системалык анализдөө» (1965) — бул системалык анализди саясат таанууда пайдаланууга кийирген зор салым. И-дун саясий анализ методу эки артыкчылыкка ээ. Биринчиси, саясий система — бул анын структураларынын өз ара аракеттеринин жөн гана системасы эмес, бул дайыма өзгөрүп туруучу, жашап туруучу, динамикалык система экендигине негизги көңүлдү бургандыгында. И-ду өтүп жаткан процесстерди анализдөө кызыктырган. Ал саясий

системанын структураларынын системасын тынымсыз жашап турушун камсыз кылуудагы ролу жөнүндөгү маселени койгон. И. саясий системаны өз ара аракеттер катары аныктайт. Ошол өз ара аракеттердин жардамы менен коом авторитеттүү түрдө бөлүштүрүлөт жана анын негизинде коомдун мүчөлөрүнүн ортосундагы *конфликттерге* жол берилбейт. Кайсы саясий система болбосун, аны жашап турат деген көз караш менен карап, И. системанын кирүүсүндөгү жана чыгуусундагы жашоонун көрсөткөн күчтөрүн өлчөөдө «кибернетикалык принципти» колдонгон. Анын «кирүүсүндө» – граждандардын суроолору жана талаптары, ал эми «чыгуусунда» – бийликтин чечимдери жана аракеттери болот. Экинчи артыкчылыгы, И-дун эң сонун стандартташтырылган жана логикалык концептуалдуу структурасы ар кандай саясий системаларды салыштырмалуу анализ жүргүзүүгө жардам берет.

ИЧКИ САЯСАТ – саясаттын субъектилеринин (таптар, социалдык катмарлар, *улуттар, партиялар*, коомдук кыймылдар, саясий лидерлер) ортосундагы мамилелердин сферасы. *Бийликти* жеңип алуу, кармап калуу жана пайдалануу И. с-тын эң башкы маселеси. И. с-та мамлекеттин экономикалык, саясий кубатына жана саясий лидердин харизматикалык жана диний *авторитетине* таянган бийлик структуралары аркылуу ишке ашырылат. Батыш өлкөлөрдө И. с-ты улуттук саясат деп аташат. И. с-тын төмөндөгүдөй түрлөрү бар: социалдык, улуттук, маданий. И. с-тын негизинде тигил же бул принциптер (социалдык адилеттүүлүк, этатизм, фундаментализм, эталитаризм) жатат. *Ички саясий максаттарды* ишке ашыруу тынчтык жолу менен же зордук-зомбулук каражаттарын колдонуу менен жүргүзүлүшү мүмкүн. *Мамлекет* бул учурда, адатка ылайык, кенири мүмкүнчүлүктөрдө пайдаланат: экономикалык рычагдар жана жеңилдиктер; жаңы жумушчу орундарын түзүүгө жана адистерди кайра даярдоого каражаттарды бөлүү жолу менен калкты иш менен камсыз кылууну жөнгө салуу; пропагандалык жана репрессивдик каражаттар; паспорттук, визалык, бажылык режим ж. б. И. с. маселелерди чечүү методдору *коомдогу* саясий бийликке мамлекеттин монополиясы менен шартталат.

ИШМЕРДҮҮЛҮК, саясий – *саясий активдүүлүктүн* иегизги түрү. И. *саясий турмуш чөйрөсүндө* объект менен субъектти каршы коет жана ошол эле убакта аларды бириктирип турат. И. структурасында өзүнө ишмердүүлүктүн максатын, каражатын, процессин, алдын-ала айтылган жана реалдуу натыйжаларын камтыйт. И-түн негизи болуп, акылга салып кабыл алынган максат чыгат. Максат менен каражаттын ортосунда дал келүү болушу зарыл. Эгерде ишмердүүлүктүн максаты *тоталитаризмди* жеңил, *демократияны* орнотуу жана бекемдөө болсо, каражаттар демократтык эмес болушу мүмкүн эмес. И-түн эффективдүүлүгү анын нравалык багыт алуусунун даражасы баалуулуктарды жана *саясий кызыкчылыктарды* чагылдыруунун толуктугу менен аныкталат. И. *саясаттын субъекттерин* (коом, топ, инсан, биримдик, уюмдар) классификациялоого ылайык өзүнүн спецификасына ээ. И. милдеттүү түрдө өзүнө максатка умтулуу жөндөмдүүлүгүн, жалпы эрктин, башка субъекттерден айырмаланган субъекттин ички руханий дүйнөсүнүн биримдигин уюштуруу жана чагылдыруу механизм жана ошондой эле белгилүү физикалык түр эмес, уюштуруу структурасын камтыйт. Бул кандайдыр-бир кызыкчылыктарга жараша уюшулган кыймыл (экологиялык, согушка каршы ж. б.) саясий *партия*, клуб болушу мүмкүн. Татаал саясий субъект тарыхый болуп саналат. Түрдүү саясий мезгилдин чегинде ал өзүнүн субъектүүлүгүнүн сапаттарынын бөлүгүн жоготушу мүмкүн. Алар башка саясий мезгилдин чегинде кандайдыр-бир бөлүгү же толугу менен калыбына келет. И. өзүндө эки негизги багытты камтыйт. Биринчисинде саясий, *курсту* иштеп чыгуу, экинчисине *саясий чечимдерин иш жүзөгө ашыруу* тийиштүү. И. бир катар деңгээлдерде жүзөгө ашырылат. Англиялык саясат таануучулар Дж. Понтон жана П. Джил төрт деңгээлди бөлүп карашат. Алар: 1. жергиликтүү маселелерди чечүү маселеси (турак жай шарттары, мектептер, коомдук транспорт ж. б.). 2. Региондун чегинде уюштуруу план топтоо жана ассоциациялар субъектиси катары чыккан локалдык деңгээл. 3. И-тө жайылтуунун башкы сферасы болуп улуттук деңгээл чыгат. Ишмердүүлүктүн субъектилеринин арасында – ресурстарды бөлүштүрүүнүн негизги *институту* катары улуттук *мамлекет*. 4. Улуттук мамлекеттер жана түрдүү транснационалдык уюмдар И-түн субъектиси болгон эл аралык деңгээл. И. теориялык жана практикалык болуп бөлүнөт. **Анын биринчи түрү** социалдык-саясий өнүгүүнүн концепциясын иштеп чыгуу, *саясий платформаларды* жана программаларды түзүү менен байланышкан. Ал илимий-аналитикалык мүнөздө болжолдойт. **Практикалык** ишмердүүлүк мамлекет, *саясий* структура, граждандар тарабынан *саясий* курстун иш жүзөгө ашырылышынан турат. Ишмердүүлүктүн эки түрү тең айрым өлкөлөрдүн жана эл аралык улуттук тажрыйбаны пайдаланууга негизделген.

К

КАГАН – орто кылымдарда көпчүлүк түрк элдериндеги *мамлекет башчысына* берилүүчү наам (титул). К. термини биринчи жолу кытайлык жылнаамаларда 312-ж. окуяларга байланыштуу эскерилет. IV к. ортосунан тартып Түрк кагандыгынын бийлик ээлери да К. наам алышкан. Кийин аварлар, Енисей *кыргыздары*, печенегдер, хазарлар, караханиддер ж. б. түркий элдер мамлекет башкаруучуларын К. деп атаган. VIII к. акыры IX к. чейин Киевдик княздар да К. титулун пайдаланышып, саясат жактан өздөрүн азар кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Феодализм доорундагы түрктөр К. терминин «хакан», «хан» түрүндө да пайдаланышкан. Монголдордун жапырыгынан кийин К. термини «Хан» болуп биротоло өзгөртүлгөн.

КАЗЫ, к а д и й – мусулман өлкөлөрүндө шарият жолу менен тергөөгө алып, тийиштүү чечим чыгаруучу сот, Орто кылымдарда К. ар кыл документти күбөлөндүрүүнүн (нотариустун) да милдетин аткарган: жетимдерге көз салган же аларга көз салып туруу үчүн адамдарды дайындаган; кылмыш иштери же граждандык иштер боюнча өкүмдөрдүн аткарылышын көзөмөлдөгөн. XIX к. жана XX к. башында ак сөөктөр сотунун пайда болушуна байланыштуу К. үй-бүлө, диний, мураска калтыруу иштерин кароо менен гана чектелген. К. феодал төбөлдөрүнүн жана падышачылыктын жергиликтүү башкаруучуларынын кызыкчылыгын коргогон.

КАЛПА (арабча «халифа» — орун басар, жардамчы) — XIX к. Орто Азияга, анын ичинде Кыргызстандын көпчүлүк аймактарында тараган сопулардын өтө реакциячыл агымынын өкүлү. Алар Совет бийлигинин алгачкы жылдарында басмачылардын кыймылына активдүү катышкан.

КАЛЫГУЛ Бай уулу, Калыгул ырчы (1785–1855) – *заманачы* акын. Аркалык кыргыздардын акыны жана санаат-насаатчылардан болгон. Анын «Акыр-заман», «Кыямат кайым» аттуу мистикалык-философиялык ырлары эл оозунда айтылып калган. Анын муңайым маанайдагы чыгармаларында ич ара феодалдык чыр-чатактар. Кокон хандыгынын алык-салыктары, карапайым элдин каржалган турмушу таасын чагылдырылган. 1854-ж. Ормон хандын айылындагы бугу менен сарбагыш урууларынын чабышына шылтоо болгон ордо оонун токтотууга аракеттенген. К-дун эл оозунан чогултулган ырлар жыйнактары, акын жөнүндөгү маалыматтар бүгүнкү күндө чогултулуп, жарык көрүүдө. К-дун *саясий ойлору* терең изилдөө-лөрдү талап кылат. Кыргыздын көрү-нүктүү карыя-акын, ырчы, өнөрпоздорунун (*Тоголок Молдо*, Сагымбай, Шапак Ырысмендеев, Ыбрай Абды-ракманов ж. б.) айтуулары боюнча К. – «олуя», «аяр», «көзү ачык» даанышман катары таанылган адам. Калыгул бийликке келбесе да, анын адилдигине карап, кээ чакта арка кыргызы чиеленишкен чоң доосу болсо Калыгулга тапшырган. Замандын шартына карай кээде адилеттик кылып, байыртан келе жаткан адат-мыйзамын колдонуп, «Туура *бийде* тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок» деген анын башкы принциптерин айрым учурда адилет кармагандыгы үчүн «калыс *бий*» аталып кеткен. К. өз заманынын изденгич, таланттуу уулу. Анын граждандык *мүнөздөгү* ырлары жалаң гана ошо доор менен жок болуп кетпестен, азыркы учурда да мааниси жоюла элек.

КАМЧЫБЕК Шераалы уулу – орус падышачылыгына элчиликке барган алгачкы өкүлдөрдүн бири. Бугу уруусунан чыккан Шераалы *манаттын* уулу. 1813-ж. ноябрда Жакыпбек бай менен кошо Россиянын Сибирь аймагын башкаруучу Г. И. Глазенапка жазылган катты жеткирүү үчүн А. Л. Бубновго кошулуп, Ысыккөлдөн аттанышкан. 1814-ж. 5-январда алар Семейге жетишкен. Бирок каражаттын жоктугунан улам, Глазенап элчилерди Санкт-Петербургга *жиберүүдөн* баш тарткан. К. кызыл тасмага тагылчуу алтын медаль менен сыйланган. 1815-ж. жайында элчилер кайра элине кайтышкан. 1855-ж. 17-январда бугу уруусунун Россиянын букаралыгына өтүү жөнүндөгү катын орус падышалыгына К. жеткирип барган.

КАНТ Иммануил (1724–1804) – немец философу. Граждандык коом жөнүндөгү түшүнүктү андан ары кеңитти. Канттын социалдык-саясий көз карашы Руссонун таасири менен калыптанды жана элдин жогорку бийлиги (элдик суверенитет) жөнүндөгү идеяны өнөктүргөн. Анын граждандык коомду түшүндүрүүсү диалектикалык мүнөзгө жакын. Адамдын натурасындагы карама-каршы сапатты: батпай калууну, кекирейүүнү, тартып алууга суусагандыкты изилдейт, бирок ошол эле мезгилде макулдашууга умтулуу бар экендигин негиздейт. Мына ушул маселелерди чечүүдө Кант граждандык коомдун керектигин айткан болчу. Канттыкы боюнча граждандык коом төмөнкү принциптерге негизделген: а) коомдун мүчөсүнүн адам катары эркиндиги; б) анын букарасы катары башкалар менен барабар тендиги; в) гражданин катары коомдун мүчөсүнүн өз алдынчалыгы.

КЛАКА (фр. claque); саясий иш-чарага атайын колдоо үчүн чакырылган катышуучулардын тобу; окуяны кол чабуу же чаппоо аркылуу көтөрмөлөп турушат.

КЛАН, с а я с и й к л а н – мамлекеттик бийлик үчүн же буга чейин ээ болгон колундагы бийлигин сактап калуу үчүн күрөш жүргүзгөн, патриархалдык үй-бүлөлүк (каны бир туугандык, уруулук) же жердешчил, региондук жана азыркы саясий уюмдардын мүнөздөрүн айкалыштырган, башкаруучу элитада туруктуу, формалдуу эмес бирикме. К-дын составында анын *лидеринин* (кландын башчысы) айланасында тууганчылык же башка белгилери бар адамдар болушу мүмкүн. Коомдук башкаруунун бул топко чейинки *институту* азыркы көптөгөн мамлекеттердин *саясий мамилелеринин* системасына кирип алган. *Мыйзамдын* күчү, анын аткарылышын эмес, тескерисинче, мамлекеттик бийликти «ыйык» туткан өлкөлөрдө кландардын активдүүлүгү өтө күчтүү болот. Башкаруучу катмарлардын К-га бөлүнүшү элита менен эле чектелбейт. Ар бир элиталык К. социалдык пирамиданын ортоңку жана төмөнкү бөлүктөрүн-дөгү өзүнүн клиенттерине жана алардын социалдык базасына таянат, ушунун өзү эле кландык топтордун тышкы таасирлерге туруштук берүү мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. К-дык топтор дайыма бир гана чоң үй-бүлөнүн мүчөлөрүн бириктире бербейт. Ошентсе да ишке жөндөмдүү бардык кландардын ядросун жакын туугандар түзүп, патриархалдык этика, тууганчылыктын жазылбаган «мыйзамдары» кландын ички тилектештигин, ынтымагын камсыз кылып турат. К-дык белгилери боюнча бөлүктү башкаруучу элита, адатта кландык топтошууну негизги түрүнөн турат. Бир жагынан, бийликтин жогорку жана ортоңку эшелонунда бир нече муундар катары менен бийликте турган адамдардын тобу. Экинчиси: коомдо жакында эле болуп өткөн ири социалдык – саясий өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгында саясий аренага чыккан, жаңы адамдардын тобу. Кыргызстанда акыркы жылдарда менчиктештирүү процессинин жүрүшүндө коомдук менчикти бөлүштүрүүгө тикелей катышкандар өздөрүнүн кландарын түзгөнгө үлгүрүштү. Эми бул кландар мамлекеттик бийлик үчүн, *саясий чечимдерди* даярдоого, кабыл алууга, аны ишке ашырууга катышуу үчүн күрөш жүргүзүп атышат. Башкаруучу элитанын ар кандай К-дарынын ортосундагы мамиле тынчтык жолу менен же тескерисинче, курч *конфликтер* менен коштолушу мүм-күн. Көпчүлүк учурларда негизги күрөш эски жана жаңы К-дык топтордун ортосунда жүрөт. Атаандаштыкты өтө курчутпай туруп жаңы К-дын бийликти алуу шансы аз болот. Дегеле бийликке келгенден кийин да жаңы К-дын абалы көпкө дейре туруксуз бойдон кала берет. Ал эми эски кландын күчү мамлекеттик жогорку кызматты алдырып ийүү менен эле бүтүп калбайт. Башкаруучу элитанын чөйрөсүндө бекем орун алыш үчүн жаңы кландык топ башкаруу аппаратынын ортоңку бөлүгүндөгү эски кландын өкүлдөрүн же сүрүп чыгаруу же өзүнө баш ийди-рүүсү керек. Эски кландын көптөгөн клиенттери менен иш алып баруу өтө татаал иш жана ал кошумча убакытты жана материалдык ресурстарды талап кылат. Ошондуктан башкаруу элитасынын кландарынын өзгөрүүсү же алмашышы коомдогу чоң кыймылдар, коомчулукту дүңгүрөткөн өзгөрүүлөр менен коштолот. Мамлекеттик чечимдерди кабыл алууга катышкан кландык топтордун санынын азайышы да, көбөйүшү да социалдык пирамиданын жана администрациялык системанын бардык деңгээлиндеги өзгөрүүлөрдү, баш-аламандыкты пайда кылат. Өзүнчө алынган саясий К-дын бийликти кармап калуу же аны жеңип алуу үчүн атаандаштык күрөштү жүргүзүү жөндөмдүүлүгү бир нече факторлорго көз каранды болот. Биринчи кезекте, кландын ички ынтымагы, тартиби жана мыкты лидери болушу зарыл.

К-дын аялдар бөлүгүнүн да күчтүү болушу чоң ролду ойнойт. Кландын өзүнүн этностук жана географиялык чөйрөсүнөн тышкары да бутактарынын болгону абзел. Кландык топтордун күрөшүнүн ийгилиги анын күчүнүн ички, субъективдүү мүнөздөмөсү менен гана аныкталбастан, өлкөнүн ички *саясий процессинин* объективдүү динамикасы менен да шартталат. Алсак, эски К. коомдук турмуштун карама-каршылыктарын башкаруучу катмардын деңгээлинде чечүүгө далалат кылат. Мындан тышкары, жаңы К-га окшоп, эски К. өзүнүн саясий душманына каршы ачык чабуулга өтө албайт. Бирок, позициялык атаандаштыктын жана күрөштүн шартында артыкчылык дайыма эски К-дар тарабында болот. Ал эми жаңы К-дар, тескерисинче, бийлик үчүн күрөш жана кагылышуулар башталганда эле социалдык катмарлардын кеңири массасын тартууга аракет кылышат. Калктын демократтык катмарларына таяныч жасоо жаңы К-дын бийликтин жогорку тепкичиндеги алсыздыгын кандайдыр бир деңгээлде тең салмактап турат. К-дардын ортосундагы күрөшкө тигил же бул региондун же этностун масштабында саясий лидерлик абалына ээ болгон К. катышса, анда бул күрөштөн кесепеттери өтө коркунучтуу мүнөзгө ээ болот. Региондун же этностун саясий лидерлигине чейин көтөрүлүш К., иш жүзүндө, алардын үстүнөн чектелбеген көзөмөлдөө укугуна ээ болот да, регион менен борбордун ортосундагы карама-каршылыктардын курчушуна алып келет. Эгерде бул карама-каршылыктар өлкөдөгү социалдык-экономикалык кризистер менен коштолсо, анда эски К. да, жаңы К. да социалдык чыңалууну азайтуунун ордуна, тескерисинче, бөлүнүп-жарылууну дагы тереңдетүүгө жөндөмдүү келишет.

КОАЛИЦИЯ – 1) эки же бир нече мамлекеттин жалпы душманга каршы саясий жана согуштук союзу. 2) бирдиктүү ишмердүүлүктү ишке ашырууда *партия* же *лидерлер* тарабынан иштелип чыккан макулдашуу.

«**КОЖОЖАШ**» – кыргыз элинин эпикалык дастаны, кенже эпосторунун бири. К. мерген гана эмес, анын болжолдуу курмандыгынан табийгат жиберген айыптоочусуна жана жазалоочусуна айланган Сур эчки да дастандын негизги каарманы болуп эсептелет. Эпосто уруучулук түзүлүштөгү байыркы *кыргыздардын* диний-анимисттик жана тотемисттик түшүнүктөрү ачык сүрөттөлөт. «К». эпосундагы негизги философиялык ойдун *экологиялык саясатка* мааниси өтө зор.

КОКУТОЙ (уникалдуу япондук улуттук маңыз) *Синтоизмдин* мифологиясы менен *Конфуций окуусунун* этикалык принциптерин өзүнө камтыйт. 1825-ж. Сэйсисой Айдзова өзүнүн «Синрон» («Жаңы теория») деген саясий чыгармасында аныктама берген. К-го ылайык, Япония күн кудайы Амаатреску мурастаткан өзгөчө улуттук өз алдынчалыкка ээ. Анын маңызы бир жагынан «кудайдын тукумдары» болгон, түбөлүк тынымсыз алмашып туруучу императорлордун династиясы, эл эми экинчи жагынан, Конфуцийдин окуусуна ылайык улууларды сыйлоо, аталык камкордукка негизделген япондук мораль. Айдзова синтоизмде *мамлекеттин* жаңы руху деп жарыялап, К. түшүнүгүнө үч түрлүү маани берген: саясий жагынан – өзгөчө коомдук түзүлүштү билдирет (же императордук бийлик *институту*); дин жагынан мамлекеттин руханий негизин билдирет (өлкөнүн жана династиялардын кудай тарабынан келип чыгышы); моралдык жагынан – япондуктардын өзгөчө улуттук мүнөзү (салтты ыйык тутуу, аталык камкордук, сыйлоо ж. б.). К-дун башкы элементи – император менен япон элинин ортосундагы байланыш жөнүндөгү мистикалык *идея*. Официалдуу япон адабиятында ушул байланыштын өзү япон мамлекетинин жана улутунун пайдубалы катары таанылган.

КОММУНИЗМ – бул түшүнүк үч мааниде колдонулат: коллективизм абалынан туруп, жеке менчикти тануу, капиталисттик мамилелерди тануу негизги маңызы болгон идеологиянын аталышы катары; негизинде коммунисттик *идеология* турган *партияларды* жана кыймылдарды атоо үчүн; коомдук *бийлик* толтура болуп жайнап турган жана бөлүштүрүүнүн негизинде ар бир адамдын керектөөсүн (күндө өсүп турган) толугу менен канааттандыруу принциби жаткан эң сонун келечекти белгилөө үчүн. К-дин негизги принциптери төмөнкүлөр: антикапитализм, жеке менчикти кыйратуу жана менчиктин эки формасын орнотуу, эски мамлекеттик машинаны жоюу жана башкаруунун, бөлүштүрүүнүн жаңы принциптерин түзүү, маданияттын ичинен «зыяндуулардын» бардыгын алып таштоо. Бул максаттарды ишке ашыруу *революциячыл* жол менен гана мүмкүн, революциянын негизги кыймылдаткыч күчү *жумушчу* табы болуп, анын бийлиги диктатордук мүнөзгө ээ болот. XX к. курч таптык карама-каршылыктардын шартында К. идеясынын пайда болушу жана өнүгүшү тарыхый мыйзам ченемдүү болгон. Бирок *индустриялык коомдун* өнүгүшү жана анын жаңы технотрондук доорго өтүшү менен, ортоңку таптын коомдун негизги табына айланышы менен, диалогдор жана *компромисстер* маданиятынын таралышы менен К. идеясы жоюлуп баратат. Анын куру кыял экендиги практикада далилденүүдө. Батыш өлкөлөрүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, социалисттик идеяларды ишке ашыруу үчүн революциянын, *диктатуранын*, *граждандык согуштун*, миллиондор үчүн концлагердин, бардык адамдарды бир эле коммунисттик идеологияга баш ийдирүүнүн, тышкы дүйнөдөн бөлүнүүнүн эч кереги жок, анын ордуна демократтык, гуманисттик принциптерди жана механизмдерди акырындык менен жайылтуу, *граждандык коомду* жана улуттук мамлекетти куруу жана аларды социалдык коргоо маңызы менем сугаруу керек. Дүйнөлүк прогрессивдүү коомчулук ушул багытта өнүгүп баратат жана ири ийгиликтерге жетишүүдө.

КОЛЛЕКТИВДҮҮ ПИКИР – уюштурулган топ катары коллективдин кызыкчылыктарын чагылдырган, дал келүүчү көз караштардын, божомолдоолордун, баалоочулук ой-пикирлердин жыйындысы. К. п. – группалык пикирдин түрү. Англиялык саясат таануучу Д. Робертсондун ою боюнча ал бир жагынан рационалдык индивидуализм, ал эми экинчи тарабынан стейтизм менен туура келишпөө үчүн негиз болуп эсептелинет; анда *мамлекет* же өзүмчүл индивиддин эмес, түрдүү багыттагы коллективдин кызыкчылыктары эске алынып, өз ара таанылган укуктарга жана милдеттүүлүктөргө, азчылыктын байлыгына эмес, жалпынын жыргалчылыгына басым жасалат. К. п. – коомдук ой-пикирди түзүүчүлөрдүн негизгилери: бул планда алар индивиддин психикасын өзүнө баш ийдирген коллективдүү элестетүүлөр жөнүндөгү Э. Дюркгеймдин идеясына жана коллективдүү психика жөнүндө В. Вундттун идеясына таянган саясий психологдордун анализинин предмети боло алышат. К. п. – батыш саясат таануучулары атаган «көпчүлүктүн тираниясы» (Эркиндик жөнүндөгү эссесиндеги) Ж-Ст. Миллдин сөзү) менен мүнөздөлөт. Бул болсо жалпы кабыл алынган айырмаланган *ой-пикир* жана жүрүм-турумга чыдабоого алып келет. Ушундан улам аны баалоодогу бүткүл инстанциялардын маанилүүлүгү келип чыгат.

КОЛЛЕКТИВИЗМ – элдердин коомдук жашоосу жана ишмердүүлүгүнүн принциби; өз ара жардамдашууда жана жолдоштук шериктештикте көрүнгөн, жеке кызыкчылыктын коомдук кызыкчылыкка аң-сезимдүү баш ийүүсү.

КОММУНИТАРДЫК КЫЙМЫЛ жаңы социалдык кыймылдардын бутагына таандык; индивиддин өздүк стилине жана жашоо образына, өздүк чөйрөсүн калыптандыруу укугун коргойт. К. к. көп учурда коомдук турмуштун эскирген формаларынын кыйрашы менен коштолгон өзгөчө интенсивдүү модерндештирүү мезгилдеринде активдештирилген. Ага мисал: европалык романтизм менен америкалык коммуитаризм: биринчиси – өнөр жай революциясына эпкинүү жооп катары болсо, экинчиси – XV к. башындагы урбанизацияга жооп болгон. Бүгүнкү күндөгү коммуитаризм контркультуранын агымдарынын тегерегинде кайра жаралган жана сапаттык жаңы социалдык тартиптин түзүлүшүн көрсөткөн. Ал өзүн-өзү башкаруу башаттарында өкүм сүргөн эркин граждандардын децентралдаштырылган коммуитардык биримдигине негизделген. К. к. күчтүү утопиялык маңызга ээ. «Чоң коомго» каршы турган, өзүнүн утопиясын сөзсүз түрдө ишке ашырууга умтулуусу менен мүнөздөлөт. Ошону менен бирге ал *граждандык демилгелер*, өзүнө-өзү жардам берүү тармактарын түзүү үчүн кыймыл сыяктуу жаңы социалдык кыймылдардын терең прагматикалык багыттары менен байланышкан. Альтернативдүү диний кыймылдардын өкүм сөрүүсүнүн формасы катары коммуитаризм көп учурда кездешет. Жалпысынан алганда коммуитардык пландагы кыймылдар жаңы түшүндүрөтүлгөн «убакыттан тышкары» баалуулуктарга таянган, кезектеги коомдук *консенсустун* орношуна бел койгон жаңы түшүнүүнү иштеп чыгууга кызмат кылат.

КОММУНИСТТИК КЫЙМЫЛ – дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүндөгү коммунисттик партиялардын ишмердүүлүгү. Эл аралык жана социалисттик кыймылдын В. И. Ленин башчылык кылган радикалдык-революциячыл большевисттик каныгынын II Интернационалдын көптөгөн ишмерлери менен биротоло ажырашуусу К. к-дын келип чыгуусунун саясий өбөлгөсү болуп калды. К. к-дын башталышы деп орус *социал-демократиясындагы* большевиктик агымдын консолидациясын жана 1917-ж. октябрында большевиктердин *бийликти* тартып алышынан эсептейт. 1919-ж. Коминтернди түзүү К. к-дын бир өлкөнүн чегинен чыгуусуна, өзүнүн түпкү максаты деп – социалисттик революциянын жеңишин жана пролетариаттын диктатурасын орнотууну эсептеген коммунисттик партияларды түзүүгө түрдүү каражаттар менен жардам көрсөтүүгө багытталган. Ленин тарабынан уюшулган Коминтернге кабыл алуунун шарттары улуттук компартиялардын ишмердүүлүгүн координациялаган жана аны бир Борбордон багыттаган бирдиктүү иерархиялык уюмду түзүүгө багытталган. СССРдеги коммунисттердин бийлигин бекемдөө, 1920–30-ж. Батыш өлкөлөрдөгү кризистик процесстер жана таптык күрөштүн курчушу, К. к. тарабынан антиколониалдык күрөш-кө колдоо көрсөтүү сыяктуу факторлор менен жумушчу кыймылынын радикалдык революциячыл канатынын лидерлерине финансылык жардам көрсөтүүнүн айкалышын камтыган Коминтерндин активдүү ишмер-дүүлүгү Европа, Түштүк жана Түндүк Африканын бардык өлкөлөрүндө улуттук компартиялардын пайда болушуна мүмкүнчүлүк берген. 1920-ж. аягы 1930-жылдарда К. к-дын ишмер-дүүлүгү троцкисттик агымдын пайда болушун шарттаган СССРдеги *партиянын* ичиндеги күрөштүн курчушун, андан соң түздөн-түз сталинизмдин таасири менен ишке ашып жатты. Бул болсо Л. Д. Троцкий тарабынан IV Интернационалдын түзүлүшүн, эл аралык аренада К. к-дын бөлүнүшүнө алып келген, бардык компартиялар жана социал-демократиянын Коминтерн тарабынан жумушчу кыймылындагы социал-фашизм катары бурмалап баалагандыктан, көптөгөн коммунисттик ишмерлерге каршы сталиндик репрессиялар жүргүзүлгөн. Бирок 1935-ж. Коминтерндин VII Конгрессинде бирдиктүү антифашисттик фронтту түзүү үчүн күрөштүн стратегиясы иштелип чыккан. Экинчи дүйнөлүк согуш жылдары Батыш Европанын бир катар өлкөлөрүндө (Франция, Италияда) коммунисттик партиялар каршылык көрсөтүү кыймылдарында активдүү катышышкан. Бул болсо согуштан кийинки мезгилде алардын позицияларынын бекемделишине жардам берген. 1943-ж. Коминтерн таркатылган. СССРде КПССтин XX съездинде сталинизмдин кылмыш-тарынын бетин ачып жарыялоо, 50-ж. К. к-дагы *кризис*, улуттук компартиялардан катардагы Мүчөлөрдөн массалык чыгуусуна алып келген. К. к-дын чегинде жарака пайда болуп, ал өсүп жаткан келишпестик, кийин СССР менен КНРдин, демек КПСС менен КПК ортосундагы саясий бөлүнөөдөн улам тереңделген. Натыйжада К. к-да негизги постсоветтик бөлүк, IV Интернационалдын партиялары көрсөткөн аз сандаган троцкисттик агым менен катары прокытайлык жана проалбандык багыттагы партияларды камтыган маонисттик канат пайда болгон. К. к-гы кризисттик процесстерге карабай бир катар өлкөлөрдө компартиялардын абалдары узак убактысы менен бекемделип турган; айрым мамлекеттерде (Италия, Франция, Бельгия, Индия) компартиялар массалык саясий партияларга айланышкан, шайланма мыйзам чыгаруучу органдарда өзүлөрүнүн өкүлдөрүн кармашкан. Бир катар мамлекеттерде айрым мезгилдерде өкмөттүн составына киришкен (Италия, Франция, Финляндия). Сталинизмдин кризиси жана КПССтин аша чабууларынан четөөсү толук өлчөмдү камсыз кылбаса дагы улуттук партиялардын өз алдынчалыгынын өсүшүнө көмөк көрсөткөн (көбүнчө КПССтен финансылык көз карандылыкта болушкан). Бирок 70-ж. Батыш өлкөлөрдөгү структуралык алга жылуулар, илимий-техникалык революция, эл аралык чыңалуунун жоюлушу, «чыныгы социализм» өлкөлөрүндөгү кризисттик процесстер, «жаңы солчулдар» кыймылынын активдештирүүсү сыяктуу факторлордун таасири астында компартиялар көптөгөн өздөрүнүн мурдагы программалык көрсөтмөлөрүнөн баш тартуу зарылчылыгы келип чыкты. Бул шарттарда К. к. «еврокоммунизм» сыяктуу агым пайда болду. Италия, Испания, Франция жана бир катар өлкөлөрдүн партияларында өнүктүрүлгөн «еврокоммунизм» идеясы өзүнө СССРдеги «негативдик кубулуштарды» сыноону (биринчи кезекте адам укугунун бузулушу) пролетариат диктатурасынан баш тартууну, «демократтык *социализмдин*» көптөгөн жоболорун кабыл алууну камтыган «Еврокоммунизмдин» көптөгөн өкүлдөрү Чехословакияга жана Афганстанга советтик куралдуу кийлигишүүгө айыпташкан. 80-ж. аягы 90-ж. башында КПССте жана СССРде болуп өткөн процесстердин, ошондой эле Чыгыш Европада социализмдин жеңилүүсүнүн таасири астында К. к-дын ичиндеги кризистик процесстер күчөгөн. КПСС тарабынан көптөгөн чет өлкөлүк компартиялардын каржыланышы тууралуу көптөгөн фактылардын Россияда ачыкка чыгуусу алардын *авторитетин* түшүрүп, саясий

таасирин начарлатты. Көптөгөн партияларда алардын ортодоксалдык агымы жана эл аралык *социал-демократияга* ориентация жасаган демократтык күчтөрдүн ортосундагы бөлүнүү күчөп жатат.

КОМПРОМИСС саясатта (лат. *compromissum*) – карама-каршы, түрдүү пикирлердин, багыттардын ж. б. ортосундагы өз ара макул болуу жолу менен жетишилген келишим. Практикалык, күндөлүк аң-сезимдин деңгээлинде К. «алтын ортолук» позиция катары кабыл алынат. Саясий контекстте К. термини биринчи жолу нидерланддык дворяндардын ортосунда 1566-ж. түзүлгөн келишимдин аты катары колдонулган. Ал ошол убакта Нидерланды башкарган испандыктарга, королдук укуктарга жана инквизицияга каршы болгон. Саясаттагы К. – *саясий ишмердүүлүктүн* субъекттеринин (*мамлекет, партия*, коомдук кыймыл, айрым инсандар ж. б.) ортосунда пайда болуучу карама-каршылыктарды чечүүнүн ыкмаларынын бири. Саясий К-ке жетүү жолу менен каршылаш тараптар *конфликттик* кырдаалдардан (анын ичинде куралдуу күрөш мүнөзүндөгү) кутулуу же чыгууну көздөшөт. *Саясий К-тин* натыйжасында келип чыккан абалдын стабилдүүлүгүнүн даражасы карама-каршылыктардын тереңдиги жана келишкен тараптардын бири же бир нечеси үчүн пайда болгон залалдын (саясий, *экономикалык*, адеп-ахлактык ж. б.) кабыл алуу мүмкүндүгү менен аныкталат. Саясий К. натыйжасында тараптар убактылуу келишимге, мөөнөтсүз же кандайдыр-бир мөөнөткө эл аралык келишимди түзүүгө чейинки макулдашууларга жете алышат. *Басым көрсөтүү*, күч колдонуу, алдоо, шантаж жолу менен жетишилген саясий К. кийин мажбур болгон тараптан юридикалык негизде жетишилген макулдуктун, келишимдин чын эмес деп таанылышына алып келет. К-ке жол издеген саясатчы дайыма пайда болгон кырдаалды тактык менен анализдейт, саясий *толеранттуулукту* көрсөтүү менен К-тин потенциалдык катышуучусу – саясий каршылашынын абалын ал тараптан, объективдүү баалоого аракет жасайт. Бул жол саясий К-тин алдын ала турган милдеттүү шарты болуп саналат. Эл аралык деңгээлде түрдүү коллективдик чечимдерди консенсус жолу менен кабыл алууда саясий К. маанилүү ролду ойнойт.

КОНВЕНЦИОНАЛДЫК ӨЗ АРА АРАКЕТТЕНИШҮҮ – ич ара бекитилген келишимди же биргелешкен ишмердүүлүк программасын кийин ишке ашырууда, субъекттердин позицияларын макулдашуусуна же макул болуу формаларынын жакындашуусуна жетишүүгө өз ара аракет ориентири (бутагы).

КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ (лат. *con-ventio* – макулдашуу, келишим) – философиядагы субъективдүү идеалисттик багыт. К-дин негиздөөчүсү А. Пуанкаре. Оксфорддук сөздүккө ылайык: 1) конвенционалдуу (өз ара кабыл алууга боло турган) нерсеге карата жактоочулук же ымалага келишүүчүлүк, конвенционалдуу салттарды жана жүрүм-турум эрежелерин сактоо тенденциясы; 2) жөн гана конвенцияга тийиштүүлөрдү мүнөздүүчөлөрдүн бардыгы; 3) логика принциби – «жөн гана макулдашуунун предмети деп тапкан философиялык принциби». Советтик коомдук окууда бул терминдин үчүнчү мааниси эң толук чагылдырылган; этикада «макулдашуучулук» *императивдик* жана конвенционалдык ыкмаларды каршы коюуда К. термини сейрек колдонулат; акыркысы биринчиге караганда курчуроок сындалат. Р. Карнап К. чыдамкайлуулуктун принциби катары түшүндүргөн. Ал «үшүндөй дейли да... макул бололу», «... жөнүндө келишелик» тибиндеги жоболордун негизинде илим жана социумдук эрежелердин түзүлүшүндөгү ролун баса көрсөткөн. Эл аралык келишимдердин тилинде «конвенция» – мамлекеттер ортосундагы келишимди, трактатты билдиргендигин эстесек, саясий мазмунда К. өз ара кабыл алына турган жашоо шарттарына, мүмкүн болсо саясий курска да карата бардык *саясий күчтөрдүн*, алардын *лидеринин мамлекеттердин*, топтордун, индивиддердин пикиринин макулдашуусу, идеялык *консенсус* платформасы катары түшүндүрсө болот. Конструктивдүү К. демократтык процесстин маанилүү убактысына, жактырылган же бардыгы тарабынан кабыл алына турган саясий процедураларга таянат. К. термини менен макулдашуулардын, келишимдердин, конвенциялардын, пактылардын статьялардын түзүлүш, ишке ашыруу жана түшүндүрүү процедурасын да чагылдыруу мүмкүн. Саясий философия катары К. – коомдун ачыктыгынан, *саясий чечимдердин* сапатын, текшерүүчүлүктүн белгиси, кризистик кырдаалдардан чыгуунун адекваттуу ыкмасы. К. – эл аралык укуктун маанилүү идеялык платформасы. Бирок айрым шарттарда макул болуучулукка өтө көп маани берүү «чын эмес консенсус» (*элита* жана элита эместердин, «жөнүүчүлөр» жана «жеңилгендердин» ортосунда) феноменин жаратып, социалдык күчтөрдүн жана *саясий кыймылдардын* ортосундагы чыныгы карама-каршылыктарды жашырып коет.

КОНВЕРГЕНЦИЯ КОНЦЕПЦИЯСЫ (лат. *converg* – кыйыштыруу, жалгаштыруу) ар түрлүү биологиялык жана социалдык системалардагы бөлүнүүчүлүк менен индивидуалдуулукка караганда жалпылык тенденциясынын артыкчылыгын тактоо үчүн иштелип чыккан. Бул термин социалдык-саясий илимге биологиядан келип кирген (гибриддик коомду түшүндүрөт). Индустриалдык цивилизациянын чегине кирген өлкөлөрдүн эң башкы экономикалык жана саясий параметрлер боюнча объективдүү жакындашуусун, конвергенцияны негиздөөчүлөрдүн жана жактоочулардан болуп төмөнкүлөр эсептелет: Р. Арон, Ж. Фурастье (Франция), Ж. Гэлбрейт, У. Ростон (АКШ), П. Сорокин (россиялык, кийин америкалык социолог), Я. Тинберген (Нидерландия) ж. б. Конвергенция идеясын активдүү иштеп чыгуучулардын жана таратуучулардын бири А. Сахаров болгон. К. к. 50-ж. калыптанып, өнүгүүгө ээ болгон. К. к. коомдогу чыныгы процесстердин социалдык структурасына, функция жана багыттары өтө жакын, мааниси жагынан окшоштуктарды таанууга таянат. Конвергенция тенденциялары коомдук турмуштун бардык сфераларын өзүнө камтыйт. Окшоштуктар өндүрүштө илимдештирүү, социалдык башкаруунун рационалдаштыруу жана бюрократташтыруунун күч алышы, тейлөө сферасынын өсүшү жана социалдык-таптык структурадагы сапаттык өзгөрүүлөр процесстеринде көрүнөт. Конвергенция кубулушу ар түрлүү *индустриалдык коомдордогу* чыгармачылыктын өнүгүшүнүн, ар кыл социалдык катмарлардын кирешелерин төмөндөт, көпчүлүктүн кызыкчылыгын материалдык керектөөлөрдүн кийинки бөлүккө алып чыгуудан, элге билим берүүдө жаңы парадигмага өтүүдөн байкалууда. 80-ж. орто ченинен баштап бардык өнүккөн өлкөлөрдү камтыган индустриалдык цивилизациянын кризисине байланыштуу жана күн тартибине постиндустриалдык же маалымат коомуна өтүү жөнүндөгү маселенин коюлушу менен К. к. өзгөчө мааниге ээ болду. *Глобалдык проблемалардын* курчушу менен, дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө баалуулуктар системасынын кайрадан каралышына байланыштуу конвергенция адамзаттык абалдан чыгуу механизмине айланды. XX к. аягында чыныгы

конвергенция капитализмге да, социализмге да мүнөздүү болгон социалдык жашоо образын уюштуруунун конструктивдүү компоненттеринин биригишин божомолдойт. Алардын арасында: рынок экономикасы, көп укладдуулук, жеке менчик, *граждандык коом, укуктук мамлекет, социалдык саясат* ж. б. бар. К. азыркы дүйнөлүк өнүгүүнүн объективдүү мыйзам ченемдүүлүгү, аны ишке ашырбай туруп адамзат жашай албай турган – тарыхый зарылчылык. Конструктивдүү конвергенция маданияттардын өз ара аракеттеринин, анын ичинде саясий диалогдун негизинде гана болушу мүмкүн. Формалдуу эмес, чыныгы *демократия* гана маданияттардын диалогунун базасы боло алат. «Чыныгы социализмдин» женилишин аныктаган 90-ж. башындагы Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн *саясий режимдеринин* кыйрашы, СССРдин кулашы, КМШнын түзүлүшү К. к-на бир катар жаңы теориялык жана практикалык маселелерди кийирди, алар илимий жактан изилдөөлөргө муктаж.

КОНДОМИНИУМ (лат. condominium < con – бирге + dominium – ээлик кылуу) – кош суверендүүлүк, бир аймакты эки же андан көп мамлекеттин биргелешип башкаруусу. Көп учурда аймактык *конфликттин толук* эмес чечилишинин натыйжасында пайда болот. Бирок кийинчерээк бирдиктүү суверендүүлүк орнойт. К-дун мисалдары: Орегондун үстүнөн Улуу Британиянын жана АКШнын кош суверендүүлүгү (1818–1846), Самоанын үстүнөн үчилтик суверендүүлүк (1889–1899) (АКШ, Улуу Британия жана Германия), Жаңы Гебриддердин үстүнөн (1906–1980) Франция менен Улуу Британиянын суверендүүлүгү. К-дук башкаруунун түрү катары дээрлик сакталып калган жок. Бирок анын өзгөчөлүктөрү – өз алдынча мамлекеттик структуралардын эффективдүү кызматташтыгын чечүүнүн мүмкүн болгон ыкмаларынын бири катары кылдат изилдөөнү талап кылат. Андан бөлөк, рим укугунда К. термини эки же андан көп адамдар үчүн жалпы менчикти; азыркы убакта – Улуу Британияда жана АКШда жер участкторуна, турак жайга жалпы ээ болуунун формасын билдирет (башка өлкөлөрдөгү кооперативдик менчиктин аналогу).

КОНСЕНСУС (лат. consensus – биримдүүлүк, макулдашуучулук) – ар кандай коомдун мүчөлөрүнүн көпчүлүгүн жашап турган тартипке, эрежеге макулдугу. К-ту адегенде О. Кант «гармония» деп түшүндүргөн. Гегель адамдардын бирин-бири сыйлоо, таануусунун баалуу механизми К. деп, ал коомдун жашоосун камсыз кылат деген. К. нормалдуу коомдун атрибуту эмес, коомдун мүчөлөрүнүн мүнөздөмөсү катары каралат. К. түшүнүгү – социалдык *интеграциянын* терең, элементардык катмары. «Келишим» коому деген түшүнүккө караганда К. эч кандай келишимди нормалабайт. К. ар кандай мотивдерге таянат да, эң негизгиси акыркы максат үчүн жүрүм-турумун багыттоосу. 50–60-ж. да К-ту ар кандай түшүндүрүүгө аракеттер болду. Эң негизгиси коомдун бир пикирге келиши, мында сөзсүз алдыга коюлган жалпы максатка умтулуудан улам келип чыгат. К. чечимдердин ыктыярдуу *компромисстердин*, өз ара теңдиктин, ар бир тараптын кызыкчылыктарын таануунун негизинде кабыл алынуусун өбөлгөлөйт, *авторитаризм*, диктат, басым көрсөтүүнү четке кагат. Эл аралык ишмердүүлүктү К. кеңири кабыл алынган. Европадагы коопсуздук жана кызматташтык боюнча Кеңешмени (Хельсинки, 1975) өткөрүүдө бул метод маанилүү ролду ойногон. Өлкөнүн ички саясий мамилелеринде К. методу ар түрдүү саясий *партиялар*, кыймылдар, уюмдар, агымдар тарабынан тигил же бул талаш маселе боюнча жалпы позицияга жетишүүдө, «граждандык ынтымак», «тегерек стол», саясатын ишке ашырууда *мыйзам чыгаруучу бийлик* органдарындагы партиялык фракциялардын өз ара аракеттенишин уюштурууда пайдаланылат. К. эффективдүү болсун үчүн, ал коомдук турмуштун төмөнкү сфераларында таркатылуусу керек: *статусту*, престижди жана жыргалчылыкты аныктоо; *социалдык-стратташтыруу* жана *мобилдүүлүк* принциптеринде; чечимдерди кабыл алуу процессинде. Ушул маанисинде К. өкмөттөн стабилдүүлүгүн, анын *легитимдүүлүгүнүн* негизи катары каралышы мүмкүн. Пикир келишпөөчүлүктөрдө жана алардын ачык *конфликтке* өтүп кетүүсүн болтурбоо, ал эми, ал болуп калган учурда — диалог жана тараптардын өз ара эпке келүү жолу менен тынчтык (күч колдонбоо) формасында чечүүнү камсыз кылуу К-тун коомдогу негизги функциясы болуп эсептелет. К-ту камсыз кылууда дин, этика, жалпы кабыл алынган социалдык нормалар жана баалуулуктар, салт, үрп-адаттар, жана ошондой эле *мамлекет*, үй-бүлө сыяктуу *институттар* маанилүү ролду ойнойт. *Кризистик* кырдаалда мына ушуларга кайрылышат. Адамдардын бирикмелеринин көпчүлүгү үчүн толук К-ке жетишүү кыйын, коомдун стабилдүү өнүгүшү үчүн жетиштүү К. болушу зарыл. К-ке карама-каршы түшүнүк – «Диссенсус», башкача айтканда, ынтымактын жоктугу.

КОНСЕРВАТИЗМ (франц. conserva-tism – сактоо) – 1) саясий философия, б. а. коомдук кыймылдарга, массага ишенбөөчүлүк, революциячыл өзгөрүүлөрдү тануу, мында XVIII к. Э. Берк тарабынан негизделген индивидуализм менен чыгармачылыкка традиционализмди каршы коюу; 2) Саясий күчтөргө, коомдук катмарларга, индивиддерге тиешелүү болгон акыл-эстин багыттуулугу, ал традиция, стабилдүүлүк, тартипке негизделет; 3) саясий практиканын деңгээлинде Англиядагы консервативдик ж. б. партиялардын программалык курсу. АКШда консервативдүү агым республикалык жана демократтык *партияларда* да бар. К. социалдык философиясы «Мыйзамдын күчү менен тенөөгө болбой турган социалдык, таптык айырманын болушу, дин тарабынан санкция алган универсалдуу, моралдык тартип, эркиндик үчүн жеке менчиктин маанилүүлүгү, адамдын аң-сезиминин чектүүлүгү, саясий бийликтин тең салмактуулугу керек» – деп үйрөтөт. К. идеологиясынын үч түрү бар: традиционализм, либертаризм жана *неоконсерватизм*. I – түрү – традиционализм – классикалык капитализмге, «өткүндөгү жакшы заманга» тиешелүү моралдык салт-санааларды сактап калуу мүнөздүү; 2 – түрү – либертаризм – индивиддин эркиндиги эч нерсе менен чектелбешин коргоп, өзүнчө саясий теория иштеп чыгышкан; 3 – түрү – неоконсерватизм – адам эркиндигин, коомдун өнүгүшүн демократташтыруу ж. б. колдоп, ал мамлекеттик капитализмге, улутташтырууга, жалпылаштырууга каршы, инсан чарбанын рентабелдүү эместигин даана бөлүүгө тийиш деп эсептелет. Саясий К. – коомдогу жаңылыктарга сын көз менен карайт, анын жашоочулары экономикалык, социалдык, саясий түзүлүштү сактоого жардам берген гана жаңылыктарды кабыл алуусу керек деп сунуш кылат. К-дин жогоруда каралган структурасы менен катар илимий-техникалык прогресске таяныч жасаган, *демократияга* каршы коюлган технократтык К. да бар. Ага ылайык *мамлекет* массадан бөлүнүп, башкаруу негизинен профессионалдардын колуна берилет. Рентабелдүү эмес мамлекеттик ишканаларды приватташтырууга, бизнес сферасындагы ар кандай чектөөлөрдү алып салууга, жаңы техника менен технологияны кийирүүгө, базалык тармактарды

реконструкциялоого, капиталды борборлоштурууга, үнөмдүү күчөтүүгө, бюрократтык аппаратты кыскартууга жана өндүрүш менен башкарууну уюштурууну өркүндөтүүгө багытталган консерваторлордун саясаты. Батыштын бир катар өлкөлөрүндө олуттуу жыйынтыктарды берди. Алсак, Тэтчер М. баш болгон Улуу Британиянын Консервативдик Партиясы бийликте турган он жылдын (1979–1989) ичинде өлкөнү кризистен чыгарууга, өнөр жай өндүрүшүнүн, калктын кирешесинин олуттуу өсүшүнө, *инфляциянын* азайышына жетишти. *Тышкы саясатта* К. көп-чүлүк учурда күч колдонуу, жаңы согуштук программаларды жайылтууну, ядролук куралдарды модернизациялоону, талаш проблемаларды чечүүдө бөлүнүүчүлүк ыкмаларды пайдаланууну колдойт.

КОНСЕРВАТИВДИК ПАРТИЯЛАР тарыхта К. п. мамлекеттик жана коомдук турмуштун формаларын биринчи кезекте *улут*, дин, үй-бүлө, менчик, никеде чагылдырган анын моралдык — укуктук негиздерин сактоого жана колдоого багыт алган саясий *идеологияга* негизделет. Биринчи жолу «консерватизм» терминин француз жазуучусу Ф. Р. Шатобриан Улуу Француз революциясына (1789–1793) катышкан белгилүү саясий топтордун идеологиясына мүнөздөмө берүүдө колдонгон. Консерватизм туура келген уюмдардын негизи катары *либерализмге* жана социализмге каршы күрөштө туулган. Биринчисин ал адаттагы тартиптерди сыңдоону алып жүргөн рационалисттик пафосунун бардыгынан улам жаратпаса, экинчисин — социализмге жана анын саясий уюмдарга таандык революциячыл умтулууларынан улам кабыл алган эмес. Саясий консерватизм — реакция эмес; анда реакциячыл идеологиянын элементтери бар. Бирок ага азыркы К. п-дын саясатында «консервативдик революцияга» айлануучу реформисттик потенциал көбүрөөк таандык: келечекте сактап калууга татыктуу болгон өткөндүн бөлүгүн калыбына келтирүү. Ушунун негизинде азыркы К. п. кабыл алган неоконсерватизм идеологиясы келип чыккан. Коомдун жана инсандын негизги органикалык баалуулуктарын сактоого багыт алган К. п. (мисалы, Улуу Британиянын Консервативдик партиясы) коомдун түрдүү катмарларында кеңири социалдык базасына ээ. Ал адамдардын жашоо жол-жобосунун жана ой-жүгүртүүлөрүнүн туруктуулугуна умтулуусу жана объективдүү өзгөрүүлөрдүн социалдык-маданий жана моралдык-этикалык натыйжаларын кабыл албоосу менен шартталган. «Калкты башкаруу — бул профессионалдык топтордун иши болуш керек» — деген терең ишенүүсү К. п-га туруктуулукту берет. Неоконсерватизм идеологиясын өздөштүргөн бүгүнкү күндөгү К. п-дын либералдык жана неолибералдык партияларга, алардын саясий жана идеологиялык көрсөт-мөлөрү менен жакындоо байкалууда. Либералдык рыноктук принциптер кабыл алынып, тартипти жана мыйзамдуулукту кармоонун каражаты катары *этатизмдин* жогорулашы байкалат. Өкүм сүрүп жаткан дүйнөлүк тартиптин этикалык аспектинде, мектеп, чиркөө, үй-бүлө сыяктуу социалдык институттардын бекемделишине, *инсан* жана *мамлекеттин* ортосундагы байланыштыруучу тизмек жана *авантюризм* жана адам укуктарын басып алууга тоскоолдук катары турмуштун ассоциациялык формаларына чоң басым жасалат.

КОНСТИТУЦИЯ (лат. constitutio — түзүлүш) — мамлекеттин негизги *мыйзамы*; өлкөнүн коомдук, экономикалык түзүлүшүнүн негиздерин, башкаруусун, *мамлекеттик* түзүлүштүн формасын, адамдын мамлекеттеги укуктук абалын, *бийлик*, башкаруу органдарын түзүү тартибин, сот адилеттигин, шайлоо системасын уюштурууну жана алардын негизги принциптерин бекемдейт. К. мамлекеттеги башка нормативдик актыларга караганда жогорку укуктук күчкө ээ, б. а. алар К-га ылайык келиши зарыл. Укуктук акт катары К. алгач АКШда 1787-ж. кабыл алынган. Феодалдык коомдук мамилелерди жеңип чыгууга багытталган буржуазиялык революциялар ошол кездеги коомдук, саясий жана экономикалык кырдаалдын мүдөөсүнө жооп берген демократтык талаптар, ураандар менен өтүп, алар революция жеңгенден кийин түзүлгөн мамлекеттердин К-н бекемдеген. Азыркы кездеги демократтык өлкөлөрдүн К. граждандардын демократтык укуктары жана эркиндиктери (жалпыга тең шайлоо укугу, саясий партияларды түзүүгө, иш таштоого укуктуулук ж. б.) жарыяланган. К-нын формасы боюнча: белгилүү бир схемага жараша түзүлгөн бирдиктүү документ түрүндө, же ар түрдүү мыйзамдардын, адаттардын жыйындысы катары (Улуу Британия, Жаңы Зеландия) болушу мүмкүн. Бардык демократтык мамлекеттердин К. системалаштырылган бирдиктүү акт болуп саналат жана эреже катары атайын түзүлүүчү Конституциялык комиссиялар тарабынан иштелип чыгып, бүткүл элдик талкууга коюлат. Кара: *Кыргыз Республикасынын Конституциясы*. Б., 2003.

КОНСТРУКТИВДҮҮЛҮК — (лат. construere — түзүлүш) — саясий теория, *саясий процесс*, программаларга коюлган суроо-талап. К. *саясаттын*, *бийликтин*, *саясий концепциялардын*, *идеологиялардын* эффективдүүлүгүн мүнөздөйт. К. саясий *кризис*, *реформа*, согуш учурларында абдан зарыл.

КОНФЕССИОНАЛДЫК ПАРТИЯЛАР — католицизм, протестантизм жана ислам конфессийлеринин идеологияларынын базасында түзүлгөн жана аракет кылган *партиялар*. Бул саясий уюмдар өздөрүнүн теорияларын адам, анын дүйнөдөгү ээлеген орду жөнүндөгү диндик түшүнүктөрдүн негизинде, азыркы мезгилдеги социологиялык жана социалдык-экономикалык *идеяларды* пайдалануу менен иштеп чыгышат. К. п-дын катарына — христиан-демократтык партиясы (Италия), Христиандык-демократтык союз (1950-ж.) жана Христиандык социалдык союз (1945 ж.), (Германия) ж. б. кирет.

КОНФОРМИЗМ — (лат. conformism — окшош, бирдей) — негизги *идеяларга*, көз караштарга, пикирлерге өз ичинен каршы болсо да кошулуу, ыңгайлашуу. Конформисттик жүрүм-турум алып келген *инсан* үчүнбү же саясий *лидерлер*, социалдык топтор жана коомдук таптар үчүнбү, саясаттагы К. объективдүү негизин түзөт. Эгерде, жок эле дегенде, убактылуу пайда берсе, жагымсыз иштен жана *конфликттен* арылта турган болсо, эч бир принциптерге карабай К-ге аракет кылуу, ага даяр туруу К-дин кеңири таралышынын башкы себеби болуп эсептелет. Принципиалдуу планда алып караганда К. албетте терс көрүнүш. Башкаруучу *элитанын* дайыма *бийликте* турушуна жана гүлдөшүнө карата өлкөдөгү коомдук өнүгүүнү багыттоо, коомдун жашоосун элитага пайдалуу жагдайга мажбурлоого аракеттер — коомдук прогресс жолундагы олуттуу тоскоолдуктар болуп эсептелет. Саясаттагы К. менен күрөшүү бийликтин ишмердүүлүгүнүн үстүнөн элдин көзөмөлүн камсыз кылуу, *популизмди* ашкерелөө, коомдун өнүгүшүндө өткөн менен жаңы өзгөрүүлөрдө ийкемдүү айкалыштыруу жолу менен жүргөн абзел.

КОНФУЦИЙ (Кун-цзы, б. з. ч. 551–479 ж.) – байыркы кытай ойчулу, *Конфуций окуусунун* негиздөөчүсү. Байыркы Кытай тарыхынын Чжанго доору (б. з. ч. V–III к.) кытай философиясынын өнүгүшүнүн «алтын доору» катары эсептелинет. Бул доордо сөздүн толук маанисинде алганда философиялык окуу калыптанган. Ал окуунун эң маанилүүлөрү – *Конфуций окуусу*, *даосизм*, *моизм*, *легизм* ж. б. Конфуций окуусу б. з. ч. VI–V к. пайда болуп, анын негиздөөчүсү катары К. эсептелет. К-дин балалыгы өзүнүн айтымына караганда кедейчилик менен өткөн, койчу, кароолчу болуп иштүүгө туура келген. Жашы он бешке келгенде окууга кызыгып, отузунда – өз алдынчалыкка ээ болуп, кыркында – ишенбөөчүлүк жана шектенүүчүлүктөн бошонуп, элүүсүндө – асмандын эркин туюп, жашы алтымышка барганда – чындыкты жалгандан айрып билгенди үйрөнгөн. Анын көптөгөн окуучуларынын жыйырма экисинин ысымы сакталып калган. К-дин негизги көз карашы «Лун-юй» («Аңгемелешүүлөр жана ой жүгүртүүлөр») китебинде берилген. К. өз окуусун аңгемелешүү, диалог формасында түзгөн. Кытайдагы сабаттуулук жана окумуштуулук түшүнүктөрү К-дин ысымы менен дайыма байланышта болуп келген. Кытайдын тарыхында алгачкы жолу К. өзүнүн жеке мектебин ачкан. К-дин мектебинде ыймандуулук жана башкаруу маселелерин камтыган практикалык философияга көп көңүл бурулган. К. башкы көңүлүн турмуш маселелерине эмес, адамдын Өзүнө жана адам коомуна бурган. К. жана анын окуучулары «Өзгөрүүлөр китеби», «Ырлар китеби», «Уламалар китеби» ж. б. бир катар ыйман адабияттарын түзүшкөн. К. Лун-Юй («Аңгемелешүүлөр жана сүйлөшүүлөр») чыгармасы XX к. чейин кытай мектептериндеги баштапкы билим берүүнүн негизин түзүп, окуучулар аны жатка билүү-гө тийиш болгон. Мамлекеттик деңгээлде К-ге сыйынуу б. з. ч. 53-ж. баштап дээрлик 1926-ж. жашап келген.

КОНФУЦИЙ ОКУУСУ – Кытайдагы этикалык – саясий окуу. Байыркы Кытайда Чжанго доорунда *Конфуций* тарабынан негизделген. К. о. жөнүндөгү негизги булак – бул Конфуций жазма салты, биринчи кезекте «Төрт китеп», эсептелет. 1. Дюнэ – кызматкердер үчүн көрсөтмө, Конфуцийдин окуучусу Цзен Цзи тарабынан жазылган. 2. Чжун-юн (алтын ортолук). «Ортолук жана туруктуулук», Конфуцийдин небереси Цзы Сы жазган. 3. Лун-Юй (Аңгемелешүүлөр жана ой-жүгүртүүлөр), Конфуцийдин өзү жана анын философ-окуучулары тарабынан жазылган. 4. Мэн-Цзы, Конфуцийден жүз жылдан кийин анын жолун жолдоочу Мэн-Цзы тарабынан жазылган. Бул китептердин ичинен эң башкысы «Лун-юй». Ал Цин империясы мезгилинде өрттөлүп, кийин үч вариантта кайра калыбына келтирилген. Азыр кабыл алынган тексти 20 главадан турат. К. о-на ылайык коомдун структурасы, дүйнөнүн түзүлүшү сыяктуу эле, түбөлүктөө жана өзгөрүлбөйт, Ааламдын эркине ылайык алардын ар биринин өзүнүн ээлеген орду бар. Адамдардын бөлүнүшү: ыймандуулукка жөндөмү бар «башкаруучулар» – «чондор» жана «баш ийүүчүлөр» – «төмөнкүлөр», кара-таман эл, жаратылышынан ыймансыздар, «чондорду» багыш жана тейлөө үчүн кара жумушту аткаруучулар болуп бөлүнүшү – бул Асмандын эрки. К. о-нун өзүнө «Башкаруучу – башкаруучу, атасы – ата, баласы – бала болууга тийиш». Ата-энеге баш ийүү улуу бир туугандарды урматтоо – бул адамкерчиликтин гана негизи эмес, бул социалдык баш ийүүчүлүктөн да негизи. Ата-энесин, агаларын урматтаган адам эч качан «чондорго» каршы сөз айтпайт. Баладай болуп баш ий, агаларың менен ынтымакта бол – мына ушунун өзү башкаруу болуп эсептелет. Конфуций жазма укукту кийирүүгө каршы болуп, башкаруунун байыркы салттарын жана ыкмаларын кайра жаратууга чакырган. К. о-да диндик-философиялык маселелерин Мэн Цзы (б. з. ч. 372–289 ж.) иштеп чыккан. Анын көз караштары «Мэн Цзы» китебинде берилген. Ага ылайык адамдын тагдыры объективдүү зарылчылык катары адамдын өзүнүн көз каранды эмес. Адамдын жашоосу, жашоо күчү эркек баш ийдирилүүгө тийиш. «Эрк – башкы нерсе». Мэн Цзы мындай деп түшүндүргөн: «Эгер сөздөр бир жактуу болсо, анда акылдын кирдегени. Эгер сөздөр жагымсыз болсо – анда акылдын аңга түшкөнү. Сөздөрдүн калптыгы – бул акылдын өз принциптеринен тайышы. Учкайлантып айтылган сөздөр – акылдын арыганын билдирет. Акылдуу болуп төрүлөш – бул башкарууга зыян келтирүү». Мэн Цзы Асмандын Каары-Гэмин (Асмандын Эркинин өзгөрүшү) концепциясын иштеп чыккан. Буга ылайык күч колдонуу менен алмаштырылган бийлик – бул жогоргон ылдый түшүрүлгөн жаза. «Асманда эки көн болгонго сыяктуу эле, элде да эки башкаруучу болушу мүмкүн эмес». Мэн Цзы окуусуна ылайык жердеги социалдык тенсиздик, мураска өтүүчү саясий *бийлик* ж. б. Асмандын эрки менен болот. Жыйынтыктап айтканда К. о. – социалдык жана экономикалык жактан азыраак камсыз болгон, төмөн жакта тургандарга карата «чондордун» аталык камкордугу катары, саясий илимге *патернализмди* түшүндүрөт.

КОНЬЮКТУРА, саясий – (лат. conjungere – байланыштырган, бириктирген) – жалпы маанисинде «К». термини шарттардын жана аларды түзгөн аракеттердин жыйындысын, бардыгын камтыган буюмдардын өз ара байланышы жана кайсы – бир тармактагы алар менен болгон операцияларды билдирет. XIX к. ортосунда Ф. Лассал жазган: «Бул коомдук өз ара карым-катнаштарды байланыштырган тасма, белгилөө жана белгисиз шарттарды өз ара байланыштырган чынжыр». К. феноменин изилдөөчүлөрдүн бардыгы болгон байланыштарды жана таасирлерди алдын-ала айтууга, эсептөөгө болбостугун көрсөтөт. Ошол эле учурда белгилөө максаттарды ишке ашырууга багыт алуу зарылчылыгын белгилешет. Ошону менен К. түшүнүгү болгон шарттар жана факторлорду гана эмес, аларды кайра түзүү боюнча, белгилүү тобокелге салуу элементтери бар кыймылдарды да эсепке алуу зарылдыгын көрсөтүүнү камтыйт. К. термини астрологияда пайда болгон. XVII к. тартып коммерциялык ишмердүүлүктүн практикасында («жагымдуу» жана «оңтойсуз» К.) XVIII к. тартып айрым социалдык-тарыхый шарттарда кайра өндүрүп чыгуу процессин жана анын коомго тийгизген таасирин көрсөтүү үчүн экономикалык теорияда пайдалана башталат. Андан ары саясий-экономианын, *саясат таануунун* жана социологиянын дисциплина аралык проблемаларын иштеп чыгарышкан окумуштуулардын (Т. Веблен, В. Зомбарт ж. б.) эмгектеринен улам К. термини саясаттын теориясына жайгаша баштады. Ал түрдүү типтеги саясий жана социалдык күчтөрдүн бирге өкүм сүрүү моменттерин жана анын өзгөрүү тенденциясын билдире баштады. Бирок саясий К. экономикалык К-га активдүү таасир көрсөткөн факторлордун табигый, экологиялык, улуттук менен катар түшүндүрүү үстөмдүк кылды. Бул учурда саясий К. – маанилүү даражада метафоралык чагылдыруу. К-нын эсеби – башкы чечимдерди кабыл алуунун *саясий стратегиясын* иштеп чыгуунун милдеттүү элементин кадимки саясий сөздүктө эскини – кулатуу аркылуу өзгөртүү учуру (ар дайым эле жакшы жакка эмес). Ал эми конъюнтурщик

(конъюнтурачы)– жалаң гана өзүнүн максаттары үчүн жагымдуу кырдаалды, шартты колдонууга, жаңычылыкка активдүү багытталган адам жана саясатчы.

КООПЕРАТИВДИК КЫЙМЫЛ – (лат. cooperatio – кызматташтык) адамдардын тобу жалпы чарбага (кооперация) бириктирүү жолу менен, экономикалык турмушту уюштуруунун капитализмге альтернативдүү ыкмасын түзүү үчүн кыймыл. Артелдик типтеги биринчи кооперативдик ассоциациялар алгач XVIII к. аягында Англияда, өнөр жай революциясынын кесепетинен коргоо каражаты катары ун чыгаруу жана нан жасоо өндүрүшүнүн жумушчуларынын арасында пайда болгон. Ийгиликтүү ишмердүүлүгүнө карабай, бул мезгилдин кооперативдери коомдук аң-сезимге маанилүү таасир тийгизе албады. Азыркы типтеги К. к-дар XIX к. 20-жылдары Англияда пайда болгон. Роберт Оуэн анын идеялык шыктандыруучусу жана теоретиги болуп калды. Жакырчылыктын себебин жана аны чектөөнүн каражатын изилдеп жатып, Оуэн өкүм сүргөн түзүлүштүн тынч, ыктыярдуу кайра курулуусунун жана бардык катмарлардын бошонуусунун мүмкүндүгү жөнүндөгү ойго келген. Ал жеке менчикти жектеп, товар алмашуу менен байланышкан жана жалпы жыргалчылыкка кызмат кылган децентралдаштырылган өндүрүш коомчулугу жөнүндөгү идеясын өнүктүргөн. Оуэндин идеялары токуучулардын группасы «Рочдейлдик пионерлердин» ишмердүүлүгүндө өнүккөн. Алар 1844-ж. жетекчиси жана руханий устаты Чарлз Говартс (1814–1868) тарабынан формага келтирилген принциптерде керектөөчүлөрдүн кооперативине биригишкен. Принципти: товарлар дүң эмес, рыноктук баа боюнча сатылган; кирешенин бөлүгү пайщиктердин ортосунда тең бөлүштүрүлгөн; ал эми башка бөлүгү жолдошчулуктун социалдык фондун түзүүгө сарпталган. К. к-дын Европада өнүгүшү эки жол менен жүргөн; өндүрүштүк жана керектөөчүлүк кооперациялары. Керектөөчүлүк кооперациясынын ийгилиги ачыктан ачык көрүнүп турган учурда, өндүрүш кооперациясы эзүүнүн идеологдорунун үмүтүн актаган жок. Айыл чарбалык коммуналар – өндүрүш кооперациясынын бүткөн формасы – же узакка созулган эмес, же экономикалык эффективдүү болгон эмес. Бул айрыкча күч колдонулуп уюштурулган коммуналар үчүн мүнөздүү. Ар бир айрым чарба белгилүү өлчөмгө жетээри менен кооперативдик идеологиянын негизи теңчилик – өндүрүштүн андан аркы өнүгүүсүн кармап жаткан факторго айланган. Кооперативдик социализмдин теоретиги Э. Бернштейн өндүрүштүк кооперативдерди чарба жүргүзүүнүн капиталисттикке чейинки жөнөкөй формаларына кайрылуу катары караган. Британ тарыхчылары С. жана Б. Веббдер өндүрүштүк кооперациянын жактоочуларынан болбосо да, келечектеги коомдон ага орун беришкен. Алардын ою боюнча өндүрүштөгү бирдиктүү эмгек адамдардын белгилүү тиби үчүн кызыктыруучу болуп эсептелинет. XX к. башында кооперативдик социализмдин концепцияларынын түрдүү модификациясын иштеп чыгышкан: Францияда – Ш. Жид, Э. де Буан, А. Доде Бансел, Е. Пуассен, Б. Лаверн, Ирландияда – Г. Рассел, АКШда – Дж. Уорбас, Германияда – Райфатзен, Гааз, Россияда – А. Чайнов, М. Туманов-Барановский, М. Лозовский, В. Гиотомианц. Социалисттик ойдун айрым багыты катары К. к-дын теориясы кооперацияны экономикалык эффективдүү өндүрүштөн капиталисттик формасы менен бөлүштүрүүнүн өркүндөлбөгөндүгүнүн ортосундагы карама-каршылыкты четтетүүнүн каражаты катары карайт. К. к. Европада айрыкча *бийликте узак убакыт социал-демократтар* турган мамлекеттерде – Швеция, Австрия, Финляндия, Дания, Норвегияда таркаган. Кооперациянын өнүгүүсү социал-демократтык партиялар тарабынан реформалоонун жана таптык *конфликттерди* чечүүнүн стратегиялык жана эффективдүү ыкмасынын бири катары каралат. Италия, Голландия, Канадада да кооперативдик чарбалар аз эмес. Бир катар өлкөлөрдө кооперативдик партиялар аракеттенүүдө. 1895-ж. эл аралык кооперативдик альянс түзүлгөн жана ал дүйнөнүн 72 өлкөсүнө 500 млн. адамды бириктирет (1986-ж.). Ошого карабай Батышта К. к. кризиске учураган. Алсыз коомдук топторду социалдык коргоонун формасы катары түзүлгөн кооперативдер Батышта өз маанисин жоготууда. Азыр ал топтор жашоо деңгээлинин жалпы жогорулашынан улам, мурдагыдай күчсүз эмес. Россияда жана КМШ өлкөлөрүндө иш башка. Бүгүнкү күндөгү кооперативдердин негизги проблемаларынын бири – кооперативдик идеалдар жана иштин коммерциялык жагынын ортосундагы тең салмактуулукту сактап калуу. Кооперативдик принциптер коммерциялык ишканалардын башкы максаттарына – капиталды тартуу жана киреше алууга дал келбейт. Кооперативдердин көпчүлүгү майда жана орто ишканалар. Аларга экономикалык проблемаларды чечүүгө тажрыйба жана капитал жетишсиз. Кыйынчылыктарга өндүрүштүк гана эмес, керектөөчүлүк кооперативдери да дуушар болууда. СССР кулагандан кийин пайда болгон суверендүү жана көз карандысыз мамлекеттердин ортосундагы мурдагы экономикалык тыгыз байланыштын үзүлүшү алардын ар бириндеги К. к-дын өнүгүшүнө олуттуу кыйынчылыктарды пайда кылды.

КОРРУПЦИЯ – саясат *сферасында* кызмат адамы тарабынан бийликтин мүмкүнчүлүгүн өз кызыкчылыгына пайдалануучу, кылмыштуу ишмердүүлүк. К-га мүнөздүү белгилер чиновниктерди, коомдук ишмерлерди «сатып алуу». Протекционизм – жумушка туугандык, жердешчилик белги боюнча кабыл алуу. *Бюрократия* өзгөчө катмарга айланган шартта К. гүлдөйт. К. СССРде партиялык жана мамлекеттик бюрократтык структура ажырап жаткан учурда кеңири таралган коомдук нраванын көрүнүшү эле. Экономикалык-социалдык теңсиздиктин күчөөсүнүн булагы болуп саналат. К. менен мафиянын биригип кетүүсү демократтык процесстерге коркунуч туудурат. Экономикалык турмушту либералдаштыруу рынок экономикасына карата кыймыл, өнөр жай ишканаларын, айыл чарба жана тейлөө объектилерин ж. б. менчиктештирүү процессинин күч алышы, жеке ишкердик, мыйзамдардын толук эместиги, тууганчылык, жердешчилик ж. б. Кыргыз Республикасында К-нын өнүгүшү үчүн жаңы шарттарды түздү. Өт-көөл этаптагы пайдаланган жабык жана ачык «шылуун» жегичтердин экономикалык жана финансылык мүмкүнчүлүктөрүнүн өсүшү *мамлекеттик бийлик* кызматкерлерин сатып алуу масштабын кеңейтти. Ар кандай деңгээлдеги бийлик кызматкерлери менен мафиялык элементтердин биригүүсү байкалууда, алар экономикалык жана *саясий чечимдердин* кабыл алынышына таасир этүүгө, керек болсо, *бийликти* колго алууга аракет кылып жатышат. Бул тенденциялар өлкөлөрдөгү социалдык-саясий абалды оордотуп, *кыргыз* коомун демократташтыруу процессине коркунуч келтирүүдө. Биздин чакан өлкөбүз үчүн бул оор илдет чоң жоготууларга жана көптөгөн кыйынчылыктарга алып келиши мүмкүн. Мына ушундай шарттарда бийликти бюрократташтыруудан арылтуу боюнча, мамлекеттик чиновниктердин бийликте дайыма отурукташып

алуусуна каршы, *аткаруучу бийликтин мыйзам чыгаруучу бийликтен* ажырап калуусуна жол бербөө, өкүлчүлүк, аткаруу жана укук коргоо органдарынын үстүнөн көзөмөлдөөнүн начардыгына жана башкаруу аппараты менен никелер структурасынын биригип кетишине жол бербөө боюнча иш чаралардын кенири комплекси зарыл.

КОЭВОЛЮЦИЯ (со – сөздүн алдына келүүчү (Аффикс) кошумча мүчө, көпчүлүк тилдерде чогуу, макулдашылган дегенди түшүндүрөт, лат. evolutio- ачуу, жайылтуу, таратуу, өркүндөтүү) өнүгүп келе жаткан, максаттуу системаны түзгөн элементтердин макулдашылган түрдө өзгөртүүлөрүнүн механизмдерин көрсөтүү үчүн азыркы илимде колдонулган термин (мамлекет менен коомдун коэволюциясы).

КӨЛӨКӨ КАБИНЕТ – Парламенттик системанын шартында, башкаруучу *партияга* карата *оппозицияда* турган партиянын мүчөлөрүнүн ичинен дайындалган министрлер Кабинети. Эгер *Парламент* тарабынан дайындалган официалдуу орган *аткаруучу бийлик* – министрлер Кабинети – башкаруучу партиянын лидери аркылуу түзүлсө, анда структурасы боюнча ушул официалдуу органга окшош, бирок официалдуу эмес *өкмөт* – К. к. оппозициядагы партиянын лидери тарабынан түзүлөт. Официалдуу кабинет менен К. к-тин ишмердүүлүктөрүнүн ортосундагы негизги айырмачылыктар төмөнкүчө: официалдуу кабинет башкаруучу партия иштеп чыккан *саясатты* турмушка ашыруунун үстүндө конкреттүү ишмердүүлүктү жүргүзөт, ал эми К. к-тин максаты – парламенттеги дебаттардын жүрүшүндө башкаруучу, официалдуу кабинеттин ишмердүүлүгүн сыноодо, башкаруучу партиянын саясатынын туура эмес экендигин көрсөтүү болуп эсептелет. Ушундан удам башкаруучу кабинеттин символун – «иш», ал эми К. к-тин символу – «сөз» деп эсептесе болот. К. к-тин министрлери официалдуу саясаттан айырмаланып турган өздөрүнүн саясатын иштеп чыгышат, саясий күрөштүн тажрыйбасына ээ болушат, көлөкө министрлердин кызматында өздөрүн көрсөтүшөт. Кийинки шайлоолордо *бийликке* келгенде оппозициялык партиянын сыноодон өткөн аткаруу бийлигинин структурасы болот. Мисалы, Улуу Британиянын мурунку премьер-министри М. Тетчер өзүнүн саясий *лидерлик* карьерасын 60-ж. аягында консерваторлор партиясы оппозицияда жүргөн мезгилде К. к-тин мүчөсү катары баштап, андан кийин официалдуу кабинетте билим берүү жана илим министри жана оппозициядагы партиянын лидери, 1979–90-ж. башкаруучу кабинеттин премьер-министри болуп иштеген. Британ парламентинде «Суроолордун сааты» деген иш чара бар, ал учурда өкмөттүн мүчөлөрү К. к-тин мүчөлөрүнүн катышуусу астында оппозициянын суроолоруна жооп беришет.

КӨП ПАРТИЯЛУУЛук – коомдо бир нече саясий *партиялардын* болушу жана аракет кылышы; коомдун саясий *системасынын* белгилеринин бири. К. п-тун объективдүү негизин төмөнкүлөр түзөт: а) коомдогу социалдык бөлүнүүчүлүк, таптардын, *укуктардын*, диндик бирикмелердин ж. б. өзгөчө кызыкчылыктары бар социалдык жалпылыктардын болушу; б) ар бир социалдык топ, катмар, бирикмелер үчүн жалпы *социалдык-саясий кызыкчылыктардын* болушу, в) үстөмдүк кылуучу таптагы ж. б. социалдык топторду *парламент* жана жергиликтүү *бийлик* үчүн, шайланма кызматтар үчүн пайдалануу, *мамлекеттик* заказдар жана программалар үчүн күрөшүү ишмердүүлүгүнүн болушу. Коомдун социалдык структурасы канчалык татаал болсо көптөгөн саясий партиялардын пайда болушуна жана иштешине ошончолук көп негиз болот. Азыркы учурда көптөгөн мамлекеттерде бир эле мезгилде ондогон жана жүздөгөн саясий партиялар жашайт. Алардын ичинен мамлекеттик иштерди башкарууга, адатта, бир нече партия гана катышат. К. п. коомдун саясий системасынын демократтуулугунун шарты. Бирок бардык эле көп партиялуу система *демократиялуу* боло бербейт. Демократтык процесстин өнүгүшүнүн зарыл жана аныктоочу шарты: саясий партиялардын калктын кенири массасы менен жана алардын өкүлчүлүк органдары менен тыгыз байланышы; партиялар тарабынан эл массасынын кызыкчылыктарын туура чагылдырылышы, партиялар эл менен өкмөттүн ортосундагы чыныгы данакер болуусу; Италиялык саясат таануучу Сарторинин пикири боюнча, бир өлкөдө бештен ашык саясий партиянын болушу максатка ылайык келбейт.

КРИЗИС, с а я с и й к р и з и с – саясий *институттардын* ишмер-дүүлүгүнүн туруксуздугу, шайкеш келбестиги, экономиканык процесстерди башкаруу мүмкүнчүлүгүнүн төмөндөшү, массанын сыноодо активдүүлүгүнүн күчөшү менен мүнөз-дөлгөн коомдун саясий *системасынын*, биринчи кезекте анын мамлекеттик – бийлик структурасынын өнүгүшүнүн жана жашоосунун өзгөчө абалы. Саясий К. өзүнүн калыптанышында бир нече этаптарды басып өтөт: коомдун же анын саясий системасынын кризис болоор алдындагы абалы, б. а. *конфликттик* кырдаалдын өнүгүшүнүн *компромисс* жолу менен чечүүгө мүмкүн болбой калган деңгээлге чейин жетиши; кризистин пайда болушу, коомдун алдында турган проблемаларды *өкмөт* саясий методдор менен чече албай калгандыгын түшүндүрөт; кризистин өнүгүшү жана курчушу, саясий структуралардын кулашын өзүнө камтып, *бийликтин* жоюлушуна алып келет. К-тин курчушу анын чечилишинин башталышы да же саясий катастрофанын башталышы да болуусу мүмкүн. Саясий К. – коомдун тагдырындагы кыйын кезең, кайгылуу учур. Эгерде аны ийгиликтүү чечсе, анда ал коомдун жана анын саясий системасынын өнүгүшүндөгү жаңы этаптын башталышы болот. Социалдык системанын карама-каршылыктарынын жана ага байланышкан кризистердин үч тиби бар: функционалдык, структуралык жана системалык. Биринчи тиби коомдун жана анын саясий системасынын ишмердүүлүк механизмдеринин бузулушу, мамлекеттик бийлик *институттарынын* иш формаларынын жана методдорунун турмуштун өзгөргөн социалдык-экономикалык шарттарда дал келбей калуусу менен түшүндүрүлөт. Бул кризистен чыгууга тийиштүү *реформа* жүргүзүү жетиштүү болот да, мамлекеттик түзүлүштүн формасын өзгөртүү зарылчылыгы талап кылынбайт. *Саясаттагы* структуралык К. башкаруучулар коомдогу кыйынчылыктарды, анын оор проблемаларын чечүү жөндөмдүүлүгүн жоготту – дегенди билдирет. Объективдүү жактан алып караганда коом өзүнүн өнүгүшүндө бир баскычтын чегиндеги мүмкүнчүлүктөрүн бүтүрдү жана сапаттык жаңы баскычка өтүү шарттары жетилди да, кийинчерээк башка сфераларда структуралык реформаларды жүргүзүү зарыл. XIX к. акыркы чейрегинен баштап капитализмдин эволюциясы мына ушундай жол менен жүргөн. К-тин үчүнчү тиби, системалык карама-каршылыктар – коомдук негизги элементтери (базис, экономика, социалдык сфера, саясат, укук) жашап турган социалдык-экономикалык түзүлүштүн чегинде чечүүгө мүмкүн болбогондой өз ара дал келбөөчүлүккө, карама-каршылыкка келди дегенди түшүндүрөт. Булар социалдык революциянын жүрүшүндө гана чечилиши мүмкүн.

Саясаттагы системалык К. – бул мамлекеттик бийлик структурасынын узакка созулган, жабык же ачык шал болуусу, башкаруучу тарабынан коомдук өнүгүүнүн стратегиялык демилгесин толугу менен жоготушу. К-ти чечүүнүн субъектилери катары жаңы таптар ж. б. социалдык катмарлар чыгышат. Саясий К. улам келип чыккан карама-каршылыктардын жогоруда көрсөтүлгөн үч тибинин чыгуу, көрүнүү формалары өтө ар түрдүү. Көпчүлүк учурда – өзгөрүп кеткен экономикалык жана социалдык сферага дал келбей же артта калган саясатты (биринчи кезекте мамлекеттин *ишмердүүлүгүн*) коргоо формасы. Сейрек учурда – саясий-укруктук надстройканын социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлинен озуп кетиши. Мындай озуп кетүү өнүгүүнүн экинчи эшалонундагы өлкөлөргө мүнөздүү. Бул өлкөлөрдө өз мүмкүнчүлүгүн бүтүрө элек чарба жүргүзүүнүн формаларын жыйыштырып, аларды жоюп, чындыктан алыс, ашыкча максаттарды коюп, өнүккөн өлкөлөрдө «кууп жетүү жана ашып кетүү» сыяктуу ишке ашпаган ураандарды көтөрүшкөн. К. пайда болуп келе жаткан шарттарда, анын алгачкы симптомдору көрүнө баштаганда төмөнкүлөрдү ишке ашыруу маанилүү: **биринчиден** – карама-каршылыктардын курчушун танбоо, аларды чечүүнү чойбоо, алардын өнүгүшүн жымсалдабоо; **экинчиден** – бул карама-каршылыктардын мүнөзүн туура аныктоо; **үчүнчүдөн** – аларга дал келген реформанын тибин туура тандоо. Бул маселелерди чечүүдө келтирилген каталыктар коомдун өнүгүшүндөгү олуттуу бузулууларга, оор зыяндуулукка, кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Коомдук саясий системанын чегиндеги ички саясий кризистерге төмөнкүлөр тиешелүү: 1) мамлекеттин Негизги мыйзамын факт жүзүндө токтошуна байланышкан конституциялык К.; 2) өкмөттүн *авторитетинин* жоголушунан, өк-мөттүн көрсөтмөлөрүн аткаруучу органдар тарабынан аткарылбай калышынан көрүнгөн өкмөттүк К.; 3) тигил же бул саясий *партиянын* (барыдан мурда башкаруучу партиянын) бөлүнүшүнүн жана программалык документтерде көрсөтүлгөн функцияларды аткарбай калышынан улам пайда болгон ички партиялык К. Булардан тышкары ар түрлүү мамлекеттер аралык, регионалдык жана эл аралык конфликттер менен шартталган тышкы саясий кризистер да болот.

КУЛ – кожоюндун жеке менчигине айланган, бардык укугунан ажыраган адам. К. ээлеринин буюму катары эсептелген. К-дун ээси аны сатып жиберүүгө, өлтүрүп салууга укуктуу болгон. Кыргыздардын арасындагы К-дар негизинен ата-бабасынан бери кул-күң болуп келгендерден, *бай-манаптын* кызматындагы күндүн балдарынан, калыңга келгендерден, жоодон туткунга түшкөндөрдүн, ата-тегин билбеген тексиздерден, сатып алгандардан турган.

КУН – бирөө колдуу болуп өлгөн адам үчүн алына турган айып. Алгачкы жамааттык түзүлүштөн Совет бийлигине чейин мерт тапкан адамдын тарапкерлерине өлтүргөн адамдын уруусу К. төлүп келишкен. К. алуу уруунун парзы катары адатка айланган. Феодалдык коомдук өнүгүү улам илгерилеген сайын К. алуунун түрү өзгөрүп, маркумдун кунуна туткун алып, кул-күңгө айландыруу, «тогуздап» берүү сыяктуу жолдор орун алган. К. алуунун таптык тамыры Кыргызстанда Совет бийлиги орногондон кийин жоюлган.

«КУРАН» – мусулмандар ыйык туткан китеп. «К». жүз он төрт сүрөөгө бөлүнөт (айрым учурда халиф Алини пайгамбар катары көрсөтүү үчүн жүз он бешинчи сүрөөнү кошуп жүрү-шөт). Бет ачар сүрөөнү («Фатиха») айтпаганда сүрөөлөр көлөмү чоң сүрөөдөн баштап, кыска сүрөөлөргө өтүү тартибине жайгаштырылган. Экинчи сүрөө «Уй сүрөөсү» («Суа албакара») аталып, 286 аяттан турат. 103, 108, 110-сүрөөлөрдө үч гана аят бар. Ар бир «аят» сүйлөм же бүтпөгөн сүйлөм түрүндө жазылган. Жалпысынан «Кда» 77934 сөз бар. Мухаммед пайгамбар «К-дын» алгачкы ыйык сөздөрдүн рамазан айында «жогортодон» алган делет. Сүрөөлөрдө пайгамбар Меккеде жана Мединеде түзгөндөктөн ар бир сүрөө «Мекелик» же «Мединачылык» деп белгиленип жүрөт. «К». Мухаммеддин тирүү кезинде оозеки түрдө гана айтылып келген. Халиф Абу Бекрдин тушунда Зайд ибн Сабит деген адам алгачкы ирет «К». жыйнап, айрым оозеки сүрөөлөрдү жазып калтырган. Үчүнчү халиф Осмондун тушунда сүрүүлөр китеп түрүндө жыйналып бүткөн. Алгач «К». бир нече варианттары болгон. Омор халифтигинин тушунда «К-дын» акыркы варианты такталып, азыркыга чейин өзгөрүүсүз сакталган. Анда ар кыл диний, чарбалык, юридикалык, этикалык мүнөздөгү осуяттар бар.

КУРМАНЖАН ДАТКА, К у р м а н - ж а н Маматбай кызы (1811–1907) – алайлык кыргыздардын башкаруучусу. «Алай канышасы» деген ат менен белгилүү. Оштон аймагын жердеген (азыркы Карасуу, Мады кыштагы) мунгуш уруусунун баргы уругунан чыккан. Кудалап барган биринчи «күйөөсү» Садияр уулу Кулуну чанып, атасынын төрүндө үч жыл отурган. 1832-ж. Алайды башкарган Алымбек даткага турмушка чыккан. Алымбек менен 29 жыл жашаган жана анын акылдашы, жардамчысы, кеңешчиси болгон, беш бала төрөгөн. 1862-ж. анын күйөөсүн Кокон ханынын сарайында козголоңчулар өлтүргөндөн кийин Алайды башкарууну Курманжан өз колуна алган. 1864-ж. Кокон хандыгына каршы алайлык кыргыздардын күрөшүн басуу үчүн Ошко келип, Мады чебин каратып алган Бухара эмири Саид Музаффар Аддин Курманжанга кезигип, алайлык кыргыздарга анын таасири күчтүү экендигин түшүнүп, Курманжанга «*датка*» деген мансап наамын ыйгарган. Даанышман аял *кыргыз* урууларынын ички чыр-чатактарын басып турууга өз үлүшүн кошкон. Алардын биримдиги аркылуу Кокон хандыгына көз каранды болбоого умтулган. Мындай көз карандысыздыкка умтулуу орус падышачылыгынын аскерлери Фергана аймагына кирип келген маалда да байкалган. 1876-ж. Кокон хандыгы жоюлгандан кийин Кыргызстандын түштүгүн Россиянын букаралыгына өткөрүү жөнүндө Түркстан генерал-губернаторунун койгон талабына каршы болуп, алайлык кыргыздар тоого (Кашкарга чектеш Көксууга) көчүп кетишкен. Генерал М. Д. Скобелев Ош уездинин начальниги майор Ионовго даткага жолугуп, жарашуу жөнүндө макулдашууну таштырган. 1876-ж. К. д. генерал М. Д. Скобелевге кыргыздардын Россияга кошула тургандыгын билдирген. Колониялык бийлик К. д-га сый-урмат көрсөтүп турган ага «полковник» чини ыйгарылган. К. д. жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгын жактаган. К. д-нын сөөгү Оштогу Сулайман тоосунун этегине Сарымазар көрүстүнүнө коюлган.

«КУТАДГУ БИЛИГ», «Кут алчу билим» же «Куттуу билик». Теңир тоодогу төрк элдеринин даанышман акыны жана ойчулу *Жусуп Баласагындын* 1069–1070-ж. Баласагун шаарында жазган саясий-философиялык дастаны. Анын үч көчүрмө нускасы белгилүү. Бири 1439-ж. Герат шаарында (азыркы Түндүк Афганстанда) уйгур жазмасы менен даярдалган (Вена шаарында сакталууда). Экинчиси XIV к. биринчи жарымында араб жазмасы менен даярдалган Каир нускасы, булардын эң байыркысы – Наманган (Фергана) нускасы ХП к. аягы ХШ к. башында араб жазмасы менен

көчүрүлгөн. «К. б». азыр бир катар тилдерге (немец, түрк, орус, өзбек, уйгур, англис, кыргыз ж. б.) которулган. «К. б-дин» жалпы көлөмү 13444 ыр сабын түзөт, андан тышкары кара сөз түрүндө жазылган чакан кириш сөзү бар, дастанда өлкөнү кантип башкаруу, кантип туура *саясат* жүргүзүү керектиги айтылат. Ал өтө бай тарыхый-этно-графиялык, лингвистикалык, социологиялык ж. б. энциклопедиялык маалыматтарды камтыйт.

КҮЧ КОЛДОНУУ ЖАНА КҮЧ КОЛДОНБОО (с а с а т т а). Күч колдонуу *коомдук-саясий турмушта* күчтүн түрдүү көрүнүшү, *саясий максатта* физикалык мажбурлоонун колдонулушу. Күч колдонуу актыларына саясий максаттарда куралдуу күчтөрдү колдонуу, террор, өлтүрүү, уруп-сабоо, жардыруу, имараттарды өрттөө, мүлктөрдү, коммуникация каражаттарын бузуу ж. б. кирет. Күч колдонууну түрдүү типке бөлүүгө болот. Чыгуу формалары боюнча күч колдонуу: көчөдөгү тартипсиздиктер, көтөрүлүштөр, граждандык ж. б. согуштар, саясий куугунтуктоо, эл аралык мүнөздөгү куралдуу *конфликттер* жана *терроризмге* бөлүнөт. Саясий актылардан тышкары аскердик, руханий (психологиялык, идеологиялык), администрациялык, соттук күч колдонуулар бар. Саясатта күч колдонуу социалдык акыйкатсыздыкты мүнөздөгөн(экономикалык теңсиздик, социалдык эзүү ж. б.) коомдогу мамилелердин белгилүү тиби менен шартталат. Саясий көз карашта азыркы шарттарда күч колдонуу кырсыкка айланып, акыйкатсыз мүнөзгө ээ болот да, позитивдүү социалдык-саясий милдеттерди чечүү мүмкүндүгүн жоготот. Күч колдонбоо – адеп-ахлактык актанууга ээ саясий каражат. Ал физикалык гана эмес, руханий мажбур кылууну колдонуудан да баш тартууну сунуш кылат. Айрым бир изилдөөчүлөрдүн ою боюнча күч колдонбоо аракеттеринин 200дөн ашуун формалары бар (кайрылуу, митингдер, демонстрация, *граждандык баш ийбөөчүлүк*, пикетке чыгуу, баракчаларды таркатуу). Күч колдонбоону пайдалануу – чоң чеберчилик. Күч колдонбоочулук аракеттерин ишке ашыруу так даярдыкка, кырдаалды терең анализдөөгө, аракеттердин планын иштеп чыгууга муктаж. Күч колдонбоо аны ишке ашыруучулардан жогорку сапаттарды: эрктүүлүк, курмандыкка өзүн чала билүү, сабырдуулук, жоопкерчилик ж. б. талап кылат. Ал өзүнүн саясий эффективдүүлүгүн Индиянын көз карандысыздыгына жетүү үчүн күрөштү, АКШдагы 1960-ж. расалык дискриминацияга каршы күрөштү. Филиппиндерде Ф. Маркостун режимин кулатууда көрсөтө алды.

КЫЗЫКЧЫЛЫК ТОПТОРУ – саясий партиялар эмес, бирок *Өкмөткө* түрдүү ыкмалар менен таасир тийгизүүгө умтулган индивиддердин топтоору. К. т. конкреттүү социалдык топтордун (ишмерлер, фермерлер, аялдар, жаштар, иммигранттар, диний ж. б.) кызыкчылыктарын ишке ашыруу үчүн түзүлөт. *Партиялардан* айырмаланып, К. т. шайлоо кампанияларында, талапкерлерди көрсөтүшпөйт. Алардын аракеттенүүсүнүн башкы ыкмасы ынандыруу, башкаруучуларга кеңеш берүү болуп саналат. Ошентип, К. т-нун негизги саясий функциясы – түрдүү социалдык катмарлардын *кызыкчылыгын артикуляциялоо*. К. т. коомдогу болгон кызыкчылыктардын көп түрдүүлүгүн (экономикалык, социалдык, идеологиялык, маданий, этикалык, экологиялык, аймактык, тармактык, диний) көрсөткөн учурда гана өзүлөрүнүн функцияларын эффективдүү аткарышат. Мындай кызыкчылыктарды көрсөтчү чечимдерди кабыл алууга таасирин тийгизет, *бийлик* органдары муктаж болгон маалыматтардын агымын жана колдоолорду камсыз кылат. К. т-нун Г. Алмонд жана Г. Пауэлл тарабынан иштеп чыгарылган типологиясы кеңири жайылган. Алар К. т-ун уюштуруу жана адистештирүү даражасы боюнча төрт типке бөлүшөт: аномисттик топтор (стихиялуу жана узак убакытка созулбаган, көбүнчө күч колдонуу аракеттери менен чыгышат, мис., демонстрациялар, митингдер), ассоциативдик эмес топтор (диндик, туугандыктын ж. б. негизинде түзүлгөн формалдуу эмес, туруксуз, ыктыярдуу эмес бирикмелер), алардын уюмдары жок; институционалдык К. т. формалдык уюмдар, мисалы, областтардын же республикалардын өкүлчүлүктөрү, армия же чиркөөнүн администрациялык мекемелери; адистештирүүнүн жана уюштуруунун жогорку деңгээлине ээ ассоциативдик К. т. (кызыкчылыктарды артикуляциялоого, адистешкен ыктыярдуу уюмдар, мисалы, профсоюздар, ишкерлердин бирикмелери, этностук ассоциациялар, граждандык укук үчүн күрөшүүчүлөрдүн топтоору). Бардык К. т. таасир тийгизүүнүн белгилүү ресурстарына ээ. Алардын ичинен эң маанилүүлөрү – сандык составы жана уюму. Уюмдун масштабы чоң мааниге ээ, бирок башка факторлор же ресурстар менен компенсацияланышы ыктымал, мисалы, уюмдук биримдиги менен формалдуу уюштуруу жана биримдүүлүктүн элементтери болбогон ассоциацияланбаган топтор дегинкиси анча күчтүү эмес, алардын саны көрсөткөн эффектин адекваттуу эмес. Экинчи башка ресурс -менчикке ээ болуу же экономикалык бийлик. Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдөгү таасирдүү экономикалык топтор үчүн мүнөздүү. Бизнеси сунуш кылган К. т. жумушчу орундарын түзүү же кыскартуу мүмкүнчүлүгүнө жараша, жетектөөчү профсоюздар – иш таштоолордун жардамы менен экономикага таасир тийгизүү аркылуу башка топтор – келишим түзүүгө колдонула турган акчалардын жардамы менен таасир тийгизе алышат. Маалымат, квалификация, тажрыйба сыяктуу ресурстарга да маанилүү ролдор тийиштүү. К. т. *Өкмөткө* эффективдүү саясатты иштеп чыгаруу үчүн зарыл болгон маалыматтарга жана тажрыйбага ээ. *Саясатка* таасир тийгизүү үчүн алардын *лидерлери*, кесиптик кадрлары жана лоббистери бар. Керек болгон билимге жана даярдалган эксперттерге ээ болуу менен К. т. саясий суроонун чечилиши татаал техникалык проблемаларды талап кылган учурда өзгөчө таасирдүү болушат. К. т. өз талаптарын билдирүүнүн ыкмалары менен өзгөчөлүктөрү: талаптар ачык же бүдөмүк болуусу мүмкүн; абалды ондоонун каражатына эмес кандайдыр бир канааттанбагандыкты көрсөтүүчү так эмес билдирүүлөр, так, ачык, айкын талап (мис., минималдык айлык акыны кандайдыр бир процентке көбөйтүү жөнүндө), талаптар жалпы (байларга көбүрөөк салык

салыш керек (же жеке) «күндө керектөөчү азыктарга салык азайышы керек») болушу мүмкүн; кызыкчылыктарды чагылдыруу бул же тигил шарттар сунуш кылынган сүйлөшүү формасында болушу ыктымал.

КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫН АГРЕГАЦИЯСЫ – өкмөттүк структураларга берилген көптөгөн жеке талаптарды бир өңчөйлөштүрүүчү процесс. Талаптардын көп түрдүүлүгү белгилүү ырааттуулукка ээ болуп, иерархиялык мамилелер бекемделет. К. а-нын жардамы менен кээ бир саясий талаптар күчүнө чыгып, компромисттик формага ээ болуп же жарабай калышы мүмкүн. Иш жүзүнө ашырууга деталдуу сунуштары менен берилген айкын талаптар ийгилик менен тез мөөнөттө келиши мүмкүн. Түрдүү өлкөлөрдө маданий жана саясий салттарга байланыштуу К. а-нын түрдүү стилдери артыкчылык кылат. Европа жана АКШда прагматикалык макулдашуунун стили кеңири жайылган. Бул учурда макулдашуу жана *компромистер* идеологиянын ой-пикиринен артыкчылык кылат. Кээде *партиялар* кызыкчылыктарды макулдаштыруу үчүн да идеологиялык өзгөчөлүктөрүн унутууга даяр эмес. Бул учур үчүн принциптерди сактоо стили мүмкүн. Ошентип, кээде К. а-нын натыйжасы – саясий уюмдашуу болуп калат. К. а. саясий системанын функцияларынын бири.

КЫЗЫКЧЫЛЫКТАРДЫН АРТИКУЛЯЦИЯСЫ – индивиддер жана топтор өз кызыкчылыктарына ылайыкташтырып талаптарды түзүп, бул талаптарын *саясий күрөштүн* борборуна же *саясий чечимдерди* кабыл алуучу чөйрөгө алып чыгаруу процесси. К. а. *кызыкчылык топторунун* ишмердүүлүгүнө байланыштуу. Г. Алмонд жана Р. Пауэлл К. а-нын мүмкүн болгон стилин мүнөздөгөн бир катар белгилерди санап өтүшкөн: 1) Талаптар ачык-айкын (мис., талаптын профсоюздун жетекчилиги тарабынан так түзүлүшү) же латенттүү болушу мүмкүн. Латенттүү убакта нааразылык жүрүм-турумда же жумуштун жайланышынан байкалат. 2). Талаптар аныкталбаган декларация түрүндө болушу мүмкүн. «Биз өзгөрүүлөрдү каалайбыз», – жоюну жолу көрсөтүлбөйт; же айкын түрүндө – мынча процентке стипендияны көбөйтсүн. 3). Талаптар жалпы (Мис.: айлык акы көбөйсүн же баалар ушул бойдон калсын) жана жеке (товарга салынган салыктын ставкасы азайтылсын) болот. 4). К. а. инструменталдуу, б. а. макулдашуу формасында (Мис.: өкмөт менен профсоюздун ортосундагы кагазга түшү-рүлгөн талаптарды аткарса, иш таштоону токтотуу жөнүндө) жана эффективдүү, б. а. каанаттангандыкты, жини келгендикти, көңүл калгандыкты сезим менен билдирүү. К. а. саясий системанын кирүүсүнүн функцияларынын бири.

КЫПЧАКТАР – орто кылымдардагы Борбордук Азиядан тараган түрк элдеринин бири. К. тууралуу адепки кабарлар кытай жылнаамаларында б. з. ч. 201-ж. («кюс-ше», «кин-ча», «хи-би-са», ж. б. түрлөрдө, Санжырада – күпчүк) жазылып калган. Орто кылымдардын алгачкы мезгилинде К. Енисейдеги кыргыздардын батыш тарабын (Иртыш) мекендеген. Кимак мамлекетинин (VII–X к.) составындагы К-дын бир топ бөлүгү IX к. экинчи жарымы – X к. Борбордук Азиядан батышка оогон. Сыр-Дарыянын төмөнкү агымына жана Итил дарыясынын боюна чейин жетип, алар огуз, *печенег*, хазар, булгар, башкырт ж. б. түрк элдери менен аралашып, алардын бир катар урууларын өздөрүнө сиңирген. XI–XII к. батышка оогон К. Киевдик Рус мамлекетинин түздөн-түз коншусу болуп калган. К. байыркы орустарда «половец», латын тилиндеги европалык даректерде «куман» деп аталган. К. мекендеген Дон дарыясынын чыгыш тарабы, Итил дарыясынын бою, Орто Азиянын түштүк-батышы, Батыш Казакстан мусулман даректеринде «Дашт-и-кыпчак» («Кыпчак талаалары») деген ат менен белгилүү. Кичи Азияда К. XI к. башында эле пайда болгон. XII к. ортосунда кыпчак бектери Сириянын (Шам) айрым *дубандарын* кол башчы катары жана кийинчерээк эмир (бек) катары бийлеп турган. Мисир (Египет) менен Шам мамлекеттериндеги бектердин негизги тобу кыпчак аскер башчыларынан чыккан. Чыгыш Европа жана Түндүк Африка, Жакынкы Чыгышта да К. көптөгөн элдерге аралашып сиңип кеткен. Орто Азия менен Казакстанда К-дын бир бөлүгүнөн казак (казак-орус) эли түзүлгөн, калган бөлүгү кыргыз, өзбек, кара калпак, уйгур элдерине аралашып кеткен.

КЫРГЫЗДАР – улут; Кыргыз Республикасынын негизги калкы. К. Орто Азия жана Борбордук Азияда байыртадан бери маалым түрк элдеринен болуп саналат. К. Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан ж. б. Борбордук Азия мамлекеттеринде, Кытай (Кызыл-Суу Кыргыз автономия областы), Афганстан, Пакистан, Түркия ж. б. өлкөлөрүндө да жашайт. Тили боюнча К. түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна кирет. Динге ишенүүчүлөрү мусулман динин (суннит) тутушат. Жергиликтүү К. жазмасында жаңы алфавитти (кирилица) (1939-ж.), башка өлкөлөрдөгү К. араб алфавитин колдонушат. К-ды түзгөн негизги компоненттердин бири б. з. ч. 201-ж. чейинки кытай жылнаамаларында эскертилген байыркы К. (Гяногунь) болуп саналат. К-дын түпкү тарыхы хуннулар менен динлиндерге байланышкан. Байыркы К. болжол менен азыркы Монголиянын түндүк-батышында, азыркы Кыргыз-Көл (моңголчо Хирхис-ноор) аймагында жашаган. Хуннулардын кысымынан биздин замандын алгачкы кылымдарында байыркы К-дын негизги бөлүгү Енисей тарапка оогон жергиликтүү динлиндери К. өздөрүнө сиңирип алган. VI к. өз алдынча мамлекети – Кыргыз *кагандыгы* болгон. 840-ж. Борбордук Азиядагы Уйгур кагандыгын талкалаган жана Чыгыш Түркстанга качкан уйгурлардын артынан кууп келип, Теңир-Тоо аймагына туруп калышкан. К. чыгыштан Теңиртоого кара кытайлардын, наймандардын жана моңголдордун жортуулу учурунда да оошуп келген. Енисей К-нын айрым бөлүктөрү түштүк-чыгышка да ооп, алардын бир катары бүгүнкү күндө Түндүк Кытайдагы Фу-Йь уездине өз этникалык ысымын жана тилин сактап, жашап келишет. XIV–XVII к. башына чейин Енисей К-дын чоң тобу (Сибирдин кыргыздары) моңголдордун алтын хандарына, кийинчерээк ойротторго (калмактар) баш ийип (кээде сөз жүзүндө гана) келишкен. XVIII к. башында Жунгар хандыгы аларды талкалап, бир катарын Жунгарияга (Теңиртоонун чыгышында) көчүрүп кеткен соң, Сибирдеги жана Алтайдагы К. кийинки Саян-Алтайдагы түрк жана моңгол элдерине аралашып кеткен. Монголиядагы К. моңголдоштурууга дуушар болгон. XVI к. башынан К. Теңиртоодо этностук составы татаал өзүнчө эл катары белгилүү. Санжыра боюнча К. 40 уруудан куралган. Ошондуктан алар «кырк уруу угуз» (кыскарып «Кыргыз – кыргыз» болуп өзгөрүп кеткен) деп аталган. Кыргыз элинин составындагы этнонимдер анын эл болуп калыптанышына байыркы жана орто кылымдарда жашаган көптөгөн уруулар катышкандыгын далилдейт. К-дын тарыхы негизинен байыркы К. (б. з. ч. III к – б. з. ч. V к.), орто кылымдардагы К. (VI–XIV к.), кийинки К. (XV–XX к.) болуп үч мезгилге бөлүнөт. К. түштүк Сибирь, Алтай, Борбордук

Азия, Теңиртоо аймактарын мекендеген. Орто кылымдардагы К-га Енисей К-ы (VI к-XIV к.). Теңиртоо К-ы (IX-XIV к.), Борбордук Азия К-ы (IX-XIV к.; Манжурия, Монголия, Алтайдагы К.), Сибир К. (XV-XVIII к.) кирет. Кийинки К. Теңиртоо же Алатоодогу К. (XV-XX к.), Манжуриядагы Фу-Йу уездинде жашаган К. (XVIII-XX к.) Иорданиядагы К. (XIX-XX к.) ж. б. кирет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ (Кыргыз Республикасынын негизги мыйзамы) – республиканын коомдук, саясий жана экономикалык түзүлүшүнүн негиздерин бекитет. Биринчи жолу 1929-ж. 30-апрелде Кыргыз АССР Советинин II съездинде Кыргыз АССР Конституциясы кабыл алынган. 1937-ж. 20-мартта республикалык Советтердин чукул чакырылган V съездинде Кыргыз ССРинин Конституциясы кабыл алынган. Ушул Конституциянын негизги принциптерин сактап, айрым толуктоолор, өзгөртүүлөр менен 1978-ж. 20-апрелде Кыргыз ССРинин Конституциясы кабылданган. СССРдин жоюлушу менен Кыргыз Республикасы толук эркиндикке, көз карандысыздыкка жетишип, 1993-ж. 5-майда К. Р. Конституциясы кабыл алынган. Анын I-статьясына ылайык, Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) – эгемендүү, унитардык, улуттук, динден тышкары демократиялык *республика* – деп жарыяланган. К. Р. К 97-статьяны камтыган 8 бөлүмдөн турат. К. Р. К. дүйнөлүк тажрыйбаны эске алуу менен даярдалып, эл аралык эксперттерди да кароосунун өткөрүлгөн. Ошентсе да коомдук турмуштун кыска мезгилде тез өзгөрүшү К. Р. К-на толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү кийирүү зарылчылыгын пайда кылды. 1994-ж. 22-октябрда өткөрүлгөн бүткүл элдик *референдумдун* жыйынтыктарына ылайык, ушул эле жылы 6-декабрда түзүлгөн Конституциялык Кеңешме Конституциялык өзгөрүүлөр жана толуктоолор долбоорун иштеп чыкты. Эки палаталуу парламентти түзүү – өзгөртүүлөрдүн өзөгүн түздү. 1995-ж. 5-февралда өткөрүлгөн *Жогорку Кеңешке* шайлоолор да ушул эки палаталуу парламенттин негизинде өттү. 1996-жылдын 10-февралында өткөрүлгөн референдумдун жыйынтыктарына ылайык, Кыргыз Республикасынын 17-февралындагы «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду кийирүү жөнүндөгү мыйзамы менен К. Р. К-на өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилди.

КЫРГЫЗСТАН АГРАРДЫК-ЭМГЕК ПАРТИЯСЫ Кыргыз Республикасындагы саясий *партиялардын* бири. Мамлекеттик каттоодон 1994-ж. 10-октябрда өткөн. ПАРтиянын максаты өнөр жайды эң оор *кризистен* чыгарууга көмөктөшүү жана айыл инфраструктурасын биротоло сактап калуу, 1994-ж. 22-октябрда болуп өткөн баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоолордогу бул партиянын ишмердиги жөнүндө маалыматтар жок. 1995-ж. 5-февралда болгон *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоого К. а. э. п. өз талапкерлерин көрсөтүп, шайлоочулардын арасында партиянын Программасын пропагандалоо багытында бир топ иштерди жүргүзүшкөн. Партиянын Борбордук Кеңешинин төрагасы Ү. С. Сыдыков Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болуп шайланган.

КЫРГЫЗСТАН АЯЛДАРЫНЫН ДЕМОКРАТИЯЛЫК ПАРТИЯСЫ – саясий *партия*. Мамлекеттик каттоодон 1994-ж. 10-октябрда өткөн. Негизги максаттары жана милдеттери: Кыргыз Республикасынын *коомдук-саясий турмушунда* аялдардын катышуусун активдештирүү, коомду жана мамлекетти башкаруу ишине аялдарды кеңири тартуу, чечимдерди кабыл алуунун бардык деңгээлдериндеги бийликтин шайланма органдарында аялдардын өкүлдөрүнүн санын көбөйтүү. Аялдар партиясы жаңы түзүлгөнүнө карабастан баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого (1994-ж. 22-октябры) жигердүү катышканга үлгүрдү. *Жогорку Кеңештин* депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүп, К. а. д. к. Жогорку Кеңешинин төрайымы Т. А. Шайлиева Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутат болуп шайланды.

КЫРГЫЗСТАН БИРИМДИК ПАР-ТИЯСЫ (КБП) – Кыргыз Республикасындагы саясий *партиялардын* бири. Уюштуруу конференциясы 1994-ж. 9-апрелде болуп, мамлекеттик официалдуу каттоодон ошол эле жылы 8-июнда өткөн. Партиянын максаты инсандын, граждандын укугун, саясий жана экономикалык эркиндигин көздөгөн олуттуу демократтык коомду, жаңы укуктук *мамлекетти* курууга аракеттеүү. КБПнын социалдык базасын ортоңку социалдык катмар түзөт: интеллигенттер, ишкерлер, фермерлер, илимий кызматчылар ж. б. Бардык областтарда бул партиянын регионалдык, укук жагынан өз алдынчалыкка ээ болгон уюмдары бар. Башка саясий партиялардан айырмасы КБПнын өзү түзүлгөндө эле демилгечилер тобу тарабынан иштелип чыккан, уюштуруу конференциясы талкуулап бекиткен, өлкөнү *кризистен* чыгаруу боюнча Программасы бар. Ал Программа коомдук өнүгүүнүн бардык тармактарын өзүнө камтып, конкреттүү сунуштарды жана ишке ашыруу механизмдерин көрсөтөт. КБП өзүн центристтик багыттагы партия деп эсептейт. Парламенттик жол менен бийликке келүүнү жана өз Программасын ишке ашырууну көздөйт. 1994-ж. 6-октябрда КБПнын демилгеси жана каржылоосу менен Кыргыз мамлекет-түүлүгүнүн 70-жылдыгына карата республикалык илимий-теориялык конференция уюштурган. КБП «Кут билим» гезити, Кыргыз радиосу («Демократия сабактары» берүүсү), «Азаттык» радиосу, «Слово Кыргызстана» гезити ж. б. менен өз ара тыгыз байланышта. *Адам укугу жана демократия* маселелери боюнча КБП ПРООН менен бирдикте иш алып барат. Биримдик партиясы 1994-ж. декабрында «Шайлоолордон кантип жеңүү керек» китепчени жарыкка чыгарган. Депутаттыкка талапкерлерге китепче чоң жардам көрсөткөн. 1995-ж. 5-февралда *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоодо КБП көрсөткөн талапкерлердин арасынан алтоо эл депутаттары болуп калышты: Мыйзам чыгаруучу жыйынга – А. Артыков, К. Байболов, М. Жангарачева; Эл өкүлдөрү жыйынына – Е. Исмаилов, И. Токоев, Б. Фатахов. 1995-ж. 16-мартта болуп өткөн КБПнын II съезди кийин шайлоолорду мажоритардык-пропорционалдык же таза *пропорционалдык өкүлчүлүк системасында* жүргүзүү боюнча «Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо мыйзамына өзгөртүүлөрдү кийирүү жөнүндө» сунуштарды иштеп чыккан. Бул сунуштар башка саясий партиялардын жана көптөгөн депутаттардын колдоосуна ээ болууда, КБПнын Саясий Кеңешинин координатору А. М. Муралиев.

КЫРГЫЗСТАН ДЕМОКРАТИЯЛЫК КЫЙМЫЛЫ (КДК) – улуттук кайра жаралуу багытындагы, Кыргызстандын формалдуу уюмдарынын демилгеси менен түзүлгөн кыймыл. Уюштуруу конференциясы 26–27-майда 1990-ж. Бишкек

шаарында болгон. Юстиция министрлигинде каттоодон 11-ноябрда 1990-жылы өткөн. 1993-ж. 29-майдан – *Кыргызстан Демократиялык кыймылы партиясы* болуп кайра түзүлгөн. Ар кимиси өз алдынча, чачыранды аракет кылган коммунисттик режимге каршы күрөшүшкөн 24 коомдук уюмдар биригишип – КДК уюштурган. Алардын катарында – «Асаба», «Ашар», «Атуулдук демилге», «Боорукер», «Ак-Кеме» (Ленинграддагы кыргыз студенттеринин жердешчилиги), Базаркоргон, Жалалабат, Ысыккөл, Карабалта, Майлысай, Ош, Каракол, Талас, Токмок, Чолпоната ж. б. шаар жана кыштактардагы уюмдар кирген. 1991-ж. февралына карата КДК 34 өз алдынча уюмдарды бириктирип, жалпы саны 300 миңден ашкан. «Славян фонду», «Кыргызстан социал-демократтары», «Мемориал» клубу ж. б. республикадагы улуттардын өкүлдөрүнөн турган уюмдардын КДКга мүчө болуп кириши бул кыймылга интернационалдуу мүнөз берген. КДКнын уюштуруу конференциясына 301 делегат чечүүчү добуш менен катышып, 83 адамдан турган Кеңеш жана 19 мүчөдөн турган Башкарма шайланган. Башкарманын 5 тең төрагасы: Казат Акматов, Жыпар Жекшеев, Топчубек Тургуналиев, Кадыр Матказиев жана Төлөн Дыйканбаевдар шайланган. Конференция кабыл алган убактылуу программада республиканын суверенитетин талап кылуу, демократтык *граждандык коомду* жана рынок экономикасына өтүү көрсөтүлгөн. Программа жана Уставдан тышкары, конференцияда төрт резолюция кабыл алынган: Литвада блокаданы алып таштоо жөнүндө, демократиялык кыймылдын активисттерин аңдууну токтотуу жөнүндө, 1916-ж. геноцид жөнүндө жана карапайым калкка каршы куралдуу күч колдонбоо жөнүндө. КДКнын саясий аренага чыгышы кыргыз коомчулугу тарабынан ар түрдүүчө кабыл алынган. Бул кыймылдын республикалык партиялык жетекчилик менен мамилесинин начардыгы аны «улутчул кыймыл» деп айыптоого шыкак берген. Бирок, Ош окуялары мезгилиндеги 1990-ж. 6–7-июндарында Бишкектеги Өкмөт үйүн курчап алган жаштардын митинги менен жалпы тил табышууда, КДКнын активисттери алгылыктуу иштерди жасашкан. Студенттер жана кыргыз улутундагы жаш жумушчулар КДКнын социалдык базасын түзүшкөн. КДК кыргыз айылдарында өтө белгилүү болгон. 1990-ж. октябрдагы Жогорку Кеңештин сессиясында Республиканын Президенттик шайлоодо КДКнын активисттери Өкмөт үйүнүн алдында ачарчылык уюштуруп, шайлоонун жүрүшүнө иштиктүү таасир тийгизишкен. КДКнын программасы 1991-ж. 10-февралда кыймылдын I съездинде кабыл алынган. Ал программа 6 бөлүктөн турат: 1 – учурдагы абал, 2 – коомдук-саясий жана мамлекеттик системаны демократташтыруу боюнча милдеттер, 3 – КДКнын улуттук саясаты, 4 – экономика, 5 – жаратылышты коргоо, 6 – социалдык жана маданий турмуш. Бул Программда КДК өзүн КПССке карата *оппозициялык* кыймыл – деп билдирген жана Президентти жана анын программасын колдойбуз деген. КДКнын Союздук Келишимге карата мамилеси жөнүндөгү анын I-съезд кабыл алган Резолюцияда «Жогорку Кеңеш республиканын аймагында референдумду өткөрбөөгө тийиш» – деген талап коюлган. «КДК кабарлары» гезитинин биринчи номеринин нускалары типографиядан эле бийлик тарабынан конфискацияланган. Кыргызстанда коммунисттик партократиянын мамлекеттик жогорку бийликтен четтетилиши жана бийликке *Президент* баш болгон демократтык күчтөрдүн келиши менен өлкөдөгү социалдык жана *саясий кырдаал* кескин өзгөрдү. Кыргызстан суверендүү (15–12. 1990-ж.) жана *көз* каранды эмес (31. 08. 1991-ж.) мамлекет деп жарыяланды. КДК *кыргыз* элинин жана республикада жашаган жалпы калктын саясий, социалдык, руханий кулчулуктан бошонушуна, өз эркине, оюна ээ болушуна, өз күчүнө ишенишине чоң салым кошту. Кыргызстандагы улуттук, *граждандык кыймыл* тез аранын ичинде КДКнын рамкасынан чыгып, массалык кыймылдын мүнөзүнө ээ болду. Кыргызстандын демократиялык багытта иштей башташы менен КДКнын Программасынын негизги максаттары мамлекеттик саясатка айланды. Кыймылдын буга чейинки *тактикасы* демократиялык *саясий режим* орногондон кийин мурдагы эффективдүүлүгүн жоготту. КДКнын көптөгөн активисттери мамлекеттик *бийлик* органдарынын жогорку кызматтарына көтөрүлүштү, экинчи бир бөлүгү ишкерликке, фермерликке, бизнес кылуу жагына өтүштү. Мына ушундай социалдык-саясий кырдаалда КДКнын ичинде жикке бөлүнүүлөр башталды. Жаңы демократиялык *мамлекетти* жана анын *саясий системасын* калыптандырууда жалпы мүнөздөгү сөздөрдөн, ураандардан саясий майданда чечкиндүү аракет жасаган, ар тараптан иштелип чыккан, конкреттүү сунуштары бар, *саясий күрөш* майданында туруктуу, кайраттуу иштей турган *саясий партияны* түзүү зарылчылыгы келип чыкты. КДК ичинде, ал түзүлүп, өз ишмердигин баштаганда эле байкалган, аны убакыттын өтүшү менен күч алып, тереңдеп жана кеңейип келген үч саясий агым бар эле: радикалдык, улутчул-патриоттук, центристтик. Ушул агымдар бара-бара саясий партия деңгээлине өсүп жетилишти. КДКнын ичинен бөлүнүп чыккан партиялардын катарына – («*Эркин Кыргызстан*», «*Ата-Мекен*» жана «*Асаба*») кирет. Кыймылдын калган мүчөлөрү 1993-ж. 29-майда КДК партиясын түзүп алышты.

КЫРГЫЗСТАН ДЕМОКРАТИЯЛЫК КЫЙМЫЛЫ партиясы (КДКП). *Кыргызстан Демократиялык кыймылынын* 1993-ж. 29-майда болуп өткөн III съезди КДК партиясынын уюштуруу съезд катары эсептелинет. Мамлекеттик каттоодон 1993-ж. 15-июлда өткөн. Бул мезгилге карата КДК массалык кыймыл катары өзүнүн милдеттерин аткарып, ал кыймылдын коомду демократташтыруу боюнча койгон талаптарынын бир бөлүгү аткарылып, ал эми негизгилери болсо мамлекеттик саясатка айланып калган. КДКны колдогон калк эми Президенттин *демократиялык режимди* курууга багытталган саясатын колдоп, КДКнын көптөгөн активист-тери мамлекеттик бийлик структурасына кызматка өтүп, кыймылдын саясий багытына макул эместер өздөрүнчө саясий *партияларды түзүп* кетишкен («*Эркин Кыргызстан*», «*Ата-Мекен*», «*Асаба*»). Ошентип, КДКнын жетекчи составында анын ишине бекем берилген, «оңго» да «солго» да ообогон, аз сандагы топ калган. Мына ушул топ КДК партиясын түзүүнүн демилгечиси болгон. Уюштуруу съездине КДК партиясынын жаңы Уставы жана Декларациясы кабыл алынган. Бул документте КДКП центристтик багыттагы *партия* деп жарыяланган жана коомдун эволюциялык жол менен өнүгүшүнө макул. «Башкысы – бул адам» – партиянын негизги урааны. Декларацияда өкмөттүн кандай болуш керектиги жөнүндө катар талаптар коюлган. КДК партиясынын ишмердүүлүгүнүн негизги формаларынын бири митингдер жана пикеттерди уюштуруу. КДКП демилгеси менен уюшулган экономиканын учурдагы абалы боюнча конференцияда жетекчиси Ч. Жакыпова болгон стратегиялык изилдөөлөр борбору түзүлгөн. АКШдагы эл аралык республикалык институт жана эл аралык мамилелердин Улуттук демократиялык институту уюштурулган Алматыдагы, Бишкектеги жана Оштогу конференцияларга КДК партиясынын

өкүлдөрү активдүү катышкан. 1995-ж. 5-февралдагы *Жогорку Кеңешке* депутаттарды шайлоо өнөктүгүнө КДКП активдүү катышкан. Бардыгы 28 талапкер көрсөтүлүп, экөө *Мыйзам чыгаруучу жыйындын* депутаттары болуп калышты: Ж. Жекшеев жана У. Мукамбаев. КДК партиясынын Кеңешинин төрагасы Ж. Жекшеев.

КЫРГЫЗСТАН ЖАШТАР СОЮЗУ (КЖС), (Ысыккөл клубу) 1988-жылдын декабрында Каракол шаарында уюшулган. КЖС алгач формалдуу эмес, жаштардын коомдук-саясий кыймылы катары түзүлгөн. Негизги максаттары маалымдуулукту жана демократияны күчөтүү, *кыргыз* элинин улуттук кызыкчылыктарын коргоо жана *улуттук аң-сезимди* өнүктүрүү, Кыргызстандын көз карандысыздыгы үчүн күрөшүү. Курамы жаш интеллигенттерден, студенттерден жана жаш жумушчулардан турган. Алгач саясий аренага 1989-ж. 22-январда «жер-суулардын тарыхый аттарын калыбына келтирүү жана кыргыз тилине мамлекеттик *статус* берүү талабы менен чыккан, жыйынга 400дөн ашуун адам катышкан. 1989-ж. февралда КЖСтин 180 туруктуу мүчөсү жана активисттери болгон. КЖС өз ишмердүүлүгүн Бишкекте жана Ошто таратууга аракет кылган. Каракол шаарында жана Бишкекте активдүү үгүт иштерин жүргүзүп, Прибалтика республикаларынын гезиттерин өз алдынча көбөйтүп таркатышкан. Ысык-Көл областтык партиялык жана советтик жетекчилердин куугунтуктоосунун жана кысымынын кесепетинен КЖС Ысыккөл областтык комсомол уюмунун алдындагы «Ысыккөл» клубуна айланууга аргасыз болгон. 1989-ж. кыргыз тилине мамлекеттик статус берүү жөнүндө *мыйзамды* колдоого 20 минден ашуун кол чогулткан. Ушул эле жылдын сентябрынан баштап «*Ашар*» кыймылын колдоодо Ысыккөл аймагында үгүт иштерин жүргүзүүгө жана каражат топтоого көмөктөшкөн. 1990-ж. Кыргызстан *Демократиялык кыймылын* түзүүгө активдүү катышкан жана анын курамына коллективдүү мүчө катары кирген жана ушуну менен өз алдынча коомдук кыймыл катары ишмердигин токтоткон. КЖСнын төрагасы Ылаев Таалайбек болгон.

КЫРГЫЗСТАН КАЛКЫНЫН АССАМБЛЕЯСЫ – Кыргыз Республикасындагы массалык коомдук уюм. 1994-ж. 22-январда Кыргызстан калкынын биринчи курултайында түзүлгөн. Мамлекеттик каттоодон 1994-ж. 11-мартта өткөн. Өзүнө 26 *улуттук-маданий* борборду бириктирет: славян фонду, «Чин-сон», «Очак», «Иттипак», «Фольстрат», «Оруз», «Астүрк», «Туган-Төл» ж. б. Ассамблеянын максаттары: коомду бириктирүүгө аракет, республикасынын бардык жашоочуларын баш коштуруу, улуттар аралык достукту бекемдөө, калктын руханий жана маданий кайра жаралуусуна жардам көрсөтүү, тилди, салтты жана үрп-адатты өнүктүрүү. 1993-ж. 5-февралындагы *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоодо Ассамблеядан 36 талапкер көрсөтүлүп, алтоо депутат болуп шайланышты. Ассамблея Улуттук илимдер академиясы менен бирдикте 1994-ж. июнда миграция проблемалары жана этнос маселелери боюнча эл аралык семинар уюштурган. 1995-ж. сентябрда Достук үйү (мурунку тарых музейи) ачылып, Ассамблеянын областтык жана региондук бөлүмдөрү уюшулган. «Кыргызстан – жалпыбыздын үйүбүз» деген ураандын астында Ассамблея тарабынан көптөгөн маанилүү иштер жасалууда. Ассамблея өзүнүн *саясий ишмердүүлүгүндө* көбүн эсе *Президент* жана *Өкмөт* менен биргелешип иш жүргүзөт. Биздин Республикада *улуттук мамилелерди* башкаруу процессинде Ассамблеянын кошкон салымы чоң. Ассамблеянын Кеңешинин төрагасы С. Б. Бегалиев, Иса Токоев.

КЫРГЫЗСТАН КОМУНИСТТЕРИНИН ПАРТИЯСЫ К. К. П. Кыргызстан-дагы саясий *партиялардын* бири. Уюштуруу конференциясы 1992-ж. 20-июнда болгон. Мамлекеттик каттоодон 1992-ж. 17-сентябрда өткөн. ККПнын негизги максаттары: социалдык-экономикалык өнүгүү багытында социалисттик түзүлүштү жактайт жана жалпы адамзаттык баалуулуктардын артыкчылыгын тааныйт. Рынок экономикасына өтүү, партиянын Программасында көрсөтүлгөндөй акырындык менен жүрүүгө тийиш, менчиктештирүү учурунда эмгекчилерди тоноону, спекуляцияны ж. б. кылмыштарды токтотуу зарыл. *Саясат* жана *идеология* багытында Кыргызстанда *укуктук мамлекетти курууну*, көз карандысыздыкты жана суверенитетти камсыз кылууну көздөйт. Өзүн парламенттик типтеги *партия* деп эсептейт. Республиканын бардык областтарында жана Бишкек, Ош, Каракол, Карабалта, Балыкчы, Талас, Ташкөмүр, Кант шаарларында ККПнын баштапкы уюмдары бар. 1993-ж. мартта партиянын I съезди болуп, Программага жана Уставга өзгөртүүлөр жөнүндөгү маселени караган. 1994-ж. июнда К. К. П. БАКтын пленуму болуп, өз өтүнүчү боюнча бошоп кеткен Ж. А. Аманбаевдин ордуна Ш. М. Сыдыковду Борбордук аткаруу комитетинин төрагасы кылып шайлашкан. 1995-ж. 5-февралдагы *Жогорку Кеңешке* депутаттарды шайлоодо ККПдан 17 талапкер көрсөтүлүп, экөө: А. М. Масалиев жана Ш. М. Сыдыковдор депутат болуп шайланышкан. Россиянын жана КМШга кирген башка өлкө-лөрдүн коммунисттик партиялары менен ККПнын тыгыз байланышы бар.

КЫРГЫЗСТАН СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯЛЫК ПАРТИЯСЫ С. Д. П. Кыргыз Республикасындагы саясий *партиялардын* бири. Уюштуруу съезди 1993-ж. 25-сентябрда болгон. Мамлекеттик каттоодон 1993-ж. 19-октябрда өткөн. СДПнын негизги максаттары – республикада социалисттик жана капиталисттик системалардын жакшы жактарын пайдаланууга негизделген жогорку жашоо деңгээли бар чыныгы демократиялык, *укуктук*, граждандык *коомду* куруу. Демократиялык коомдун СДП таянган негизги баалуулуктары: гуманизм, прогресс, эркиндик, адилеттик жана социалдык коргоо. Саясий *экстремизмди* пайда кылуучу ар кандай революциячыл *идеологияга* каршы. Рыноктун инфраструктурасы жана укуктук негиздери түзүлгөнгө чейин коомдук жана экономикалык иштерге *мамлекеттин* жеңил кийлигишүүсүнө СДП жол берет. Бардык областтарда жана региондордо СДПнын баштапкы уюмдары бар. 1994-ж. 24-сентябрда СДПнын II съезди болуп, анда партиянын аракеттеринин программасы кабыл алынган. 1994-ж. 22-октябрдагы баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого СДП жигердүү катышкан. 1995-ж. 5-февралдагы СДП көрсөткөн талапкерлердин ичинен адам *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоодо депутат болуп шайланышкан: А. Ш. Атамбаев, М. М. Айбалаев, Ж. Казакбаев, К. Идинов, М. Мамасаидов, А. Н. Марышев, Б. Нурунбетов, И. Ш. Өмүркулов, Ш. Садыбакасова, Э. Төрөбаев, Ж. Төлөбердиев, Т. Анаркулов, А. Э. Эркебаев – Эл өкүлдөр жыйынына, Р. А. Ачылова, Ж. Б. Бокошев, Ж. Жоробеков, Б. Журсаев, А. Кадырбеков, М. Ш. Чолпонбаев, И. Д. Кадырбеков - Мыйзам чыгаруучу жыйынга. СДПнын жетекчи составында беш тең төрага бар. Партиянын Координациялык Кеңешинин биринчи Координатору Ж. Ибраимов болуп, ал эми 1994-ж. февралынан координаторлукка Атамбаев А. Ш. шайланган.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ ПРОЦЕСС. Учурдагы татаал *саясий процесстерге* мүнөздөмө берүү, баа берүү, кыргыз коомчулугу тарабынан ар түрдүү, көп учурларда карама-каршы ой-пикирлерди пайда кылууда. *Саясий аморализм саясий турмуштан* өз ордун таап, калыптана башташы – өлкөдөгү демократиялык өзгөрүү-лөрдүн башкы белгилеринин бири. Коомдук пикирди толугураак берүү максатында К. с. п-ке эки түрдүүчө түшүндүрмө берүү ылайык. Биринчиси – официалдуу, экинчиси официалдуу эмес, бирок коомдук пикирде өзүнчө *бир* багытка ээ болуп калган түшүнүк-төр. 1. Өз алдынчалыкка жана *көз карандысыздыкка* жетишүү менен Кыргызстан тоталитардык *саясий режимден* демократияга, борбордук-пландоо экономикасынан социалдык-багытталган рынок экономикасына өтүү жолун тандап алды. Кыргыз Республикасы 1993-ж. 5-майда кабыл алган жаңы *Конституцияга* ылайык демократиялык республика деп жарыяланды. Максаты *укжтук мамлекетти* жана *граждандык коомду* куруу. Мамлекеттик бийликтин бардык үч бутагы – мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтери өз алдынча иш алып барууда. Калктын аң-сезиминде рынок экономикасына жана демократияга карай гиганттык бурулуш болду. Көпчүлүк граждандар бийликке карата «жетеленүү», «балаандай ооз ачуу» мамилесинен кутулуп, өзүнүн күчүнө ишенүүгө өзүнүн чыгармачыл жана ишкердүүлүк жөндөмдүүлүгүн арттырууга өттү. Чет элдик жана ички инвесторлордун көбүйүшү буга мисал. Советтик системадан калган мамлекеттик ишканалар менен иштегенге караганда, жеке менчик ишкерлер менен иштөөнү инвесторлор толук колдошот. Ошондуктан Кыргызстандагы өнөр жай жана айыл чарба ишканаларынын дээрлик көпчүлүгү, ал эми соода жана тейлөө ишканалары толугу менен приватташтырылды. КМШ өлкөлөрүнүн ичинен биринчиден болуп улуттук валюта – *сом* киргизилди. Сом эң бир бекем валюталардын бирине айланууда. Кыргыз сомунун АКШ долларына карата катнашы эки жылдан бери бир калыпта кармалууда. Инфляция салыштырмалуу түрдө төмөнкү деңгээлде. 1994-ж. баа бар болгону 3,3 эсе өскөн, «ал эми 1993-ж. –10,8, 1992-ж. – 14 эсени түзгөн. Калктын аз оокаттуу бөлүгүн колдоо программасы иштелип чыгып, мамлекет тарабынан аларга адресстүү жардам көрсөтүлүүдө. Акыркы жылдарда болуп өткөн шайлоолор жана *референдумдар*, алардын жыйынтыктары калктын *саясий аң-сезимин* жана *саясий маданиятынын* тез аранын ичинде болуп көрбөгөндөй көтөрүлүшүнө мисал. Саясий жана экономикалык *реформанын* кыйын кезеңи өтүп, эми алдыга өнүгүүнүн алгачкы белгилеринин пайда болушуна толук шарттар түзүлдү. 2. Иштелип чыккан жана колдоого ээ болуш үчүн коомчулуктун кеңири катмарына жеткирилген программасы жок болгондуктан Кыргызстандын кандай коомдук түзүлүштү, демократиянын кандай моделин курууга аракеттенип жатканы абстрактуу маселе. Ушундан улам, бүгүнкү мезгилди өткөөл мезгил деп аташ кыйын. Кандай коомдук түзүлүштү курууга өтүп жатабыз? - түрк моделиндеги капитализмгеби, же швейцариялык социализмгеби, япондук монархиялык *тоталитаризмгеби* же америкалык *полиархиягабы*? Айтор К. с. п-тин өнүгүүсүнө терең структуралык *кризис* мүнөздүү. Жаңы *идеологиялык* ар кандай ураандарга жамынып алып, Кыргызстандагы мамлекеттик жогорку бийликтегилер коомдук түзүлүшүн авторитардык формасын орнотууга багыт алып жатышкандай. Мамлекеттик *бийлик* элдин жыргалчылыгы үчүн эмес, тескерисинче, элдин байлыгын талап-тоноо (приватташтыруу), *мыйзамдарды* одоно бузуу аркылуу пайда табуу, бийлик абалынан пайдаланып байлык топтоо үчүн иштеп калды. Кылмышкерлик менен *коррупция*, кошоматчылык менен паракорчулук күчөп кетти. Элдин *демократияга* болгон, мыйзамдын күчүнө болгон ишеними күн сайын азаюда. Бийликтин кризиси эмес, бүгүнкү күндө, кризистин бийлиги, баш-аламан, зордук-зомбулуктун *бийлиги* өкүм сүрүүдө. Илгери *уруу* билермандары карапайым элден бөлүнүп турган сыяктуу, бүгүнкү бийлик коомдон өзүнчө обочолонуп, бөлүнүп баратат. Коомго карата бийликтин *автономиясы* түзүлүүдө. Мамлекеттеги курч карама-каршылыктардын бийлик менен коомдун ортосундагы мейкиндикке өтүп кетүү коркунучу бар. Бийликтен четтетилген кыргыз коомунда бүгүнкү күндө он *төрт* саясий *партия* жана жүздөгүн коомдук уюмдар бар. Бирок, бул *көп партиялуулук* бийликке эч таасир тийгизе алган жок. Бул партиялар Батыш өлкөлөрү эчак *өткөн* моделдерди кабыл алып, өздөрүнүн күчсүз экендиктерин көрсөтүүдө. Кыргыз Республикасынын тышкы карыздарынын күн санап көбөйүп баратышы Африка жана Латын Америкасындагы өлкөлөрдөн аянычтуу тагдырын көз алдыга элестетет. Өнүккөн Батыш жана Чыгыш өлкөлөрүнөн алган карыздарды жана ал карыздардын жылдык проценттерин төлөө үчүн жыл сайын Кыргызстандын улуттук кирешесинин 50%ке жакыны сарпталышы күтүлүүдө. Мунун өзү Кыргыз мамлекетинин саясий жана экономикалык көз карандысыздыгын жоготуп алууга алып келиши мүмкүн. Карыз берген бай өлкөлөрдүн Кыргызстандын мамлекеттик бийлигине койгон саясий жана экономикалык шарттары, алардын эксперттеринин көзөмөлү астында жүргүзүлүп жаткан менчиктештирүү *процесси* бүгүнкү күндө, өнүккөн айыл-чарбасын толук кыйроого алып келди. Өнөр жайы, ири завод-фабрикалар иштебей токтоп калды, жумушсуздук күч алды, социалдык чыңалуу чегине жетти. Бул кыйынчылыктардан улуттун кызыкчылыгы үчүн, илимий жактан иштелип чыккан, Кыргыз руханий өзгөчөлүгүн сактап калууга багытталган жана ага таянган коомдун бардык сфераларын чечкиндүү *модернизациялоо* жана терең *реформаны* жүргүзүү гана чыгармакчы.

КЫЯМАТ-КАЙЫМ (араб. «какайып тик туруу») ислам окуусунда: К. к. болгондо бүткүл тиричилик кыйрайт да, кыйла жылдар өткөндөн кийин Алла таала бардыгын тирилтип, суракка алып, жаңы дүйнөнү жасайт. Ошондо өлүп калган Израил периште тирилип, Сур деген *сурнайын* тартканда арбактардын бардыгы тирилип туруп, Махшар көктөм майданына барат экен. Майданда чоң сурак башталып, адамдардын жүрүм-туруму, кылган кылмыштары, иштери жазылган дептер таразага салынат. Адамдардан өкүл болуп тараза жанында XII к. жашаган кожо Ахмед калыс болуп турат экен. Махшар майданында күнөө-сооп текшерилгенден кийин периштелер пенделерди айдап, кыл көпүрөдөн (Сырт көпүрөдөн) өткөрөт. Ал көпүрөнүн ары жагында бейиш (жаннат), асты жагында тозок (жаханнам) бар. Ошондон соң чын дүйнө – түбөлүк дүйнө башталат. Мындай мүшкүл адам баласына гана таандык. К. к. маселеси XIX к. экинчи жарымынан баштап бир топ акындардын ырларында, өзгөчө *заманачылардын* чыгармаларында көп кездешет. К. к. *акыр заман*, тар заман ж. б. маселелер менен бир катарда турат.

ЛАО-ЦЗЫ, Л и Э р жашаган жылдары белгисиз, салт боюнча *Конфуцийдин* улуу замандашы катары эсептелет) – Байыркы Кытай трактаты «ЛАО-Цзынын» (байыркы аталышы «Дао-дэ-цзин» б. з. ч. IV–III к.) автору. «Дао-де-цзин» китебинде берилген Л. окуусу – *лаосизм* башкы принцип катары «Увэй – иш кылбоо» (недеяние) теориясын берет. Бул *жөн* эле иш кылбоо эмес, бул жаратылышка баш ийүү, табигый тең салмактуулукту бузбоо, адамдын Жаратылыш менен биримдигине жетишүү. Маданиятка жана *мамлекетке* Л. ишенбөөчүлүк менен мамиле кылат. Анын көз карашы боюнча акылман-башкаруучу байлык менен согушту четке кагып, адамдарды маданият менен мораль пайда болгонго чейинки жөнөкөй жана карапайым жашоого алып барууга тийиш. Л. окуусуна ишенгендер аскетизмге барууга мажбур болушуп, акыры I–III к. даосизм дининин пайда болушуна алып келген. Ал диндин негизинде өлбөстүккө жетишүү жана бул үчүн ар кандай алхимиялык аракеттерди жасоо, магия жатат.

ЛЕГИЗМ (Фа-цзя – «мыйзам мектеби») – байыркы Кытайдагы саясий-философиялык агым. Л. б. з. ч. VII–VI к. *Конфуций окуусу* жана *Даосизм* менен бир мезгилде пайда болгон. Мааниси жагынан Конфуций окуусуна каршы турган. Эң көрүнүктүү өкүлдөрүнөн бири Гунсун Ян, тарыхта калган аты Шан Ян (Цин падышачылыгы мезгилинде б. з. ч. 338-ж. өлтүрүлгөн), экинчиси Хан Фэйцзы (б. з. ч. 223-ж. Ууландырылган) болгон. Л. даону жаратылыштын табигый өнүгүү жолу катары түшүндүргөн. Хан Фэйцзы кудайга жана арбактарга ишенүүгө, алардын амирине адамды садага чабууга каршы чыккан. Л. философиялык-саясий проблемалары мамлекеттик курулуштун конкреттүү маселелерине баш ийдирилген. «Мыйзамчылар» же европалыктар айткандай легисттер, жеке менчикти жана башкаруучунун жеке *бийлигин* сактоого багытталган бирдиктүү, жалпыга бирдей милдеттүү *мыйзамдарды* кийирүүнө талап кылышкан. *Мамлекеттик бюрократтык* аппаратты дайыма жаңыртып туруу, ар бир кызматчынын милдеттүүлүгү ж. б. Л-ге мүнөздүү белгилерден. Шан Ян өзүнүн негизги көз караштарын 26 главанан турган «Шан областынын башкаруучусунун китеби» эмгегинде берген. Анда төмөндөгүлөрдү зарыл деп көрсөтөт: 1) жазалоонун көп болгону жана сыйлоонун аздыгы; 2) жазанын үрөйдү учургандай мыкаачылык менен болгону; 3) майда кылмыштар мыкаачылык менен жазаланса, анда оор кылмыштар өзүнөн-өзү эле болбой калат; 4) адамдар чачыранды болушуп, бирин-бири аңдып турушканы оң. Шан Яндын жана легисттердин позициясы: «күчсүз эл – демек күчтүү *мамлекет*, күчсүз мамлекет – күчтүү эл. Демек, элди алсыздантуу – мамлекеттин башкы милдети.

ЛЕГИТИМДЕШТИРҮҮ (мыйзамдуу) – саясатта кандайдыр бир аракет, окуя, фактыны коомго мыйзамдаштырып таанытуу. Л. юридикалык функцияга ээ эмес жана укуктук процесс болуп саналбайт. Л. *саясат*, *бийликти бекемдейт*; *саясий чечимдерди* актайт. Саясатта Л. анын бардык факторлоруна таралат: бийликке, методдоруна, документтерге ж. б. М. Вебер Л-нү төмөнкүчө классификациялайт: 1) традициялык (жазылбаган адат-салтка таянуу); 2) харизматикалык, эмоционалдык, б. а. жеке адамга сыйынуу; 3) рационалдуу, *мыйзамдарга* таянуу. Бийликтин куралы катары да, коомдук көзөмөлдүн куралы катары да чыгат.

ЛЕНИН (Ульянов) Владимир Ильич (1870–1924) – марксизмдин теоретиги, РСДРПнын уюштуруучусу жана Совет мамлекетинин биринчи *лидери*. Л-дин саясий ойго кошкон салымы – революциячыл уюштуруу теориясы. Ал революциячыл партиялардын түзүлүшү жана милдеттери, таптар жана алардын саясий мобилдөөчү ролу, социализмге глобалдуу өтүү үчүн зарыл шарттарды түзгөн капитализмдин акыркы доору сыяктуу проблемаларды изилдөөдө айрыкча белгилүү. Марксизмдин мазмуну – таптык күрөш жөнүндөгү окуу, Л-ге таандык. Ал империализмге эки антагонисттик таптын – буржуазия жана пролетариаттын ортосундагы карама-каршылыктар курчуп, пролетариаттардын жеңиши үчүн анын диктатурасынын орношу менен аяктаган таптык күрөш күч алат деп ойлогон. Л. жумушчу коммунисттик партиянын болушун пролетариаттын жеңиши үчүн шарт деп эсептеген. *Партия* – жумушчу табынын авангарды. Партиянын максаты – жумушчу жана башка эзилүүчү таптарды буржуазия менен болгон *саясий күрөшкө* тартуу, пролетариаттын диктатурасын орнотуу жана коммунизмге өтүүнү камсыз кылуу. 1917-ж. *Октябрь* революциясынын алдында Л. *Маркс-тын* Париж Коммунасына болгон көз карашы менен Советтер идеясын бириктирип, *мамлекет* тууралуу марксисттик окууну өнүктүргөн. «Мамлекет жана *революция*» (1917) эмгегинде Ленин пролетариаттын диктатурасынын формасы катары кеңештердин өзгөчөлүгүн анализдеп, мамлекеттин келечегин жана начарлоо шарттарын аныктаган. Коммунисттик Интернационалдын лидери катары ал башка партиялардын мүчөлөрүнө большевиктик уюмдук принциптерди жана Россиянын революциячыл тажрыйбасын таңуулоого мүмкүнчүлүк берген. Ошону менен бирге конституциялык өнүгүүнү жана бара-бара *реформалоо* жолун тандаган Батыш Европанын *социал-демократиясы менен* ажыроо, бөлүнүү процессин тездеткен.

ЛИ – байыркы Кытай философиясындагы өзүнүн мааниси боюнча көп кырдуу түшүнүк, бирок аны которгондо «церемони» (шаан-шөкөт), «ритуал» (жөрөлгөнү өткөрүү тартиби, урматтоочулук, асыл зат) деген сөздөрдө түшүндүрөт (бул салт, үрп-адат, каада, ырым-жырымдар жөнүндөгү түшүнүктөр). Ли – мурасчы аристократтар өздө-рүнөн үстөмдүгүн жүргүзүүдө колдонулуучу традициялык жол жобо. Бул иерархия системасынын чокусунда асмандын уулу Тяньцзы турат, падышачылыкты анын орун басары – вандар, гунндар башкарышат. Булар тяньцзы менен теги (каны) бир болгондуктан байланышта.

ЛИБЕРАЛДЫК ПАРТИЯЛАР – инсанга карата болгон мамлекеттик жана коомдук мажбурлоонун деңгээлин азайтуу максатында, саясий жана экономикалык программалардын, идеялык-саясий көрсөтмөлөрдүн корутундулаганда түзүлөт. *Ушул* идеялык негизде XIX к. бир катар саясий *партиялар* түзүлгөн. Алар өз программаларын адам укугун *инсандын* баалуулугун, *бийлик* системасында *бийликти бөлүштүрүүнүн*, иш тандоо эркиндигин жана атаандаштык эркиндигин таанууга негиздешкен. Саясий *либерализм* агартуучулуктун идеяларына – коомдук келишим, адамдын *табигый* абалы, адамдын укуктарынын «тубасалыгы» жөнүндөгү окууга (Дж. Локктун саясий философиясы, И. Канттын этикасы жана *укуктук* философиясы) негизделген. Бирок либерализм логикасына ылайык, эркин инсан моралдык жоопкерчиликке да ээ. Ошондуктан индивиддин эркиндиги жана анын социалдык жоопкерчилиги ажырагыс болушат. Инсандын эркиндигинин ушундай түшүнүүсүндө *укуктук мамлекет* ылайык келет. Мамлекет өзүнүн ишмердүүлүгүн инсандын

экономикасына (А. Смит), рынок экономикалык ишмердүүлүгүнө (М. Бентам, Дж. С. Милль, Г. Спенсер) кийлигишүүсүз укуктук мейкиндикти сактап калуу менен чектейт. Ушул абалда алардын консерватордук жол менен идеологиялык айырмачылыгы байкалат. Себеби алар коомдук жашоонун «индивидуалдуулуктан жогорку» баалуулуктарынын маанилүүлүгүн жана жашоонун адатта калыптанган формаларынын биринчилигин белгилеп турушат. **ЛИБЕРАЛИЗМ** (лат. liberalis - эркиндик, эркиндикке караштуу) – саясий маданияттын башаты, коомдук турмуштун, индивиддин саясий-экономикалык, системалык нравалык багыты. Тар маанисинде Л. – мамлекеттин аз кийлигишүүсү астында эркин конкуренция, рыноктук механизмдерди сактап калууга умтулган *либералдык партиянын саясаты*. Л. идеялык негизин түзгөндөр: 1) адамдардын тендиги; 2) индивидуалдуу эрк 3) *рационалдуулук*; 4) тартып алууга мүмкүн болбогон укуктар: жашоо үчүн укукту, менчик, эркиндик укуктарын камсыз кылуу. 5) жалпы *консенсустун* негизинде мамлекетке биригүү; 6) *мамлекет* менен *инсандан* мамилесинин келишимдик мүнөзү; 7) *мыйзам* – социалдык көзөмөлдөн куралы; 8) мамлекеттин ишмердүүлүгүн чектөө; 9) адамдын жеке турмушуна мамлекеттин кийлигишпөөсүн камсыздоо; 10) дин эркиндиги ж. б. Ушул шарттардын комплекси конституционализмди түзөт. Конституционализм системасы: 1) Мыйзам чыгаруучулардын ишмердүүлүгүн чектейт; 2) *Мыйзамдын* белгилүү чектерин белгилейт; Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Л. көп касиеттерин жоготкон. 70–80-ж. *консенсустун* бузулушу, *глобалдык проблемалардын* күчөшү Л-ди өзгөрүүлөргө дуушар кылды. Л. айрым принциптерин өзгөртүп, ыңгайлашууга туура келип жатат – жаңы неолиберализм Л. агымдын пайда болушу байкалууда.

ЛОББИЗМ (англ. lobby - коридор) парламенттин чечим кабыл алуу процессинде жеке жана коомдук уюмдардын (саясий партия, профсоюз, корпорация ж. б.) таасир кылуучу механизмдин түшүндүргөн саясий термин. Л. Америкада саясий мааниге өттү. Демек шайлоо учурунда добушту «коридордо», «көчөдө сатып алуу» дегенди түшүндүрөт. Л. саясаты: 1). Социалдык, саясий күчтөрдүн пайдасына; 2). Өлкө, региондор үчүн; 3). Жалпы социалдык же *глобалдуу проблемаларды* чечүү максатында колдонулат. Л. 1946-жылдан АКШда көзөмөлдөнөт жана финансылык жардам алат. Л. көп тепкичтүү кубулуш. Л. негизи болуп социалдык, этностук, саясий топ же кыймыл эсептелет. Механизмдери – көзөмөлгө алуу, АКШда эң күчтүү Л. – согуш *өнөр* жай комплексинде.

ЛОКК Жон (1662–1704) – англис философу, либерализмдин негиздөөчүсү. Л-тун социалдык-саясий концепциясы «Мамлекетти башкаруу жөнүндөгү эки трактат» (1690) камтыйт. **Биринчи** трактат – Р. Фильмердин феодалдык – патриархалдык «королдун абсолюттук бийлик укугу кудайдан» көз карашын төгүнгө чыгарууга арналган. **Экинчиси** – конституциялык парламентардык монархия теориясын камтыйт. Мында акыйкатта 1688–89-ж. көтөрүлүштөн (революция) кийин Англияда бекемделген социалдык-саясий түзүлүштү актаган жана негиздеген. Мамлекеттин болбой койбостугун Л. табигый укук жана «коомдук келишим» теориясынын позициясында сүрөттөгөн. Гоббстун мамлекеттин абсолюттук теориясынан айырмаланып, өкмөт Л-туку боюнча «табигый укуктун» айрым гана бөлүктөрү катары берилет (сот адилеттигин жүргүзүү жана тышкы байланыш ж. б. у. с.) бардык калгандарды сөз эркиндиги, динге ишеним жана менчикти өзгөчө эффективдүү коргоо максатында берилет. Мамлекеттеги мыйзам чыгаруучу бийлик аткаруучу бийликтен ажырашы зарыл (сот адилеттигин кошуп), бийликтин өзү мыйзамга баш ийиши керек. Калк эркин, эриктүү болуп калат жана өкмөттү колдобой коюуга укугу бар, жоопкерсиз өкмөттү кулатууга акысы бар.

ЛОЯЛДУУЛУК (англ. loyal - убадада турган, берилген) – коом, *мамлекет*, индивид, түрдүү катмардагы социалдык топтордун өз ара аракетинин саясий-психологиялык маанилүү механизми. XVII к. Англияда Л. деп, революция мезгилинде монархиялык түзүлүштү жактоочуларды аташкан. Негизинен Л. гражданин деп – ак ниет, берилген, *мыйзамды* сыйлаган индивиди айтышат. Л. феноменинде ички жана тышкы, *инсандын* социалдык жактарын бөлүп караса болот. Л. термини биринчи ирет социалдык-саясий *институттарга*, айрыкча *мамлекетке* карата так аныкталат. Көп өлкөлөрдө Л. сакталат, бирок айрымдарында жалданма жумушчуларды кожоюнга карата мамилеси өзгөргөндөй эле граждандардын Л-ка мамилеси төмөндөп бара жатат.

ЛЮМПЕН-ПРОЛЕТАРИАТ (нем. lumpen - самгыраган) – өз алдынча уюшулган кыймылга жөндөмсүз пролетариаттын эң төмөнкү катмары, коомдун төмөнкү катмарынын өкүлдөрү. 1944-ж. А. Кестлер «люмпен-буржуазия» деп *кризис* маалындагы *интеллигенцияны* атаган. Азыркы Л. п. өз проблемаларынын чечүүнүн жолун издегенге караганда, аны чечүүнү мамлекеттен талап кылууну көбүрөөк колдонушат.

М

МААЛЫМДУУЛУК, БАСМА СӨЗ ЭРКИНДИГИ – демократиянын башкы атрибуту; ансыз демократиялык *саясий система* функция аткара албайт. Бир гана М. б. с. э. шарттарында граждандардын сөз эркиндиги, өз көз караштарын билдирүү укугу реалдуу болот. Эгерде шайлоочулар коомдогу жана дүйнөдөгү иштердин (окуялардын), бийлик структураларынын абалы, саясий партиялардын платформалары, алардын лидерлери тууралуу толук маалымат алышпаса, саясий шайлоо эркиндиги болушу мүмкүн эмес. Эгерде *массалык маалымдоо каражаттары* шайлоочуларды бул же тигил идеологиянын артыкчылыгын ынандырууга аракет кылган, аларга *мамлекеттин* жана коомдук проблемалары жөнүндө өз түшүнүктөрүн таңуулаган, өзүлөрүнө пайдасыз (ыңгайсыз) маалыматты жашырган бир *саясий партия* же мамлекеттик чиновниктер тарабынан тескелсе (текшерилсе) анда М. б. с. э. жөнүндө айтуу мүмкүн эмес. Мындай текшерүү, саясий цензура саясий жаңылыштыкты жетишкендик деп көрсөтүүгө, *коррупция*, *бийликти* кыянатчылык менен пайдалануу фактыларын жашырууга, террорист-тик репрессиялык *саясатты* актоого мүмкүнчүлүк берет. Мындай учурда элдин эркин толук көлөмдө чагыл-дырбай, колунда барлардын бийлиги тарабынан *саясий манипуляциялоонун* объектиси болуп калат. Албетте, М. б. с. э. демократтык коомдо да абсолюттуу болбойт. Маалыматуулук ошону менен бирге массалык маалымат каражаттары үчүн тыюу салынган теманын жоктугуна, кандайдыр бир чектөөсүз түрдө көз караштарды жана ойлорду чагылдыруу, түрдүү кабарларды пайдалануу жана басып чыгаруу *мыйзам* тарабынан куугунтуктала турган мамлекеттик, мекемелик жана коммерциялык сырлардын болгондугун жокко чыгарбайт. Бул кандайдыр бир өлчөмдө кабарларды алуу жана жайылтуу булактарын чектейт. Андан соң,

массалык маалымат каражаттары цензурага дуушар болбогонуна карабай (согуш убагынан башкысы), басылып жаткан материалдын тактыгы үчүн жоопкерчиликти жүзүшөт. Эркин пресса сыяктуу эле, ар бир гражданин, менчик компания, мамлекеттик мекеме алардын ишмердүүлүгүн кемсинткен жана толугу менен фактыларга жооп бербеген маалыматтын ачыкка чыгышы менен келтирилген залалы үчүн компенсация талап кылуу менен кайрылууга укугу бар. Өзүнчө алынган маалымат каражаттарын толугу менен эркин деп эсептүүгө негиз жок. Газеталар, радио жана телекорпорациялар өзүлөрүнүн окурмандарынын жана угуучуларынын оюндагыларын жана күткөндөрүн эсепке алат, алардын акцияларынын контролдук пакеттерин кармоочулардын жана коммерциялык реклама менен камсыз кылган фирмалардын директорлорунун каалоолору менен эсептешишет. Рынок экономикасынын убагында, *саясий плюрализм* шарттарында массалык маалымат каражаттарынын чөйрөсүнө аракеттенген компаниялар ортосунда атаандашуунун болушу менен бардык газеталарга, радио жана телекөрсөтүүгө жалпы улуттук масштабда бирдиктүү «жолду» камсыз кылуу практикада мүмкүн эмес. Мындан башка көп өлкөлөрдө шайлоо алдындагы кампания убагында бардык талапкерлерге, анын ичинде маргиналдык саясий күчтөрдө көрсөтүүчүлөргө да, бирдей убакытты бөлүп берүүгө телекомпанияларды милдеттендирген мыйзамдар бар. Албетте, жетектөөчү партиялардын талапкерлери өз көз караштарын чагылдыруу үчүн кошумча убакытты сатып алууга мүмкүнчүлүктөрү бар. Жалпысынан, басма сөз эркиндигин массалык маалымат каражаттарынын көз карандылыгы эмес, өлкөдө граждандарга түрдүү маалыматтарды эркин алуу укугу менен пайдаланууга мүмкүндүк берген, көп сандаган түрдүү багыттагы басма, радио-телекомпанияларынын болушу камсыз кылат. «Жабык» коомдордун иштөө мүмкүнчүлүгүн абдан чектей турган бирдиктүү дүйнөлүк маалымат мейкиндигинин калыптанышы М. б. с. э-нан өнүгүшүндө зор роль ойногон. Эл аралык радиокабар берүүнүн өнүгүүсү менен тоталитардык мам-лекеттердин граждандары да белгилүү өлчөмдө альтернативдүү кабарлардын, анын ичинде өз өлкөлөрүндөгү иштердин абалы тууралуу булак-тарына жол ачкан. Тоталитардык тартипке эл аралык кабар алмашууну, минимумга жеткизүү менен катуу текшерүүгө умтулуу таандык. Цен-зурадан өтпөгөн жана санкция-ланбаган алмашуу дос эмес өлкө-лөрдүн «маалымат агрессиясы» катары бааланып, өз мамлекетинин граждандары үчүн, атайын укук берилген адамдардан башка, цензурадан өтпөгөн чет өлкөлүк кабарлардын булагын пайдалануу – начарлатуу ишмердүүлүгүнө теңдел-ген. Бирок ошондой болсо да *адам укугун* гарантиялаган, эл аралык таанууга ээ болгон нормалар, негизинен 1948-ж. *Адам укугунун жалпы декларациясы*, ар бир адам кабарларды жана идеяларды мам-лекеттик чек арага карабастан түрдүү каражат менен издеп алып, жый-натууга эркин деп болжойт (19-статья). 1975-жылы гана СБСЕнин Хельсинкидеги Бүтүрүүчү актысына кол коюу менен бирге Советтер Союзу өзүнө кабар тармагында эл аралык алмашууга жардам берүү милдеттүүлүгүн алган. Бирок, реалдуу түрдө маалымдуулук жана басма сөз эркиндиги СССРде кайра куруу процессинин жүрүшүндө бекитилип, 1991-ж. августунан кийин Кыргыз-станда жаны өнүгүүгө ээ болгон.

МАЖОРИТАРДЫК СИСТЕМА. Кара: *Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы.*

МАКСАТ ЖАНА КАРАЖАТТАР (саясатта) – *саясий ишмердүүлүктүн* эффективдүүлүгүн аныктай турган маанилүү структуралык элементтери. Саясий максат каалаган натыйжанын *саясаттын субъектисинин* талаптары жана кызыкчылыгы менен аларды канааттандыруунун шарттарына болгон катышынын элеси катары берилет. Максат – ар бир айкын саясий ишмердүүлүктүн башталышы эмес, эпицентри, ал анын жөнгө салуу функциясын аткарып, саясаттын субъектилеринин талаптары жана кызыгууларына ылайык иштелип чыккан келечектеги социалдык-саясий кубулуштардын моделин калыптандырат. Максат өзү негизги үч компоненттен турат: а) саясаттын субъектисин кызыктыруучу объекттердин маңызы жөнүндө билүү; б) өзүнүн негизи катары саясий проблеманы кабылдоо; в) саясий ишмердүүлүктүн натыйжасында келечек жөнүндө болжолдоо. Бир да саясий максаттын белгилүү каражаттарысыз ишке ашуусу мүмкүн эмес. Саясий каражаттар *саясаттын* субъектиси, *саясий процесстин* жүрүшүн текшерүү жана максатка жетүү үчүн колдонгон ишмердүүлүктүн куралы. Саясаттын субъектиси алдына койгон максатка жетүү үчүн пайдалануучу каражаттардын маанилүүлөрү болуп: а) саясий милдеттерди чечүүгө жөндөмдүү ресурстар (материалдык, адам, маалыматтык, маданий ж. б.); б) субъект тарабынан *саясий системага*, жалпысынан коомго жана анын түрдүү бөлүктөрүнө *мамлекет, саясий партиялар* ж. б. таасир кылуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу максатында түзүлгөн саясий уюмдар жана мекемелер; в) укуктук жана башка саясий нормалар; г) жалпы саясий максатка карата каражат болуучу жеке саясий максаттар; д) түрдүү саясий билим (кырдаалды билүү, профессионалдык даярдык), саясий тил, саясий сөз өзүнө мүнөздүү болгон белгилер – фразеология, терминология, саясий риторика, саясий символика ж. б. менен; е) *массалык маалымат каражаттары* (пресса, радио, теле-көрсөтүү), искусствонун (театр, кинематограф, көркөм чыгармачылык искусство) мүмкүнчүлүктөрү, бардык түрдөгү үгүттөө; ж) коомдук кыймылдар, агымдар жана алардын чыгуулары – *массалык саясий акциялар*, митингдер, манифестациялар, чогулуштар ж. б. Саясаттын каражаты болуп аң-сезимдүү түрдө *саясий күрөшкө* тартылып жана ошого ылайык саясаттын субъекттери тарабынан белгилүү саясий максаттарына жетүү үчүн бурмаланган ар бир социалдык кубулуш, ар бир факт эсептелет. Максат менен каражат бирин-бири өз ара толуктайт. Бирде максат болгон нерсе, экинчисинде каражат жана тес-керисинче болушу мүмкүн. Мисалы: *саясий бийлик* саясий ишмердүүлүктүн негизги максаты катары чыкса, ага жетишүүнүн каражаттары болуп шайлоо, массалык граждандык акциялар ж. б. эсептелет. Бирок саясий бийлик ошол эле учурда саясаттын субъектилеринин милдеттерин (социалдык-экономикалык ж. б. кызыкчылыктарын) камсыз кылуу каражаттарынын кызматын аткарат.

МАКИАВЕЛЛИ Николо (1469–1527) – Кайра жаралуу доорунун көрүнүктүү өкүлү, италиялык коомдук ишмер, саясий ойчул, тарыхчы жана аскердик теоретик. Ага карата мамиле ар дайым карама-каршылыктуу болгон: анткени, ал *саясий бийликтин* механизм, анын максатын, милдетин, каражат-тарын ырайымсыздык менен жарыя-лаган, ал эми экинчи жагынан, анын ойлору жана максаттары бардык убактарда жана түрдүү абалды пайдаланууга болот деп табылган. Н. Макиавеллинин мурастарына өтө каршы болгондор анын ойлорун, көз караштарын бурмалап, кандайдыр-бир аморалдуу,

ырайымсыз нерсе катары көрсөтүү үчүн көп нерсени жасашкан. Спиноза айткандай, бул «акылман адам» белгилүү максатка: бөлүнүүчүлүктү жеңип, бекем, бор-бордоштурулган, унитардык италиялык мамлекетти түзүүгө умтулган.

МАКИАВЕЛЛИЗМ – *Никколо Макиавеллинин* аты менен байланышкан термин. М. деген түшүнүк алар аркылуу граждандык жана адамзаттык планда эч кандай каражаттардан жада калса кылмыштуулуктан да кайра тартпаган *саясаттын* синоними катары акылга сыйбаган нерседей көрсөтүлөт. Н. Макиавеллинин максаты, принциптери жана көрсөтмө-лөрү эки жүздүүлүк, адепсиздик, арамзалык менен байланыштырылган. Чындыгында Н. Макиавеллинин кулаган феодалдык коомдун жана жаңы орноп жаткан капитализмдин адепсиздигин айгинелеп, колунда барлардын *бийлигинин* ыймансыздыгын ачып берген. «Менин жазгандарымды, – деп белгилеп кеткен ал, – эч качан ыймансыз ишти жашырып жабуу же мактоого татырлык аракетти жамандоого умтулуу болгон эмес». Азыркы мезгилдеги саясий проблемаларды чечүүдө М-ди объективдүү жана сын көз караш менен пайдалануу максатка ылайык.

МАМЛЕКЕТ БАШЧЫСЫ – жогорку кызмат адамы. Мамлекеттин *аткаруучу бийлигин* алып жүрөт жана тышкы дүйнө менен болгон байланыштарда жогорку өкүлү болот. Азыркы учурдагы *монархияларда* (Улуу Британия, Дания, Япония, Швеция, Испания ж. б.) М. б. – монарх (падыша, император, эмир). Анын бийлиги эреже катары *мыйзам* орноткон тартип менен бир өкүлүнөн экинчи өкүлүнө мураска берилет. Республикаларда М. б. – *президент*. Ал түздөн-түз калк тарабынан (Россия, Аргентина) же көп баскычтуу шайлоолордун (Италия, ФРГ, Индия) натыйжасында шайланат. Бир катар өлкөлөрдө индивидуалдуу М. б. бар, президенттик *республикаларда* (АКШ, Мексика, Африканын кээ бир өлкөлөрү) ал бир эле убакта *Өкмөттүн башчысы* болуп калат. Көптөгөн чет өлкөлүк мамлекеттердин конституциялары М. б-на кеңири укуктарды ыйгарган: ал *өкмөт* башчыларын жана министрлерди дайындайт, куралдуу күчтөрдүн жогорку башкы командачысы болот, күнөөнү кечүү *укугуна*, *вето* укугуна ээ, ал орден жана медалдарды ыйгарат, парламенттин сессиясын чакырат, парламентти таркатуу укугуна ээ, шайлоолорду дайындайт, *мыйзам чыгаруучу* демилге укугуна ээ, парламентке сунуш-талаптар менен кайрылуу *укугуна* ээ ж. б. Иш жүзүндө болсо парламенттик бийлик түрүндөгү мамлекеттеринде М. б-нын укуктары анын атынан *өкмөт* тарабынан ишке ашырылат, *Парламенттик республиканын* (Франция) – мисалында түзүлгөн кээ бир мамлекеттерде өкмөттүн ролун *президентке* «улуттук көз карандысыздыктын гаранты» катары чыныгы кеңири укуктарды берүү жолу менен азайтуу тенденциясы байкалат. М. б-на өзгөчө абалда укуктарды берүү да практикада кездешет. Президенттик республикаларда М. б. бир эле мезгилде өкмөттүн башчысы болуу менен бирге, өзүнүн укугун өз алдынча ишке ашыра алат. Бул болсо анын бийлик орган-дарынан көз карандысыз болушуна мүмкүндүк берет.

МАМЛЕКЕТТИК АППАРАТ – *мамлекеттин* функцияларын жана *мамлекеттик бийликти* жүзөгө ашыра турган мамлекеттик органдардын системасы. Аппараттын ишмердүүлүгүнүн мазмуну, анын уюштурулушунун жана кызмат өтүү принциптери, адистеринин составы жана иштөө ыкмалары мамлекеттик жана коомдук түзүлүштүн табиятына, тигил же бул, *саясий тартипке* ылайык алдын-ала аныкталат. М. а. системасына мамлекеттик бийликтин органдары сыяктуу эле *мамлекеттик башкаруу* органдары да кирет. Ага: 1) *парламент* (федералдык чогулуш, Конгресс, Улуттук чогулуш ж. б.); 2) *мамлекет башчысы*, *өкмөт*, министрликтер, мамлекеттик комитеттер, мекемелер, *мэриялар*, *муниципалитеттер*, префектуралар, мамлекеттик ишканалардын, уюмдардын администрациясы ж. б.; 3) сот жана прокуратура кирет. Мамлекеттик бийликтин органдары жана мамлекеттик башкаруу органдарынын мүмкүнчүлүктөрү *мыйзам* аркылуу чечилет, ал эми өтө маанилүү маселелерди чечүү мамлекеттик *бийликтин* жогорку органдарынын (парламент, *президент* ж. б.) мүмкүнчүлүгүнө кирет. М. а. *саясий бийлик* менен өтө тыгыз байланышкан. Бир партиялуулук системанын шартында М. а-тын кызматкерлеринин ишмердүүлүгү борборлоштурулган партиялык машинанын кызыкчылыгына баш ийген. *Демократия* убагында, *көп партиялуулук* шарттарында, шайлоодогу саясий партиялардын атаандашуусунун натыйжасында мамлекеттик кызмат орундары эреже катары, жеңген партиянын талаптарына бөлүнүп берилет. Күч алып келе жаткан бюрократташтыруу М. а-тын кызматкерлери жогору жактан дайындалып, алардын алдында гана жоопкерчиликтүү болушуна алып келет. Демократиялык көп өлкөлөрдө М. а-ка адис топтоо «синирген эмгегине жараша «системасына», б. а. конкурс боюнча жүргүзүлөт, бул болсо өз учурунда профессионалдык, артыкчылыкка ээ, социалдык белгилери боюнча тандалган *бюрократтык* түзүлүшкө жол ачат. М. а-гы өнүккөн бюрократтык централизм өкмөттөгү, губернаторлордун, пре-фектердин «министериялизм» систе-масынын өрчүшүнө алып келиши мүмкүн, б. а. аларга шартка жараша *мыйзам* чегинде же андан тышкары аракет кылууга мүмкүндүк берет. М. а-ты жакшыртуунун башкы жолу болуп, анын ишмердүүлүгүн андан ары демократиялаштыруу жана сөзсүз түрдө аны *мыйзамга* баш ийдирүү эсептелет.

МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ – *мамлекеттин* милдеттерин жана функцияларын ишке ашырууга багытталган мамлекеттик ишмердүүлүктүн формаларынын бири, мамлекеттик органдардын аткаруу ишмердүүлүгүндө чагылдырылат. Саясий гана эмес, чарбалык жетекчиликти да алып жүрөт. М. б. органдарынын ишмердүүлүгүнүн мазмуну мамлекеттин башкы милдет-тери жана негизги функциялары менен аныкталат. М. б. мамлекеттик орган-дардын аткаруучу жана буйрук берүүчү ишмердүүлүктөрүнөн ку-ралат. М. б. органдары жогорулаган сайын, буйрук берүү укуктары кеңейет. М. б. органдары акты-ларды, б. а. милдеттүү түрдө аткарыла турган иш кагаздарын жазып чы-гышат. Актыларга чечимдер, токтом-дор, буйруктар, жоболор жана көрсөтмөлөр кирет. Өзүлөрүнүн ишмердүүлүгүндө М. б. органдары башкарылгандардын жүрүм-турумуна жана ишмердүүлүгүнө таасир кыла турган, негизинен ынаандыруу жана мажбурлоо сыяктуу түрдүү ыкмаларды колдонушат. М. б. органдары мамлекеттик бийликтин органдарынын алдында жооп жана отчет беришет. Мамлекеттик *бийликтин* системасы же *парламент* же *президент* башчылык кылат. Демократтык өлкөлөрдө мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун органдары *мыйзамдын* негизинде, аны аткаруу үчүн иш аракет жасашат. Алардын ишмердүүлүгү *мыйзамга* ылайык.

МАМЛЕКЕТТИК КООПСУЗДУК ОРГАНДАРЫ мамлекеттик бийликтин административдик аткаруучу жана буйрук берүүчү институттары; жашап жаткан коомдук-саясий түзүлүштүн, коопсуздугун камсыз кылууга чакырылган.

Мамлекеттик коопсуздук деп өлкөнүн ички жана эл аралык коопсуздугун камсыз кылууга, жашап турган мамлекеттик жана коомдук-саясий түзүлүштү сактоого, *адам укугун* коргоого милдеттүү системаны айтабыз. Мамлекеттик коопсуздук өзүнө экономикалык, саясий, согуштук, экологиялык, гуманитардык, маалымат коопсуздуктарды камтыйт. М. к. о. коопсуздук маселелерине профессионалдык мамиле жасаганы спецификалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет. Ушул максатта алар атайын уюмдарга, зарыл күчтөргө, *каражаттарга* ээ болуп, өз ишмердүүлүгүндө атайын, өзгөчө ыкмаларды колдонушат. Эреже катары, алар башка мамлекеттердин өзүнө окшогон органдарына өлкөнүн ичиндеги алардын агентурасына каршы күрөш жүргүзөт. М. к. о. өлкөнүн *мыйзамына* ылайык түзүлүп, өз ишмердүүлүгүнө алар менен жетектелүүгө милдеттүү. Эгерде алар өлкөдө бирдиктүү бийликке жетишсе, бул мыйзамсыздыкка, *диктатурага*, *авторитардык* тартиптин орношуна, *демократтык* бардык *институттарынын* кулашына алып келет. Коомдо М. к. о. так ойлонулган түзүлүшүн, алардын ишмердүүлүгүнүн мыйзамдуулукту сактоосун теске салып турушу зарыл. Алардын ишинин айкын структурасы жана мазмуну орун алып калган *саясий системалардын*, бир катар ички жана тышкы абалынын өзгөчөлүгүнөн көз каранды. Анын ичинде эл аралык жана Ички мамилелердин абалы жана динамикасы, тигил же бул мамлекеттин экономикалык жана саясий туруктуулугун чоң ролду ойнойт. Азыркы мезгилде М. к. о-нын ишмердүүлүгүндө бир катар жаңы функциялар пайда болду. Алар: жашыруун курал-жарак сатууну токтотуу, *терроризм*, наркобизнес, уюмдашкан кылмыштуулук жана *коррупция* менен күрөшүү, коомду жана ар бир граждандын укугун коргоо.

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ – ар кандай *мамлекетте* калктын улуттук составын эске алуунун негизинде иш кагаздарын жана сот иштерин алып барууда, мектептерде окутууда, калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөөдө, басма сөздө ж. б. коомдук иштерде колдонулуучу тил. Демократиялык мамлекеттерде М. т. башка улуттук тилдердин өнүгүшүнө тоскоолдук кылбайт, эч бир улут өз тилин башка элдердин өкүлдөрүнө таңуулообосу мыйзамда белгиленет. Кайра куруу доорунда мурунку СССРдин бир катар Союздук республикаларында М. т. жөнүндө мыйзам кабыл алынып, жергиликтүү элдин тили ошол республикада М. т. катары таанылат. Кыргыз ССРинин *Конституциясына ылайык*, 1989-ж. 23-сентябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында Кыргыз ССРинин Мамлекеттик тили жөнүндө «Мыйзам» кабыл алынган. Ал Мыйзамда Кыргыз ССРинин аймагында кыргыз тили М. т. катары колдонулаары, ошондой эле СССР элдеринин улуттар аралык баарлашуу тили болуп орус тили колдонулаары белгиленген. Мыйзам 1989-ж. 1-октябрдан күчүнө кирген.

МАНАП – Совет бийлигине чейинки *кыргыз* коомунда эл бийлеген, үстөмдүк кылуучу таптын өкүлү, өз уруу *мүчөлөрүн* *соттоого* укуктуу жана аларга уруу чабыштарында жетекчилик кылуучу уруу башчысы. Укугу жагынан бий, М. биринен-бири эч кандай айырмасы деле жок. XVIII к. баатыр, тектүү бий гана М. деп аталган. XIX к. башынан М. наамы жана *бийлик* мураска калтырыла баштаган. Коомдогу кадыр-баркы, ата-тегине жараша – М. чоң М., *орто* М., чала М. болуп бөлүнгөн. Түндүк кыргыздардын уруу бирикмелеринин чоң манабы болуп, калган орто жана чала М. ага баш ийген. Карапайым уруу мүчөлөрү М-ка күнкор букара болгон. Түштүк кыргыздар М. түшүнүгүн билишкен эмес. Кокон *хандыгы* мезгилинде М-тар хандын буйругун аткарып, салык жыйнашкан. Кыргызстан Россияга каратылгандан кийин М. падышалык колониялык тартиптин таянычына айланган. Улуу Октябрь социалисттик революциясы (1917-ж.) жана *граждандык согуш* (1918–20-ж.) мезгилинде алар контрреволюциячыл иштерди уюштурууга катышышкан.

«**МАНАС**» – кыргыз элинин баатырдык *эпосу*. Бул эпос болжол менен мындан миң жыл мурда калыптанган. Ошондон бери XX к. орто ченине чейин *кыргыздардын* арасында муундан-муунга өтүп, ооз эки түрүндө айтылып келген. Элүүдөн ашык варианттары бар. Бир эле манасчы Саякбай Каралаевдин айтуусундагы «М». трилогиясы миллион ыр сабынан турат. «М». дастанында кыргыз элинин үрп-адаты, каада-салты, чарбасы, жоокерлик турмушу кеңири чагылдырылган. Ошону менен бирге эле «М». эпосу кыргыздардын саясий турмушу, саясий көз караштары жана саясий ойдун өнүгүш тарыхын изилдөө боюнча да көөнөргүс булак болуп кызмат кылат. Бардык кыргыздардын башын коштурган, Ала-Тоону мекендеген, бирдиктүү, күчтүү, көз карандысыз *мамлекет* түзүү – «М». эпосунун башкы *идеясынын* өзөгүн түзөт. Бүгүнкү күндө кыргыздар бирдиктүү, көз карандысыз мамлекеттүүлүккө жетишип, кылымдардан бери аздектеп сактап келген «Манас» эпосунун 1000 жылдык тоюну, колдоого алынып 1995-ж. 25–31-августта өткөрүштү.

МАРКС Карл (1818–1883) – *немец* окумуштуусу, революционер. М-тын социалдык жана *саясий* теорияларга киргизген негизги салымы экономикалык чөйрөнүн чечүүчү маанисин *көрсөткүн* тарыхтын материалисттик концепциясы болуп эсептелет. М-тын теориясына ылайык, *саясат экономикадан* улам келип чыккандыктанбы, саясат тууралуу ыраатташтырылган изилдөөсү болгон эмес. М. *мамлекетти* тарыхый зарылчылык деп эсептеген; мамлекет эмгектин бөлүш-түрүлүшүнүн, жеке менчик менен таптын пайда болушунун натыйжасында келип чыккан; Ал мамлекетке таптык башкаруунун куралы катары караган. М. *граждандык коомду* жакшыртуу багытында мамлекет ишмердүүлүк кылат дегенди жокко чыгарган. «Коммунисттик партиянын манифестинде» (1848-ж.) буржуазиялык мамлекетти *революция аркылуу кулатуучу жумушчу* табынын дүйнөлүк-тарыхый миссиясын негиздеген. Бул миссия жумушчу табы диктатура формасында пролетариаттын саясий бийликти орнотуп, тапсыз коом түзмөк. М-тын концепциясына ылайык, буржуазиялык демократия учурунда бүткүл эл эмес, анын кандайдыр бир гана бөлүгү башкарса, социалисттик революциядан соң ал бир эле убакта башкаруу жана башкарылуучу болуп туруп, башкаруу процессине жалпы катышуусу демократияны мамлекеттик башкаруунун формасы катары акыркы чегине жеткизип, башкаруу процессин өзүн-өзү башкарууга айландырмал. М-тын ою боюнча Коммунисттик коом саясат жана мамлекетсиз жашай алмак. М-тын саясий окуусу, марксизмдин башка составдык бөлөктөрүнө караганда көбүрөөк утопиялык болуп калган.

МАСАЛИЕВ Абсамат (1933, Кадамжай р-ну, Алыш айлы – 2004, Бишкек) – партиялык ж-а мамл. ишмер. 1960-жылдан КПСС мүчөсү. 1953-ж. Кызылкыя тоо-кен техникумун, 1956-ж. Москва тоо-кен ин-тун бүткөн. 1964-жылдан Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети м-н Кыргыз ССР Министрлер Советине караштуу партиялык-мамл. контролдоо комитетинин өнөр жай, транспорт ж-а байланыш бөлүмүндө инспектор, Ош облусунун партиялык-мамлекеттик көзөмөл

комитетинин төрагасынын орун басары. 1966-жылдан Кыргызстан КП Ош обкомунун өнөр жай-транспорт бөлүмүнүн башчысына орун басар. 1969-ж. Компартиянын Ташкөмүр шаардык комитетинин биринчи секретары, 1971-ж. Кыргызстан КП БКнын өнөр жай-транспорт бөлүмүнүн башчысы. 1972-жылдан Бишкек шаардык Эл депутаттар советинин аткаруу комитетинин төрагасы. 1974–79-ж. Кыргызстан КП БКнын секретары. 1979–85-ж. Кыргызстан КП Ысыккөл обкомунун биринчи секретары. 1985-ж. КПСС БКда инспектор, ошол эле жылдын ноябрынан 1991-жылга чейин Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары. Ошол эле учурда 1990–91-ж. Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин төрагасы. 1991-ж. апрелде пенсияга чыгып, 1991-жылдын аягына чейин КПСС БКнын идеология бөлүмүндө кеңешчи. 1993-жылдан Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тоо-кен тех. контролдоо комитетинин директору. 1979–91-ж. СССР Жогорку Советине, 1971–75 ж-а 1985-жылдан Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине депутат. Октябрь Революциясы, эки Эмгек Кызыл Туу ордендери, медалдар м-н сыйланган.

МАССАЛЫК МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫ – азыркы мезгилдеги жогорку өнүгүүгө жетишкен саясий иш-аракеттердин инструменти жана механизми. М. м. к-на басма сөз, радио, телекөрсөтүү, интернет, кино, үн жазуу кирет; келечекте – ири коммуникациялык системаларды пайдалануу мүмкүнчүлүгү бар. Алардын аракеттери саны боюнча түрдүү аудиторияларга ырааттуулук менен маалыматтарды жайылтуу, идеологиялык, экономикалык, маданий жана саясий таасир тийгизүүнү өзүнө камтыйт. Азыркы М. м. к-нын өнүгүшүндө илимий-техникалык революция чоң түрткү берген. Анын жардамы менен XX к. ортосунда эле чоң көлөмдүү сөз, видео, музыкалык маалыматтарды тез убакыттын ичинде жана массалык түрдө көрсөтүү жана тираждоо камсыз болду. Ушуга жараша журналист, техникалык жана кызмат кылуучу персоналдардан профессионалдык топ болгон маалымат жана үгүт кызматкерине чейинки жогорку квалификациялуу М. м. к-нын кызматкерлеринин тобу түзүлгөн. Бул чөйрөнүн адистери башкаруу аппаратында, массалык профессионалдык, коомдук жана саясий уюмдарда катышышат. М. м. к-нын өнүгүшү жана азыркы коомдун турмушундагы алардын коомдук-саясий ролунун жогорулашы менен маалымдуулук, сөз эркиндиги жөнүндөгү маселелер тыгыз байланышкан. Аларды ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү М. м. к-н бийликтен же коомдук уюмдаштырылган топтордон кандай даражада көз каранды экендиги менен аныкталат. Албетте, М. м. к-нын көз карандысыздыгы куру кыял, чындыгында алар *мамлекеттин* жана коомдун ар түрлүү топторунун көз караштарын чагылдырышат. Алардын саясий ролу коомдогу социалдык-саясий күчтөрдүн катышы менен аныкталат. Азыркы мамлекеттердин М. м. к-н монополияга алуу же катуу идеологиялык тескөө салганга мүмкүнчүлүгү бар. Айырмасы демократтык мамлекетте М. м. к-нын ишмердүүлүгүн жана продукциясын тикелей тескөө өзгөчө мезгилде гана (маселен, *согуш* мезгилинде) жана аз убакытка гана мүмкүн. Башка убактарда кыйыр текшерүүнүн ыкмаларынан негизинен финансы укугунан пайдаланышат. М. м. к-н тек-шерүү ыкмаларына карата аларды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй бөлсө болот: мамлекет тарабынан көзө-мөлдөнүүчү (Би-Би-Си, Улуу Бри-тания, РАИ Италия), жеке коммер-циялык (Си-Эн-Эн, АКШ), коопе-ративдүү (Италиянын ТВ 6-кана-лы); *улуттук же эл* аралык маалымат агентстволору, газета тресттери, басма борборлору ж. б. М. м. к-нын өз алдынчалыгынын деңгээлин катаал коммерциялык факторлор да чектеп коёт. Социалдык башкаруунун жана саясий алдоонун, социалдык топтордун мамилесин тескөөнү, маданиятта жайылтуунун ири куралы болуп М. м. к. *коомдук-саясий мамилелердин* башкы *элементине айланат*. Алар саясий күрөшкө, анын мазмунуна жана формасына, идеологиялык, саясий жана маданий үгүтөөнүн өзгөчөлүктөрүнө бийликтегилердин саясатынын жарыкка чыгып жана бурмаланышына, миллиондогон адамдардын жүрүм-турумуна, жашоосуна көрүнүктүү таасир тийгизишет. Эреже катары М. м. к. башкаруучу чөйрөгө колдоочу мамиле кылып, жашап жаткан түзүлүштүн жактоочулары болушат. М. м. к-нын үстүнөн тике же кыйыр теске салууна жасаган аракеттер коомдук турмуштун ай-рылгыс бөлүгү болуп саналат. М. м. к-н тике текшерүүнү орно-тууга умтулуулар аз эмес, барыдан мурда бул аракеттер авторитардык, диктатордук, тоталитардык тартиптер кайрылышат. Бул учурда атамекен-дик М. м. к-н текшерүү гана орнотулбастан, душмандын М. м. к-га киришине жана жайылуусуна тоскоол кылууга техникалык барьер коюлат. Ошентип, өз коомун маалыматтан четтеп калуусуна дуушар кылышат. М. м. к-н монополиялаштыруу бери-лүүчү кабарлардын мазмунун бирдейлештирүүгө алып барат. Кабарлардын бардыгы бир гана максатка багытталат – жашап жаткан тартипти жана аны ишке ашырып турган *инсанды* кубаттоо, ошол тартиптин артыкчылыгын күбөлөндүрүү, берилген тартип үчүн белек маалыматка каршы ой пикирлерди жана ишенбөөчүлүктө тарбиялоо. Сөз эркиндиги сыяктуу эркиндиктер жашоосун токтотот же сөз жүзүндө гана сакталып калат. М. м. к-нын жардамы менен жабык коом түзүлөт. Анда маалыматка бир гана роль – техникалык жетишээрлик каражаттардын жардамы менен калктын массасын толугу менен баш ийе турган кылып калыптандыруу ыйгарылат. М. м. к. жада калса тартип үчүн коркунучсуз болгон саясий тең салмактап туруучунун *ролун* да ойнобой калат. Бирок, мындай абал өтө жагымсыз жана коркунучтуу кесепеттерге алып келиши мүмкүн: көзөмөлгө алынган М. м. к. мурдагыдай, үстөмдүк кылуучу режим менен жалпы калктын жана өзүнчө алынган топтордун ортосундагы чыныгы байланыштын каналы катары кызмат кылалбайт. Башкаруучу күчтөр коомдогу абал *тууралуу* реалдуу *эмес*, өзүлөрү каалаган маалыматтарды алышат. Бул болсо карама-кар-шылыктардын курчушу жана *кризистин* өнүгүшүндө аларды курал-сыздандырат. Азыркы М. м. к-нын техникалык мүмкүнчүлүгүнүн өнү-гүшү, ири маалымат системасынын түзүлүшү, өз коомун маалыматтан бөлүп салууга же өз маданиятын жана коомун башка жашоодон обочолонтуп салууга мүмкүнчүлүк бербейт. Мунун баары М. м. к-нын саясий ролун маанилүү кылууда.

МАССАЛЫК САЯСИЙ АКЦИЯЛАР эмгек коллективдери, коомдук уюмдар, граждандардын топтору аркылуу көчөлөрдө, аянттарда, калктуу жерлерде ачык же жабык өз оюн, колдоо же нааразычылыкты билдирүү үчүн өткөрүлгөн иш-аракеттер. М. с. а-дын негизги түрлөрү: митинг – граждандардын массалык чогулушу, тигил же бул уюмдун иш-аракеттерине, коомдук-саясий жашоонун окуя-ларына жасаган *мамилелерин* чагыл-дырышат; көпчүлүк жүрүштө – бул же тигил *коомдук* маселелерге көңүл буруу максатында уюшулган адам-дардын массалык кыймылы; демон-страция – адамдардын тобунун коомдук-саясий көңүлүн ачыкка чыгаруу үчүн жүрүш учурунда ураан, плакат ж. б. көрсөтмө каражаттарды пайдалануу менен чыгуу; пикетке чыгуу – граждандардын тобунун өз көз караштарын жана көңүлүн

жүрүшсүз көрсөтүү, ачыкка чыгаруу. М. с. а-ды даярдоо тууралуу кабар аларды уюштуруучулар тарабынан жергиликтүү аткаруу бийлигинин органдарына (*мэрия*, префектура, полиция) алдын-ала, болоордон 10–15 күн эрте билдирилет. Билдирүүдө *акциянын* максаты, түрү, орду же кыймылынын маршруту, акциянын башталуу жана аяктоо убактысы, катышуучулардын болжолдуу саны, медициналык жардамдарды уюштуруу ж. б. белгиленет. Билдирүү алган сон бийлик органы жазуу түрүндө датасын жана убактысын бекитет. Эгерде акция мамлекет-теги адам укугу жөнүндөгү иш кагаздарына каршы болгон болсо, коомдук адептүүлүктүн кабыл алынган нормаларына туура келбесе; уюштуруучулардын коомдук тартипти камсыз кылуу боюнча милдеттүүлүгү болбосо; мурдатан жарыяланган акцияга формасы окшош болуп, бир мезгил белгиленсе; ишкана, уюм, мекемелердин кадыресе иштешине реалдуу коркунуч туудурса; жүргүн-чүлөрдүн же башка *транспорттун ишин токтотуу* зарылчылыгы болгондо М. с. а-ны өткөрүү жөнүндөгү билдирүү кабыл *алынбоосу* мүмкүн. Орнотулган тартипти сактап М. с. а-ны жүргүзүү учурунда мамлекеттик жана коомдук уюмдар, кызмат адамдары жана граждандар ага тоскоолдук кылууга акысы жок. Эгерде билдирүү белгиленген мөөнөттө берилбесе же кабыл алынбаса акциянын уюштуруучулары аны өткөрүүгө укугу жок.

«МЕНИН ӨЛКӨМ» АРАКЕТТЕР ПАРТИЯСЫ каттоодон 1998-жылы 19-декабрда өткөн. Координатору – Оторбаев Ж. К. Центристтик багыттагы партия. Өлкөнүн бардык областтарында баштапкы уюмдары бар, Бишкекте таасири күчтүү. Жергиликтүү шайлоолорго активдүү катышат. 2000-ж. Парламенттик шайлоолордо партиялык тизме боюнча бир орун жеңип алган.

МЕНТАЛИТЕТ (менталдуулук) – тигил же бул топко кирген адамдардын саясий жана социалдык реалдуулукту өзгөчө кабылдоосунун туруктуу, кеңири таралган жыйындысы. М. таптын же улуттун саясий ойлонуусунун образын, мүнөзүн, ыкмасын билдирет, саясаттын субъектилеринин акыл-оюнун туруктуу абалын мүнөздөйт. М. терминин ой жүгүртүүлөрүнүн жана акылдын *оригиналдуу* ыкмасын билдирүү үчүн колдонушат (мисалы, улуттук М. – грузиндик, орустук, кыргыздык ж. б. же регионалдык М. – скандинавиялык, америкалык, Чыгыштык ж. б.); таптык, социалдык М. – майда буржуазиялык, интел-лигенттик, маргиналдык ж. б.). Кээде М. ойлоону шыгынын жана интеллектуалдуулуктун деңгээлин билдирүүчү квалификациялык – баа берүүчүлүк мааниде колдонулат («жогорку же төмөн» М., «бай же кедей» М. ж. б.). Саясий идеологиялык мүнөзүнө карай бөлүнгөн М. да болот (мисалы, либералдык, тотали-тардык, демократтык же пролетардык, революциячыл же контрреволюциячыл, реакциячыл М. ж. б.). М. термини илимде XX к. башында пайда болгон. Алгач ирет М. деп тигил же бул улуттук-этностук жана социалдык маданий жалпылыкка таандык болгон өкүлдөрдүн «акыл-эсинин», «психологиясынын» бирдейлигин билдирүү үчүн колдонулган. Убакыттын өтүшү менен, бара-бара М. түшүнүгү адамдардын социалдык жана саясий психологиялык касиеттери жана уюмдашуу өзгөчөлүктөрүн жалпы түрдө сүрөттөп жазыш үчүн колдонула баштаган. Коом же ири социалдык катмар сыяктуу субъектилердин М. төмөнкүдөй кээ бир негизги позицияларга ориентир алышы мүмкүн: *статус-квону* сактоого багытталган консервативдүү коомдук модели; *центристтик коомдук модели*; либералдык-демократтык жана социалисттик модели; этностордун М-нин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Алар *саясий* жүрүм-турумду чагылдыруучу улуттук мүнөздүн, психологиялык туруктуу сапаттардын белгилери менен шартталат. Улуттук маданият *саясий баалуулуктардын* жана улут-тук приоритеттин иерархиясына таасир тийгизет. *Инсандын* М. көбүн эсе анын кайсы социалдык топко тийиштүү экендигине, билимине, үй-бүлөлүк тарбиясына, социалдык-маданий чөйрөсүнө жараша болот жана адам ушулар аркылуу гана өзүнүн керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын ишке ашыра алат. М. саясий баалуулуктарынын объектиси катары коомдун *саясий системасы* толугу менен, анын иш жыйынтыктары, саясий уюмдар жана *идеологиялар*, укуктар жана милдеттер билими ж. б. эсептелет. М-тин маселелери *саясат таануу* жана *саясий социология* тарабынан изилденет жана анын төмөнкүдөй предметтери бар: *бюрократия* жана бюрократташтыруу; *элиталар*; *партиялар*, кызыкчылык-тар тобу жана кызыкчылыктардын *агрегациясы*; шайлоолор жана *саясий катышуу*, саясий бийлик; *мамлекеттин* функциялары жана үстөмдүк кылуучу түзүлүш (*демократия*, *тоталитаризм*, *авторитаризм*; коомдук структура, идеологиялар жана алардын коом жана *саясат* үчүн мааниси; пропаганда ж. б. Азыркы мезгилде жашап жатышкан Кыргыз Республикасынын граждандарынын М. өтө ар түрдүү. Баалуулук жана идеологиялык ориентирдин кескин түрдө бузулушу калктын бардык катмарларын бушайман кылууда. Буга «өнүккөн социализм» жөнүндөгү, «советтик демократиянын артыкчылыктары» жөнүндөгү жана башка калган ураандардын жана постулаттардын кыйрашы себеп болду. Кыргызстанда буга чейин үстөмдүк кылган ком-мунисттик идеологиялык система саясий М-тин теориялык негизи катары өз күчүн жоготуп, граждандардын сезимине, иштерине, саясий көз карашынын калыптанышына таасир этпейт, демократиялык өзгөрүүлөр менен бирге келген *плюрализм* Кыргызстандын калкынын М-не мүнөздүү белгилеринен болуп калды. Калктын басымдуу көпчүлүгүнөн жашоосунун начарлашы, жумушсуздуктун күчөшү, азыркы мезгилдеги дагы көптөгөн кыйынчылыктар, кылмыштуулуктун күчөшү, бийлик өкүлдөрүнүн адилетсиз кылык-жоруктары, кошоматчылык, паракорчулук, ж. б. элдердин бийликке карата нааразычылыгын туудуруп, эртенки күндөгү жакшы жашоого ишенимин жоготууда. Ушундай шартта бүгүнкү күндүн оор суроосуна жооп издеп кыргыздар улуттук акыл-ойдун түпкүрүнө, башатына кайрылышууда жана бул тенденция улам күчөөдө. Кыргыздардын М-не мүнөздүү нерсе, кыргыздын салт санаасына терең кирип калган көрүнүш – бул мыйзамды сыйлабоо, аткарбоо жана анын ордуна күчтүү саясий *лидерден* үмүт кылуу. *Мыйзамдын* бийлигине таянып, аны колдоонун ордуна, кыргыздар, адамдын бийлигине баш уруп, андан коркуп, кошомат кылып, ал эми бийликке келгендерди элди коркутуп-үркүтүп, «жеп-ичип» көнүп алышкан чыныгы демократиялык принциптерге, укуктук мамлекеттин шарт-тарына ыңгайлашып, аларды кабыл алууга караганда, уруулук мамилелери күчтүү сакталган кыргыздар үчүн социализмге өтүү алда канча жеңил болгон. Коллективдүү менчиктин жана тоталитардык *саясий режимдин* шартында пайда болгон «балапандай оозун ачып» мамиле жасоо көнүмүшү жаңы кыргыз М-нин калыптанышына *тоскоолдук* кылууда. Буга кошумча, кыргыздарды коомдогу ар кандай өзгөрүүлөргө ийкемдүү жана тез ыңгайлашуу жана ошону менен бирге өзүнүн кылымдар бою сактап келе жаткан өзгөчөлүгүн, руханий жан-дүйнөсүн,

бийлик жүргүзүү салтын сактап калуу концепциясы иштелип чыккан эмес. *Демократия* – эл менен бийликтин ортосундагы ынтымак үчүн, бийлик ал үчүн иштөөсүн камсыз кылуу үчүн керек институт. Анын ар кайсы өлкөлөрдө көптөгөн формалары, түрлөрү бар. Кыргыздардын М-не ылайык кыргыздар башка элдерден айырмаланып тургандай эле, башка демократтардан айырмалуу, анын өзгөчө түрү керек. Саясий М-тин калыптанышы үчүн элдин саясатка кеңири тартылышы зарыл. Саясатка тартылганда гана эл саясий билимди алат, жүрүм-турум ыкмаларын, саясаттын нормаларын үйрөнөт, баалуулуктар, көз караштар калыптанат. Ушул мааниде алганда шайлоолордун, референдумдардын ж. б. саясий агитациялардын ролу чоң. Кыргызстандын калкынын М-не мүнөздүү терс көрүнүштөрдүн ката-рына демилгечилик жана чечкин-дүүлүктүн жоктугу, өзүнүн ден-соолугуна карата кайдигерлик мамиле, трайбализм, улуттарга жана региондорго бөлүнүүчүлүк кирет. Акыркы мезгилдерде, өзгөчө кыргыз жаштарынын аракеттикке берилөөсү өтө зор тынчсыздандырууну туудурат. Кыргыз М-не мүнөздүү болгон чыдам-кайлык жана баш ийүүчүлүк тереңдеп бара жаткан саясий экономикалык кризистен жана бийликтен чектелбеген «өзү башты-гынан» улам бузулушу мүмкүн.

МО Ди (б. з. ч. 479–400-ж.) – байыркы Кытай философу, моизмдин негиздөөчүсү. М. жана анын окуучуларынын көз караштары «Мо-цзы» китебинде берилген жана мазмуну боюнча *Конфуцийдин* окуусуна каршы багытталган. Алдын ала, мандайга жазылган тагдыр болбойт, ар адамдын тагдыры, негизинде «асмандын эрки» турган «жалпы сүйүү жана өз-ара пайда» принциптерин кандай деңгээлде ишке ашырганына жараша болот. М. кызмат орундарын мураска калтыруу системасын жоюуну сунуш кылган, «дүлөйдү обончу кылып дайындаган» сыяктуу башкаруучулардын жана «чоңдордун», «ары жок туугандары» бийликтен четтетүүнү сунуштаган. Бийлик аппаратын акылдуу адамдардан түзүүнү туура деп эсептеген. «Акылман өлкөнү башкарганда таңдан турат да, үйүнө кайра ичирде келет. Ал элдин арыз-мунун угат, көрсөтмөлөрдү берет, ушундан улам мамлекет тынч болот да, күнөө-лүүлөрдү жазалоо туура жүрөт». М. кытай коомунун төмөнкү эркин катмарларынын – дыйкандардын, кол өнөрчүлөрдүн, соодагерлердин кызыкчылыгын коргогон. Мамлекеттер аралык тынчтык мамилелердин негизи катары мамлекеттердин теңдиги жөнүндөгү тышкы саясий доктрина М. тарабынан иштелип чыккан. Бул ойчул согушту басып алуучулук жана коргонуучулук деп экиге бөлгөн. «Адамдар айбандардан эмгеги менен айырмаланат» деп М. эмгекти жогору баалап, күч эмгегин четке каккан Конфуций окуусуна, «иш кылбоо» теориясын негиздеген *Лао-Цзыга* да каршы чыккан.

МОБИЛДҮҮЛҮК (коомдо) – социалдык *структуранын* чегинде топторду жана индивиддерди бир социалдык орундан экинчиге жайгаштыруу. Ар бир коом андагы менчик, байлык, *статус*, бийлик, таасир, укук жана милдеттүүлүгүнүн бөлүнүшүнө жараша түрдүү катмарлар, топтор жана индивиддерге бөлүнүшкөн. Бул болсо теңсиздиктин, түрдүү социалдык карама-каршылыктардын, *конфликтердин* туулушуна алып келет да, өз кезегинде социалдык объектердин коомдогу ордун өзгөртүүгө умтулуусуна алып барат. Ошентип, *социалдык стратификация* жана М. өз ара тыгыз байланышып, түрдүү социалдык системанын перманенттүү мүнөздөмөсү болуп эсептелинишет. Дегинкиси коомдо М-түн эки негизги түрү кездешет. «Туурасынан» бир деңгээлдеги социалдык топтордун чегинде жайгашуу, жана «тигинен» – бир социалдык катмардан (старттан) экинчиге жайгашуу. М-түн экинчи түрү өз кезегинде жайгашуунун өз алдынча эки түрүнө бөлүнүп кетет: социалдык баскычта жогору же төмөн. М-тү изилдөө коомдун өнүгүшүндөгү сапаттык тенденцияларды таанып-билүүгө мүмкүндүк берет. Мисалы: таптардын, башка социалдык топтордун жана индивиддердин өнүгүшү жана начар-лашы, алардын ортосундагы мами-лелердин өзгөрүшү, келечекте бул процесстердин *болушу*. Бул теорияны түзүүчүлөрдөн бири П. Сорокин тарыхтын мобилдүү мезгилин (негизинен революциялар, себеби социалдык структура кыйрайт), мобилдүү эмес мезгилин (реакция доору, туруктуу социалдык структура менен мүнөздө-лөт) жана коомдун түрдүү типтерин ажыраткан. Бүгүнкү күндө социология жана саясат таанууда *социалдык кон-фликттерди* чечип, коомдо *кон-сенсусту* камсыз кылган башка каражат катары каралат. М-түн жардамы менен коомдо бир катар социалдык топ-тордун өз статусун жакшы жакка өзгөртүүгө жаңы мүмкүнчүлүктөрү пайда кылууда. *Ушуга* байланыштуу «жашоодо ийгиликке жетишүүгө» мүмкүнчүлүк берген же бере албаган жөндөмдүүлүгү, билими, шыгы, жүрүм-турум өзгөчөлүктөрү *сыяктуу* факторлорду изилдөөнүн предмети болуп калууда.

МОДЕРНИЗАЦИЯ кара: *Саясий модернизация*.

МОИЗМ – байыркы Кытайдагы этикалык-саясий окуу. Бул философиялык мектептин негиздөөчүсү Мо Ди (Мо-цзы) болгон. Мо Ди жана анын окуучуларынын (моистер) көз караштары «Мо цзы» китебинде берилген. М. б. з. ч. IV–III к. калыптанган. Мазмуну боюнча *Конфуций окуусуна* жана *Лао-цзынын* теорияларына каршы болгон. Коомду «жалпы сүйүү жана өз-ара пайда» принцибинин негизинде кайра куруу программасын иштеп чыгышкан. Бардыгына бирдей тең сүйүүнүн жоктугу – мамлекеттеги *баш* аламандыктын башкы себеби. Баш аламандык деген эмне? Бул, бала атасын эмес өзүн сүйөт, ошондуктан өз пайдасы үчүн атасына зыян келтирет. . . . Азыркы падышачылыктардын башкаруучулары жалаң гана өз падышачылыгына карата сүйүүнү билдиришет. . . , ошондуктан алар башка өлкөлөргө сокку ургулары келишет. Азыркы үй-бүлөлөрдүн башчылары өз үй-бүлөөлөрүнө карата гана сүйүүсүн билишет, алар башка үй-бүлөөлөрдө сүйүшпөйт. Эгерде адамдардын ортосунда өз ара сүйүү жок болсо, анда өз ара жек көрүүнүн пайда болоору бышык. М. бийлиги мураска калган ак сөөктөргө, алардын коомдук саясий артыкча абалына каршы чыккан. Ошентсе да М. байлыкты жектеген эмес. Моистердин окуусунда байлык өтө баркталып, жокчулук-адепсиздиктин көрүнүшү катары айыпталган. «Байлык эмгекти сүйүүдөн улам болот, ал эми кедейчилик-жалкоолуктан» - деп белгилеген Мо Ди. Мо Динин жолун жолдоочулар (кеч моистер) анын окуусун андан ары улантышкан. Кытай философиясынын тарыхында биринчи жолу түшүнүп-билүү процессин изилдөөнү жолго коюшкан. Түшүнүп билүүнүн предмети катары объективдүү чындык катары тышкы дүйнөнү эсептешкен. Моистерде математика, физика, инженерия өнүгүүгө ээ болгон.

МОЛДО КЫЛЫЧ Шамыркан уулу (1868–1917) – кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири. Кочкор өрүүнүндө туулган. Анын 1911-ж. Казан шаарында араб ариби менен «Зилзала» эмгеги кыргыз элинин тарыхында басмага жарыяланган алгачкы чыгармалардан болуп эсептелет. М. К. «Чүй баяны», «Керме тоо», «Канаттуулар», «Зилзала», «Кол казал», «Кара Кочкор», «Кыз жигит», «Уй казал», «Жатакчылар», «Чүй канаттуулары», сыяктуу ырларында жана

поэмаларында табият, турмуш-тиричилик, жүрүм-турум, саясат жөнүндө баяндаган. Акындын мындан тышкары «Бүркүттүн тою», «Он жети бий», «Качканак молдо Сулайман», «Молдо Дүйшө» сатиралары, «Замана», «Азаматтар», «Сапар» санаттары, «Бай тайлак» ж. б. кошок-тору бар; көптөгөн шылдың-шыкак ырларды, мыскыл, кошокторду жазган. 1925-ж. акындын «Буудайык», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою» поэмалары, 1945-ж. «Иргелген казалдары» жарык көргөн. Жакында 1991-ж. М-тын «Казал-дар» жыйнагы басмадан чыкты.

МОЛДО НЫАЗ (1820–1896) – кыргыздын алгач жазгыч акындарынын бири. Кыргызстандын түштүгүндөгү Шаймерден өрөөнүндө туулган. Кашгар шаарындагы медреседен билим алган. Атбашы, Нарын, Жумгал, Кочкор, Суусамыр, Чүй өрөөндөрүндө болуп, чыгармаларын элге окуп берген жана чыгармалары эл арасында таркаган. Бул аймактардан анын кол жазмалары азыр да табылууда. М-дын бизге жеткен санат ырлары 2 миңден ашык саптан турат жана мазмуну боюнча Орто Азияда жашаган элдердин поэзиясы менен тамырлаш. Анда өмүр, өлүм, аалам, жакшылык, жамандык сыяктуу философиялык мазмундагы темалар менен катар XIX к. экинчи жарымынан тартып кыргыз жергесиндеги тарыхый кырдаалда баяндалат. «Санатта» 1845–58-ж. Кудаяр хандын кордугуна чыдабаган ферганалык кыргыздардын жер которушу, Кашкарга качып барган кыргыздарга Жакыпбек бийдин көрсөткөн кордугу 1865-ж. орус падышачылыгынын Ташкент, Чымкент шаарларын басып алышы чагылдырылган.

МОНАРХИЯ (гр. Monarchos <monos – жалгыз + archos – башкаруучу) – мамлекеттик башкаруунун бир формасы; мамлекеттик бийлик жеке бир адамдын колунда болот. Бийлик мураска калат. Тарыхта М-нын алгачкы формасы абсолюттук М. (самодержавие) болгон. Ага кандайдыр бир өкүлчүлүк мекемелеринин жоктугу менен катар эле бардык мамлекеттик бийликтин монархтын, падыша, хан, император ж. б. колунда топтолушу мүнөздүү. Бүгүнкү күндө, 40 ашуун М. өкүм сүрүүдө; М-нын негизин конституциялык: монархтын укуктары жана полномочиелери өлкөнүн конституциялары тарабынан чектелип турат. Абсолюттук М. айрым өлкөлөрдө: Сауд Аравиясында, Катарда, Оманда, ОАЭда сакталып калган. Конституциялык монархиялар эки түрдө: дуалисттик жана парламенттик функцияларды аткарышат. Дуалисттик М. артта калган өлкөлөр үчүн мүнөздүү. Ал жерлерде феодализмдин калдыктары да эле болсо зор ролду ойноп, буржуазиянын экономикалык жана саясий позициялары алсызыраак. Дуалисттик М. негизинде начарлап жаткан феодализм менен күч алып аткан буржуазиянын ортосундагы компромисс. Саясий мекемелердин эки тиби – феодалдык М. жана буржуазиялык парламент өз ара мамлекеттик бийликти бөлүштүрүшөт. Буржуазиялык мамилелердин орношу менен дуалисттик М. парламенттик М-га же республикага өсүп жетет. Бүгүнкү күндөгү М. көпчүлүгү парламенттик. Монархтын бийлиги мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу, мамлекеттик башкаруу, өкмөттү көзөмөлдөгү алуу сыяктуу тармактарында чектелет. Монарх өкмөт башчысынын жана министрлерди дайындаоу укугун сактап калган. Бирок, алар да парламенттеги көпчүлүк орунду ээлеген партиялык фракциялардын сунушу боюнча болот. Өкмөт монархтын өкмөтү деп эсептелет, бирок парламенттик жол менен түзүлүп, парламенттин алдында гана жооп берет. Монарх чыгарган мамлекеттик актынын бардыгы ылайык келген министрдин макулдугунан соң юридикалык күчкө ээ болот. Өнүккөн өлкөлөрдө монархтар коомду мамлекеттик башкарууда анча деле маанилүү эмес. Ал эми кээ бир өлкөлөрдө монархтар церемониялык укуктарга ээ болуп, жөн гана символикалык фигура бойдон калышкан.

МОНТЕСКЬЕ Шарль Луи (1689 – 1755) – француз философу, жазуучу жана тарыхчы, XVIII к. Просвещение (Агартуу) философиясынын өкүлү. М-нин философиялык позициясы, анын эң негизги «Мыйзамдар духу жөнүндө» эмгегинде чагылдырылган. Бул эмгегинде кудай жараткан катары бааланат, бирок материалдык дүйнөнүн объективдүү мыйзамы боюнча аракет кылган. Тышкы дүйнөнүн чагылдырылышы боюнча материалисттик идеяны коргогон, бирок тажрыйбанын жыйынтыктарын кайра иштеп чыгууда Локктун рефлекс таанып билүүнүн өз алдынча булак экендигин ырааттуулуксуз кабыл алган. М. тарыхый процесстерди теологиялык интерпретациясында социологиядагы географиялык мектепти (негиздөөчүсү болуп өзү эсептелген) карама-каршы идеяга койгон. М. боюнча, климат жана жердин үстүнөн абалын элдик дух жана коомдук өнүгүштүн мүнөзү аныктайт. Тарыхтын жалпы мыйзамы социалдык факторлордун комплекси менен: өндүрүш, менчиктүүлүк, башкаруунун принциптери, үрп-адат жана диндер менен аныкталат. Башкаруунун феодалдык-деспоттук формасын сынга алып М. Локктун идеализациялаштырылган: мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук бийликти ажыраткан Англиялык монархиялык-конституциялык саясий режимди кабыл алган.

МОСКА Гаэтано (1858–1941) – италиялык саясат таануучу, социолог. В. Па-рето менен катар элита теориясын негиздеген. «Башкаруучу тап» (1896) китебинде М. бардык коом эки тапка бөлүнгөндүгүн ырастаган. Ал эки тап: башкаруучу «саясий тап» (элита) жана башкарылуучу. Башкаруучу тап бийликке ээлик кылып, бийликтин артыкчылыктары менен ырахаттанышкан. Бийликти колдоо үчүн мыйзам чегиндеги жана андан тышкары ыкмаларды колдонушат. Башкаруучу тап күч жана алдоонун гана эмес, *идеологиялык* же «саясий доктринанын» жардамы менен башкарат. Диний же улуттук сезимдерге негизделген универсалдык кыялдардын жардамы менен элита калкты өзүнүн үстөмдүүлүгүнүн *легитим-дүүлүгүнө* ынандыра алат. Көпчүлүктүн эрки сыяктуу үстөмдүк кылган демократиялык доктринаны М. жалган деп эсептеген. М-нын ою боюнча элитанын үстөмдүгү – бардык мезгилдер жана элдердин тарыхый таж-рыйбасы күбө кылган мыйзам. Парето сыяктуу ал дагы, «элитаны жаңыртмайын социалдык стабилдүүлүк мүмкүн эмес» – дейт, М. элитанын күчүнүн үч вариантын көрсөткөн: жаңыртылбастан «түбөлүктүү болуу», жаңыртуу менен «түбөлүккө калуу» жана чыныгы жаңыртуу. Бул варианттардын мамлекеттик башкаруунун эки формасы – автократиялык жана либералдык менен ай-калышуусу мамлекеттин *төрт түрүн берет*, аристократия-автократиялык, аристократия-либералдык, демократия-автократиялык жана демократия-либералдык.

МО-ЦЫ кара: *Мо-Ди*.

МУНИЦИПАЛИТЕТ (нем. munizipalitat, лат. municipium – өзүн-өзү башкаруучу жамыят (коом) – жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу системасындагы орган. Бир катар өлкөлөрдө (Австралия, Венесуэла) – төмөнкү администрациялык-аймактык бирдик. М. туура келген администратциялык-аймактык округдун калкы тарабынан шайланат. *Мэрия*, бургомистр

баш болгон шайланма коллегиядан жана аткаруучу аппараттан турат. Коммуналдык ишканалар жана турак-жай фонду М-тин менчиги. Аларга жергиликтүү полиция (милиция), мамлекеттик мектептер, медициналык мекемелер, социалдык камсыздоо органдары баш ийет. М-тин кирешесинин булагы болуп жергиликтүү калктын салык алуу ж. б. (туризм, кайрымдуулук) эсептелет. Эреже катары муниципалдык кире-шелер жашоо керектөөлөрүн толугу менен камсыз кыла албайт. Бул болсо алардын борбордук бийликтен финансылык көз каранды болушуна алып келет. Кээ бир учурларда М-тин иштеринде өз алдынчалык жана көз карандысыздык жоголуп, өзүн-өзү башкаруу органынан жалпы мам-лекеттик администрациясынын ор-ганына айлануусу байкалган. Бир катар мамлекеттерде борбордон дайындалган өкүлдөр М-тин чечим-дерин жокко чыгарууга чейинки кеңири полномочиялар менен бел-гиленишет. Өзүн-өзү башкаруучу орган катары М. – демократиянын башкы институту.

«МУХТАСАР ТАРЫХ-И КЫРГЫЗИЯ» – «К ы р г ы з д а р д ы н к ы с к а ч а т а р ы х ы» – Октябрь социалисттик революциясына чейинки доордогу кыргыз тарыхчыларынын бири *Осмонал Сыдык уулунун* 1913-ж. Уфа шаарында басылып чыккан *китеби*. Китеп кыргыз тилинде жазылган. Анда мусулман элдеринин санжыра-салты сакталып, ыр жана кара сөз түрүндөгү кириш бөлүмүнөн кийин адамзаттын санжырасы башталат. Алгач Адам ата, Обо энеден (Ева) баштайт. Экинчи ата катары Нух (Ной), анан Нухтун үч уулу: Хам, Сам, Йафес саналып өтөт. Йафестин уулдары экиге – Арийлерге, Туранийлерге бөлүнөт. Туранийлерге Азия материгинде жашаган кытайлар, инди-кытайлар, япондор, финдер, осмондор (түркиялыктар), татарлар, кыргыздар, казактар, калмактар, дунгандар *кирээрин* жазат. Йафестин төрт уулунун эң улуусу Түрк. Түрк уруулары жөнүндөгү главада түрк-монгол көчмөн урууларынын мусулман элдери үчүн салтка айланган санжырасын берип, андан ары кыргыз урууларын санаганга өтөт. «... Кыргыз Му-хаммед алейсаламдан үч миң төрт жүз жыл мурун дүйнөгө келген», – деп жазат. Бул эмгекте негизинен түндүк *кыргыздардын* айрым урууларынын санжырасы кененирээк берилген.

МЫЙЗАМ – кеңири мааниде бардык нормативдик-укуктук актылар, *мамлекет* белгилеген жалпыга милдеттүү бардык эрежелер. Укуктук мааниде мамлекеттик *бийликтин* жогорку өкүлдүк органы тарабынан же жалпы калктын өз эркин тикелей билдирүүсү аркылуу (мис. *Референдум*) кабыл алынып, өтө маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салуучу нормативдик акт. М. мааниси боюнча конституциялык жана жөнөкөй болуп бөлүнөт. *Конституциялык* М. конституциядан, конституцияга өзгөртүү киргизүү максатында кабыл алынган. М. коомдук жана мамлекеттик түзүлүшүнүн негиздерин М. түрүндө бекемдейт. Жөнөкөй М-га кодексшестирилген М. жана учурдагы М. кирет. М. чыгаруу ишмердиги ар башка өлкөлөрдө ар түрдүүчө. Ошентсе да жалпыга бирдей тиешелүү кээ бир белгилери бар: мыйзам чыгаруу демилгесин көтөрүү, мыйзам долбоорун *парламенттик* комитеттерде талкуулоо, мыйзамды кабыл алуу жана аны жарыялоо. Кыргызстанда мыйзам чыгаруучу бийлик бул *Жогорку Кеңеш*, анын *Мыйзам чыгаруучу жыйыны* жана Эл өкүлдөр *жыйыны*.

МЫЙЗАМ ЧЫГАРУУЧУ БИЙЛИК – мамлекеттик бийликтин бир бутагы. *Мамлекеттик* мыйзамдарды кабыл алуу М. ч. б-тин негизги иши. Азыркы кездеги М. ч. б. *парламентаризмдин* өнүгүшү менен байланышкан. Алгач парламенттердин бири – британдык, ал XIII к. пайда болуп, эки палатадан турган: общиналар палатасы – башында рыцарлар жана бюргерлер ал эми бүгүнкү күндө жалпы эл тарабынан шайланган депутаттардан турат; лорддор палатасы – пррлер жана жогорку чиркөө кызматчылары үчүн, ал эми бүгүнкү күндө ага мүчө болуу же тукуму аристократтар, дин кызматы боюнча, же өлкөнүн алдында сиңирген эмгеги (М. Тет-чер) боюнча жүргүзүлөт. Швед парламенти башында төрт палатадан турган: дворяндар, дин кызматкерлери, бюргерлер жана фермерлер үчүн өзүнчө болгон. Парламенттин бий-лигинин начарлашы (Францияда ушундай болгон)королдун бийлигинин күчөшүнө алып келген. Королдун бийлигинин күчөшү анын *легитимдүүлүгүнүн* жоготулушу менен коштолуп, акыры революцияга себеп болгон. Жалпылап айтканда, Европада М. ч. б-тин ролу дайыма кеңейип келген. АКШда М. ч. б. *аткаруучу бийликтен* өзүнчө бөлүнгөн, кеңири полномочиелери бар, конституцияга *ылайык* биринчи бийлик катары эсептелсе да, *Мадисондун* кармап туруу жана тең салмактуулук *системасына* ылайык, *бийликтин бөлүнүшүнүн* балансын буза албайт. *Президент* аткаруучу бийликтин башчысы катары Конгресске баш ийбейт, ошол эле учурда конгрессти таркатып жиберүү укугу Президентте жок. Европанын көпчүлүк өлкөлөрүндө мурунтан келе жаткан салтка ылайык М. ч. б. аткаруучу бийликтен даана бөлүнгөн эмес, ал эми конституциялык соттор өткөн кылымдын экинчи жарымында гана пайда болгон. Өкмөт башчысынын жана министрлердин парламентке мүчө болушу, М. ч. б-тин аткаруучу бийликтин үстүнөн көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүн жогорулатат. Британ парламентинде «суроолордун сааты» бар, ал учурда өкмөттүн мүчөлөрү көлөкө кабинеттин мүчөлөрүнүн катышуусу астында *оппозициянын* суроолоруна жооп беришет. Бул мисал М. ч. б-тин *европалык* сис-темасынын артыкчылыгына кирсе, анда анын төмөнкүдөй кемчилиги бар: бир *партия* же жеке адам бардык бийликти өз колуна топтоп алышы мүмкүн. Алсак, радикалдык оппозициянын күчөшү, М. ч. б-тин начарлашынын натыйжасында центристтер кырдаалды көзөмөлгө ала албай калышып, *мыйзамдуу* түрдө Гитлер Германияда бийликке келген. *Мыйзам* чыгаруу ишмердиги ар кайсы өлкөлөрдө ар башка болгону менен мыйзам чыгаруу процессинин бир катар универсалдуу процедуралары бар: мыйзам чыгаруу демилге укугуна ээ субъекттер тарабынан сунуш кылынган мыйзам долбоордун түзүлүшү жана көрсөтүлүшү; комитеттерде жана комиссияларда алдын-ала карап чыгуу; бекитүү. АКШнын конгрессине мыйзам чыгаруу процесси узак жана оор, мыйзам долбоорлору узун жана кыйын жолду басып өтөт. Конгресс кабыл алган мыйзамдын күчүнө кирүү процедурасы да татаал. Ал мыйзам көпчүлүк штаттарда колдоого ээ болушу зарыл. Ал эми Кыргызстанда мыйзам чыгаруу процесси бир кыйла жөнөкөй жана мыйзамдын күчүнө кирүү процедурасы да татаал эмес. Ушундан улам *Жогорку Кеңеш* кыска убакыттын ичинде көптөгөн мыйзамдарды кабыл алышы жана күчүнө кийириши мүмкүн. Ал мый-замдардын тууралыгы жана иштеги жыйынтыктары жөнүндөгү маселе башка. Байыркы Грецияда мыйзамдын *автору* өзүнүн мыйзамы күчүнө киргенден бир жылга дейре анын кесепеттери үчүн жооп берүүгө милдеттүү болгон, муну «Фон параномен» деп аташкан. Мыйзамды даярдоо сапатын жого-рулатуу жолдору ар түркүн. Биринчи кезекте М. ч. б-тин компетент-түүлүгүнө байланыштуу.

Мыйзам чыгаруучу жыйынга депутаттыкка талапкерлерди каттаганда жана алар үчүн добуш бергенде билимине жана саясий ишмердүүлүгүнө, тажрыйбасына көңүл буруу зарыл. Парламенттик комитеттердин ишине көп сандаган эксперттерди тартуу жана парламенттин ишин ачык маалымдоо, түз радиотеле берүүлөр каралып жаткан мыйзамдардын сапатын көтөрүүгө көмөктөшөт. *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын* 54-статьясына ылайык, *Жогорку Кеңеш*, М. ч. б. ошондой эле көзөмөлдөө ишин жүргүзөт. 1994-ж. 22-октябрдагы жана 1996-ж. 10-февралындагы *референдумдардын* жыйынтыгына ылайык, Жогорку Кеңеш эки палатадан турат, мыйзам чыгаруу иши *Мыйзам чыгаруучу жыйынга* жүктөлгөн.

МЫЙЗАМ ЧЫГАРУУЧУ ЖЫЙЫН Кыргыз Республикасынын *Жогорку Кеңешинин* палатасы – Конституциялык түзөтүүлөр жөнүндө 1994-ж. 22-октябрындагы *референдумдун* (бүткүл элдик добуш берүүнүн) жыйынтыктарына ылайык, ошондой эле *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын* 96-статьясынын талап-тарына негизделип, Кыргыз Респуб-ликасынын Конституциясына өзгөр-түүлөр жана толуктоолор жөнүндө конституциялык кеңешме түзүлүп, сунуштарды иштеп чыккан. Анда Жогорку Кеңеш төмөнкүдөй эки палатадан турат: туруктуу иштөөчү жана республиканын бүткүл калкынын таламдарын билдирүүнүн негизинде шайлануучу 35 депутаттын соста-вындагы М. Ч. Ж.; сессиялык жол менен иштөөчү жана аймактык таламдарды билдирүүнүн негизинде шайлануучу 70 депутаттын составын-дагы *Эл өкүлдөр жыйыны* (54-статья). 58-статьяда көрсөтүлгөндөй М. Ч. Ж-дын бийлик-укугуна төмөнкүлөр кирет: мыйзамдарды кабыл алуу; өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү, ошондой эле алардын аткарылышына көзөмөлдүк кылуу; мыйзамдарга официалдуу түшүнүк берүү; эл аралык келишимдерди ратификациялоо жана денонсациялоо; аскер наамдарын, дипломаттык, даражаларды, класстык чиндерди башка атайын наамдарды белгилөө; мунапыс жарыялоо; шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасын жана мүчөлөрүнүн үчтөн бирин шайлоо; контролдук-эсеитөө палатасынын төрагасын, орун басарын жана анын аудиторлорунун составынын жарымын кызматка дайындоо жана кызматтан бошотуу; Кыргыз Республикасынын *Президентин* кызматтан четтетүү үчүн ага каршы айып коюу ж. б.

63-статьяга ылайык, М. ч. ж. Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан таркатылышы мүмкүн. 1995-ж. 5-февралдагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жогоруда көрсөтүлгөн конституциялык кеңешменин иштеп чыккан сунуштарына ылайык жүргүзүлгөн.

МЭДИСОН Джеймс (1751–1836) – америкалык мамлекеттик ишмер жана саясий ойчул. Мэдисон эл – саясий *бийликтин* жалгыз булагы жана шайлоо-республикалык башкарууну мүнөздөгөн белги деген ойдун талапкери болгон. Бирок көпчүлүктүн фракциясы Мэдисонду коопсуздандырган. Ал белгилегендей алар бийлик башында туруп, азчылыктын кызыкчылыгын басат деген. «Ошондуктан, – деп жазат «Федералистикада» (1787) Мэдисон, – бир кызыкчылыкка баш ийген көпчүлүктүн макулдашып аракет кылып, зулум ойлорун ишке ашырышына жол бербей, бир чыгуу жөндөмдүүлүгүн жок кылуу керек». Мэдисондун ою боюнча көпчүлүктөн фракциясынын бузуку кесепеттеринен *республика* гана сактай алат. Ал *демократиядан*: биринчиден, *мамлекеттик башкаруунун* полномочиясы башка граждандар тарабынан шайланган аз сандагы граждандарга берилет; экинчиден «республиканын укугу жайылган өлкөнүн зор аймагы жана көп сандаган граждандардын болушу менен айырмаланат. Зор аймактагы жана көп элдүү республикада, б. а. социалдык *плюрализм* тартибинде, эл өкүлдөрүн кылдат тандап алуу мүмкүнчүлүгү көбөйөт. М-дун кадыр-баркы *Монтескьенин* бийликтерди бөлүштүрүү принцибин иш жүзөгө ашырууга байланыштуу да өскөн. Бирок М. француз агартуучусунун *бийликти бөлүштүрүү* теориясына чыгармачылык менен мамиле кылган. Ал иштеп чыккан «кармап туруу жана тең салмактуулук» системасына ылайык өч бийликтин (мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук) ар бири салыштырма тең болуп калышат. Бул М-дун кармап туруу жана тең салмактуулук механизми азыркы күнгө чейин АКШнын *саясий системасында* колдонулуп келет. Кара *Бийликтин бөлүнүшү*.

МЭР, МЭРИЯ – (фр- *maire*, лат. *maior* – чоң, улуу) – бир катар *мамлекеттердеги муниципалитеттердеги* жогорку кызмат адамы. Мэрд шайлоо же түздөн-түз калк тарабынан, же муниципалитеттин өзү *аркылуу* жүргүзүлөт. Кээ бир өлкөлөрдө мэрдin кызматына борбордук өкмөт тарабынан дайындалат же бекитилет. М. муниципалдык администрацияны башкарат. Ал муниципалдык бюджеттин даярдалышына жана аткарылышына жооп берет, муниципалдык кызматтарга адамдарды дайындайт, аппараттын иш аракетин багыттайт. Кээ бир өлкөлөрдө жана алардын шаарларында М. өзүнчө өкүлчүлүк жана төрагалык функцияларды аткарат. Андан башка төмөнкүдөй да муниципалдык башкаруунун формасы жайылган: калк шайлаган Кеңеш шаардын чарбасын квалификациялык жетектөө үчүн башкаруучу жалдашат.

МЭРИЯ – 1. муниципалдык башкаруу; 2. муниципалдык башкаруу жайгашкан имарат.

Н

НЕЙТРАЛИТЕТ (лат. *neuter* – ал эмес, бул эмес) – бейтараптык эл аралык укукта согушка катышпоо, ал эми тынчтык мезгилинде согуштук блокторго (союздарга) кирбөө. Кең түшүнүгүндө алганда Н-тин мааниси – саясий, экономикалык ж. б. күрөштөрдө каршылашкан топтордун эч бир жагына кошулбоо. Эл *аралык мамилелердин* көз карашында алганда Н. мамлекеттин өзгөчө эл аралык-укуктук *статусу* болуп саналат. Н-тин төмөнкүдөй формалары бар: куралданган Н. (согушка толук даяр болуу менен Н-ти сактоо); эвентуалдык Н. (конкреттүү согушта Н-ти сактоо); позитивдүү Н. (согуштук союздарга катышпоо); туруктуу Н. (*агрессиядан* коргонуудан башка учурларда согушка таптакыр катышпоо жөнүндө мамлекеттин милдеттенмеси. Нейтралдуу мамлекеттин укуктары жана милдеттери (укуктук статусу) эл аралык документтер менен аныкталат, тактап айтканда, 1899-ж. жана 1907-ж. Гаага конвенциясы, 1949-ж. Женева конвенциясы ж. б. Нейтралдуу мамлекет өзүнүн аймагынын, граждандарынын жана мүлк-байлыгынын кол тийбестиги укугуна жана өзүнүн нейтралдуулук абалын куралдуу коргоого укуктуу. Нейтралдуу мамлекеттер согушуп жаткан тараптардын тигил же бул жагына жардам, колдоо көрсөтүүгө, өз аймагы аркылуу согуш күчтөрүн өткөрүүгө, согуш объектилерин курууга, согуш отряддарын түзүүгө, согушка алып келүүчү *саясатты* жүргүзүүгө эч акысы жок жана тыюу салынат. Нейтралдык

мамлекеттердин катарына төмөнкүлөр кирет: Швейцария (1815-жылдан); Австрия (1955-ж. баштап), Мальта (1981-ж.). Составына 100дөн ашык мамлекеттерди камтыган блокторго кошулбоо кыймылы позитивдик формаларынын бири. Саясий плюрализм, көп партиялуулук шарттарындагы саясий турмушта жана саясий күрөштө Н. кеңири колдонулат.

НЕОКОЛОНИАЛИЗМ (гр. <neos – жаңы + лат. <colonia – кыштак) – Азия, Африка, Латын Америкасындагы мурдагы колониялык абалдан бошонуп, өз алдынчалыкка жана көз карандысыздыкка жетишкен, өнүгүп келе жаткан мамлекеттерге карата мурунку метрополиянын саясатынын системасы; өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөн эски колониялык системасынын ордуна келген, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн үстүнөн кыйыр көзөмөлдөө формасы. Н. экономикалык, саясий, социалдык жана маданий өз ара аракеттердин тең укуктуу жана адилет эмес формалардын өнүгүшү менен айырмаланат. Н-дин негизин – көпчүлүк учурда саясий жана согуштук басым көрсөтүүнү пайдалануу жана ички реакциячыл күчтөргө таяныч жасоо менен коштолгон, инвестиция, кредиттер жана субсидиялар түрүндөгү экономикалык экспансия түзөт. Кредит алып, карыз болгон өлкөлөрдүн жылдык проценттерин төлөөсү эле кредит берген өнүккөн өлкөлөрдүн пайда табуу булактарынын негизгилеринин бирине айланууда. Кредиттерди берген өнүккөн өлкөлөр карызкор мамлекеттерде ички стабилдүүлүктүн жана туруктуу өнүгүүнүн камсыз болушун карыздардын жылдык проценттерин төлөөнүн кепили катары эсептешет. Жогоруда айтылгандар СССР жоюлгандан кийин өз алдынчалыкка жана көз карандысыздыкка жетишкен, бирок өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн катарына кирген, мурунку союздук республикаларга да ар кандай деңгээлде тиешелүү экендиги ачык. Н-дин өнүгүүсүнүн бул жаңы баскычы атайын, терең жана ар тараптан изилдөөлөргө муктаж.

НЕОКОНФУЦИЙ ОКУУСУ Кытай философиясында Сун (X–XII к). мезгилинде пайда болгон окуу. Н. о-нун негиздөөчүлөрдөн бири – *Чжан Цзай*. Негизинен этикалык-саясий багытта болгон *Конфуций окуусунан* айырмаланып, Н. о-да көп орун онтология, натурфилософия жана космогония маселелерин изилдөөгө берилген. Н. о-нун көрүнүктүү өкүлдөрүнөн бири – *Чжу Си*. Кытайдагы философиялык жана коомдук-саясий ойдун өнүгүшүндө үстөмдүк кылуучу агым катары Н. о. XX к. башына чейин жашап келген.

НИГИЛИЗМ (лат. Nihil – эч нерсе) – бардык кабыл алынган баалуулуктарды, идеяларды, моралдык нормаларды, маданиятты, коомдук турмуш формаларын тануу. Коомдук-тарыхый өнүгүү процессинин *кризис* доорунда Н. өзгөчө таралып кетет. Н. же майда-буржуазиялык-бунтардык, анархиялык (Штирнер), же жаңыдан байыган таптардын *идеологиясы* (Ницше, экзистенциализм, декадентчилик) катары чыгат. Өткөн кылымдын 60-ж. орус разночиндеринин Н-ин дворяндык маданияттын реакциячыл салттарына каршы багытталгандыктан прогрессивдүү мааниге ээ болгон. Кара *Нигилист*.

НИГИЛИСТ И. С. Тургеневдин «Аталар жана балдар» (1862) романынын каарманы Базаровго карата колдонулган жана ушундан кийин Россияда кеңири таралган түшүнүк. Н. – бул дворяндык маданияттын принциптерин жана салттарын танган, XIX к. 60-ж. разночиндик интеллигенциянын өкүлү. Ал мезгилде революциячыл демократияга каршы болгондор революцияны жактоочулардын бардыгын тең Н. деп атай башташкан.

НООРУЗ (тажикче <нав – жаңы + <руз – күн) – жазгы күн-түн теңелген учурга дал келген, фарсы тилиндеги элдердин жыл эсептөөлөрү боюнча Жаңы Жыл. Н. зороастризм мезгилине чейин эле белгилүү болгон. Б. з. ч. VI–IV к. Сасаниддер мамлекетинде Н. негизги майрамдардан болгон. Иранда жана Орто Азияда ислам дининин таралышы менен Н-ду майрамдоого тыюу салынган. Ошентсе да эл арасында бул майрамга тиешелүү ырым-жырымдар, өзгөчө жазгы айдоо менен байланышкан үмүт-тилектер кылымдар бою сакталып келген. Орто кылымдарда Н. майрамына ислам дининин элементтери да кирген. Совет мезгилинде бул майрам Тажикстан менен Азербайжан республикаларында белгиленип келсе, бүгүнкү күндө Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин официалдуу белгиленүүчү жаңы жыл күнү болуп калды. 21-мартка туура келет. Бул маалда кыргыздар арча, чекенди, бүчүр күйгүзүшүп, үй-бүлөнү, үй ичин аласташат; жаңырган жылда эл журттун, мал-жандын аман-эсен, тынч, кырсыктан тышкары жана эгиндин берекелүү болушун тилеп, кудайга, жер-суу, тоо-ташка жалынып, арпадан, буудайдан көжө же сүмөлөк жасап, аны үй-бүлө, айыл-апасы менен чогуу таткан. Муну көп күжү, чоң көжө, нооруз даамы деп аташкан.

НОСТАЛЬГИЯ (гр. <nostos – кайтып келүү + <algos – кыйналуу, ооруу) – мекенине карата сагыныч же эскини көксөө.

НОУ-ХАУ (англ. Know-how – кандай экенин билем) – белгилүү бир буюмду даярдоо, өндүрүү процессин, технологиясын ж. б. кайрадан түзүү үчүн зарыл болгон техникалык билимдерди, шыктарды, коммерциялык ж. б. маалыматтарды белгилөө. Н. х. термини документтер менен алмашууну, кызматкерлерди окутууну, адистерди катыштырууну көздөгөн эл аралык макулдашууларда, келишимдерде колдонулат.

НУВОРИШ (фр. nouveau riche – жаңы бай) – согуш учурунда жана согуштан кийинки мезгилдерде алып сатарлык менен байып, ошол байлыгын пайдалануу менен коомдун жогорку катмарына кирген адам; чукул түзүлгөн кырдаалдан пайдаланып, күтүлбөгөн жерден байыган адам.

О

ОБСТРУКЦИЯ (obstructio лат. тоскоолдук) – каршылыктын түрү, көпчүлүктүн каршылык көрсөтүүсү, негизинен парламенттеги айрым бир көрүлө турган чаралардын бир нерсени көздөгөн жарылуусу. Парламенттик О. кандайдыр бир депутаттардын (фракциялардын, топтордун) бирикмеси. Парламенттик процедурада (пленардык заседаниеде бул же тигил суроолор боюнча жарыш сөздөр, бир депутаттын сүйлөгөн сөзү) каралып, бир же бир канча көрүлө турган чаралардын нормалдуу өтүшүнө тоскоол кылуу. Депутаттардын бирикмеси муну менен өздөрүнүн терс мамилелерин көрсөткөлөрү келет. Парламенттик О-лардын методдору ар түрдүү болушу мүмкүн: ызы-чуунун түзүлүшү, чогулуш заседаниесиндеги баш-аламандык, уюштурулбагандыктын болушу, каралып жаткан суроонун чегинен чыгып кеткен узун сүйлөм-дөрдү айтуу, кандайдыр бир нерсенин жарылышына каршы туруу, тоскоол кылуу ниетинде багытталган башка демонстративдик иштердин болушу. Мындай иштер башка сферада да болушу мүмкүн. О-га катышкан адам – обструкционист деп аталат.

ОЛИГАРХИЯ (гр. <oligos – азчылык + archia – бийлик) – *бийликтин* бир түрү; экономикалык жактан абдан кубаттуу адамдардын анча чоң эмес тобу үстөмдүк кылат. Мисалы: байыркы грек шаар-мамлекеттеринде ири кул ээлүүчүлөр. Орто кылымдардагы патрицийлик үй-бүлөлөр. О. деп башкаруучу топтун өзүн да айтышат. Алгач термин б. з. ч. V-IV к. *Платон* жана *Аристотель* тарабынан киргизилген. Алардын ою боюнча бийликтин «байлар үстөмдүк кылып, кедейлер башкарууга катышалбаган» түрү. О-нын тигил же бул түрүн билдирүү үчүн эки түшүнүк колдонулат. Эгерде саясий жана экономикалык жактан үстөмдүк кылгандар ак сөөктөрдүн тобу болсо – аристократтык О. – жана өндүрүш менен финансылык капиталдын топтолушунун жогорку деңгээлинен улам түзүлгөн финансылык О. Бир катар өнүккөн өлкөлөрдө финансылык О. экономикада уставдык абалда болуп, *мамлекетке* таасир тийгизе алат, көпчүлүк учурда *саясий чечимдерди* чечүүдө өзүлөрүнүн чечимдерин танууга аракет кылат.

ОҢЧУЛДАР ЖАНА СОЛЧУЛДАР (саясатта) – европалык классикалык салтка тийиштүү түшүнүк. 1789–93-ж. Улуу Француз буржуазия революциясы жана ал түзгөн парламентте пайда болгон. Себеби парламенттин заседаниеси болуп атканда күрөшүп жаткан күчтөр залда төмөнкүдөй орун алышкан: сол тарапта – революционерлер, борбордо – олук-солку болгондор жана алардын жактоочулары, оң тарапта – *монархияны* сактап калуу же аны кайра калыбына келтирүү позицияларында турган консерваторлор болгон. Буржуазиялык коомдун орношу жана өнүгүшүндө «оңчул-солчул» түшүнүгү белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Дүйнөлүк саясат таануу илиминде солчулдар деп бекем орнотулган капиталисттик түзүлүштү сынга алып, саясий өзгөрүүлөр, өндүрүштү социалдаштыруу үчүн чыгышып, эмгекчилердин кызыкчылыктарын коргогондор айтылса, оңчулдар деп буржуазиялык мамлекеттүүлүктөн жана жеке менчик принциптерин жактоочулар айтылат. Өткөн кылымдын 60–70-ж. тарыхый аренада «жаңы солчулдар» деп аталган саясий күчтөр пайда болду. Алар «эски» солчул күчтөрдүн теория жана практикасын сынга алып чыгышты. Алардын ою боюнча «*эскилер*» революциячыл потенциалын жоготуп, боштондукка чыгаруу процессинин кыймылдаткыч күчү болуудан калышкан. «Жаңы солчулдар» аттуу сөз айкалышы Ч. Р. Миллстин «Жаңы солчулдарга катынын» 1961-ж. программалык документ катары басылып чыгышынан соң кеңири жайылды. Миллстин ырастоосу боюнча «тарыхый өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрү» (барыдан мурун *жумушчу* табы, коммунисттик жана жумушчу *партиялары*) капиталисттик коомдун структурасын өзгөртүүгө умтулган «эски солчулдар» багыты кыйроого дуушар болгон. Анын ою боюнча өнүккөн өлкөлөрдө түп-тамырынан берки социалдык өзгөрүүлөрдүн кыймылдаткыч күчү болуп студенттер, дегинкиси жаштар, дыйкандар же айыл жергеси, шаардык *интеллигенция* эсептелет. «Жаңы солчулдар» *саясий күрөштүн* зордук ыкмаларына, биринчи кезекте куралданган зордук-зомбулукка өзгөчө басым жасашат. «Аларды баалабагандыгы үчүн «эски солчулдарды» сынга алышат. Батыш Европада, «жаңы солчулдардын» кыймылы эки агымга бөлүнгөн: «парламенттен тышкары» же негизинен студенттик *оппозиция* (лидерлери – Р. Дучке, У. Бергман ж. б.). жана түз иш аракеттер. Экинчи агымга кийин террористтик уюмдарга (Италиядагы «кызыл бригадалар», ФРГдагы «кызыл армиянын фракциясы» ж. б.) айланган солчул экстремисттик топтор кирген. «Жаңы солчулдар» кыймылы ишмердүүлүгүнүн терс жактарынан улам 60-ж. аягында «ататегинен» кийин начарлап, өзүнүн саясий маанисин жана ролун жоготкон. «О-С». түшүнүгү парламенттик структуралардын социалдык-саясий күчтөрүнүн, коомдук прогресстин кыймылдаткыч күчтөрүнүн орун алышын анализдөө каражаты катары, ошондой эле саясий парадигмаларга мүнөздөмө берүүдө колдонулат. Коммунисттик кыймылда партияларды жана агымдарды оң жана сол деп бөлүү мисал боло алат. СССРде кайра куруу мезгилинде «Солчул-центристтер-оңчулдар маселеси» жаңы сапатында пайда болгон. Солчул болуп – бул мезгилде демократтык элементтер, оңчулдар болуп-коомдогу кандайдыр бир түп-тамырынан берки өзгөрүүлөрдүн каршылаштары-консерваторлор чыгышкан. Кайра куруунун ишке ашпай калышы коомдо социалдык-саясий күчтөрдүн жаңыча орун алышына алып келген. «О-С». түшүнүгүнүн мазмуну да өзгөрдү. Ар бири өзүн алдыңкы жана прогрессивдүү деп көрсөткөн коомдук-саясий күчтөрдүн курч күрөшү болуп аткан мезгилде, саясий күчтөрдүн ордун аныктаган так критерийдин жоктугу дале болсо бул түшүнүккө так аныктама берүүгө мүмкүнчүлүк бербей атат. Коомдогу түрдүү идеялык-саясий агымдардын (солчул, *центристтик*, оңчул) болушу-плюрализмдин пайда болушун көрсөткөн коомдун өнүгүшүнүн белгилүү мыйзам ченемдүүлүгү. Саясаттын мааниси алардын бардыгын коомду прогресс жолунда кыймылга келтирүүчү кубаттуу агымга бириктирүүдө болуп эсептелет.

ОППОЗИЦИЯ (лат. oppositio – карама-каршы коюу) – түшүнүк катары эки мааниде колдонулат: 1). жашоодогу болгондорго каршы туруу, нааразычылык билдирүү, б. а. социалдык мамиле; 2). Индивидуин, топтун, уюмдун же партиянын саясатка, конституцияга, өкмөткө же жалпысынан саясий системага каршы мамиле кылышы. Саясий илимде О. термини парламентаризмдин бүгүнкү күндөгү институттарынын бирөөсүн мүнөздөө үчүн колдонулат. О-нын болуусу ой-пикирлердин эркиндигин, массалык маалымдоо каражаттарынын көз карандысыздыгын белгилейт. Парламентаризмдин теория жана практикасында О. бул өкмөткө катышпаган саясий партия. Көбүнчө алар парламенттик азчылыкты көрсөтүшөт. О-нын функциялары – өкмөттүн жана өкмөттүк мекемелердин ишмердүүлүгүн сынга алуу жана көзөмөлдөө, алардын саясий жолуна альтернативдерди табуу жана иштеп чыгуу, ишенбөөчүлүк чечими аркылуу өкмөттүн кызматтан четтелишин талап кылуу, парламенттик жана өкмөттүк кризистерди, жаңы шайлоолорду өткөрүүнүн демилгечиси болуп чыгуу кирет. Парламенттик тартиптин чегинде О-га берилген функциялардын күчү менен алар белгилүү азчылыктын укуктарынан пайдалана алышат. Бийликтин алмашышы, анын парламенттик көпчүлүктүн парламенттик азчылыкка, өкмөттүн О-га өтүшү, саясий системанын негизи, негизги социалдык – саясий суроолор боюнча ой пикирлердин биимдиктүүлүгүн көрсөтөт. Бирок парламентардык системанын чегинде оңчул жана солчул оппозициячыл топтор да болот. Алардын теоретикалык жана практикалык багыттары берилген коомдун саясий системасынын өкүм сөрүүсүнүн тууралыгын көмөнгө чыгарат. Көптөгөн партиялардын саясий программаларынын идеологиядан арылышы, парламенттик чечимдерди кабыл албоо маселелери боюнча компромисске келишүү тенденциялары кездешкен жерлерде жаңы массалык саясий бирикмелердин, кыймылдардын, партиялардын пайда

болушуна өбөлгөлөр түзүлөт. Алар болсо парламенттен тышкары О-ны (граждандык кыймылдардын түрү боюнча ж. б.) түзө алышат.

ОРМОН хан Ныязбек уулу (1791–1854) – 19-кылымдын ортосунда кыргыз урууларын бириктирип, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүгө аракеттенген саясий ишмер. 18 жашынан согуштук жүрүштөргө катышкан. Ормон хандын өмүрү өтө татаал тарыхый кырдаалга – кыргыз урууларынын өз ара чыр-чатактары ырбаган, курчуган учурга туш келди. Отуз жашынан эл башкарууга аралаша баштаган. Анын атак- даңкы артып, кыргыз урууларынын, атүгүл казактардын арасында дагы таасири күчөйт. Анжиян, Алай, Ферганадагы, аркалык кыргыз урууларынын билармандары Ормон хан менен алака кылып турушкан. Боронбай кудасы болгон. Жангарач, Ажыбек баатыр (Атбашылык). Медет датка, Ажыбек датка (Таластык) ж. б. инсандар менен жакшы мамиледе болууга умтулган. Ормон кыргыз урууларын бириктирүүгө көп күч жумшаган. Көздөгөн максатына жетиш үчүн 1830–31-ж. О. солто, сарбагыш, бугу, саяк, черик ж. б. уруулардын өкүлдөрүн, Кокон ханынын элчилерин «Жер ортосу» аталган Ортокоюдо атайын жыйынга чакырып хан көтөрүлгөн. 1842-, 1843-, 1851-ж. Ысыккөлдөгү, Курткадагы, Чүйдөгү Кокон чептерин талкалатып, Кокон бийлигине оор сокку урган. Ал хандык бийликти бекемдөө максатында тартипти караган мыйзамдарды чыгарган. Булар «Ормон окуу» деген ат менен белгилүү. О. х-дын тушунда бийликтин атрибуттары – хандык белги (кызыл түстөгү баш кийим – тебетей), туу, мөөр, башкаруу жана аскердик уюмдар, жазалоо (айып салуу, орго салуу, дарга асуу) ж. б. уюштурулган. 1847-ж. Кенесары баштаган казактын кошууну кыргыздарды басып алуу үчүн жортуулга чыгат. Аларга каршы чыккан кыргыз кошуундарына башчылык кылуу милдети О. х-га тапшырылган. Кармаш башталар алдында О. х. күндүз жигиттерине таңгакталган тал, чычырканактарды сүйрөтүп, тиги тоонун, бул тоонун бетин чаңдаттыра берет. Түнүндө алоолонтуп от жактырып, түмөндөгөн кол топтогондой түр көрсөтүп, жоонун үшүн алган. Ормондун мындай аскердик айла-амалы эл ичинде «Ормон опуза» деп айтылып калган. Бул жеңишти О. х. өз бийлигин чыңдоо үчүн пайдаланган. Бирок ал канчалык аракет кылганы менен кыргыз урууларын саясий жактан толук бириктире алган эмес.

ОРОЗБЕКОВ Абдыкадыр (1889, Фергана обл., Маргалаң уезди Охна кыштагы – 1938, Фрунзе) – советтик-партиялык ишмер. Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу ж-а бекемдөө үчүн күрөшкөн. 1918-жылдан ВКП (б)нын мүчөсү. О. Граждандык согушка катышып, катардагы жоокерден отряд командирине ж-а саясий жетекчиге чейин көтөрүлгөн. 1920-ж. Кызыл Туу ордени м-н сыйланган. 1920–23-ж. айылдын, болуштун, райондун революциячыл комитеттерин башкарган. 1924–25-ж. Ош округдук эмгекчилер советинин жер бөлүмүнүн башчысы, секретары. О. Кыргыз обл. Жумушчу дыйкан ж-а солдат советтеринин уюштуруу съездине делегат (1925) болуп, анда Кыргыз обл. аткомунун председателдигине шайланган. О. 1926–36-ж. Кыргыз АССР БАКтын председатели. КПССтин 15–17 ж-а Советтердин бүткүл россиялык 6–8-съезддеринин делегаты. Анын ысымы м-н кыштак ж-а Фрунзе ш-ндагы көчө аталган.

ОСМОНААЛЫ Сыдык уулу (1879–1942-ж.) – кыргыз тарыхчысы. Кочкор өрөөнүндөгү Абайылда болушунун Кызылдөбө айылында туулган. Анын аталаш агасы Жаркынбай дубанга таанымал сабаттуу (молдо) болгон киши. О. да өз айылындагы мектепте окуп, кийин Бухарадагы диний жогорку окуу жайын (медресени) бүтүргөн. Бир катар жылдары Чүй өрөөнүндө мугалим болуп иштеген. Чыгыш Түркстанда каза болгон. 1913-ж. Уфа шаарында «*Мухтасар тарых-и Кыргызия*» («Кыргыздардын кыскача тарыхы»), 1914-ж. «Тарих- и Кыргыз Шадманайа» («Шабдан элинин тарыхы») деген эмгектери басылып чыккан. Бул эки чыгарма тең бир китеп болуп 1986-ж. Үрүмчү шаарында араб ариби менен кыргызча кайра жарыяланган.

ОХЛОКРАТИЯ (Гр. <oshlos – топтошкон эл + kratos – бийлик) – топтошкон элдин (толпанын) бийлиги. Топтошкон эл – кандайдыр бир кыска убакытка чогулган, уюшулбаган адамдар. Белгилүү тышкы стимулдардын жана эмоциялык факторлордун таасири менен жөн гана биригишкен. Белгилүү шарттарда топтошкон эл иррационалдуу, сокур, кыйраткыч жана башкарылбаган күчкө айланып кетиши мүмкүн. Илимге О. түшүнүгү байыркы грек тарыхчысы Полибийден улам кирген. Бул кубулушту *Аристотель* менен *Платон* изилдешкен. Грек *мамлекет* теориясында О. абсурдга жеткен, чегинен чыккан *демократиянын* түрүн билдирген. Маңызы боюнча О. саясий *бийликти* иш жүзөгө ашыруунун ыкмаларынын бири. Ал эч качан бийликтин өз алдынча түрү болгон эмес, бирок кризис абалындагы саясий партияларды кошумчалап турган. О-нын пайда болушу менен саясий партиянын, саясий системанын кризистик абалын, бийликтин *кризиске* учурашын билдирет. О. негизинен өткөөл мезгилде, жашоонун бардык тармагы анын ичинде *саясат* да терең кризиске учурап, тигил же бул өлкөгө оор мезгил түшкөндө кездешет. Ошону менен бирге О. эч качан туруктуулук жана узактуулугу менен айырмаланбайт. Экономикалык жана социалдык өнүгүүдөн абалдын нормалдаштарылышы менен О-нын объективдүү базасы тарыйт. Бирок анын рецедивдери коомдук турмуштун түрдүү тармактарында, улуттук, диний жана тиричилик негиздеринде кездешүүсү мүмкүн.

Ө

ӨКМӨТ – *аткаруу бийлигинин* жогорку органы. Премьер-министр (канцлер, Кеңештин же министрлер кабинетинин төрагасы), айрым өлкөлөрдө *мамлекет башчысы* (АКШ) тарабынан башкарылат. Ө-түн мүчөлөрү (министрлер, мамлекеттик катчылар ж. б.) мамлекеттик башкаруунун мекемелерин жетектешет. Ө. парламент тарабынан түзүлөт же мамлекет башчысы (монарх же *президент* тарабынан дайындалат. Өзүнүн составы боюнча Ө. бир партиялуу, коалициялуу боло алат. Унитардык жана конфедерациялык *мамлекеттен* айырмаланып, *федерациялык мамлекетте* борбордук Ө. ошондой эле федерациянын составына кирген мамлекеттик бирикмелердин (штаттар, провинциялар) Ө. түзүлөт. Конфедерациялык Швейцарияда федералдык Кеңеш-өкмөт болуп саналат. Ал ар бири бир департаментти (саясий, ички иштер, юстиция, аскердик, финансылык, экономикалык, транспорттук, энергетикалык)тейлеген жети федерациялык кеңештен турат. *Президенттик республикаларда* Ө-тү президент башкарат. Себеби Ө. парламент эмес, анын алдында жооп берет. Бул учурда премьер-министр жөн гана администрациялык орун ээлеп калат. Негизги маселелер боюнча Ө. заседаниелерин президент өзү өткөрөт. Адатта кабинеттин мүчөлөрү президент мүчөсү болгон партияга таандык. Кабинеттин заседаниелеринин туруктуулугу жана күн тартиби президент тарабынан аныкталат.

Парламенттик республикаларда Ө. парламенттин алдында жооп берет. Бирок бул жобо ар дайым эле колдонула бербейт. Кээде Ө-түн колунда зор бийлик топтолот (башкача айтканда парламентаризмге каршы «министерализм» системасы). Айрыкча бул децентралдаштырылган мыйзам чыгаруу аркылуу Ө. норма чыгаруу ишмердүүлүгүнө чагылдырылат. Жалпысынан Ө. түзүүнүн тартиби, анын составы жана компетенттүүлүгү мамлекеттердин конституциялары же конституциялык мыйзамдары тарабынан аныкталат.

ӨКМӨТ БАШЧЫСЫ – бийликтин жогорку аткаруучу органынын жетекчиси. Башкаруунун парламенттик формасындагы өлкөлөрдө Ө. б. мамлекет башчысынын кызматына дайындалат. Эреже катары же парламенттик шайлоолордо жеңишке жетишкен саясий *партиянын лидери*, же өкмөттүк коалицияны түзгөн партиялардын лидерлеринин бирөө Ө. б. боло алат. Формалдуу түрдө премьер-министр жана ал жетектеген *өкмөт* парламенттин алдында саясий жоопкерчиликке ээ. Бүгүнкү күндөгү мамлекеттердеги Ө. б. кеңири укуктарга ээ: ал министрлерди дайындайт, түшүрөт, алмаштырат, өкмөттүн ишин жетектейт. Өкмөттөн чыккан иш кагаздары жана нормативдик актылардын барына Ө. б. тарабынан кол коюлат же уруксат берилет. Ал – башкаруучу партиянын официалдуу өкүлү, анын ой-пикири бардык маселе боюнча чечүүчү болуп саналат. Жазылбаган мыйзамдар боюнча министрлер Ө. б-на сөзсүз баш ийүүгө милдеттүү, муну менен макул болбогон министрлер кызматын таштап кетүүгө мажбур болушат. Бүгүнкү күндө көптөгөн өлкөлөрдө өкмөттүн аткаруу бийлигинин жана анын башчысынын полномочиелеринин өсүш тенденциясы, башкача айтканда парламенттин мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүнүн эсебинде өкмөттүн бийлигинин күчөө тенденциясы байкалууда.

ӨКҮЛЧҮЛҮКТҮН МАЖОРИТАРДЫК СИСТЕМАСЫ (фр. *majorite* – көпчүлүк) – көп мамлекеттерде (АКШ, Улуу Британия, Франция ж. б.) пайдалануучу борбордук жана жергиликтүү өкүлчүлүк бийлик органдарын, *президентти* жана бир катар жогорку кызмат адамдарын – шайлоодо добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо системасы. Ө. м. с. учурунда *мыйзам* тарабынан бекитилген шайлоо округу боюнча добуштардын көбүн алган талапкер (же талапкерлердин тизмеси) шайланган деп эсептелет. Практикада бул системанын үч түрү белгилүү. 1. Абсолюттук көпчүлүктүн мажоритардык системасында, ким абсолюттук (же жөн эле) көпчүлүк добушту (50%+1) алса анда ал шайланды деп эсептелет. Добуштун абсолюттук көпчүлүгү дайым эле мүмкүн болбогондуктан, бул системада добуш берүү, эреже катары эки турдан турат, бирок экинчи турда добуштарды эсептөө башка система боюнча аныкталат. 2. Салыштырмалуу көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү атаандаштарына салыштырганда көбүрөөк добуш алышы керек. Бул тартипте ири партиялар көбүрөөк артыкчылык алышат. 3. Квалификацияланган көпчүлүктүн мажоритардык системасында жеңүүчү алдын ала белгиленген добуштардын теңинен көбүнө – 2/3, 3/4, 4/5, ээ болууга тийиш.

ӨКҮЛЧҮЛҮКТҮН ПРОПОРЦИЯЛАШ СИСТЕМАСЫ – *шайлоо системасы*. Анын негизи катары *партия* үчүн берилген шайлоочулардын добушу менен добуш алган мандаттардын ортосундагы пропорциялаш принциби алынган. Бул системада чоң-чоң шайлоо округдары түзүлөт. Алардын ар биринен бир нече депутат шайланат (округдун чоңдугуна жараша *өкүлчүлүктүн мажоритардык системасына* караганда Ө. п. с-нын артыкчылыктары даана белгиленет). Ө. п. с-ы боюнча жүргүзүлгөн шайлоолордо өкүлчүлүк органдарына талапкерлер жалаң гана саясий партиялар тарабынан көрсөтүлөт (партиялардын ар бири талапкерлердин тизмесин көрсөтүшөт). Ал эми шайлоочу бул же тигил партиянын тизмеси үчүн добуш берет. Кээде эркин тизменин жардамы менен шайлоочуларга талапкерлерге карата мамилесин аныктоого мүмкүнчүлүк берилет (б. а. шайлоочулар партиялык тизмеде өзүлөрү каалаган талапкерлердин фамилиясынын тушуна белги коюшат). Бул же тигил партиянын мандатынын көлөмүн аныктоо үчүн квота белгиленет. Квота – бул депутатты шайлоо үчүн зарыл добуштардын эң аз саны. Ал ар бир шайлоо округуна өзүнчө же ошондой эле, бүт өлкө үчүн жалпы болушу да мүмкүн. Ө. п. с. кеңири жайылган. Аны *Финляндияда*, Швейцарияда, Швецияда, Норвегияда, Австрияда, Бельгияда, Австралияда ж. б. *өлкөлөрдө* колдонушат. Айрым өлкөлөрдө (ФРГ, Россия) бул система өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы менен катар аралаш пайдаланылат. Мажоритардык системага салыштырганда Ө. п. с. өлкөдөгү партиялык күчтөрдүн накта катышына ылайык түзүлгөн курамдагы борбордук жана жергиликтүү мекемелерин түзгөнгө мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз Республикасында 1995-ж. 5-февралда өткөн *Жогорку Кеңештин* депутаттыгына шайлоолор мажоритардык системага көбүрөөк ылайык ыкмада өткөрүлдү. Көптөгөн чет өлкөлүк жана жергиликтүү официалдуу байкоочулардын пикирлерине караганда, дегеле көпчүлүк шайлоочулардын да, депутаттыкка өткөн жана ат салышып өтпөй калган талапкерлердин да пикирине караганда шайлоонун мажоритардык системасы *кыргыз* салт-санаасына, дегеле кыргыз *менталитетине* анча туура келбегендей сезилет. Шайлоо өнөктүгү жүрүп жаткан мезгилдеги, башкасын айтпаганда да, шайлоочулардын уруу-уруктарга, региондорго, улуттарга ж. б. бөлүнүшү жана добуш берүү учурунда ушундай терс көрүнүштөрдүн үстөмдүк кылышы буга далил. 1994-ж. 6-декабрда уюшулган конституциялык кеңешменин жыйындарында колдоого ээ болгон шайлоонун Ө. п. с. бүгүнкү күндө *коомчулуктун өкүлдөрү*, саясий партиялардын жана көптөгөн коомдук уюмдардын өкүлдөрү, тарабынан да мыйзам чыгаруу демилгеси катары колдоого ээ болууда.

ӨНҮГҮП КЕЛЕАТКАН ӨЛКӨЛӨР – өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн алдында колониялык же жарым колониялык абалда болуп келген, бүгүнкү күндө өз алдынчалыкка жана көз карандысыздыкка жетишкен Азия, Африка, Латын Америкасы жана Океаниядагы өлкөлөрдүн тобу. Бул өлкөлөр эмгектин эл аралык бөлүнүшүндө өнөр жайы өнүккөн мамлекеттер үчүн агрардык-чийки заттарды жана эң арзан жумушчу күчүн берип турушкан. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн салыштырмалуу төмөнкү деңгээли, чарбанын бир жактуулугу, экономиканын көп укладдуулугу, аягына жеткирилбеген социалдык – экономикалык кайра түзүүлөр эреже катары, Ө. к. ж. ө-гө мүнөздүү. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн бардыгына жалпы тиешелүү проблемалар төмөнкүлөр: экономикалык өсүүнүн темпин тездетүү; улуттук экономиканы бекемдөө; айыл-чарба өндүрүшүн механизациялаштыруу; маданий артта калуучулукту жоюу ж. б. Акыркы жылдары кедей өлкөлөрдөн «акылдын оошу» күч алууда (Брейн-Дрейн). «Отчёт по человеческому развитию 1994» билдиргендей 1985–1990-ж. Африкадан 60 миң ортоңку жана жогорку деңгээлдеги менеджерлер чыгып кетишкен. Гана

мамлекетинде 80-ж. башында даярдалган врачтардын 60% өлкөнү таштап кетишкен. Латын Америкасындагы өлкөлөрдүн университеттерин бүтүрүүчүлөрдүн 20%тен ашыгы эмиграцияда болушкан. СССР жоюлгандан кийин өз алдынчалыкка жана көз карандысыздыкка жетишкен мурунку союздук республикалардын көпчүлүгү өнүгүп келеаткан өлкөлөрдүн катарына кошулушту. Алардын арасында Кыргыз Республикасы да бар. Кыргыз Республикасы жалпы коомдук өнүгүүнүн көптөгөн көрсөткүчтөрү боюнча Ө. к. ж. ө-дүн көпчүлүгүнөн алдыда турат. Бирок, Ө. к. ж. ө-дүн бул көпчүлүгүнүн көрсөткүчтөрү күн санап өсүп, жакшырып, өнүгүү жолунда болсо, ошол эле учурда бул көрсөткүчтөр Кыргыз Республикасында уламдан-улам начарлап, төмөндөө жолунда. Эгер бул төмөндөөнү тез арада токтотпосо, анда Кыргыз Республикасындагы абал начарлап, бүгүнкү күндөгү өзүнүн жетишкендиктерин жана артыкчылыктарын жоготуп алышы мүмкүн. Өз алдынча өнүгүүгө, өз тагдырын чет өлкөлөрдүн кийлигишүүсүз чечүүгө жетишүү – Ө. к. ж. ө-дүн элдерин бириктирүүчү негизги тилек болуп калды.

ӨНҮГҮП КЕЛЕАТКАН ӨЛКӨ-ЛӨРДҮН КАРЫЗДАРЫ анын ичинде, тышкы карыздарынын жалпы жыйындысы, 1986-ж. карата карыздардын суммасы 1 трлн. доллардан ашкан. Бүгүнкү күнгө бул сумма алда канча көп экени шексиз жана ал күн санап өсүп көбөйүү тенденциясына ээ. Карыз болуу өнүгүп келеаткан өлкөлөрдүн экономикасына терс таасирин тийгизип, кризистен чыгууга тоскоолдук кылат. Карыздардын 40%ке жакыны Латын Америкасы өлкөлөрүнө туура келет (Бразилия Мексика, Аргентина ж. б.). Африка өлкөлөрүнүн ичинен эң көп карыз болгондор: Алжир, Нигерия, Азияда – Индонезия, Филиппины ж. б. СССР жоюлгандан кийинки мезгилдерде мурунку союздук республикалардын тышкы карыздары өтө тездик менен өсүүдө. Анын жыл сайын төлөнүүчү проценттери эле өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн экономикасы үчүн оор түйшүк. Орточо эсеп менен карыздарды төлөө жыл сайын улуттук кирешенин, карыздын көлөмүнө жана жылдык процентине 30–60% сарпталат. Көп учурларда карыз берген өнүккөн өлкөлөр карыз алган өлкөлөрдүн көз карандысыздыгына шек келтирүүчү саясий-экономикалык шарттарды да коюшат. Мындай шарттарды аткарган өлкө өзүнүн андан ары өнүгүшүндө өз алдынчалыкты жоготот, экономикалык жактан, демек саясий жактан да, дайыма көз каранды болуп калат.

II

«ПАБЛИК РЕЛЕЙШНЗ» (англ. public relations – көпчүлүк менен келишүү) – тенденцияларды анализдөө, алардын натыйжасын алдын-ала айтып берүү, уюмдардын жетекчилерине сунуш кылуу жана коомдун кызыкчылыгына жараша иш-аракеттердин программасын ишке ашыруучу искусство жана илим. «П. р-дин» максаты – жалпы ой-пикирлерди жана жалпы кызыкчылыктарды табуу, билимге жана кеңири маалымдуулукка негизделген өз ара түшүнүүгө жетишүү үчүн эки тараптык мамилени орнотуу, ишенич атмосферасын түзүү. «П. р.» мамлекеттик башкаруу ишмердүүлүгүнүн башкы курама бөлүгү болуп эсептелет. Ошондой эле алар башкаруучу жана башкарылуучу кичи системаларын түзгөн адамдардын ортосундагы контакт түзүүнү жана алардын функцияларын иш жүзүнө аткарууну камсыз кылышат. «П. Р-дин» ар бир программасынын башкы милдеттери төмөнкүлөр: байланыш каналдарын жакшыртуу, кабарлоо жана түшүнүүнүн эки тараптуу – агымын түзүүнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгуу; уюмдардын жетекчилерин коомдук ой-пикир тууралуу маалымат менен камсыз кылуу; жооп ирээтиндеги иш-чараларды иштеп чыгууда аларга жардам көрсөтүү; коомчулуктун кызыкчылыгына жетектөөчү ишмердүүлүктү камсыз кылуу, аны алдын-ала көрө билүү жолу аркылуу түрдүү өзгөрүүлөргө даяр абалында колдоо; *массалык маалымат каражаттары* менен иштөө; уюмдун кадыр-баркын ырастоо. «П. р». тармагындагы адис билимин жана шыгын төмөнкү чөйрөлөрдө колдонушу керек: *мыйзамдын* негизинде адамдын жүрүм-турумуна кеңеш берүү; мүмкүн болгон тенденцияларды табуу жана алардын натыйжасын алдын-ала айтып берүү; *конфликттердин* жана түшүнбөөчүлүктөрдүн өсүшүнө жол бербөө; өз ара сыйлоо жана социалдык жоопкерчиликтин калыптанышына жардам берүү; жеке жана коомдук кызыкчылыктарды гармониялаштыруу; өндүрүш мамилелерин жакшыртуу; квалификациялуу жумушчуларды ишке тартуу; өздүк кадыр-баркты түзүү, «П. р». кызматынын кызматкерлери жүргүзүп жаткан *саясатты* гана эмес, керек учурда билгичтик менен аны түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн колдон чыгарбоо, бул же тигил чечимдин кабыл алынышынын себептерин да түшүнүүсү зарыл. «П. р». боюнча адис жетекчинин кеңешчисинин ролуна жана ага жеке максат жана милдеттерди коомчулук кабыл ала турган, акылга сыярлык саясатка өткөрүүгө жардам бере турган кеңешчи катары да чыга алат. «П. р». кызматынын жетекчилери: «П. р». суроолору боюнча директор, маалымат кызматынын жетекчиси; «П. р». суроолору боюнча кеңешчи; коомдук мамилелердин суроолору боюнча *директор*, үгүттөө бөлүмүнөн башчысы. «П. р». өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) уюм жана бул уюм менен контактка киргендердин ортосундагы өз ара түшүнүүнү жакшыртуучу нерсенин баары; 2) уюмдун «коомдун жүзүн» түзүү боюнча сунуштан; 3) төшөнбөөчүлүктөн булагы болгон кабарларды табуу жана нейтралдаштырууга багытталган иш-аракеттер; 4) үгүттөөнүн, рекламанын, көрсөтмөнүн, видео жана кинозалдардын ылайык келген каражаттарынын жардамы менен уюмдардын таасир көрсөтүү чөйрөсүн кеңейтүүгө багытталган иш-чаралар; 5) уюмдардын жана адамдардын ортосундагы мамилелерди жакшыртууга багытталган бардык аракеттер ж. б.

ПАНИСЛАМИЗМ – диний-саясий *идеология*. Анын негизинде бүткүл дүйнөнүн мусулмандарынын социалдык, улуттук же мамлекеттик таандыктыгына карабастан руханий биримдиги жана аларды жогорку руханий башчы – халифтин бийлиги астында саясий биригүүсүнүн зарылдыгы тууралуу көз караш. XIX к. экинчи жарымында чыккан П-дин биринчи идеологу – Джамал ад-Дин ал-Афгани (1838-1897). Алгачкы максаты – британдык колониализмден бошонуу, көз карандысыздык үчүн болгон мусулман элинин күрөшүн антиимпериалисттик негизге келтирүү. Исламда алгач мусулмандын этностук же расалык келип чыгышына кайдыгер болуу жарыяланган; мамлекеттүүлүк – диний биримдик катары элестетилген, теориялык жактан дин кызматкерлеринин жүзүндө динге ишенүүчү менен Кудайдын ортосундагы далдалчынын зарылдыгы жокко чыгарылган. Афгани мусулман элдеринин атынан чыкса дагы, анын ишмердүүлүгү объективдүү түрдө алардын чет жерлик үстөмдүктөн бошонууга умтулуусунун даражасына ылайык гана алардын кызыкчылыгын чагылдырган. Акыр-аягында ал буржуазиянын идеология болгон. Бирок ислам таркаган өлкөлөрдөгү тарыхый, социалдык-экономикалык жана саясий шарттарынын чыныгы көп түрдүүлүгү, П-ди түрдүү социалдык күчтөр

пайдаланышына алып келди. Анын ичинде өз абалын бекемдөө жана феодалдык өз алдынчалыкты сактоо үчүн феодалдык-клерикалдык чөйрө тарабынан П-ди пайдаланышкан. Ушундан улам П-дин натыйжаларынын, кесепеттеринин жыйынтыгынан бирдей эместиги келип чыгат. XIX к. аягындагы Афганинин жана анын Египеттеги шакирттеринин ишмердүүлүгү ачык түрдө боштондук мүнөзүнө ээ болгон. Алар улутчулдукка каршы, египеттик хедивдин же Иран шахынын, же төрк султанынын башында туруусу менен бардык мусулмандардын биримдиги үчүн чыгышкан. Мусулман башкаруучуларынын колдоосун алар мусулман элдеринин боштондукка чыгуусунун каражаты гана деп санашкан. XX к. башындагы Индиядагы халифаттык агым буга окшош позицияда болгон. Ошол эле учурда Осмон империясы үчүн П. идеясы султан Абдул-Хамид Пнин гегомондук умтулууларынын калканчы болуп калган. 1908-ж. младотүрктөрдүн революциясынын жеңишинен кийин П. түркізм жана *пантүркізм* менен айкалышып. Биримдик жана прогресс партиясынын официалдуу идеологиясына курама бөлүк болуп кирди. Младотүрктөрдүн ишмердүүлүгүндөгү реакциячыл тенденциялардын күч алышы менен П. башка элдердин үстүнөн үстөмдүктүн тууралыгын негиздөө үчүн пайдаланышкан. Россияда П. пантүркізм менен айкалышып, жадидизмдин негизин түзгөн. Жадидизм – кээ бир мусулман элдеринин россиялык самодержавие бийлигинен бошонуу, *саясий реформалар*, маданий-диний салт-санааларды сактоо жана өнүктүрүү үчүн буржуазиялык-либералдык кыймылы болгон. Падышалык Россиянын мусулмандарынын чыныгы биримдигин чагылдыруу менен бирге П. мусулмандардын ортосундагы социалдык карама-каршылыктардын жана мусулман элдеринин жана мамлекеттеринин ортосундагы саясий-экономикалык карама-каршылыктардын жоктугун туура деген куру кыялдарды туудурган. Ошол эле мезгилде П. идеясы мусулман элдеринин мусулман эместер менен кандайдыр-бир кызыгуусунун болуусун четке каккан. Бул болсо алардын аракеттеринин боштондук күрөшүндө биригишине тоскоолдук кылган. 1917-ж. Октябрь революциясынан кийин, П. – Закавказьенин жана Орто Азиянын улутчулдарынын ураандарынын бири болгон. XIX к. аягында пайда болгон мусулман сепаратизминин идеологиясы XX к. башынан тартып Индияда мусулмандардын мамлекеттик же улуттук биригүүсүнө караганда диний биригүүсүнүн артыкчылыгы жөнүндөгү панисламдык идея менен жакындашкан. П-дин кээ бир жактоочулары *исламизм* менен христианчылыктын руханий жакындыгын эске алып, англиялык колонизаторлорго каршы күрөштө туура эмес деп эсептешсе, башкалары, Афганинин жолун жолдоп, боштондук күрөшүнүн зарылчылыгын туура табышып, бул максатта башка диний коомдордун өкүлдөрү менен келишүүдөн кайра тарткан эмес. Бирок диний негизге басым көрсөтүү П-дин алгачкы улутчулдукка каршы багыттоосу мусулмандык улутчулдуктун идеясына жана Индияда эки улут – инду жана мусулмандардын болушун таанууга алып келген. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин П. негизинен боштондукка чыгаруу мүнөзүн жоготуп койду. Көп учурларда капиталисттикке чейинки түзүлүштөрдө идеалдаштыруу жана реакциячыл феодалдык калдыктарды колдоо үчүн колдонулат. «Үчүнчү дүйнөнүн» өлкөлөрүнөн тилектештигине тоскоол болот. Себеби, бул же тигил өлкөнүн мусулман дүйнөсүндөгү артыкчылыктуу абалга умтулуусу менен коштолот. Кээде исламды башка өлкөлөргө таркатуу зарылчылык негизде да коштойт. Пакистанды курган соң, П-дин пакистандык идеологдору алгач мусулман дүйнөсүндө руханий үстөмдүккө кол созушса андан кийин «идеалдык мамлекет» катары Пакистандын чек арасын кеңейтүү жолу менен саясий үстөмдүккө жетишүүгө чакыра баштаган. Акыркы мезгилде П. бир топ өзгөрдү. Эреже катары ал исламдык тилектештикке, эл аралык мусулман уюмдарын түзүүгө чакыруу түрүндө ишке ашырылууда. Алар мусулман эмес дүйнөнүн түрдүү таасирине каршы турууга жөндөмдүү болуусу зарыл деп эсептешет. Бирок бул уюмдарда исламдын тазалыгын сактап калуу үчүн (Сауд Аравиясы) айрым өлкөлөр өзгөчө ролго умтулууда.

ПАРАДИГМА (гр. paradeigma)– саясий реалдуулукту чагылдырган ыкмалар жана маалымат берүүчү принциптердин жыйындысы. Социалдык кубулуштардын берилген тобун түшүндүрүү модели. Бул же тигил П-ны иштеп чыгуу жолу менен изилдөөдө саясий кубулуштарды түшүнүүнүн баштапкы критерийлери, көрсөтмөлөр, ага ылайык фактылардын жыйыны жана интерпретациясы, маалыматты жалпылаштыруу жана системага келтирүү мүмкүнчүлүгү пайда болот. П. термини XX к. 20-жылдарында америкалык философ жана тарыхчы Кун тарабынан киргизилген. Мезгилдин өтүшү менен бул термин илимдин бардык тармактарына кеңири жайылган. Саясий турмуштун өнүгүү жолдорун жана түзүлүшүн түрдүү концептуалдык түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүн сунуш кылуу менен бирге саясат таануу – мультипарадигмалык илим катары чыгат. Анын эволюциясы – өз ара жашоонун маңызы, П-нын жаңырышы жана алмашышы. Көп П-нын арасынан негизгилери бөлүнүп чыгышы мүмкүн. Алар саясаттын табигый булактарын түшүндүрүүдө диний философиялык, социологиялык жана жалпы илимий ыкмаларды пайдалангандыгын көрсөтөт. Саясатты түшүнүүнүн биринен-бири айырмаланган критерийлеринин мүнөзүнө жараша жеке концепциялардын жана П-дын ылайык келген класстары калыптанат. Саясатты интерпретациялоо үчүн табигый, коомдук жана ички саясий факторлорду колдонуу көз карашынан теологиялык, натуралисттик, социалдык жана рационалдык сындoo П-ын бөлүп чыгууга болот. Теологиялык П. бийликтин табияттан тышкаркы жана провиденциалдык түшүндүрүлүүсү менен мүнөздөлөт. Натуралисттик П. геосаясий, биосаясий, психологизатордук ыкмаларды чагылдырат. Социалдык П. саясаттын булагы катары укук, морал, экономика, маданият жана башка коомдук кубулуштарды көрөт. Рационалдык сындoo П. саясаттын пайдубалы деп бийликтин институттарын, элитаны, конфликттерди жана башка саясий кубулуштарды мүнөздөйт. Булардан тышкары саясий илимде ондогон П-лар бар.

ПАРЕТО Вильфредо (1848–1923) – италиялык экономист жана социолог. Саясий илимге киргизген П-нун негизги салымы – элиталар теориясы. «Жалпы социологиянын трактатында» ал «Адамдардын жүрүм-туруму саясий философия, метафизика, теология сыяктуу анык булактар менен эмес, өз «калдык» деп аталган, терең тамыр жайган психологиялык стимулдар менен түшүндүрүлөт» – деген. П. «калдыктын» эки негизги табын белгилеп кеткен: 1-тап «комбинациялардын инстинкти», элестетүү, ойлоп чыгуу жөндөмдүүлүгү; 2-тап, «агрегаттардын туруктуулугу», бошоң, консервативдүү тенденция. П. бардык коом башкаруучуларга (элитага) жана башкарылуучуларга бөлүнөт деп ырастайт. Башкаруучу элитадан карама-каршы сапаттардын болушун талап кылат. Башкаруу ийкемдүүлүккө, куулукка, ынандыруу күчүнө

муктаж. Бирок ошол эле учурда ал оппозицияны басуу үчүн зордук-зомбулукту, күч пайдаланууга даярдыкты талап кылат. П-го ылайык бул сапаттар эки карама-каршы психологиялык типтер – 1-тип – «түлкүлөр» жана 2-тип – «арстандарга» ылайык келип, кандайдыр-бир элитада сейрек учурда гана айкалышат. Саясий өзгөрүүлөр элитаны алмаштыруу («элитанын циркуляциясы») жолу менен ишке ашат. Бул элиталардын башкарууну жүргүзүү үчүн психологиялык жараксыз болуп калышынын натыйжасында жүрөт. Саясий интригалардын жардамы менен эң сонун макулдашууга келүүчү «түлкүлөр» зарыл учурда күч колдонууга жөндөмсүз. Ошондо анын ордуна 2 типтин («арстандар») мүнөздүү белгилери бар контр-элита келет. Ал чечкиндүү иш-аракет жасоого даяр. Тарыхта элитанын бул эки түрүнөн циркуляциясын күбөлөндүргөн окуялар көп кездешет.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ (нем. par-lament, англ. parliament, фр. par-lement < parler – сүйлөө) – мамлекеттик бийлик системасы. Парламенттин чечүүчү ролу менен мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу органдардын функциялары так бөлүштүрүлгөн. Парламент бул системада саясий күрөштөн субъектиси жана объектиси катары өлкөдө демократия тууралуу үстөмдүк кылган көз караш менен тыгыз байланышкан. П. мезгилинде парламент өкмөттү түзөт. Өкмөт анын алдында саясий жоопкерчиликте болот. Парламент өкмөткө ишенич көрсөтпөө укугуна ээ жана башкы саясий иш-чараларды өзү бекитет, П. мыйзам чыгаруу тармагында парламентти толук жана чексиз компетенция менен камсыз кылат. Бирок бул системада мыйзам чыгаруу демилгесинин укугу өкмөт, элдик демилге жана конституцияда ушул укукка ээ болгон органдарда да болот. П. системасында президенттин полномочиелери негизинен өкүлчүлүк же протоколдук мүнөздө гана болот. Мамлекет башчысынын башкы полномочиелерин ал өкмөт менен макулдашып иш жүзөгө ашырат. Бир катар өлкөлөрдө нормалардын бузулушу катталган. Парламенттин полномочиелери көп учурда атайын делегацияланган мыйзам чыгаруучулуктун жардамы менен өкмөттүк бийлик тарабынан тартып алынган. Бул учурда өкмөттүн парламенттин алдында жоопкерчилиги формалдуу мүнөздө болот. П-ге каршы болгондой, мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтердин функ-циясы аралашып, мамлекеттик бийликтин бөлүнүшү так болбой калат.

ПАРЛАМЕНТТИК РЕСПУБЛИКА – башкаруунун республикалык формасы. Конституцияга (же өткөөл этапта – монархтык бийликтен баш тартуусу, Улуу Француз революциясынын учурунда Уюштуруу чогулушунун токтому сыяктуу актыларга) ылайык жогорку бийлик парламентке тиешелүү. Парламент өз алдынча министрлер кабинетин түзөт, премьерди шайлайт, конституциялык көзөмөлдүн органдарын жана башка мамлекеттик институттарды дайындайт. Эреже катары, азыркы П. р-да парламент президентти да шайлайт. Ал негизинен өкүлчүлүк жана кеңеш берүүчүлүк функцияларын аткарат, андан тышкары парламенттин ишмердүүлүгүнүн конституциялык нормаларга ылайыктуулугун көзөмөлгө алат. П. р-га мүнөздүү өзгөчөлүк – өкмөттүрдөн стабилсиздиги. П. р-да чыныгы бийлик парламентте көпчүлүктө түзгөн партиянын өкүлдөрүнөн түзүлгөн өкмөткө жана өкмөт башчыга (премьер-министр) тиешелүү болот. Мындай өлкөлөрдөн катарына Италия, Австрия, Швейцария, Ирландия, Индия ж. б. кирет. Кээ бир өлкөлөрдө (Франция, Финляндия, Португалия) президенттик республика менен П. р-нын белгилерин камтыган «аралаш» башкаруу формасы бар. Кыргызстандагы башкаруу формасы буга көбүрөөк окшошот: жалпы эл тарабынан шайланган президент мамлекет башчысы болуп эсептелет, ал эми өкмөттүн ишин премьер-министр башкарат.

ПАРСОНС Талкотт (1902–1979) – америкалык социолог. Социологиядагы аракет теориясынын жана системалык-функционалдык мектептин түзүүчүсү. Америкалык социология маанилүү даражада спецификалык, чектелген, эмпирикалык изилдөөлөрдү жүргүзүп жаткан учурда П. бүткүл көп түрдүүлүгү менен адамзат реалдуулугун камтыган жалпы аналитикалык логика-дедуктивдүү теориялык системасын түзүүгө аракет кылган. Антропологиялык функционализм жана тең салмактуулук теориясынын таасиринде болуп, П. коомдун жашоосунун жана стабилдүүлүгүнүн шарттарын анализдеген. П-тун структуралык-функционалдык ыкмасынын пайдубалы болуп каралган системага коюлган төрт негизги функционалдык талаптарды аныктоо эсептелет. Алар түрдүү системанын жашоосун жана сактоосун камсыз кылышат: адаптация, максатка жетүү, интеграция жана моделди колдоо. Социалдык системанын деңгээлинде адаптация функциясын экономикалык кичи система камсыз кылат, максатка жетүү функциясын – саясий, моделди колдоо функциясын – ишеним, ыйман системалары жана социалдаштыруу органдары (үй-бүлө, эл агартуу институттары ж. б.) камсыз кылышат. Кичи системалардын ар бири функциялардын бирин аткарууга адистештирилген катары каралат. Алардан андан кеңири системанын чектеринин сакталышы көз каранды. Ар бир кичи системанын ишмердүүлүгүнүн натыйжасы кеңири системага кирүү катары интерпретацияланышы мүмкүн. Өз кезегинде ар бир кичи система берилген кичи системага кирүү катары интерпретацияланган калган кичи системалардын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларынан көз каранды. П-тун структуралык-функционалдык ыкмасы саясат таануучулар тарабынан саясаттын түрдүү проблемаларын анализдөөдө колдонушат. Саясат таануудагы бул ыкманын удаалаш өкүлү болуп Алмонд эсептелет.

ПАТЕРНАЛИЗМ, с а я с а т т а (лат. paternus – аталык) «аталык камкордуктун», кайрымдуулуктун саясаты, идеологиясы. «Адамзат мамилелеринин» теорияларынын негизинде Америкада, Батыш Европанын өнүккөн өлкөлөрүндө, Японияда ишке ашырылат. П. XX к. 20-ж. АКШда «социалдык партнерчулук» жана «социалдык дүйнөнүн» коомуна жетишүү мүмкүнчүлүгүн негиздөө үчүн пайда болгон. «Адамзат мамилеси» тейлоризмге каршы коюлуп: «Адам көнүл буруунун башкы объектиси», – деген талапты камтыган. Өндүрүштө материалдык стимул менен катар эле психосоциалдык факторлор: топтун биримдүүлүгү, жетекчи менен өз ара мамиле, жумушчу орундагы эң жакшы атмосфера, жумушчунун өзүнүн жумушу менен канааттануусу да чоң мааниге ээ экендиги белгиленген. П-дин теоретиктери формалдуу жана формалдуу эмес топтордун түшүнүгүн иштеп чыгышкан. Муну менен алар эмгектин оңтойлуу шарттарынын ишкананын жумушунун өндүрүмдүүлүгүнө жана эффективдүүлүгүнүн калыптанышына оң таасир бере тургандыгын билдиришкен. Ушул максатта жалданма жумушчуларга карата жүргүзгөн ишкерлердин саясаты өзүнчө бир катар социалдык-экономикалык, уюштуруу-техникалык иш-чараларды камтыйт. Анын ичинде материалдык кызыктыруу, жумушчулардын майда акцияларды ээлөөсүнүн негизинде ишкананын кирешесине

катышуусу, спорттук-маданий-массалык, мектептик иш-аракеттерди каржылоо ж. б. у. с. жумушчунун ошол ишканада кармап кала турган жана анын ишинин эффективдүүлүгүн камсыз кыла турган иш-чаралар бар. Социалдык патронаж түрүндөгү П. авторитардык режим үчүн мүнөздүү. Аларда лидерге, алсыздардын колдоочусу – жол башчыга болгон ишеним кеңири таркалган. Ошондой эле түрдүү социалдык жардам, кайрымдуулукту пайдаланган демократтык каада-салттуу өлкөлөрдө пайдаланылат. Дүйнөлүк саясий ойдо көптөгөн кылымдардан бери ал эми чыгышта – эки миң жылдан ашык убакыт жашап келген инсандын патерналисттик концепциясын Конфуций иштеп чыккан.

ПАТРИОТИЗМ (гр. patriotes – мекендеш < patris – Атамекен) – Ата мекенди сүйүү жана ага берилгендикти чагылдыруучу идея, сезим, иш-аракет. Мекенинин ички турмушунун бардык тармагында ийгиликке жетишүүсүнө, эл аралык аренада кадыр-баркынын бекемделишине жана кубаттуулугунун өсүшүнө көмөк берет. П. кылымдар бою өзүнчө мекендеген жерлерде жашоочу адамдардын кызыкчылыгынын биримдүүлүгү, өз элинин тарыхый өткөндүгүлөрүн сыйлоо, жетишкендиктери менен сыймыктануу жана ата-бабаларынын жана замандаштарынын бактысыздыгына, кырсыктарына, кетирген каталыктарына кайгыруу, жаңы прогрессивдүүлүккө жетүү үчүн активдүү ишмердүүлүк кирет. Чыныгы П-дин милдеттүү жагы болуп башка элдерди, алардын тилин, маданиятын, тарыхын сыйлоо эсептелет. П. улуттук *нигилизм* жана «квази-патриоттуулукту» эсепке албайт. Себеби алар өзүнүн улутунун артыкчылыгы тууралуу улуттук көз караштарды жалпы адамзаттыкына, ата мекендикти – интернационалдуулукка каршы койгон көрсөтмөлөрдү өзүнө камтыйт. Ошондой эле П. сепаратизм, улутчулдук, шовинизм менен эч айкалышпайт. Бул аномалиялардын артында керт башынын кызыкчылыгын көздөшкөн, кызыкчылыктары тарыхый прогресстин тенденцияларына каршы келген коомдук күчтөр турат. Патриоттуулук деп чыныгы элдик жашоонун теренинен чыккан, берилген тарыхый биримдүүлүктү түзүүчү реалдуу адамдардын жыргалчылыгы үчүн иштелип чыккан жана аракетке келтирилген саясат айтылат. Азыркы жашоо коомдо жана мамлекетте демократтык *реформа* жүргүзүүнүн милдеттерин чечүү жана коомду терең *кризистен* алып чыгуу боюнча бардык патриоттук күчтөрдүн бир элдик кыймылга биригүүсүн талап кылууда. Ал улуттук каада-салтты кайра жаратып жана байытып, башка элдер жана өлкөлөр менен түрдүү карым-катнашты бекемдөөгө жардам берет.

ПЛАТОН (б. з. ч. 427–347-ж.) – байыркы грек ойчулу. Адамзаттын «эң жакшы жашоо» маселеси жөнүндө тынчсызданып, П. аны акыл-эс ишке ашыра турган (бул мезгилдин ойчулдары үчүн акыл-эс каражат эмес, максат болгон) мамлекеттердин моделин түзүүнүн жардамы менен чечүүгө аракет кылган. П. үчүн идеалдуу мамлекеттин прототиби болуп, байыркы грециялык мамлекеттүүлүктүн негизги формасы, полис же шаар-мамлекет эсептелген. П-дун ою боюнча идеалдуу мамлекет барыдан мурда адамдын өлбөс жан-дүйнөсүн сактап калуу үчүн зарыл. Философ-моралист катары ал жердеги берекесиз, аянычтуу жашоого каршы чыгат. «Мамлекет» диалогунда П. алгачкылардан болуп, саясий формаларды мүнөздөөгө кайрылат. Ал саясий формалардын начарлары деп: тимократия, олигархия жана демократияны сүрөттөп кеткен. Акыркысын ал сөзсүз түрдө көпчүлүктүн тираниясына алып келе турган саясаттын башкы кырсыгы деп атаган. Мамлекеттин начар формасына П. идеалдуу мамлекетти каршы койгон. Идеалдуу мамлекетти – тандалган ойчулдардын акыйкаттуу башкаруусу катары сүрөттөгөн. П. «сейрек кездешүүчү бул адамдар» гана чыныгы билим менен ак ниеттүүлүктүн баасын билет деп эсептеген. П-дун саясий идеалында инсан, коом жана мамлекет полисте айкалышкан. Катардагы индивидге чыныгы билим тиешелүү боло албайт дегенге ишенип, П. аны мамлекетке баш ийдирүүгө умтулган. Ал тарбиялоо жана билим берүү системаларын катуу көзөмөлдөөгө алган катмарлардын бекем иерархиясын киргизген: (жогорку тап) ойчулдар – башкаруучулар, жоокерлер жана күзөтчүлөр, кол өнөрчүлөр жана дыйкандар. Башкарылуучулардын жеке эч нерсеси: үй-бүлө, менчиги жок – бардыгы жалпы. Жогорку тап бийликте болгонуна карабай, «мамлекет сунуш кылган жыргалчылыктын биринен да пайдалана алышпайт». «Биз мамлекетти, – деп улантат П. – анда бирөөлөр гана эмес, бардыгы бактылуу болушу үчүн курабыз». П-дун саясий окуусунда тоталитаризмдин башатын көрүүгө болот. Бирок бир нече кемчилдигине карабай анын ойлорунда мамлекеттүүлүктүн акылга сыярылык негиздерин, жогорку моралдык жан-дүйнөнү табууга мүмкүн.

ПЛУТОКРАТИЯ (гр. plutos – байлык+kratos – бийлик, кубаттуулук) – 1) *байлардын* бийлиги; 2) өлкөдөгү мамлекеттик *бийлик* эң бай өкүлдөрдүн кичине тобуна таандык болгон саясий түзүлүш. П. термини саясий түзүлүштүн өзгөчө формасы катары байыркы грециялык ойчул жана жазуучу Ксенофонттун «Сократ жөнүндө эскерүүлөрүндө» кездешет. Байыркы Грециянын бир катар шаар-мамлекеттеринде П. б. з. ч. VII–VI к. бай аристократ уруулук аристократиянын үстүнөн жетишкен жеңишинин натыйжасында орногон. П-нын эң көрүнүктүү мисалдарына байыркы кылымдардагы Карфагендин жана Орто кылымдардагы Венеция *республикасынын* мамлекеттик түзүлүшү кирет.

ПЛЮРАЛИЗМ – көп кырдуулук, өзүнүн кызыкчылыктарын өзүнүн өкүлчүлүктөрү (профсоюздар, саясий партиялар, коомдук уюмдар) аркылуу көрсөткөн ар түрдүү социалдык уюшулган топтордо болгон мүмкүнчүлүктөрү бар коомдун демократтык саясий системасы.

ПОЛЕМОЛОГИЯ (гр. согуш) – согушту жана куралдуу кагылышууларды изилдөөчү илим.

ПОЛИАРХИЯ (гр. < poly – көп + archia – бийлик) бүгүнкү күндөгү саясий илимге америкалык саясат таануучу Р. Даль аркылуу көбүрөөк даражада демократтык идеалга туура келген, реалдуу өкүм сүргөн *саясий режимдерге* мүнөздөмө берүү үчүн киргизилген түшүнүк. Р. Далдын ою боюнча, чыныгы дүйнөдө *демократиянын* бардык талаптарын толугу менен канааттандырган *саясий системалар* жок. Демократия деп ал төмөнкү негизги мүнөздөмөлөрдү: уюмдарды түзүү жана аларга кирүү эркиндиги; өзүнүн ой-пикирин ачыкка чыгаруу эркиндиги; добуш берүү укугу; *мамлекеттик башкаруу* органдарына шайлоо укугу; шайлоочулардын добушу үчүн күрөштө саясий *лидерлердин* атаандашууга укугу; маалыматтардын альтернативдүү булактары; эркин шайлоолор; шайлоочулардын добушунан көз каранды өкмөттүк *институттар* ж. б. камтыган *бийликтин* тең бөлүштүрүлүшүн түшүнгөн. Бул мүнөздөмөлөрдөн бардыгын иш жүзөгө ашыруу, умтулуу керек болгон демократиянын идеалдык моделин сунуш кылат. Бирок дүйнөдөгү көп түрдүү саясий системаларды алардын демократташтырылышынын деңгээлине жараша баа берүүгө аракеттенүү үчүн эки негизги

критерийди: тең укуктуу *элитанын* ачык, саясий атаандаштыгы жана калктын *саясий катышуусун* бөлүп чыгуу акылга сыярлык. Өзүнүн граждандарына өз кызыкчылыктарын кандайдыр-бир дискриминациясыз ишке ашырууга мүмкүндүк берген реалдуу саясий режимдерди Р. Даль П. деп атаган. П. – саясий режим. Анын башкы белгилери: граждандардын саясий катышуусунун жогорку деңгээли, шайлоодогу (шайлоочулардын колдоосу үчүн күрөштү түрдүү топтордун жана саясий лидерлердин өнүккөн, ачык, саясий атаандаштыгы. Ошентип, П. – элдин атынан, элдин жардамы менен жана эл үчүн башкаруу эмес, азчылыктын башкаруусуна көпчүлүк макул болуп, көзөмөлдөгүн саясий система. Ошону менен граждандарды элитанын жоопкерсиздигинен жана өзүн билемдигинен сактаган гарантиялар да өкүм сүрөт. Р. Даль П-га барууга таасир тийгизген жети шартты бөлүп көрсөтөт: 1. саясий *реформалардын* тарыхый удаалаштыгы; 2. экономикалык бийликтин топтолуу деңгээли; 3. социалдык-экономикалык өнүгүүнүн деңгээли; 4. теңчилик-теңсиздик мамилелеринин мүнөзү; 5. субкультуралык айырмачылыктын тиби; 6. чет өлкөлүк кийлигишүү; 7. саясий лидерлердин ишениминин мүнөзү.

ПОПУЛИЗМ (лат. *populus* – эл) – идеялык жана *саясий кыймылдар*. Курч социалдык карама-каршылыктарды башынан өткөргөн коомдун кээ бир катмарларынын: фермерлер, майда буржуазия, төмөнкү квалификациядагы жумушчулардын социалдык-психологиялык күткөндөрүн, каалагандарын чагылдырат. *Эреже* катары, П. коомдун өнүгүүсүнүн *кризистик* мезгилинде пайда болот. Популисттердин катарына көбүнчө идеялык жана саясий багытын жоготуп, өзүлөрү үчүн өтө керек чечимдерди чыгартууга таасир бере турган бардык ыкма жана каражаттарды издеген адамдар киришет. Бул кыймылдарда көбүнчө харизматикалык *лидерлерге* тартылышат. Ал «Жөнөкөй адамдардын кызыкчылыгын» чагылдырып, «элдин добушуна» таянат. Биринчи популисттик *партия* АКШда 1891-ж. кээ бир фермердик союздардын жана жумушчу уюмдарынын бирикмеси катары түзүлгөн. Алардын негизги программалык талаптары: корпорациялардан ашык жерлерди алып, телефон жана телеграфты мамлекеттин менчигине өткөрүү, салыкты азайтуу жана салыктын прогрессивдүү түрүн киргизүү, сегиз сааттык жумушчу күнүн киргизүү ж. б. болгон. Бардык популисттердин кыймылы үчүн жалпы болуп «тең мүмкүнчүлүктүн» принцибин кайра жаңыртуу эсептелет. Ага ылайык «бардык адамдар төрөлгөндөн тең». Алар «көзөмөлдөнгөн атаандашуу» концепциясын сунуш кылып, «чексиз индивидуалдуулукка» каршы чыгышат. П-ге *саясий аракеттердин* коомдук нааразычылык кампаниялары, митингдер, бийликтердин кээ бир аракеттерине (баалардын, салыктардын өсүшү ж. б.) каршы жүрүштөр сыяктуулар мүнөздүү. Солчул, гумандуулук тенденциялары менен катар П-де оңчул, консерватордук маанайлар да пайда болот. Оңчул-популисттик аң-сезимдин башкы өзгөчөлүгү болуп, социалдык *институттардын* көпчүлүгүнө терс мамиле кылуу. Оңчул популист, эреже катары, жетишкендиктерге умтулган жалданма жумушчу. Ал бардыгынан мурда турмуш-тиричилик чөйрөсүн бекемдөөгө аракет кылат. Бул аракеттери ишке ашпаган соң ал адаттагы институттарды жана моралды (үй-бүлө, дин, жашоонун түрдүүлүгү ж. б.) өзгөрүүсүз сактап калуу үчүн козголоңго чыгат. Популисттердин чыгуулары ошондой эле өзүлөрүнүн артыкчылыктарын жана бийлигин көбөйтүп, жөнөкөй эмгекчини *унуткан бюрократияга, мамлекетке* каршы болот. Демократтык жана консерватордук идеялардын, социалдык сыңдоонун жана мурунку «жакшы мезгилди» эңсөөнүн чырмалышы, өлкөнүн тагдыры жөнүндө тынчсыздануу жана идеологиялык догматтар түз *саясий аракеттерде* коркунуч туудурган «шумдуктай аралашманы» түзөт.

ПРЕЗИДЕНТ (лат. *praesident*: сөзмө-сөз: алдыда отуруучу) – *мамлекеттеги* жогорку кызматтагы адам, *мамлекет башчысы*. Президенттик республикаларда аткаруучу бийликтин да башында турат. П. башка мамлекеттик, коммерциялык жана коомдук органдарга жана уюмдарга кызматта туралбайт, ишкердик ишмердүүлүккө укугу жок. Кыргыз Республикасында П. эл депутаты боло албайт. Президенттик республикада П. түздөн-түз калк тарабынан, же *парламент* тарабынан шайланат. Жогорку өкүлчүлүк органы – парламенттен көз карандысыз. *Парламенттик республикаларда* П. түз эмес шайлоо жолу менен парламент же калк тарабынан шайланат. П-тин полномочиелеринин мөөнөтү жана аны кайра шайлоонун тартиби *конституция* тарабынан бекитилген. Кызматка келгенде П. ант берет. Президенттик республикада кеңири полномочиелерге ээ: мыйзам чыгаруу демилгесине укуктуу, *вето* укугуна ээ; парламентке *кат* менен кайрылуу укугуна ээ, анын алдында жооп бере турган *өкмөттү* түзөт; указ, декреттерди чыгарууга укуктуу; өлкөдөгү бардык *куралдуу* күчтөрдүн башкы командачысы, элчилик кызматтарга дайындоону жүргүзөт; чет өлкөлөрдүн элчилик өкүлдөрүн кабыл алат; өзүнүн каалоосу боюнча министрлерди, бардык жогорку граждандык жана аскердик кызматкерлерди дайындайт жана алмаштырат. Парламенттик республикада П. парламентти таркатуу, анын ишинде тыныгуу жарыялоо, атайын сессияны чакыруу укугуна ээ. Президенттик республикада П. мындай укуктарга ээ эмес. Парламенттик республикада П. партиялык көпчүлүктөн фракциясынын *лидерине* же парламент коалициянын башчысына өкмөттү уюштурууну тапшырат; ал өкмөттүн кызматтан алынышын да көзөмөлдөйт. П-тин указдары өлкөнүн *мыйзамына* жана конституцияга каршы болушу мүмкүн эмес. П. өлкөдөгү мыйзамдарды, конституцияны же болбосо өзү берген антты бузгандыгы үчүн кызматтан четтетилиши мүмкүн (*импичмент*). Кыргыз Республикасынын 1993-ж. 5-майда кабыл алынган *Конституциясында* «мамлекет башчысын, П-ти, жалпы эл шайлайт. . .» (7-статья) деп *көрсөтүлөт*. 43- статьяда «П. беш жылдык мөөнөткө шайланат. Бир эле адам катары менен эки мөөнөттөн ашык П. боло албайт. П. болуп жашы 35 менен 65тин ортосундагы, *мамлекеттик тилди* билген, П-ке тадапкер катары көрсөтүлгөнгө чейин республикада 15 жылдан кем эмес жашаган Кыргызстандын гражданин шайлана алат». 46-статьяга ылайык П. өкмөттүн түзүлүшүн аныктайт, *Жогорку Кеңештин* макулдугу менен Премьер-министрди дайындайт; Премьер-министрдин сунушу менен *Өкмөт мүчөлөрүн* дайындайт ж. б. 7- статьяда көрсөтүлгөн мамлекеттик *бийликти бөлүштүрүүдө* Мадисондун «кармап туруу жана тең салмактуулук» принцибин сактоого аракет кылынган.

ПРЕЗИДЕНТТИК БАШКАРУУ 1) Конституцияга ылайык өзүнчө алынган региондук администрациялык түзүлүштүн өзүн-өзү башкаруу институттарынын ишмердигинин токтотулушу жана башкарууну президент тарабынан дайындалган, ага баш ийип, отчет берип туруучу өкүлдөр тарабынан, акыркы каражаттар аркылуу ишке ашыруу; 2) Конституцияда

көрсөтүлгөндөй белгилүү бир мезгилге чейин демократиялык институттардын ишмердигин токтотууну өзүнө камтыган, бүткүл мамлекеттин аймагында мамлекет башчысы – президентке өзгөчө полномочиелерди берүү. Эреже катары, П. б. мамлекеттин кайсы бир районунун чегинде же мамлекеттин бүткүл аймагы боюнча саясий абалды турукташтыруу үчүн киргизилет. Кээде турукташтыруу шылтоосу менен П. б. бир саясий топтордун позициясын бекемдөө, ал эми экинчилерин алсыратуу үчүн да пайдаланат. Саясий күчтөрдүн ачык каршылашуусун токтотуу үчүн, жаратылыштын, согуштун, эпидемиянын кырсыктарынын оор кесепеттерин тез арада жоюу үчүн, ж. б. учурларда П. б. киргизилиши мүмкүн.

ПРЕЗИДЕНТТИК РЕСПУБЛИКА – башкаруунун республикалык формасы. П. р-да президент шайлангандан кийин олуттуу саясий өз алдынчалыкка ээ болот: Конституцияда көрсөтүлгөн өзгөчө абал болмоюнча кызматынан алынбайт жана мөөнөтүнөн мурда кайра шайланбайт; парламентти чакырууга жана таркатууга конституциялык укугу болот; АКШнын Конституциясына ылайык президент мин истрлер кабинетинин составын түзөт жана анын башчысы болот; Франция Республикасынын жана Россия Федерациясынын Конституцияларына ылайык, жалпы шайлоолордун жыйынтыгында же саясий күчтөрдүн өз ара мамилесинин өзгөрүшүнүн улам парламентте президенттин оппозициясы көпчүлүгүнө ээ болгондугуна карабастан президенттер өздөрүнүн функцияларын уланта беришет. Керек болсо референдумдун жыйынтыктарына таянып же Конституцияда көрсөтүлгөн башка чараларга негизделип, президент парламентти таркатып, мөөнөтүнөн мурда кайра шайлоолорду өткөрүшү мүмкүн. Кыргыз *Республикасынын Конституциясына* ылайык Кыргызстан жарым П. р. Анткени, бүткүл эл тарабынан шайланган (43-статья) Президент мамлекет башчысы болот, бирок өкмөт башчысы эмес. Кыргыз Республикасынын Президентинин бийлик-укугу Конституциянын 46–53-статьяларында көрсөтүлгөн.

ПРЕРОГАТИВА – кандайдыр бир мамлекеттик органга же кызматкерге тиешелүү өзүнүн гана укугу (исключительное право).

ПРОФЕССИОНАЛДЫК УЮМДАР, с а я с а т т а – азыркы коомдогу түрдүү социалдык жана профессионалдык катмарлардын жана топтордун социалдык – экономикалык жана корпоративдик кызыкчылыктарын чагылдырган бирикмелер жана союздар. Саясий уюмдар (партиялар) азыркы граждандык коомдун пирамидасынын чокусунда турса, анын экинчи, кеңири катмарын профессионалдык жана корпоративдик уюмдар түзөт. Алар саясий партиялардын түздөнтүз көзөмөлүндө же кыйыр таасиринде болушу мүмкүн. Ошонун натыйжасында өзүлөрүнчө түрдүү даражада саясатташкан же партиялардан көз карандысыз аракет кылышы мүмкүн. Профессионалдык союздар массалык уюм. Алар өндүрүштөгү ишмердүүлүктүн түрү, кызмат кылуу жана маданий чөйрөдөгү жалпы кызыкчылыгы жана аларды коргоо маселелери менен байланышкан жеке жана мамлекеттик сектордун (азыр полиция менен аскерлер) жалданма жумушчуларын бириктирет. Алгач алар түрдүү типтеги өз ара жардамдашуу коомдорунун мүнөзүн алып жүрүшкөн. Уюмдашкан күч катары П. у. мамлекет жана ишкерлер менен өз ара мамилелеринде чартизм (XIV к. 40-ж. Англия), Силезия окуучуларынын көтөрүлүшүндө (1844-ж.) жана Лион көтөрүлүшүнөн (1831–34-ж. Франция) бери көрсөтүп келүүдө. Бирок профсоюздарга биригүүгө каршы мыйзамдар ага чейин эле пайда болгон (Ла Шапельенин мыйзамы, Франция, 1791). Чындыгында бул мыйзам өндүрүштүн өнүгүшүндө тоскоолдук кылган биригүүнүн цехтик жана корпоративдик формаларына каршы багытталган. Профсоюздар мүчөлөрүнүн социалдык-экономикалык кызыкчылыктарын коргоо механизми катары түзүлгөн. Эмгек акы деңгээлин жана эмгек шарттарын аныктоочу коллективдүү келишимдердин системасы аркылуу иш жүзөгө ашырылат. Өндүрүштүн татаалдашы менен социалдык конфликттердин деңгээли жогорулаган. Профсоюздар жалданма жумушчулардын социалдык – экономикалык абалына тийиштүү, өндүрүштүн өнүгүүсү боюнча маселелерди чечүүгө коллективдүү келишимдердин аткарылышын, жалпысынан өндүрүштүн өнүгүшүн көзөмөлдөөгө катышууну талап кылышкан. Социалдык-экономикалык кызыкчылыктарды коргоо каражаттарын тандоо боюнча профсоюздар агымдарга бөлүнгөн. Алар өндүрүштү көзөмөлдөөнү максималдуулукка чейин кеңейтүү жана конфликттин формасын же сүйлөшүүлөр аркылуу бул максаттарга жетүүнүн тынчтык ыкмаларын тандап алышат. Мамлекетке жана ишкерлерге басым жасоо формасы салттуу формага айланган: сүйлөшүүлөр, коллективдүү келишимдер, түрдүү формадагы иш таштоолор. Өткөндө эмгек менен капиталдын кызматташтык формасы катары тармактык жана жалпы улуттук коллективдик келишимдер көпчүлүк орунда болгон. Акыркы жылдары жумушчу таптын адаттагы отрядынын кыскарышы жүрүп, жаңы социалдык-профессионалдык топтор пайда болот. Илимий-техникалык революциянын таасири менен эмгектин мүнөзү жана маңызы өзгөрүп жатат. Массалык-тармактык жана жалпы улуттук-профессионалдык уюмдардын ролу тез төмөндөгөн. Өлкөнүн, тармактын, ишкананын масштабында тар профессионалдык топтордун кызыкчылыгын коргогон автономиялык профсоюздардын ролу жана таасири жогорулаган. Профессионалдык союздардын саясатташтыруусунун даражасы көптөгөн факторлорго көз каранды. Мисалы: алар партиялар менен түзүлгөнбү же өзүнчө пайда болгонбу, өзгөчө шарттарда саясий ролду ойноого умтулабы же өзүлөрүнүн өзгөчө функциясын эле аткарабы. Эреже катары, бул уюмдар саясий функцияларын социалдык-саясий кризистеринин шарттарында партиялар менен тыгыз байланышта иш жүзүнө ашырылат. Бул мезгилде саясий партиялар да кризис абалында болот. Мисалы: Франциядагы 1968-ж. «кызыл май» учурундагы жана Италияда 1969-ж. «ысык көздөгү» профсоюздун саясий ролу. 70-ж. кризис учурунда Италиянын ишкерлеринин уюму саясий ролду ойноого аракет кылган. СССРдеги шахтёрдук стачка комитеттеринин (1989–1990-ж.), кийин Россия тоо-кенчилеринин көз карандысыз профсоюзунун, 1993-ж. май–июндагы Украинада Донбасстагы шахтёрлордун иш таштоолорунун аракеттери акыркы мезгилдеги мисалдар болуп эсептелет. XVIII к. аягы – XIX к. башында жалданма жумушчулардын тилектештик уюмдары менен катар тармактык, аймактык жана улуттук белгилер боюнча ишмерлердин корпоративдик-профессионалдык уюмдары түзүлө баштайт. Профсоюздарга каршы күрөш менен катар алар чет элдик атаандашуудан улуттук ишмердикти коргоону, мамлекеттин ички жана тышкы саясатына таасир кылууну максаты деп алышкан. Алгачкы ишкерлердин жалпы улуттук уюму болуп АКШнын өнөр жайчыларынын Улуттук ассоциациясы (1895-ж.)

түзүлгөн. Андан соң Британдык өнөр жайчылардын федерациясы (1916-ж.), Француз өнөр жайынын жалпы конфедерациясы жана Германия өнөр жайынын Империялык союзу (1919-ж.) түзүлгөн. Ишкерлердин корпоративдик-профессионалдык уюмуна улуттук Соода палаталарын да киргизүүгө болот. Бул бирикмелер мамлекетке, жалданма жумушчуларга жана алардын уюмуна басым көрсөтүү топторунун ролун ойношкон. Ишкерлердин улуттук уюмдары буржуазиянын түрдүү отряддарын бириктирүү менен бирге өз ара атаандашышат. Бирок көп учурда өзүлөрүнүн ишмердүүлүгүн функцияларды бөлүштүрүү аркылуу иш жүзүнө ашырышат. Функциялардын бөлүнүшүнө АКШнын уюмдары мисал боло алат: АКШнын өнөр жайчыларынын Улуттук ассоциациясы жалпы экономикалык саясатты түзүү, ал эми Соода палатасы социалдык саясатка ылайыкташкан эмгек шарттарынын эмгек акысынын маселелери менен алек болушат. Мамлекетке жана партиялык-саясий аппаратка *басым* көрсөтүү саясий партияларды каржылоодо гана эмес, *мамлекеттик аппараттын* адистерин калыптандырууга катышууда да жатат. Акыркы мезгилде ишмердүүлүгү улуттук чектен чыккан ишкерлердин ири уюмдарына: Соода палаталары, АКШнын өнөр жайчыларынын Улуттук ассоциациясы, Британия өнөр жайынын Конфедерациясы, Француз ишкерлеринин Улуттук Кеңеши, италиялык өнөр жайдын конфедерациясы, германдык жумуш берүүчүлүрдүн Союзунун Федералдык бирикмеси, герман банктарынын Федералдык союзу ж. б. кирет.

ПУТЧ – армиянын (же бөлүктөн) же офицерлердин бөлүгүнүн күч колдонуу менен өкмөттү кулатуусу. Коомдук-саясий ситуация, баш-ийген топ, баш ийүүдөн баш тарткан, бирок кандайдыр бир абалды өзгөртүүдө так максатты коё албаган учур.

Р

РАДИКАЛИЗМ, с а я с и й (лат. radicalis – түп-тамырынан) – социалдык кайра курууларды иш жүзүнө ашырууга багытталган, чечүүчү чараларды колдоп жана пайдаланган теория жана саясий практика. Радикалдык топтор жана кыймылдар өзүлөрү демилге көтөргөн өзгөртүүлөрдөн тереңдеши жана масштабы менен айырмаланышат. Өтө радикалдык *саясий кыймылдар* саясий *экстремизм* катары мүнөздөлөт. Р. коомдогу *структуралык өзгөрүүлөр*, кээ бир социалдык топ жана катмарлардын абалына таасир тийгизген кризистик мезгилдерде жанданат. Капитализм орноп жаткан мезгилде Р. буржуазиялык *революциянын* идеологиясы, феодализмге каршы, иерархиялык коомдун салттарына каршы демократтык *реформаларга* жетүү үчүн күрөштөн формасы катары чыккан. XIX к. экинчи жарымынан тартып антиимпериалисттик багыттагы Р-дин жогорулашы байкалган (анархизм, *коммунизм*) XIX к. аягы – XX к. башында буржуазиялык коргоочу (ультрапатриотизм) жана корпоративдик (фашизм) маанидеги радикалдык агымдар келип чыккан. 1960–70-ж. Батыш өлкөлөрүндө болуп өтүп, ортоңку катмарлардын кызыкчылыктарын көздөгөн технологиялык революция «жаңы солчул» кыймылдардын келип чыгышын шарттаган. Алар Батыш коому менен катары «чыныгы социализмди» радикалдуу сынга алган. Көптөгөн өнүккөн Батыш өлкөлөрүндө калктын көпчүлүгүнүн экономикалык жетиштүүлүгү, социалдык *кызыкчылыктарын* ырастаган *демократияга* жетүүсү азыркы мезгилде Р-ди *саясий турмуштун* чет жакаларына сүрүп чыгарган. Жашоонун төмөнкү деңгээли, социалдык *конфликттер* жана саясий туруктуулугу жок мамлекеттерде Р. кеңири жайылган жана кийинки өнүгүү тенденцияларын сактоодо. Кыргызстандын калкы өз башынан, терең социалдык-экономикалык *кризисти* кечирип жаткан мезгилде коомдун саясий турмушунда радикалдык багыттар жанданууда. Саясий *партиялардын* ичинен «*Эркин Кыргызстан*» жана «*Асаба*» партияларынын талаптары радикалдуулукка көбүрөөк жакындашат.

РАЗЗАКОВ Исхак (1910, Баткен обл., Лейлек р-ну, Коросон кыш. – 1979, Бишкек) – мамлекеттик ж-а партиялык ишмер. 1940-жылдан КПСС мүчөсү. Шахтёрдун үй-бүлөсүнөн. 1918-жылдан Ленинабаддагы балдар үйүндө тарбияланган. Ташкендеги педтехникумду (1931), Москва пландоо институтун (1936) бүтүрүп, 1936–38-ж. Өзбек ССР мамл. пландоо комитетинде экономист, 1939–41-ж. Өзбек ССР эл агартуу комиссары. 1940–44-ж. Өзбек ССР Эл комиссарлар советинин пред-линин орун басары. 1944–45-ж. Өзбекстан КП БКнын пропаганда ж-а агитация б-ча секретары, Өзбекстан КП БКнын бюро мүчөлүгүнө кандидат. 1945–50-ж. Кыргыз ССР Министрлер Советинин председатели. 1945-жылдан Кыргызстан КП БКнын мүчөсү, кийин бюро мүчөсү. 1961-ж. августтан СССР мамлекеттик экономика советтин мүчөсү, тамак өнөр жай бөлүмүнүн начальниги. 1965-жылдан СССР мамл. пландоо комитетинин аппаратында. 1967-ж. марттан союздук маанидеги персоналдык пенсияда. КПССтин 19–21-съезддеринин делегаты, КПСС БКнын мүчөсү (1952–61). СССР Жогорку Советине (2–6-шайл.) депутат. Эки Ленин ордени, 1-даражадагы Ата Мекендик Согуш ордени ж-а медалдар м-н сыйланган.

РЕАЛИЗМ, с а я с и й – коомдогу иштердин объективдүү абалына ылайык саясий курсту иштеп чыгуу жана жүзөгө ашыруу. Р. ишке ашпаган утопиялык милдеттерди өзүнө камтыбайт. Р. төмөнкүлөрдү камсыз кылат: 1. коомдогу экономикалык абалдын, коомдук өнүгүүнүн берилген этабында өндүрүш, башкаруу чөйрөлөрүндө келип чыккан чыныгы карама-каршылыктарды катуу эсепке алуу; 2. кеңири эл массалары тарабынан *саясий чечимдерди* жана аракеттерди колдоого багыт алуу. Эгерде *саясат* элдин чыныгы кызыкчылыгын көздөп, алардын жашоо деңгээлин жогорулатууга жөндөмдүү болсо, анда аны эл колдоосу мүмкүн. СССРдеги 1986-ж. башталган кайра куруунун ордуна чыкпай калышы калктын негизги массасынын абалынын жакшырбай кайра төмөндөшү менен шартталат. 3. Берилген саясий багыттын ар тараптан илимий иштелип чыгуусу. Ал башка эмес, дал ушул багыттын зарылдыгынан, экономикалык, социалдык, саясий, руханий мамилелердин өнүгүүсүнүн объективдүү мыйзамдарына таянуусунан, объективдүү шарттар менен субъективдүү факторлордун өз катышынын реалдуу баасынан, өлкөнүн ичинде жана эл аралык аренада саясий күчтөрдүн орун алышынан турат. 4. Субъективдүү фактордун адекваттык өнүгүүсү, илимий негизделген саясий багытты иштеп чыгарууга жана аны ишке ашыруу ишмердүүлүгүн башкарууга жөндөмдүү саясий *лидердин* болуусу. Саясий лидердин жана анын командасынын төмөндөгүдөй касиеттери болушу чон мааниге ээ: терең кругозор, компетенттүүлүк,

жогорку *авторитет* жана массалар тарабынан ишенимдин болушу, чыныгы демократиялуулугу, берилген саясий багытты ишке ашыруудагы туруктуулугу ж. б.

РЕВОЛЮЦИЯ – коомдун саясий турмушундагы түп тамырынан бери болгон көңтөрүш; анын жүрүшүндө мамлекеттик *бийликтин* жана менчиктин үстөмдүк кылган түрүнөн алмаштырылышы ишке ашат. Р. жаңы, прогрессивдүү түзүлүшкө өтүү, экономикалык жана *саясий турмуштун* эскилиги жеткен структураларын тез арада жана чечкиндүү түрдө жок кылуу менен коштолот. Р. – конкреттүү-тарыхый кубулуш. Коомдо адамдардын чоң социалдык топторунун ортосундагы антагонисттик терең карама-каршылыктардын болушу менен шартталат. Таптык өзгөчөлүктөр, карама-каршылыктар жеңилген учурда, Р. социалдык *эволюцияларга* орун бошотуп беришет. Р-нын өзгөчөлүгү төмөнкүдө: анын негиздери жана максаттары саясий эмес, экономикалык чөйрөдө, материалдык жыргалчылыктарды өндүрүү ыкмасында жатат. Жаңы саясий *бийлик* экономикалык зарылчылыкты ишке ашырып, менчик менен коомдук продукту өндүрүү, бөлүштүрүү жана керектөөнүн ортосундагы мамилелерди эски системасын өсүп жаткан өндүрүш күчтөрүнө ылайык келтириши керек. Р. эски коомдун ичинде экономикалык даярдалган учурда гана ийгиликтүү болоорун; бир актылуу процесс эмес, кайра баш тартуулар, саясий бийликти кайра калыбына келтирүүлөр, жеңүүчү таптын бир *фракциясынан* экинчисине өтүп турган узак убакытка созулган процесс экендигин тарых далилдеди. XX–XXI к. чегинде таптык күрөштүн, кандуу Р-нын тарыхый чектери пайда болду. Азыркы шартта куралдуу күч менен саясий бийликти тартып алуу, *граждандык согуш*, элес албаган жаман кесепеттерге алып келип, айрым өлкөнүн чегинен чыгып кетиши мүмкүн. Өткөн мезгилде Р-нын кыймылдаткыч күчү болуп пролетариат чыккан. Тажрыйба көрсөткөндөй саясий бийликти басып алган таптын, *партиянын* же жеке адамдын диктатурасы болобу, бардык түрдө чыныгы Р-нын максаттарына шайкеш келбейт. Ошондой эле ал эркиндик жана *демократия принциптерине* туура келбестен, жеңилүүгө дуушар болот. Ушундай эле натыйжага түрдүү путтар сыяктуу, элге таянбаган, ага каршы туруп, ажыраган, «жогору жактан жасалган революциялар» да алып келет. Социалдык, илимий-техникалык, технологиялык, демографиялык ж. б. революциялар сыяктуу эле саясий Р. ар тараптан изилдөөнү тажрыйбаны жана реалдуулукту эске алуу менен жаныча ойлоону талап кылат.

РЕГИОНАЛДЫК КООПСУЗДУК – жалпы коопсуздуктун составдык бөлүгү; Жер шарынын бул же тигил регионуна таандык; суверендүү, көз карандысыз жашоосуна тыштан согуш жана башка коркунуч туулбагандай өлкөлөрдүн тобунун ортосундагы мамилелердин абалы. Р. к. эл аралык коопсуздуктун жалпы белгилерине ээ болуп, эл аралык жана *улуттук коопсуздук* менен үзгүлтүксүз байланышта; бир эле убакта ага бир катар атайын белгилер менен өзгөчөлүктөр, системалык элементтердин өздүк набору, проблемалар жана аны чечүүнүн ыкмалары таандык. Бул болсо Р. к-ка белгилүү өз алдынчалыкты берет. *Бириккен Улуттар Уюмунун* Уставына (52-статья, 1-п.) ылайык, регионалдык келишимдер жана органдар эгер алар жана алардын ишмердүүлүгү БУУнун максаттары жана принциптери менен айкалышкан учурда гана түзүлө алат. Бул уюмдардын компетенциясына региондо коопсуздукту камсыз кылуу, талаш-тартыштарды жана *конфликттерди* тынчтык жолу менен чечүү, курал-жаракты кыскартуу жана куралсыздандыруу маселелеринин чечилишине *көмөк* көрсөтүү кирет. Коопсуздуктун диалектикасы азыркы дүйнөнүн, ядролук – космостук кылымдын чындыгын чагылдырууда таанылган. Мындай чындыктардын бири мамлекеттердин өз ара көз карандысыздыктары жана адамзат социалдык феномен катары, коом, жаратылыш, адамдын ортосундагы глобалдуу өз ара байланыштардын белгилүү жалпылыгы катары дүйнөлүк коомчулуктун биримдүүлүгү. Мындай дүйнөнүн биримдүүлүгү эл аралык коопсуздуктун ажырабастыгын, элдердин аны бекемдөөдөгү жалпы кызыкчылыгын аныктайт. Эл аралык коопсуздуктун концепциясы ошол эле мезгилде азыркы дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн, анын бөлүнгөндүгүн, бирикпегендигин эсепке алууга чакырат. Эки жүзгө жакын түрдүү типтеги *мамлекеттер* кошуна жашашат. Бул көп түрдүүлүк мамлекеттик максаттар менен кызыкчылыктардын объективдүү түрдүүлүгүн, түрдүү таптардын жана элдердин улуттук приоритетин шарттайт. Бул өзгөчөлүктөр жана артыкчылыктар карама-каршы коюлбастан *эл аралык мамилелердин* практикасында тынчтык жол менен ишке ашырылган. «Жалпы саясий бөлүүчү», бул тармактагы түрдүү жолдордун келишүүсүнө бирдиктүү негиз болуп бардыгынын коопсуздукту бекемдетүүгө кызыгуусу эсептелет. Р. к-тун максаты жана милдеттери болуп: 1) эл аралык тынчтыкты жана жалпы коопсуздукту бекемдөөгө жетишүү; 2) региондо тынчтыкты сактоо үчүн зарыл шарттарды жана өбөлгөлөрдү камсыз кылуу, анда согушка жана куралдуу конфликттерге жол бербөө; 3) региондун элинин өзүн-өзү аныктоо, көз карандысыздык, ички иштерине кийлигишпөө укуктарын иш жүзөгө ашырууда зарыл каражаттар менен көмөк көрсөтүү; 4) регионалдык жана улуттук-мамлекеттик мүнөздөгү маселелердин чечилишин оптималдаштыруу эсептелет. Европа, Азия, Тынч океан регионунда, Жакынкы жана Ортоңку Чыгышта, Түштүк Африкада, Борбордук Америкада Р. к. ар түрдүүчө түзүлөт. Бирок алардын жалпы тенденциясы – куралдуу күчтүрдө жана курал-жарактарды чектүү жана кыскартуу тармагындагы прогресс менен байланышкандай түзүлгөн. Европадагы ядролук жана кадимки курал-жарактардын түрүнөн: танк, бронетранспорт, артиллерия жана миномёт, күжүрмөн самолёт жана вертолёттордун көп санда кыскарышы көмөк көрсөткөн. Жөн гана регионалдык эмес, глобалдык мааниси жер шарында үч ядросуз зонанын түзүлүшү ойногон. Алар: 1959-ж. Антарктида жөнүндөгү келишимге ылайык – Антарктидада; 1967-ж. Латын Америкасында ядролук куралдарга тыюу салуу жөнүндөгү Тлателолка келишимине ылайык – Латын Америкасында; 1986-ж. Ратонгдун келишимине ылайык – Латын Америкасынын түштүк бөлүгүнө жайгашкан. Р. к. системасында салтка айланган пункттар менен катар *геосаясаттык* мүнөздөгү позициялар же жаңы үстөмдүк кылуучу пункттар пайда болот же актуалдаштырышат. КМШ аймагында Россиянын жамаатташ өлкөлөр менен болгон мамилеси, Европада – анын батыш жана чыгыш бөлөктөрүн АКШ жана Россиянын өз ара байланыштары; Азия – Тынч океан регионунда – Россия, Кытай, Индия жана Япониянын, ошондой эле АСЕАН ж. б. топторго кирген мамлекеттердин мамилелери. Эки дүйнөлүк согушту башынан кечирген, «кансыз согуш» учурунда Чыгыш менен Батыштын каршылашуусу акыркы чекитке жеткен Европада 1975-ж. баштап, Европадагы кызматташтык жана коопсуздук келишиминин жолу боюнча, мааниси боюнча сейрек кездешүүчү Хельсинки

келишимдери орун алган. Жер шарынын башка аймактарында да коопсуздуктун региондук моделдерин түзүү, аскердик маселелер боюнча ондогон документтерге кол коюлган. Анын ичинде Россия менен катар Казакстан, Өзбекстан, Армения, Кыргызстан жана Тажикстан катышкан Ташкенттеги «Коллективдүү коопсуздук жөнүндөгү» (1992-ж.) келишим. Жалпысынан эл аралык коопсуздук сыяктуу эле Р. к. да элементтери өз ара, “тигинен” жана «туурасынан» байланышкан системаны түшүндүрөт. Тигинен: улуттук, регионалдык, эл аралык коопсуздук; «туурасынан»: аскердик, саясий, экономикалык, экологиялык, гуманитардык коопсуздуктар. Азыркы күндө коопсуздукту камсыз кылуу үчүн саясий чаралар, саясий укуктар, каражат жана ыкмалар менен курч эл аралык, мамлекет аралык, улут аралык жана дүйнөнүн түрдүү региондорундагы конфессионалдык конфликттерди чечүү алдынкы планга коюлган (мурдагы Югославияда, Закавказьеде, Жакынкы Чыгышта).

РЕГЛАМЕНТ (фр. reglement < лат. regula – эреже) – 1) мамлекеттик органдын, мекеменин, уюмдун (мисалы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ишмердүүлүгүнүн тартибин аныктаган эрежелердин жыйындысы. 2) жыйындарды, конференцияларды, курултайларды алып баруунун тартиби. 3) кээ бир эл аралык конгресстердин жана конференциялардын актыларынын аты, мисалы, Вена Р., 1815-ж.).

РЕЙТИНГ (англ. rating – баа) – кайсы бир адамдын, уюмдун, топтун, белгилүү убактагы алардын ишмердүүлүгүн, программасын, пландарын, саясатын баалоонун жекече сандык көрсөткүчү; кандайдыр бир добуш берүүнүн, социологиялык суроо-жооптордун, анкеталардын анализинин негизинде чыгарылат; дегеле калкка кеңири таанымал ишмердин жалпыга белгилүүлүгүнүн деңгээли.

РЕНЕГАТ (лат. renegare – баш тартуу) – өзүнүн бекем ишенимдерин өзгөрткөн жана каршылашынын лагерине өтүп кеткен адам; чыккынчы деген мааниде.

РЕСПУБЛИКА (лат. republica – коомдук иш, мамлекет) – башкаруунун формасы. Мамлекеттик бийликтин жогорку органдары же шайланышат, же жалпы улуттук өкүлчүлүк уюмдары тарабынан түзүлүшөт. Башкаруунун республикалык формасы антикалык доордо монархияга альтернатива катары түзүлгөн. Капиталисттик жана социалисттик мамилелердин өнүгүшү менен Жаңы жана Соңку жаңы мезгилде кеңири жайылган. Азыркы мамлекеттердин көбү – Р. бүгүнкү күндө башкаруунун эки негизги формасы өкүм сүрүүдө – президенттик жана парламенттик. Президенттик Р. президенттин колунда мамлекет башчысынын жана өкмөт башчысынын полномочиелеринин топтолушу менен мүнөздөлөт. Премьер – министр кызматы болбойт. (Аргентина, Бразилия, Мексика, АКШ ж. б.) Мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук бийликтердин компетенциясы жана структурасы так бөлүштүрүлөт. Өзгөчөлүктөрү: президентти шайлоонун парламенттен тышкары түз же кыйыр шайлоо жолу; өкмөттү түзүүнүн парламенттен тышкары жолу жана өкмөттө парламенттин алдында жооптуулук институтунун жоктугу; өкмөттүн мүчөлөрүнүн депутаттык ишмердүүлүк менен айкалышпагандыгы; президентте парламентти таркатуу укугунун жоктугу. Бул өзгөчөлүктөр парламенттик Р. менен салыштырганда өкмөттө көбүрөөк туруктуулук, ал эми парламентти – көптөгөн чыныгы полномочиелер менен камсыз кылат. Республикалык башкаруунун көбүрөөк жайылган түрү, парламенттик Р. эсептелет. Ал үчүн парламенттин башчылыгынын принциби, өкмөттүн өзүнүн ишмердүүлүгүндө парламентке жооп берүүчүлүгү, премьер-министрдин кызматынын болушу мүнөздүү. Премьер-министр бир учурда өкмөт башчысы жана башкаруучу партиянын же партиялык коалициянын лидери болот. Парламенттик Р-нын өкмөтү парламенттик жол менен таасирдүү партиянын өкүлдөрүнөн түзүлөт. Парламенттик Р. көпчүлүктүн колдоосунан ажырамайынча бийликте болот. Колдоодон ажырагандан кийин өкмөт иштен четтетилет же кезексиз парламенттик шайлоолорду дайындашат. Парламенттик Р. башкаруу партиялык мүнөздө. Парламенттик Р-да мамлекеттик башчы – президент парламент же анын негизинде түзүлгөн коллегия аркылуу шайланат. Ага көптөгөн формалдуу полномочиелер берилет: анын ичинде veto коюу жана парламентти таркатуу укугу. Чындыгында анын мамлекеттик бийликти иш жүзөгө ашыруудагы таасири анча чоң эмес. Себеби анын ар бир аракети парламент түзгөн өкмөттүн макулдугунан соң гана жүзөгө ашырылат. Азыркы парламенттик Р-да мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийликтердин юридикалык жана чыныгы компетенцияларынын келишпестиктери мүнөздүү: жогорку орган деп жарыяланган парламент өкмөттүн катуу көзөмөлүнөн астында иштейт, парламент түзгөн жана ага жооп берген өкмөт парламентти таркатуу укугуна ээ. Республикалык бийликтин аралаш формалары өзүндө президенттик жана парламенттик Р-нын (Франция) же монархия менен Р-нын (Малайзия) элементтерин айкалыштырат. Кыргыз Республикасындагы бийлик президенттик Р-га көбүрөөк окшош келип, ошону менен бирге эле парламенттик Р-нын элементтерин да өзүнө камтыйт, муну илимде жарым президенттик Р. деп аташат.

РЕСПУБЛИКАЛЫК ЭЛДИК ПАР-ТИЯ – Кыргыз Республикасындагы саясий партиялардын бири. Уюштуруу конференциясы 1992-ж. 5-сентябрда болгон. Мамлекеттик официалдуу каттоодон 1992-ж. 16-декабрда өткөн. Негизги максаттары – туруктуу өнүгүүгө жетишүү үчүн республикадагы экономикалык, социалдык жана саясий жактан стабилдештирүү, көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүү, адам укугу үчүн күрөш ж. б. Партиянын социалдык составын: интеллигенттер, өнөр жай кызматчылары, илимдин жана маданияттын өкүлдөрү түзөт. Орус тилине улуттар аралык тил статусун берүүнү колдошот. Партиялардын жолугушууларына жигердүү катышат. Мамлекеттик бийлик органдары менен биргелешип иш алып барышат. 1994-ж. 22-октябрында болгон баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого элдик партиянын өкүлдөрү активдүү катышкан. 1995-ж. 5-февралдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо көрсөтүлгөн талапкерлердин ичинен экөө депутат болуп шайланышкан; Тентиев Ж. А. жана Тойчубеков Ю. партиянын Координациялык Борборунун Төрагасы академик Шаршеналиев Ж. Ш.

РЕФЕРЕНДУМ (лат. referendum – кабарлана турган нерсе) - конституциялык, мыйзам чыгаруучу, ички жана тышкы саясий суроолор боюнча акыркы чечим чыгаруу үчүн шайлоочу корпуска кайрылуу. Р-дун башкы мазмундуу белгиси – мамлекеттик мыйзам чыгаруу бийлигинин түздөн-түз эл тарабынан ишке ашырылышы. Р-дун объектиси болуп мыйзам, мыйзам долбоору, конституция, конституцияга толуктоолор, эл аралык статустун же өлкөнүн ички саясий турмушу боюнча маселелер эсептелет. Р-дун мазмуну, шарттары жана процедурасы өлкөнүн конституциясы жана мыйзамдары

менен тартипке келтирилет. Р. процедурасы көп жерде шайлоолордун процедурасы менен дал келет: шайлоолордо да, Р. да шайлоочулар катышат. Негизги айырмачылыктары: шайлоонун объектиси болуп депутаттыкка же шайланма кызматка (президент, губернатор ж. б.) талапкерлер эсептелсе, Р. объектиси – бир маанилүү маселени чечүү үчүн жүргүзүлгөн суроо болот. Р-ду төмөндөгүчө бөлүшөт: а) бүткүл мамлекеттин масштабында жүргүзүлгөн жалпы улуттук жана администрациялык-аймактык бирдиктердин чегинде жүргүзүлгөн жергиликтүү; б) конституциянын долбоору, конституциялык реформа, конституцияга толуктоо боюнча жүргүзүлгөн – конституциялык жана мыйзамдуу долбоору жана күчүнө кирген мыйзамдар боюнча жүргүзүлгөн – мыйзам чыгаруучу; в) маанилүү эл аралык суроолорду же курч ички-саясий проблемаларды чечүүдө шайлоочулардын эркин билүү максатында – консультативдик; г) жүргүзүү зарылчылыгы мыйзамда көрсөтүлгөн милдеттүү жүргүзүлүшү өкмөттүн же шайлоочулардын эркине баш ийген – факультативдик. Р-дун жыйынтыгы боюнча кабыл алынган чечимдердин юридикалык күчү эки башка. Мисалы, милдеттүү Р-дун чечимдери тез аранын ичинде юридикалык натыйжалары менен күчүнө кирсе, консультативдик Р-дун чечимдери мамлекеттик органдар тарабынан чечим чыгарууда гана эске алынат. Р. жүргүзүү демилгеси жалпы улуттук суроону чечүүдө парламенттен же мамлекет башчысынан, жер-жерлердеги суроолорду чечүүдө жергиликтүү бийликтерден, Р. макул болгондордун саны мыйзамга ылайык болгондо шайлоочулардан чыгат. Р. жүргүзүү укугу мыйзам менен тескелет. Р. көп мамлекеттерде практикаланат. XX к. жалпы улуттук Р. жүргүзүлгөн өлкөлөр: Европада 100дөн ашуун, Африка жана Ортоңку Чыгышта – 50дөн ашуун, Азияда – жыйырмага жакын, Америкада – отузга жакын, Австралияда жана Океанияда – элүүгө жакын. Р-да коюлган маселелер ар түрдүү монархияны сактап калуу же башкаруунун республикалык формасын орнотуу (Италия, Болгария, Греция), президентти парламент аркылуу же түз шайлоочулардын добуш берүүсү аркылуу шайлоо (Франция); саясий система бир партиялуу же көп партиялуу болушу керек (Алжир), Пиночетти мамлекет башчысына 9 жылга бекитүү милдеттүү (Чили), өлкөнүн НАТОдо катышуу шарттары жөнүндө (Испания). Жалпы рынокко кирүү жөнүндө (Иордания), конституцияны жана ага толуктоолорду бекитүү жөнүндө (Франция, Болгария, ГДР) ж. б. Кыргыз Республикасында 1994-ж. эки жолу (30-январда жана 22-октябрда) Р. өткөрүлгөн.

РЕФОРМА (саясий, социалдык) – коомдун саясий системасынын негизин түп-тамырынан эмес, айрым гана элементтерин өзгөртүүчү саясий аракеттердин жыйындысы. Узак убакыт бою Р. марксисттер тарабынан революцияга каршы коюлган. XX к. тажрыйбасы мындай каршы коюунун туура эместигин көрсөттү. Революция коомдо пайда болгон проблемалардын чечилишинин радикалдуу каражаты болуп эсептелет. Саясий системанын мезгилдүү кризистери, коомдук өнүгүштүн механизмдеринин бузулушун, өнүгүү ресурстарынын толугу менен сарп кылышын күбөлөндүрөт. Коомдун кийинки өнүгүшү үчүн Р. көбүрөөк зарыл болгон кырдаал жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Р. коомду жаңы шарттарга ыңгайлаштырса, революция негизинен жашоого мүмкүнчүлүгү бар социалдык организмди бүлдүрүүгө жөндөмдүү. Р. саясий кризистин натыйжасы болушу мүмкүн. Же алдын ала кризистик кубулуштардын симптомуна реакция катары болот. Р-ларды ишке ашыруу башкаруучу топ жана башкаруучу элита белгилүү көрөгөчтүктү жана кыраакылыкты көрсөткөн шартта гана мүмкүн. Айрыкча Р-ды жүргүзүү элитанын артыкчылыктарынын кээ бир бөлүгүн коргоого алып келиши мүмкүн. Көбүнчө коомдун стабилдүүлүгүнүн бузулушу, саясий кризистин болуу коркунучу астында жүргүзүлгөн Р. башкаруучу элита тарабынан жамандык катары кабыл алынат. Бул болсо контрреформа коркунучун туудурат. Эгерде реформанын талапкерлери парламенттен тышкары аракеттерге да даяр граждандардын массалык колдоосуна таяныша алышса, анда Р. көбүрөөк радикалдуу мүнөздө болот. Р-ды жүргүзүүнүн субъектиси болуп демократия шарттарында башкаруучу саясий партия, авторитардык режимде саясий лидердин тобу чыгат. Алар коомдо көздөгөн өзгөртүүлөрдү жүзүнө ашыруу үчүн бийликтин болгон рычагдарын пайдаланышат. Саясий системанын ар бир элементи реформалоонун объектиси боло алат. Ал аркылуу реформаторлордун каалоосуна ылайык коомдук жашоонун, социалдык мамилелерди кошкондо, ар бир чөйрөсү да объект боло алат. Эреже катары, башында ылайык келүүчү мыйзамдарды кабыл алуу жолу менен Р-лардын нормативдик базасы түзүлөт. Андан соң Р. институционалдык чөйрөдө (бийликтин жана аткаруу органдарын түзүү, эски органдарынын функцияларын аткарат) жүргүзүү механизмин түзүү максатында ага ылайык өзгөрүүлөр жүзөгө ашырыла баштайт. Реформаторлордун саясий эркинин жана ишмердүүлүгүнүн ортосундагы байланыштыруучу кичи система аркылуу өзгөрүүлөр коомдук турмуштун экономикалык, идеологиялык чөйрөлөрүнө таркалат. 1929–33-ж. дүйнөлүк кризистен соң, өнүккөн демократтык өлкөлөрдө Р. процесси үзгүлтүксүз мүнөздө болууда. Эгерде көптөгөн өзгөртүүлөрдүн башында социал-демократтар турушса, акыркы он жылдыктарда Р. бүткүл саясий спектрдин саясий партиялары, (анын ичинде неоконсервативдик да) аркылуу ишке ашырылууда. Р. айкын программаларында келишпестиктер болгону менен жалпы багыттары аныкталган. Калктын жашоо деңгээлин жогорулатуучу чаралардын эсебинен коомдо социалдык стабилдүүлүктүн жана башкаруучулуктун даражасын көтөрүү, социалдык теңсиздикти жумшартуу, коомдук турмуштун экономикалык жана саясий чөйрөлөрүндө бардык граждандардын тең мүмкүнчүлүктөрүнүн чегин көбөйтүү аракеттери жөнүндө сөз болот. Конфликттик кырдаал туулганда көч менен чечүү аракетине караганда компромиссти жана консенсусту издөө көбүрөөк кездешет. Р-лардын жалпы жыйынтыгы бийлик жана башкаруу органдарынын функцияларында жана структурасындагы өзгөрүүлөр гана эмес, коомдун өзүндө терең трансформация болгон. Көп укладдуу, социалдык айырмачылыктар багыт алган рынок экономикасы түзүлдү, социалдык ажырымдар жумшарды, көптөгөн социалдык чектер жоюлган. Коомдун социалдык структурасы көп деңгээлдүү болуп калды. Өткөөл, таптар аралык абалда турган катмарлар сандык жактан басымдуулук кылышат. Бардык деңгээлдеги бийлик структуралары көбүрөөк демократтык болушту да, саясий жана экономикалык бийликти алып жүрүүчүлөрдүн бөлүнүшү жүрдү, социалдык партнердуулук мамилелери өнүктү. Өнүккөн демократиялык өлкөлөр жеткен стабилдүүлүк жана жашоонун жогорку деңгээлин Р-лардын жардамы менен жете турган, натыйжалардын модели кылып койгон. Алардын тажрыйбаларын модернизация стратегиясынын чегинде авторитардык режимдер жана тоталитаризм менен кол үзгөн өлкөлөр көп жолу көчүргөнгө

аракет кылышкан. Бардык эле саясий *режимдер* демократиялык реформалаштырууга ыктай бербейт. Жакын ички жана эл аралык шарттарда Р. тынч демократтык революцияны иш жүзөгө ашырууга жол ачат.

«РИМ КЛУБУ» – эл аралык коомдук уюм; табият таануу, техникалык жана гуманитардык илимдердин тармагындагы окумуштуу-адистерди, ошондой эле дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүндөгү коомдук ишмерлерди бириктирген ассоциация. 1968-ж. Римде чогулган, Италиялык экономист жана коомдук ишмер А. Печчеи (1908–1984-ж.) баш болгон 30 батыш окумуштууларынан турган топтун демилгеси менен негизделген. Ар бир өлкөнүн гражданы жеке адам катары клубдун мүчөсү боло алат. Анын катышуучуларынын саны бир мезгилде 100 адамдан ашпоосу керек. Бүгүнкү күндө клубда 30 жакын өлкөнүн өкүлдөрү мүчө болуп турушат (анын ичинде 20дан ашыгы – АКШдан). «Р. к-нун» Уставы, бюджетти (туруктуу), басма органдары жок. Администрациялык штатка ээ эмес. АКШ, Япония, Канада, Нидерланды, Швеция, Бельгия ж. б. өлкөлөрдө «Рим клубунун топтору» түзүлгөн. Бирок алар клуб менен формалдуу түрдө *байланышкан* эмес. Р. к-нун ишмердүүлүгүн Аткаруу комитети жетектейт. Дүйнөнүн түрдүү шаарларында өткөрүлүүчү клубдун жылына чакырылуучу жыйындары болуп турат. Ишмердүүлүктүн башкы формасы – кеңири чөйрөдөгү маселелер, айрыкча социалдык-экономикалык тармактар боюнча ири масштабдагы изилдөөлөрдү уюштуруу. Изилдөөлөрдүн натыйжасы «Рим клубунун докладдары» түрүндө басылып чыгарылат. Ал болсо дүйнөлүк илимий коомчулуктун кеңири кызыгуусун туудурат. Докладдарды даярдоо көрүнүктүү окумуштуулардын жана адистердин тобуна ыйгарылат. Алардын тематикасы төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: энергетика, азык-түлүк, жаратылыш реформалары, экология, валюталык маселелер, жаңы эл аралык экономикалык тартип, *курал-жарактарды* көзөмөлдөө, илимий-техникалык революциянын тенденциялары жана социалдык кесепеттери ж. б. Ошондой эле алар тарабынан бүгүнкү күндөн *глобалдык проблемаларын* изилдөө программасы сунуш кылынган: курал-жарактар боюнча мелдешүү, куралсыздандыруу жана эл аралык коопсуздук, айлана-чөйрөнүн жана дүйнөлүк океандын булганышы; табигый ресурстардын азайышы; айрым өлкөлөрдүн өнүгүүсүндө теңсиздиктин тереңдеши; жакырчылык жана кедейчилик проблемалары. Бул докладдарды талкуулоого катышууга түрдүү тармактардагы ири адистер тартылышат. Рим клубунун чегинде жүргүзүлгөн изилдөөлөр – «Өсүүнүн чегин», «Адам бурулуш чегинде», «Адамзат үчүн максат», «Окууга чек болбойт», «Келечекке алып баруучу маршруттар», «Үчүнчү дүйнө: дүйнөнүн төрттөн үчү», «Микроэлектроника жана коом» жана башкалар дүйнө жүзүндө кеңири белгилүүлүккө жетишкен. Дүйнөлүк коомчулуктун көңүлүн чыныгы курч *глобалдык* маселелерге бурдуруу Р. к-нун окумуштууларынын изилдөөлөрүнөн маанилүү жагы болуп калды. Алар табияттагы көзөмөлсүз адамдын ишмердүүлүгүнөн терс кесепеттерине башкача көз караш менен баамдоого мажбур кылышты. Клубдун мүчөлөрү маселелерди тынч жол менен чечүү, дүйнөлүк кызматташтыктын революциясы, өлкөлөр жана элдердин ортосундагы тилектештик өкүм сүргөн абалды реалдуу анализдөөгө жана тынч жашап өнүгүү стратегиясын ишке ашыруу үчүн жол табууга умтулуу менен мүнөздөлөт.

РОТАЦИЯ (лат. rotatio – «тегерете (*айлануучу*) кыймыл») – кезектешүү, алмашуу; кандайдыр бир кызматты кезектешип ээлөө, курамды жаңыртуу.

С

САЯСАТТЫН ФИЛОСОФИЯСЫ – анын коомдук формасынан көз карандысыз. *Саясий ишмердүүлүктүн* фундаменталдык негизи жана принциптери. Философия бардык *саясаттын* теориялык дүйнөнү таануу жана методологиялык базиси катары чыгат. Ар бир саясатчынын алдында дүйнөгө болгон көз караш жөнүндөгү суроо турат. Себеби, ал *саясий аракеттеринин* теориясы менен программасын иштеп, алардын ыкмасын жана каражаттарын белгилеп жана негиздеп, учурдагы абалдын өзгөрүшүн алдын-ала билип чыгышы керек. Саясатчы кандай саясий долбоорлор чыныгы, кайсынысы жалган, кандай өмөт, *идеалдар* иш жүзөгө ашат да, кайсынысы иллюзия бойдон кала тургандыгын ачып алуу маанилүү. Саясатчы өзү жана *саясаттын* башка субъектилеринин саясий ишмердүүлүгүнүн мүмкүн болгон, шексиз натыйжаларын билүүгө, ошолордон улам аракеттенүүгө милдеттүү. Бул болсо саясатчы кандайдыр-бир дүйнө таануучулук, философиялык жоболор жана принциптерге таянган шарттарда гана мүмкүн. Албетте, саясий-философиялык негиздөөчүлүк – саясат чөйрөсүндөгү катачылыктардан сактабайт. Саясат – илим жана искусство. Илим катары, ал чындыкты объективдүү анализдөөдөн чыкпай, теорияга айланган корутунду жана жоболорго таянбай коё албайт; саясатта зарылчылыктын жана кокустуктун, зарылчылыктын жана эркиндиктин диалектикасын, чыныгы шарттардын көп түрдүүлүгүн эсепке алуу маанилүү орунда турат. Саясат «мүмкүнчүлүктүн искусствосу», бирок саясатчы саясий жана социалдык мамилелерди бүтүн эмес деп эсептелүүчү жогорку деңгээлге жеткирүү үчүн учурдагы мүмкүнчүлүктөрдүн чегин бузууну ишке ашыруу үчүн аң-сезимдүү тобокелге баруу жөн-дөмдүүлүгүнө жана шыгына ээ болушу керек. Мис., *М. Вебер*, саясатты төмөндөгүдөй чагылдырат: ал катуу тактайларды жай бургулоого – чын дилинен, бирок ошол эле убакта так өлчөө менен бургулоого окшош. Тарыхтагы тажрыйбалар күбөлөн-дүргөндөй, эгерде адам дайым мүмкүн эместердин дүйнөсүнө басып кирип жүрүшпөсө, мүмкүндүктөргө жетишмек эмес. Саясатта илимий негизделген саясий курсту иштеп чыгууда философия баштапкы негиз болуп кызмат кылат. Ошондуктан ал ар дайым чындыктын объективдүү изилденишине, коомдук таптардын абалына жана өз ара мамилелерине, алардын күчтөрүнөн жана кызыкчылыктарынын катышына, ушундан улам пайда болгон коомдун саясий өнүгүүсүнүн тенденциясына багыт алган. *Саясий процесстин*, талаптардын, адамзат баалуулугунун жана идеалынын мыйзам ченемдүүлүгүн изилдөөдө С. ф-сы маанилүү орунду ээлейт. Ансыз саясатты ишке ашыруунун объективдүү шарттары менен субъективдүү факторлорунун өз ара аракетин оптималдаштыруу, катачылыктарды кетирбөө, саясий ишмердүүлүктү *волюнтаризмден* качып кутулуу мүмкүн эмес. Саясатчы социумдун кыймылынын перспективасын көрө жана түшүнө билүүсү зарыл. *Ушул* перспективаны көрүп, коюлган максатка жетүүнүн реалдык стратегиясын негиздөө жана белгилөө С. ф-нын башкы милдетин түзөт.

САЯСИЙ АЗЫЧЫЛЫКТАРДЫН УКУГУ – ар түрдүү себептерден улам коомдо көпчүлүк граждандардын умтулуусунан айырмаланган өзгөчө кызыкчылыктарга ээ азычылыктын тобунун укугу. Кээде алардын кызыкчылыктары мамлекеттин

биримдүүлүгүнө, социалдык түзүлүшкө, үстөмдүк кылуучу моралдык саясий көз-караштарга эрегишет. Көбүнчө булар *статусун*, жашаган аймагын өзгөртүүгө умтулган этностук азчылык топтору, көпчүлүк колдобогон көз караштардын жактоочулары (коммунисттик, улуттук, экологиялык, феминисттик, диний көз караштар) ж. б. Тоталитардык же авторитардык режим мезгилинде мындай азчылыктардын болушу моюнга алынбайт же аномалия катары мамиле жасалат. Алар тарабынан саясий аренада өзүлөрүнүн бар экендиги жөнүндөгү жасалган аракеттери репрессияларга дуушар болот. *Демократия, саясий плюрализм*, шарттарында С. а. у. таанылат, бирок алардын уюмдашуу же кызыкчылыгын көздөгөн саясий *партия* же кыймылдарды түзүү мүмкүнчүлүктөрү талаш мүнөзгө ээ болуусу мүмкүн. Көпчүлүк демократиялык мамлекеттерде күч колдонууну мүмкүн деп тапкан, улуттук жана таптык кастык идеяларын таркаткан, чек араны, өкүм сүргөн түзүлүштү өзгөртүү үчүн чыгышкан программалуу уюмдардын легалдуу жашоосу мүмкүн. Идеалдык жана саясий плюрализмдин концепциясын – саясий ишмердүүлүктүн чектүү көз караш, *идея*, ынандырууга *эмес* граждандардын жашоосуна жана эркиндигине коркунуч туудуруп, *мыйзамды* бузган аракеттерге каршы көрүлгөн чаралардан келип чыгуусу керектелет. Ошол эле мезгилде бул жерлерде согуштан кийинки жылдары чектелүүлөр болгон. Фашизмдин адамзат үчүн кайгылуу натыйжасын эске алып, Германияда национал-социалдык партиянын (НСДАП) кайра жаралуусу согушта жеңген державалар, кийин ФРГ тарабынан уруксат берүүгө мүмкүн эмес деп табылды. АКШ жана ФРГда «кансыз согуштун» курчуган мезгилинде чет өлкө (СССР) тарабынан багытталган, *конституцияга* каршы деп коммунисттик партиялардын ишмердүүлүгүнө тыюу салынган. Кийинчерээк бул өлкөлөрдө коммунисттердин ишмердүүлүгү легалдаштырылган, бирок ФРГда «профессияларга тыюу» киргизилген. Алар граждандардын түрдүү көз карашта болуу укугун эч ким талашпайт. бирок алар көпчүлүктөн позициялары менен келишпесе, мамлекетте бийликтин *легитимдүүлүгүнө* эрегишпесе, *мамлекет* мындай көз карашты алып жүрүүчүлүгү айрыкча элге эркиндигинин мыйзамдан чөйрө-лөрдө (мугалим, почтальон ж. б.) мамлекеттик кызмат менен камсыз кылууга милдеттүү эмес деп ойлошкон. БУУнун бир катар Декларациялары (1978-ж. 27-ноябрынан раса жана расалык көз караш жөнүндө, 1978-ж. 28-ноябрынан *массалык маалымат каражаттарынын* адам укугунун жана расизм, *апартеидге* каршы күрөштүн өнүгүүсүнө, тынчтыкты жана эл аралык өз ара түшүнүүнү бекемдөөдө кошкон салымынын негизги принциби жөнүндө ж. б.) бар. БУУнун катышуучулары өз аймактарында адам укугуна шек келтирип, күч колдонууга багытталган *идеялардын* үгүттөлүшүнө жол бербөөгө милдеттендирилген. Бирок бул конвенцияларды ишке ашыруу көп тоскоолдуктарга учуроодо. Бардык эле өлкөлөр алардын катышуучулары эмес, улуттун мыйзам чыгаруулары түрдүү, башкасы сөз эркиндигинин укугунан алып салууну актай турган так, ачык критерийлер жок. С. а. у. проблемаларынын башка да аспектиси бар. Алардын көз караштары сыртынан таң калаарлыктай болгону менен чыныгы кызыкчылыктарды жана коомдун алдында турган маселелерди чагылдырат. Бул кызыкчылыктарды саясий чагылдырууга тыюу салуу алардын аракеттеринин ачык зордук зомбулук түрүндө чыгуусуна алып келет. Этностук жана диний азчылыктын өзүлөрүнүн статусуна нааразы болушунун күрөшү, пайда болуп келе жаткан кыймылдын чегинде экстремисттик *фракциялардын* пайда болушуна алып келет. (Ольстердеги Ирландиялык республикалык армия, АКШнын негрландык кыймылындагы «Кара кабылдар» (Черные пантеры). Алар зордук-зомбулук жана террор жолуна түшөт. Бүткүл кыймылды экстремисттик мыйзамдан тышкары деп кабыл алып, пайда болгон маселени күчкө салып чечүү аракеттери чанда гана өз жыйынтыгын берет. Тескерисинче, кыймылды саясий легалдаштыруу анын чегинде талаптары диалогдун предмети болгон мелүүн фракцияларды ачууга мүмкүндүк берет. Эгерде сөз маданияты, каада-салтты, үрп-адатты сактоо, дискриминацияга туруштук берүү, кээ бир учурларда өзүн-өзү башкарууну, *автономияны* талап кылган этностуккыймыл жөнүндө жүрсө талаптар аткарылышы мүмкүн. Практика көрсөткөндөй *компромисс*, диалог жолу мелүүн топтордун таасиринин күчөшүнө алып келет. Бул болсо топтордун жетишкен легалдуулукту баалосуна; экстремисттик фракцияларды обочолонтконго мүмкүндүк берет. С. а. у. үчүн күрөшкөн кыймылдарга сабыр кылуу менен мамиле кылуу *саясий системалардын* стабилдүүлүгүнүн даражасын жогорулатат. Өз каалоолорунун олуттуулугун көрсөтө алган азчылык аз сандагы партия болуу менен бирге жетектөөчү *саясий күчтөрдүн* союздашы катары «чон» саясатка таасир тийгизе алышы мүмкүн. Башкача чечилүүсү да мүмкүн, тактап айтканда, саясий азчылыктын ураандарын жана программалык талаптарынын жетекчи партиялар тарабынан алынып, толук же кандайдыр бир деңгээлде ишке ашырылышы. Мындай окуя *экологиялык кыймыл* менен болгон өзүнүн өнүгүүсүнүн баштапкы фазаларында алар аз санда болуп, өзүлөрүнүн аракеттери менен (экологиялык коркунучтуу объекттерди пикеттөө, токойлорду кыюуга алып келүүчү курулуштарга тоскоолдук келтирүү, жаныбарлардын терисинен кийим кийгендерге зордук-зомбулук көрсөтүү ж. б.) көпчүлүктүн көңүлүн бурган. Бир катар өлкөлөрдө (Австрия, Германия) «экологиялык *экстремизм*» жумушчу орундарын жоготуу коркунучун туудурган, профсоюздардын кызыкчылыктарына каршы деп бааланган. Убакыттын өтүшү менен адамдын жашоо чөйрөсүнөн сакталышы үчүн тынчсыздануунун тууралыгы жана негиздүүлүгү жалпы коомчулук тарабынан таанылган. Көп өлкөлөрдө катуу экологиялык мыйзамдар кабыл алынган. Жаратылышты коргоо боюнча чаралар комплекси иш жүзөгө ашырыла баштаган. Натыйжада, 80-ж. өзүн олуттуу *саясий көч* катары көрсөткөн экологиялык кыймыл өзүнүн функциясын кайсы бир деңгээлде ишке ашырган, бир катар өлкөлөрдө *маргиналдуу* саясий топтордун позициясына өткөн. Экологиялык кыймылдын мисалы көрсөткөндөй, С. а. у. үчүн күрөшкөн кыймылдар *орун* алып калган ой-пикирлерге эрегишип, кандайдыр бир *альтернатива* сунуш кылышса, ийгиликке жетүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар. Бирок бул процесстер цивилизациялык жол менен ишке ашырылышы керек. Азчылык көпчүлүккө өзүлөрүнөн ой-пикирин, көз карашын, жашоо өзгөчөлүктөрүн легитимдүү эмес аракеттер менен таңуулабайт. көпчүлүк С. а. у. анын ичинде өзүн-өзү саясий аныктоо эркиндигин тааныйт. Бул жол адам укуктарын таануу керектиги жөнүндө коомдун ишенүүсүн талап кылат.

САЯСИЙ АКТИВДҮҮЛҮК (лат. *activus* – ишмердүүлүк) – коомдук активдүүлүктүн формаларынын бири, өзүнө *саясаттын субъектисинин* абалын өзгөртүүгө багытталган *саясий жүрүм-турумду* камтыйт. С. а. аң-сезимдүү жана стихиялуу болуп бөлүнөт. С. а. саясатка катышкан индивидге, массаларга таандык. С. а. *саясий баалуулуктардан* жана

көрсөтмөлөрдөн, коомдук жана индивиддик аң-сезимден ишмердүүлүктүн субъектисинин *саясий маданиятынан*, субкультурасынан *саясий аракеттердин* маңызын, мүнөзүн, багытын аныктаган жүрүм-турумдан көз каранды. С. а. саясий *идеал*, кызыкчылык, баалоо, норма жана принциптер менен тыгыз байланышта. Алардын таасири менен субъекттин *бийликке, партияларга, кыймылдарга, социалдык-саясий структураларга, жалпысынан саясий турмушка* жасаган ишмердүү мамилесинин багыты иштелип чыгат. С. а. *саясий мейкиндикте* жана убакытта болот. Ал чыгуу формалары, ишке ашуучу милдеттери, колдонуучу каражаттары жана жетишкен натыйжалары боюнча өзгөрөт. Мазмуну боюнча конструктивдүү жана деструктивдүү; саясий жашоонун инновациялык демократтык формаларын түзүүгө алып келүүчү прогрессивдүү; уюмдарда жана институттарда социалдык топторго, айрым граждандарга карата коомдо туруктуулукту сактоого мүмкүнчүлүк берген консервативдик; социумдун өнүгүшүн кармап турган реакциячыл боло алат. Эгерде прогрессивдүү С. а. коомду бириктирип, анын чыныгы кызыкчылыктарын, индивиддердин эркиндикке умтулуусун, социалдык-саясий мурастарды сактоонун, карама-каршылыктарды гумандуу чечүүнүн объективдүү зарылчылыктарын чагылдыраса, реакциячыл активдүүлөк социалдык байланыштарды начарлатат, саясий турмуш үчүн коркунучтуу формаларда (улутчулдук, сепаратизм, *экстремизм*) чыгат. С. а. коомдук жашоонун бардык чөйрөлөрүн (технологиялык, экономикалык, социалдык, саясий, руханий) өзгөртүүгө же сактап жана өнүктүрүүгө, инсанга социалдык топторго (алардын *саясий социалдаштыруусуна* таасир тийгизүүгө багытталган. С. а-кө социалдык *кризистердин* убагында өзгөчө өскөн саясий пассивдүүлүк каршы турат. Саясий пассивдүүлүк калктын, баалуулуктар, идеалдар, бийлик структураларынын ишмердүүлүгүндөгү стратегиялык жана тактикалык багыттар менен канааттанбоо шарттарында өсөт. Бул болсо баалуулуктардын, саясий курстан четтөөнүн өсүшү менен чагылдырылат да, коомдогу саясий патологиянын симптому жана индикатору болуп эсептелет.

САЯСИЙ АН-СЕЗИМ – саясаттын социалдык биримдиктер жана индивиддер менен чагылдырылышы. Саясат менен байланышкан кубулуштар *саясий процесс, саясий турмуш, саясий бийлик, саясий система ж. б.* эки жактуу: руханий жана практикалык. Саясаттын руханий жагы катары С. а. теориялык жана эмпирикалык түрдө чагылдырылган. Теориялык деңгээли саясий мүнөзгө ээ түрдүү *идеялар*, концепциялар, көз караштар менен көрсөтүлөт. С. а-дин теориялык деңгээли башкаруучу топтордун, тигил же бул таптын *идеологиясы* жана илими менен тыгыз байланышкан. Саясий теория жана окууларда саясаттын мазмундуу чыгуусун, анын мыйзам ченемдүү тенденция жана процесстерди, аларды пайда кылган себептерди, саясий окуялардын реалдуу жүрүшү, мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана соттук инстанциялар чыгарган *саясий чечимдердин* натыйжаларын изилдөө максат кылып коюлган. Берилген деңгээлдеги С. а-дин өзгөчөлүгү болуп анын экономикалык, укуктук, согуштук стратегиялык ж. б. реалыялар менен тыгыз байланышы, *саясий программалар, декларация жана доктриналарга* ылайык саясий теорияларды оформление жасоо эсептелинет. Иш жүзөгө ашырган алар С. а.-с. саясаттын жетекчи элементи катары бекемдешет. Алардын өнүгүүсүнүн *саясий мамилелер* менен саясий *институттардын*, уюмдардын жана мекемелердин, саясатты жүзөгө ашыруучу материалдык каражаттардын мүнөзү көз каранды. Теориялык деңгээлде саясатты түшүнүүнүн анын фундаменталдык (стратегиялык) жана күндөлүк (тактикалык) милдеттерди жана башка максатты чечүүгө; аларга жетүүнүн ыкмаларын жана каражаттарын аныктайт, бышып жеткен маселелерди чечүүнүн жүрүшүндө уюштуруу – саясий камсыз кылуунун жолун жана багытын табууга мүмкүндүк берет. Мындай түшүнүк саясий чечимдерди жана максаттык программаларды иш жүзөгө ашыруунун жүрүшүн социалдык көзөмөлдөөгө концептуалдык мамилени иштеп чыгарууга мүмкүндүк берет. С. а-дин эмпирикалык деңгээли түздөн-түз практикага, айрым адамдардын, кичи жана ири социалдык биримдиктердин саясий процесстерде катышуусуна негизделип, саясий чындыкты сезим, кыял ж. б. социалдык-психологиялык акты түрүндө чагылдырат. С. а. с-дин негизги функциялары: таанып – билүү, нормативдик – регулятивдик, интегративдүү, прогноздоо. *Эл аралык мамилелер* сферасында С. а.-с-дин жашоосунда, структурасында, *саясий максаттарында* жана каражатында белгилүү бир өзгөчөлүктөрү бар *тышкы саясатты* жана *дүйнөлүк саясатты* таануу, сезүү менен чыгат; С. а.-с-дин улуттук жана элдик дипломатиянын дүйнөлүк коомчулуктагы ролу жана орду жөнүндөгү илимий жана практикалык-саясий идеяларды жана элестетүүлөрдү айкалыштырат. С. а.-с. коомдук аң-сезимдин башка формалары менен: экономикалык көз караштар, философиялык окуулар, укуктук теориялар жана нормалар, ыймандуулук концепциялары, эстетикалык баалуулуктар менен өз ара байланышта жана өз ара аракетте болот.

САЯСИЙ АРАКЕТ – айрым адамдар же социалдык топтор тарабынан иш жүзөгө ашырылган идеологиялык акт. С. а. *саясий системаны* жана анын институттарын бекемдөөгө жана өнүктүрүүгө же аларды ыдыратып бузууга жана жоюуга багытталат. Топтордун С. а-и таптык, аймактык жана корпоративдик болуп бөлүнөт. С. а. бардыгы белгилүү бир социалдык топтун жана *инсандын* кызыкчылыктарын жана максаттарын ишке ашыруу үчүн жүргүзүлөт. Бул учурда зордук-зомбулук же демократтык мүнөздөгү каражаттардын ар түрдүү формалары, методдору жана ыкмалары колдонулат. Ушуга байланыштуу зордук-зомбулук С. а-тин эки тиби каралат: «жогортон» зордук – С. а. *бийлик* органдары тарабынан *мыйзамдарды* жана тартиптерди бузуу же көзгө илбөө менен жүргүзүлөт жана «төмөнтөн» зордук – *тигил* же бул социалдык катмарлардын жана элдердин топторунун, саясий *партиялардын* ж. б. *саясий системаны* зордук-зомбулук жолу менен өзгөртүү же аны бузууга карата аракет кылынат. С. а. мыйзамдуу жана мыйзамсыз, рационалдуу жана иррационалдуу, стратегиялык жана тактикалык, инерциялык жана чыгармачылык болушу мүмкүн; булар коомдун ичинде жана андан тышкары, регионалдык, субрегионалдык жана эл аралык чектерде ишке ашырылат.

САЯСИЙ БААЛУУЛУКТАР – социалдык субъект тарабынан алардын социалдык тажрыйбаларынан улам ырасталган саясий турмуштун тигил же бул кубулуштарынын, процесстеринин жана нормаларынын маанилүүгүнүн таанылышы. С. б. саясий *менталитет* менен бир *теориялык* катарда турат да, анын составдык жана динамикалык бөлүгү катары изилденет. Бул *түшүнүктөр* өзгөчө С. б-ды агрегациялоо, б. а. баалуулук ориентацияларынын системага келтирилиши жөнүндө сөз болсо, бул түшүнүктөр жакындашат. Ошону менен бирге аталган түшүнүктөрдүн ортосунда айырмачылыктар бар. С. б. чыныгы *саясий кырдаалдардын* алмашышына активдүү жооп берет. Алар саясий

менталитетке караганда көп деле *туруктуу* боло бербейт. Саясий *бийликке* карата Кыргыз Республикасынын граждандарынын С. б-да эки багыт байкалат. **Бири** – бирдиктүү социалдык организмдин бөлүгү катары адамдардын бири-бирине болгон өз ара кызыкчылыктарынын жоголушунан улам *инсандын* С. б-н издөө. Адамдардын ортосундагы көрө албастык, коркуу, чыңалуу жана *конфликттүүлүк* бул багыттын көрсөткүчтөрү катары эсептелинет. **Экинчи** багыт – социалдык тилектештиктин граждандык сезиминин көрүнүшү, өзүнүн жеке кызыкчылыктарын андоо, сезүү жана группалык, коллективдик С. б. иштеп чыгуу. Субъекттердин *саясий турмушунун* жалпы позициясын, стереотиптерин жана мүнөздүү формаларын чагылдыруучу С. б. төмөнкү негиздерге карата бөлүнөт: социалдык (жумушчулар, дыйкандар, кызматчылар, жаңыдан пайда болуп келе жаткан буржуазия ж. б.); улуттук (*кыргыздар*, орустар, өзбектер ж. б.); аймактык (Бишкектин, Оштон, Таластын ж. б. жашоочулары); демографиялык (аялдар, жаштар, пенсионерлер); функционалдык (*элита* топтору, *лобби* ж. б.). Бул структура азыркы Кыргызстан үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон топтор аралык С. б. менен толукталууда. Мындай С. б. саясий *консенсусту* табуу жана коомду турукташтыруу үчүн негиз катары чыгууда. Мисалы, бийлик, *мамлекет*, президенттүүлүк, *парламентаризмдин* ж. б. маанисин түшүнүүгө карата баалуулук жана мамилелер. С. б-ды шарттуу түрдө бир нече типтерге бөлүп караса болот: тоталитардык, идеялык диктатка жана эркин ойлоону *агрессивдүү* таанууга негизделет («эмгекчилердин мамлекети», «пролетариаттын диктатурасы», «партиянын планы – элдин планы» ж. б. жөнүндөгү идеологиялаштырылган элестетүүлөр) конформисттик, граждандык укук жана эркиндиктерди ишке ашыруунун группалык формаларына идеясыз ыңгайлашууга негизделет; адаптациялык, өзүнүн жеке *саясий кызыкчылыктарына* жана бийлик *институттарына* карата социалдык кайдыгерликтен көрүнөт; жигердүүлүк, демилгечилик мүнөзгө ээ жана бийликтин гуманисттик моралдык принциптерине жана жекече ишенимдерге негизделген демократтык формаларын издөөгө багытталган; радикалисттик (экстремисттик), *мыйзамга* каршы ой-жүгүртүүгө жана зордук-зомбулук, күч колдонуу методдорун колдонгон коомдук кайра түзүүлөргө негизделет. Кыргыз Республикасындагы азыркы кырдаал адаптациялык С. б. массалык таралышы (кыргыздардын менталитетине да дал келет), жигердүүлүк, гуманисттик баалуулуктардын алсыз таасири жана авторитардык стереотиптердин көн санап өсүшү менен мүнөздөлөт.

САЯСИЙ БАШКАРУУ – *саясаттын субъектисинин өз кызыкчылыктары үчүн саясий мамилелерге* тийгизген аракеттери жана таасирлери. *Саясат* коомдук турмуштун бардык жактарынын бирдиктүү туюндусу катары чыккандыктан, С. б. аларга карата саясаттын, биринчилигинин көрүнүшү болуп, коомдук өнүгүүнүн экономикалык жана руханий маселелеринин *саясий чечимдерин* камсыз кылат. Ушундан улам С. б. бийликти ишке ашыруучу катары чыгат. С. б. жалаң эле *мамлекеттик* каражаттар аркылуу эмес, ошону менен бирге ар кыл коомдук уюмдар, биринчи кезекте, саясий *партиялар* тарабынан да жүргүзүлөт. С. б. толугу менен ишке ашыруу үчүн бийликти колго алуу жетишсиздик кылат. Колго алынган бийликти пайдалана билүү зарылчылыгынан келип чыгат. Мындай пайдалана билүү, биринчи кезекте, объективдүүлүктү жана субъективдүүлүктү гармониялык айкалыштыруудан көрүнөт. Натыйжалуу башкаруу үчүн саясаттын субъектиси (инсан, *элита*, *лидер*) объективдүү чындыктын өнүгүү мыйзам ченемдиктерин таанып – билүүгө жана ал билимдерин өзүнүн практикалык ишмердүүлүгүндө жетекчиликке алууга тийиш. Илимге негизделбеген жана баш аламан жүргүзүлгөн С. б. коомдогу терс көрүнүштөргө жана *кризистерге* алып келет.

САЯСИЙ ГЕОГРАФИЯ, кара: *География саясий.*

САЯСИЙ ЖЕТЕКЧИЛИК – *саясий чөйрөдө* жүргүзүлгөн стратегиялык жана тактикалык пландарды ишке ашырууга багытталган коомдук ишмердүүлүктүн бир түрү, агымдагы *саясий процесстерди* бир борбордон башкаруу. Саясий практикада *саясий чечимдерди* иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу менен байланышкан жөнгө салып – башкаруучу С. ж-ин жана үстөмдүк кылган саясий *элитанын* легитимдүүлүгүнө жетишүүгө жана кармап турууга багытталган С. ж-ти айырмалап карашат. С. ж-тин субъектиси ким? – деген көз караштан алып караганда ал персоналдык, элитардык-корпоративдик жана институционалдык болуп бөлүнөт. Персоналдык С. ж. *саясий чечимдердин* кабыл алынуу жана ишке ашыруу процессине *олуттуу* таасир этүүгө талапкер болгон саясий *лидер* же айрым алынган гражданин тарабынан жүргүзүлөт. Саясий бийликтин бутактары жана *массалык маалымат каражаттары* чечүүгө тийиш болгон маселелердин өзгөчөлүктөрү С. ж-тин мазмунун шарттайт. Алсак, *мыйзам чыгаруучу бийлик* үчүн мыйзамдарды иштеп чыгуу ишмердүүлүгү мүнөздүү. *Аткаруучу бийлик* үчүн – ыкчамдуу С. ж. жана *саясий башкаруу*. *Сот бийлиги* С. ж. көзөмөлдөөчү кызматына адистешкен. Массалык маалымат каражаттары кимге тиешелүүлүгүнө жараша, ар түрдүү *саясий күчтөрдүн* кызыкчылыктары үчүн массалык *саясий аң-сезимге* таасир этишет.

САЯСИЙ ЖҮРҮМ-ТУРУМ – субъекттин өзүн курчап турган саясий чындык менен өз ара аракети. С. ж. т. чөйрөнүн саясий стимулдарына карата жооп берүү системасы катары каралат. Тигил же бул жолду тандоодо жана өз алдынча *саясий чечимди* кабыл алууда адамдын дүйнөгө болгон көз карашына (мындан анын жүрүм-турумунун багыты көз каранды болот) чоң маани берилет. Адамдын С. ж. т-ун аныктоодо саясий бихевиоризм, неофрейдизм, когнитивизм, гуманисттик психологизм ж. б. агымдар бар. С. ж-т. *инсандын аң-сезимдүү саясий кызыкчылыктарынын* жана *баалуулуктарынын* болушу чечүүчү мааниге ээ. Тышкы факторлор (коомдун саясий-экономикалык системасы, *саясий маданият*, коомдун социалдык структурасы, *улуттук мамилелер*, формалдык жана формалдык эмес бирикмелер ж. б.) адамдын С. ж. т-ка олуттуу таасир кылаарын дайыма эске тутуу чоң мааниге ээ.

САЯСИЙ ИМИДЖ, кара: *Имидж, саясий.*

САЯСИЙ КАТЫШУУ – социалдык-саясий жалпылыктын мүчөлөрүн (уруу, урук, этностук топ, *улут* ж. б.) индивиддик же группалык негизде жалпылыктын (же эл аралык коомчулуктун тарыхый өнүгүшүнүн белгилүү бир стадиясында) ичиндеги *саясат* – бийлик мамилелеринин процессине тартуу. Карама-каршылыктуу кызыкчылыктар жана *конфликттер* менен байланышпаган, *бийликтин* бөлүнүшүнө таасир этпеген маселелердин чечилишине катышуу С. к. болуп эсептелбейт. С. к-нун төмөнкүдөй түрлөрү бар: индивидуалдуу жана коллективдүү, ыктыярдуу жана мажбурлоо, активдүү, адаттагыдай жана жаңыча, легитимдүү жана легитимдүү эмес ж. б. Ушул түрлөрүнө жараша адамдар

төмөнкүлөргө катыша алышат: шайлоолорго, чечимдердин кабыл алынышына; башкарууга жана өзүн-өзү башкарууга; саясий *лидерлерди* тандоого жана алардын ишмердүүлүгүн көзөмөлдөөгө; мыйзамдарды кабыл алууга, ишке ашырууга жана сактоого; шайлоо жана башка саясий кампанияларга, саясий митингдерге, жана чогулуштарга; саясий маалыматтарды кабыл алууга жана таркатууга; иш таштоого жана *граждандык баш ийбөөчүлүктүн* массалык кампанияларына; боштондук согуштарына жана *революцияларга*, саясий *партиялардын* ишмердүүлүгүнө ж. б. Көлөмү боюнча С. к. жергиликтүү, регионалдык (областтык, райондук) жана улуттук (республикалык) деңгээлдерде болот. Демократтык коомдун шарттарында ар түрдүү индивиддер, топтор жана катмарлар саясатка ар түрдүүчө катышат. Алардын катышуу же катышпоо даражасына, катышуунун натыйжалуулугуна жалаң эле социо-маданий жана географиялык чөйрө (үй-бүлө, жамаат, жашаган жери, инфраструктуранын өнүгүү деңгээли ж. б.) жана социалдык-демографиялык факторлор эмес, андан тышкары билимдүүлүктүн деңгээли, бош убактысынын көлөмү, акча жана анын башка материалдык каражаттар, маалыматтарга жана анын каражаттарына жолдун ачыктыгы, саясий партияларда мүчөлүгү, саясий-мамлекеттик иерархиядагы ээлеген орду ж. б. да олуттуу таасир тийгизет. С. к. – бул жалаң эле мамлекетти башкарууга жана шайлоолорго катышуу эмес. С. к. – бул *демократиянын* негизги белгилеринин бири, *саясий социалдаштыруунун* жана саясий тарбиялоонун, конфликттерди чечүүнүн, *бюрократия* жана граждандардын саясий четтетилиши менен күрөшүүнүн каражаты.

САЯСИЙ КОММУНИКАЦИЯ – саясий ишмердүүлүктү ирээттеширген жана ага жаңыча маани берген, коомдук пикирди жана граждандардын керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын эске алган саясий социалдаштырууну калыптандырган, саясий маалыматтарды берүү процесси. С. к. – бул бардык деңгээлдеги индивиддер менен топтордун ортосундагы, өзгөчө жетекчилер менен аларга баш ийгендердин ортосундагы өз ара саясий маалыматтарды алмашуу процесси. С. к-ны коомдун саясий системасы үчүн маанисин адамдын денесиндеги кан айлануу системасы менен бирдей деп салыштырса болот. С. к-нын методдорусуз саясий турмушту элестетүү кыйын. Лидерлер жана аларды жактоочулар С. к-дан бирдей даражада көз каранды болушат. Адатта С. к-нын үч ыкмасын бөлүп көрсөтүшөт: 1) массалык маалымат каражаттары аркылуу коммуникация. 2) Уюмдар аркылуу коммуникация. Саясий партиялар же мис., басым көрсөтүүчү топтор башкаруучу менен башкарылуучулардын ортосунда маалымат берүүчү катары кызмат кылат. 3) формалдуу эмес контакттар аркылуу коммуникация. Бул ыкма жекече (бетме-бет) байланыштар аркылуу жүргүзүлөт.

САЯСИЙ КОНЦЕПЦИЯ (лат. conceptio – түшүнүк) – тигил же бул *саясий институттун*, *саясий күчтүн* саясатын толук, системалык негиздөө. С. к. теориялык түшүндүрмө менен саясий практикалык өз ара байланыш формасы катары чыгат. С. к. төмөндөгүдөй элементтерди өзүнө камтыйт: каралып жаткан маселе боюнча белгилүү болгон теориялардын жыйындысы жана маселени чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору; саясий институттардын ишмердүүлүктөрүн багыттоо; чечилип жаткан проблеманын теориялык жана саясий негиздерин ишке ашыруу механизми. Адатта, С. к. саясий *партиялардын*, кыймылдардын, коомдук уюмдардын программаларында, декларацияларында, билдирүүлөрүндө, коомдун өнүгүшү, *саясий система*, *мамлекет* боюнча официалдуу документтерде көрүнөт жана бекемделет. Азыркы мезгилдеги өнүгүүнүн төмөнкүдөй С. к-лары жөнүндө айтсак болот: коомдук өнүгүүнүн концепциялары (*конвергенциялык*, *технократтык* ж. б.); такталган практикалык маселелерди чечүү боюнча концепциялар (*кризистерден* чыгуу, экономиканы реформалоо, *тышкы саясаттын* негизги багыттарын аныктоо ж. б.); тигил же бул саясий институттардын, социалдык феномендердин өнүгүү концепциялары (*граждандык коом*, демократтык коом, жаңы *Конституция*, укуктук *мамлекет* ж. б.).

САЯСИЙ КРИЗИС, кара *Кризис*.

САЯСИЙ КҮРӨШ – ар түрдүү *саясий күчтөрдүн* жана алардын уюмдарынын (*партия*, профсоюздар, диндик жана маданий бирикмелер, куралданган топтор ж. б.) өз ара аракеттеринде жана каршылашууларында көрүнгөн кызматташтык (колдоо көрсөтүү, жардам берүү) жана атаандаштык (конкуренция) менен катар турган саясий *ишмердүүлүктүн* бир формасы. С. к-түн негизинде *саясий мамилелердин* субъектилеринин: *инсандын*, топтун жана социалдык катмарлардын кызыкчылыктары жатат. С. к-түн объектиси – менчикти жана *бийликти* ээлөө, сактоо (бекитүү, кайрып алуу) же аларды бөлүштүрүүнүн тартибин өзгөртүү. С. к-түн максаты – өзүнүн саясий эркин ишке ашыруу үчүн коомдун *саясий системасында* туруктуу орунду ээлөө. С. к. ар түрдүү формаларда өтүшү мүмкүн: ар кыл саясий партиялардын, коомдук кыймылдардын, парламенттеги *фракциялардын*, саясий *лидерлердин* кагылышуусу формасында тынчтык мүнөздө; күч менен мажбурлоо жана зомбулук каражаттарын (мамлекеттик көнтөрүш, путч, *граждандык согуш* ж. б.) түздөн-түз пайдалануу менен курч мүнөздө, кандай гана формасында болбосун С. к. каршылашын алсыратуу, анын максаттарын жана кызыкчылыктарынын ишке ашыруусун кыйындатуу үчүн эмес (булар атаандаштыкка мүнөздүү), каршылашын *саясий мейкиндиктен* толугу менен сүрүп чыгаруу максатында жүргүзүлөт.

САЯСИЙ КЫЗЫКЧЫЛЫКТАР (лат. interest – мааниси бар, олуттуу) – социалдык субъекттердин (индивиддер, топтор, катмарлар, таптар) коомдун *саясий турмушуна* катышууга өздөрүнүн объективдүү мүмкүнчүлүктөрүн аңдап билүүсү; өздөрүнөн абалын турукташтыруу же жакшыртуу максатында ушул субъекттердин саясий-башкаруу ишмердигине карай идеалдуу умтулуусу. С. к. бир нече негиздери боюнча төмөнкүлөргө бөлүнөт: а) алып жүрүүчүлөрү боюнча: улуттук, этникалык, таптык, жамааттык; б) коомдук өнүгүүнүн агымдарына карата мамилелери боюнча: прогрессивдүү, реакциялык ж. б.; в) кызыкчылыктарды көрсөткөн органдары боюнча: мамлекеттик, партиялык, коомдук уюмдар жана бирикмелер; г) саясий багыттын мүнөзү боюнча: ашынган солчулдар, солчулцентристтер, *ценристтер*, оңчулцентристтер, оңчулдар, ашынган оңчулдар; д) саясий *режимдин* мүнөзү боюнча: тоталитардык, авторитардык, демократтык ж. б. С. к-дын өзөгүн саясий *бийлик* маселеси түзөт.

САЯСИЙ КЫЙМЫЛДАР – *саясий мамилелердин* жашоо ыкмасы. С. к. адамдардын белгилүү бир топторунун *саясий кызыкчылыктарын* ишке ашырууга багытталган коомдук ишмердүүлүктүн көрүнүшү катары чыгат. Жаңы коомду курууну максат кылган С. к. илгерки заманда эле башталган. XIX к. орто ченинде пролетариат калыптанып, анын

идеологиясы – марксизм пайда болгон. Интернационал түзүлүп, бир катар өлкөлөрдө саясий *бийлик* үчүн күрөшкө киришкен жумушчу табынын саясий уюмдары пайда болгон. Жумушчу кыймылында акырындык менен эки агым калыптанган. Биринчиси, бийликти *реформа* жолу менен орнотуу мүмкүн (жана керек) деп эсептеген *социал-демократтар*, экинчиси, революциячыл көнөтүрүш аркылуу (тынчтык же тынчтык эмес жол менен) деген – коммунисттер. 1917-ж. Октябрдагы окуя бул талашты коммунисттердин пайдасына чечкен. Бирок бул коомдук түзүлүш да көпкө созулган жок. Анын кулашынын башка себептери менен катар эле, социализмди куруунун жүрүшүндө эмгекчил таптын С. к-дын өчүшү да себеп болду. Мамлекеттик бийликтин органдары болгон – Кеңештер – иш жүзүндө саясий *ишмердүүлүктүн* башкы формасына айлана албады. Азыркы мезгилде улуттук, регионалдык жана эл аралык С. к. үчүн жаңы шарттар калыптанууда.

САЯСИЙ КЫРДААЛ – коомдун *саясий турмушундагы* чыңалып келе жаткан, курч абалды белгилүүчү түшүнүк, С. к-дын өзөгүн негизи *саясий мамилелердин* – *мамлекеттин* граждандык коомго карата жана *граждандык коомдун* мамлекетке карата мамилелеринин мазмуну түзөт. Көп учурда С. к. *бийликтин* мамлекеттин институттарынын *кризиси* формасында чыгат. С. к-дын пайда болушунун негизинде коомдук турмуштун өзөгүндөгү (мамлекеттик бийлик, анын формалары жана багыттары үчүн ар түрдүү *саясий күчтөрдүн* ортосундагы) карама-каршылыктардын өнүгүшү жатат. Акыры келип, сөз *саясат* менен экономиканын, саясат менен социалдык чөйрөнүн ортосундагы карама-каршылыктар жөнүндө жүрөт. Коомдогу төрт сапаттык өзгөрүүлөрдө өбөлгөлөгөн системалык карама-каршылыктардын өнүгүү процессинде С. к. революциялык кырдаалдын бөлүгү катары чыгат. Коомдун саясий өнүгүшүндөгү терең өзгөрүүлөргө чейинки С. к-дан ал өзгөрүүлөр болуп өткөндөн кийинки С-к-ды айырмалап билүү зарыл. Биринчисинде саясий күчтөрдүн күрөшү саясий проблемалар жана маселелер менен (бирөөлөрү бийликти сактап калуу үчүн; экинчилери бийликти тартып алуу үчүн) чектелип, эски бийликке каршы күрөшкөндөр, адатта, бирдиктүү фронтко биригишет. Экинчисинде, алдыңкы планга экономикалык жана *социалдык саясат* чыгат. Жеңилгендердин арасында моралдык рух төмөндөп, бөлүнүп-жарылуулар күчөйт.

САЯСИЙ МАМИЛЕЛЕР – саясий бийликти колго алуу, пайдалануу жана кайрадан бөлүштүрүү боюнча саясаттын субъектилеринин өз ара аракеттери. С. м-дин чөйрөсү дайыма кыймылда болот жана коомдук турмуштун саясатталыш даражасына көз каранды. Тоталитардык – бюрократтык коомдордо коомдук мамилелердин бардыгын өзүнө камтыган С. м. демократиянын шарттарында олуттуу кыскартууга багыт алат. С. м-дин субъектилери катары индивиддер, топтор, катмарлар, жалпылыктар, коомдун өзү жана анын уюмдары менен *институттары* эсептелет. *Компромисс, консенсус, тилектештик, атаандаштык, конфликт, каршылашуу* ж. у. с. С. м-ди бөлүп караса болот. Булардын ичинен эң негизгилеринин катарына *саясий башкаруу* (башкаруучу менен баш ийүүчүлөрдүн ортосундагы) жана саясий бийлик жүргүзүү (бийликтегилер менен бийликке баш ийүүчүлөрдүн ортосундагы) мамилелери кирет. Саясий илимде С. м. симметриялык менен асимметриялык, туурасынан жана тигинен, элитардык жана иерархиялык түрлөрү айырмаланып окулат.

САЯСИЙ МАНИПУЛЯЦИЯ (алдоо) – уюштуруучуларга керек болгон багытта саясий көрсөтмөлөрдү киргизүү жана *саясий жүрүм-турумдарды* калыптандыруу максатында коомдук жана индивидуалдык аң-сезимге таасир этүү. Мындай ролду көптөгөн *саясий күчтөр* ойношот, бирок, алардын ичинен кимисинин официалдуу бийлик структурасына жана *массалык маалымат каражаттарынын* таасири көбүрөөк болсо, анда анын бул иште «ийгиликке» жетүү үмүтү ошончолук чоңураак болот. Коомдук пикирдин мааниси жана таасири чечүүчү болгон демократтык механизмдердин жана процедуралардын шартында борбордук бийликти кармап турган «бир ууч» адамдар үчүн коомдук пикирди калыптандыруу жана аны багыттоодо С. м. эң сонун кызматын кылып берет. Адатта С. м. алдоонун жардамы менен ишке ашырылат. Эң башкысы эл өзүнүн алданып жатканын өз учурунда билбөөсү зарыл. Бул максатта элдин саясий сабатсыздыгы, *саясий аң-сезиминин* жана маданиятынын төмөндүгү, саясий окуяларды өз эркинче анализ кылуу шыгынын жоктугу, «сокур ишенимдер», салт-санаанын «ыңгайлуу» жактары ж. б. алдоону өз кызыкчылыгы үчүн уюштурган адамдар жана саясий күчтөр тарабынан өтө ийкемдүүлүк менен пайдаланылат. Мында массалык маалымат каражаттары чечүүчү ролду ойнойт. Алданып калбоонун, С. м-га жол бербөөнүн төмөнкүдөй каражаттары бар: массалык маалымат каражаттарындагы саясий *плюрализмге* милдеттүү түрдө жетишүү; жалган маалыматтарды бергени үчүн журналисттерди катуу жоопкерчиликке тартуу; маалымат каражаттарынын үстүнөн демократтык көзөмөлдү орнотуу; саясий билим берүүнү күчөтүү; *саясий маданиятты* тарбиялоо ж. б.

САЯСИЙ МАРКЕТИНГ (англ. mar-ket – рынок) – *саясаттын субъекттерине*, социалдык, таптык, этностук, профессионалдык, региондук жалпылыктарга таасир этүү каражаттарынын, ыкмаларынын системасы; *саясий рыноктун* көрсөтмөлөрүнө жана талаптарына, граждандардын (шайлоочулардын) саясий керектөөлөрүнө багытталган саясий *ишмердүүлүктү* уюштуруу жана башкаруу механизми. С. м. системасында саясий ишмерлер жана уюмдар, саясий атаандаштык мыйзамы аракет кылган өзгөчө рынокто, өзгөчө товар катары көрсөтүлөт. С. м. өзүнүн концепсиясынын, иштелип чыккан стратегия жана тактикасынын жардамы менен рынокто өз товарын алдыга түртүп, «сатат», шайлоочулардын психологиясына таасир этүү үчүн маркетингдик изилдөөлөрдөн негизинде иштелип чыккан көптөгөн саясий механизмдер, *массалык маалымат каражаттары*, өзгөчө телекөрсөтүү ж. б. таасир этүү каражаттары ишке киргизилет. Реклама, маркетинг институттарынын кеңири структурасы түзүлөт. С. м. өтө кымбатка турган, бирок саясаттын субъектилеринин активдүүлүгүн көтөрүүнүн натыйжалуу каражаты болуп саналат.

САЯСИЙ МЕЙКИНДИК – саясий *ишмердүүлүктүн* чектеринин аралыгы жана тереңдиги. *Саясий мамилелер* мейкиндиксиз жашай алышпайт. С. м. жалаң географиялык мейкиндик менен окшоштуруп коюу туура эмес. Географиялык мейкиндик саясийдин «үстүнкү катмары» сыяктуу чыгат. *Саясий турмушка* көбүрөөк активдүү катышкан социалдык катмарлар *саясий активдүүлүктүн* талаасын түзүшөт (ушунун өзү С. м. болуп эсептелет), мына ушул жерде

мамлекеттик *бийлик* боюнча мамилелерди түздөн-түз тактоо жүргүзүлөт. Саясий активдүүлүктү көрсөтпөгөн субъекттер С. м-тин чет жакаларынан орун алышат, ал эми жакырданган элементтер бул мейкиндиктен таптакыр чыгып калышат.

САЯСИЙ МОДЕРНИЗАЦИЯ – социалдык жана саясий өзгөрүүлөр-дөн процесси; саясий өзгөрүүлөрдүн белгилүү бир багыт алышын билдирет. С. м-да негизги басым саясий өзгөрүүлөрдүн формациялык өзгөчө-лүктөрүнө эмес, *саясий системаны* жакшыртуунун өзгөчөлүгүн аныктаган өлкөнүн салт-санаасына, өнүгүүнүн тарыхый-маданий жолуна жасалат. С. м. кандайдыр-бир айкын саясий максатка жетүүгө же өнүгүүнүн кайсы бир моделин көчүрүүгө (*президенттик же парламенттик республика, эки же көп партиялуу система, федерация же унитардык мамлекет ж. б.*) маани бербейт. Калк менен *өкмөттүн* ортосундагы диалогду камсыз кылуучу *саясий институттардын түзүлүшү* С. м. үчүн зор мааниге ээ. Себеби бул өкмөткө жаңы экономикалык жана социалдык проблемалардын келип чыгышына өз учурунда жана эффективдүү чара көрүүсүнө мүмкүндүк берет. Белгилүү америкалык саясат таануучу С. Хантингтондун ою боюнча, С. м. биринчиден, *бийликти* рационалдаштырууну өзүнө камтыйт, б. а. улуттук мамлекеттин чегинде *мыйзамдын* жогорулуулугу. Экинчиден, ал жаңы саясий ролдордун жана функциялардын бөлүнүшүнө, бул функцияларды иш жүзөгө ашыра турган атайылаштырылган структуралардын өнүгүүсүнө мүмкүндүк берет. Укуктук, согуштук, администрациялык, илимий областтар саясий чөйрөгө автономдуу болуп, ички субординациясы өзүнчө чечиле турган проблемалардын өзгөчөлүгү менен аныкталат. Үчүн-чөдөн, С. м. социалдык топтордун *саясатка* катышуусунун жогорулашын жана *кызыкчылык топтору* сыяктуу жаңы саясий институттардын өнүгүүсүн камтыйт. Саясатка катышуунун жайылышы эки түрдүү натыйжага алып келиши мүмкүн. Биринчиден, *авторитардык* мамлекеттерде болгондой, өкмөт тарабынан калкты тескөө күчөсө, экинчиден, *демократиялык* мамлекеттегилердей калктын өкмөттү көзөмөлдөөсү күчөйт. Ошентип, бийликти рационалдаштыруу, саясий структуранын бөлүнүшү жана массалык *саясий катышуунун* өнүгүүсү – С. м-нын зарыл составдык элементтери болуп эсептелет.

САЯСИЙ ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮ – бүгүнкү күндөгү объективдүү чындыктын коомдук жана индивидуалдык *саясий аң-сезимде* чагылдырылуусу. Башка ой-жүгүртүү сыяктуу С. о. ж. түздөн-түз сезимдик чагылдыруу; сөз, түшүнүк, элестетүүдөн айырмаланып, таанып-билүүнүн жогорку баскычын билдирет. С. о. ж. өзүнчө бүгүнкү күндөгү саясий, социалдык, экономикалык, согуштук-стратегиялык чындыктарга, жалпысынан дүйнөлүк реалияларга таандык касиеттер, байланыштар, мамилелер жөнүндөгү билимди камтыйт; анын жардамы менен таанып-билүүдө кубулуштан маңызга өтүү ишке ашырылат. Өткөн кылымдын 50-жылдарынын ортосунан баштап, адамзат коомдук өнүгүүгө ой-жүгүртүүнүн татаал жолун басып өткөн. *Цивилизациянын* ири социалдык жана илимий-техникалык жетишкендиктери менен катары анын терең кризиси байкалган. Ал согуш жана тынчтык, коом менен жаратылыштын мамилелеринин чөйрөсүн, *эл аралык мамилелердин*, демография жана адамзат областынын жыйындысын өзүнө камтыган. Курчап турган дүйнөнү көрүүдө интеллектуалдык бузуп өтүү керек болду, конфронтациялык, метафизикалык ой жүгүртүүнүн постулаттарын чечкиндүү түрдө кайра карап чыгуу, эскирген догмалар менен стереотиптерди четтетүү зарыл болгон. С. о. ж-нөн орношунда жана өнүгүшүндө көптөгөн мамлекеттик жана коомдук ишмерлер, окумуштуулар, согушка каршы жана *экологиялык кыймылдар*, прогрессивдүү эл аралык жана регионалдык уюмдар зор салым көрсөткөн. 1955-ж. белгилүү Эйнштейн-Расселдин Манифестинен 30 жыл өткөн соң 1985-ж. жаңы С. о. ж. деп аталган бир катар ири *идеялар* жана жоболор сунуш кылынган. Кийин алар бир системага келтирилген. Анын маңызы төмөнкүдөй: мамлекеттердин жана элдердин ортосунда түшүнбөстүк жана карама-каршылыктардын болгондугуна карабай, дүйнөдө биримдиктин, өз ара байланыштын жана региондордун, өлкөлөр менен элдердин өз ара көз карандылыгынын өсүшүнө карай багыт үстөмдүк кылат. Дүйнөнүн көп түрдүүлүгү анын биригишине тоскоолдук боло албайт. Ири экономикалык, саясий, экологиялык, согуштук ж. б. маселелердин чечилишинде жалпы адамзаттык кызыкчылык жана баалуулуктар чоң мааниге ээ. Бүгүнкү күндүн *глобалдык проблемаларын*, цивилизациянын *кризисин* жеңүү кызыкчылыктарында бардык мамлекеттердин күчүн глобалдаштыруусуз чечүү мүмкүн эмес. Дүйнөнүн көп түрдүүлүгү мамлекеттердин алдында турган маселелеринин көп түрдүүлүгүнө таасир этет. Ар бир *эл өзүнүн* өнүгүүсүнүн социалдык жана саясий жолун тандоодо эркиндик укугуна ээ. Эл аралык мамилелердин универсалдык принциби – тынч жашоо жана өнүгүү болуп эсептелет. Бүгүнкү күндөгү С. о.-ж-нүн борбордук пункту ядролук согушка жол бербөө, куралдык атаандаштыкты токтотуу, куралсыздандыруунун зарылдыгы жана мүмкүндүгү болуш керек. Элдер күч колдонбогон дүйнөнүн, коопсуздуктун жалпы системасын курууда биригиши керек. Ядролук коркунуч менен катар алдыңкы планга экологиялык коркунуч чыкты. Аны жеңүү үчүн тез жана эффективдүү биргелешкен аракеттер керек. С. о.-ж-де жашоонун жалпы баалуулук идеясы зор мааниге ээ. Андан башка маанилүү болуп адамды улуттук жана дүйнөлүк саясаттын чордонуна коюу зарылчылыгы; *адам эркиндиги жана укуктары* гарантияланышы эсептелет. Бүгүнкү күндөгү С. о. ж. – бул процесс. Анын негизги жоболору дүйнөдө болуп жаткан өзгөрүүлөрдөн эсеби менен ар дайым тактоону жана өнүгүүнө талап кылат. Анын талаптары менен *саясий процесске* катышуучу тараптардын бардыгы жетектелүүсү зарыл; С. о.-ж-нүн *демократтык принциптерин* саясий аң-сезимдин туруктуу элементине жана өз ара пайдалуу кызматташтыктын платформасына айлантуу, анын илимий негизделишин жана практикалык чындыгын жогорулатуу маанилүү болуп эсептелет. С. о.-ж-нүн бул принциптери жана талаптары менен жетектелген мамлекеттер – дүйнөлүк коомчулуктун мүчөлөрү эл аралык чыңалууну жумшартуу, «кансыз согушту» токтотуу боюнча, чыныгы куралсыздандыруу, бир катар куралдуу *конфликттерди* токтотуу багытында маанилүү натыйжаларга жетишти. Бирок дүйнөлүк *саясаттын* көптөгөн ири проблемалары дагы эле чечиле элек коомдук прогрессти камсыз кылууда жана тынчтыкты бекемдөө боюнча ишмердүүлүктү активдештирүү зарылчылыгы бар.

САЯСИЙ ПЛАТФОРМА – партиялардын саясий практикасы негизделген жана алардын *саясий программаларында* такталуучу бир катар жалпы жоболор; коомдо өкүм сүргөн негиздүү коомдук-саясий агымдар. Бүгүнкү күндө төмөнкүдөй негизги агымдарды бөлүп караса болот: *консерватизм* жана анын азыркы күндөгү модели – неоконсерватизм, неолиберализм; *социал-демократизм*; *коммунизм*; конфессионалдык мүнөздөгү саясий жана коомдук

агымдар. Бир катар саясий *партиялар* негиздеген адаттагы консерватизм согуштан кийинки жылдарда дүйнөдөгү жана коомдо болуп өткөн өзгөрүүлөрдүн натыйжасында өзүнүн көптөгөн баалуулуктарынын *кризисине* учураган. Либералдык рыноктук баалуулукту, принциптерди жана ой жүгүртүүнү сиңирип, ошол эле мезгилде адам жана алар тарабынан түзүлгөн *саясий институттар* акырына чейин жакшырытылбаган, алардын кемчиликтери жоюлбайт, бирок ондолот деген ишенимин сактап калган неоконсерватизм келип чыккан. Кедейлик менен теңсиздикти биротоло жоюуга мүмкүн эмес, бирок жеңилдетүүгө болот, ал эми саясий институттар коомдун өнүгүүсүнүн берилген этабында дал келгендей гана жакшы деп эсептелет. Коомду кайра куруунун кезектеги этабын аяктаган, 80-ж. консервативдик *революцияларды* иш жүзөгө ашырган партиялардын С. п-лары неоконсерватизмдин жоболоруна негизделген. Неоконсерватизм платформасы өзүнө коомдук турмуштун социалдык-экономикалык чөйрөсүнө мамлекеттин кийлигишүүсүн чектөөнү жана мыйзамдуулукту жана *укуктук мамлекеттин* кийлигишүүсүн *чектетип* жана мыйзамдуулукту, укуктук тартипти сактоодо анын ролунун күчөшүн камтыйт. XX к. башында пайда болгон неолиберализм башка С. п-ны сунуш кылат. Анда *элиттардык* белгилерге көбүрөөк ээ боло баштаган этатизм коомдун социалдык-экономикалык жана *саясий турмушун* тескөөнүн башкы куралы болуп тандалган. С. п-да традициялык индивидуализм менен катар неолибералдык партиялардын практикасында коомдук, коллективисттик жана этатикалык аспектилер пайда болот. Согуштан кийинки жылдардагы жетектөөчү өлкөлөрдүн саясатында негизги идеялары ишке ашкан неолибералдык С. п. 70-ж. ортосунда узак убакытка созулган *кризиске* учураган жана ушул өлкөлөрдүн бардыгында тескөөнүн неоконсервативдик ыкмаларына орун берген. Коомду башкаруунун эталитардык жана этатисттик концепциялары азыркы социал-демократиянын С. п-сын толук чагылдырган. Марксисттик концепцияда абсолютташтырууга жеткирилип, алар азыр оор кризисте болгон, коммунисттик С. п-ны пайда кылышкан. Социалисттик партиялар бийликте болгон өлкөлөрдө кандайдыр-бир деңгээлде ишке ашкан учурдагы социал-демократтык платформа жалпы жыргалчылыктын мамлекеттин куруу концепциясы менен тыгыз байланышкандыктан кризиске учурады, же бул партиялардын саясий практикасы менен келише албай калды. С. п. *саясий идеялардын* жана маанайлардын базалык чагылуусу катары чыгат. Муну менен бир катар партиялардын *ишмердүүлүгүнүн* негизи катары *конфессионалдык* С. п-нын келип чыгышы байланышкан. Белгилүү убактарда берилген конфессиянын социалдык-саясий доктринасынын кайра жаралуусу коомдун базалык баалуулуктарынын кыйрашы менен аныкталат, же улуттук-маданий турмушунун жоголуу коркунучунда (кээ бир өлкөлөрдөн турмушунда фундаменталисттик саясий тенденциянын күчөшү) өзүн-өзү коргоонун куралы катары чыгат. Түрдүү багыттагы С. п. *саясий* күчтөрдүн катышын жана *саясий* процесстин үстөмдүк кылган формаларын аныктап, ар дайым жана ар бир коомдо өкүм сүрүшөт жана атаандашышат.

САЯСИЙ ПЛЮРАЛИЗМ (лат. plu-ralis – көпчүлүк) – көз карандысыз бытиенин башталышынын жана саясий билимдердин болушуна негизделген, коомдук-саясий жана социалдык өнүгүүсүнүн идеялык-тескөөчү принциби. Буржуазиялык коомдун чегинде пайда болгон. Түшүнүк биринчи жолу 1712-ж. монизмдин антиподу катары немец ойчулу Х. Вольф тарабынан киргизилген. С. п. термини коомдук ой жүгүртүүдө эркиндик, тендик, *демократия* проблемаларына кызыгуу пайда болгон сайын, философиялык жана социалдык-саясий адабиятта активдүү колдонулган. Эрте *либерализмдин* идеологдору жана көптөгөн агартуучулар (Дж. Локк, Ш. Монтескье, Дж. С. Милль, А. Токвиль) С. п. менен укуктук, *граждандык коомдун* идеясын байланыштырышкан. И. Кант: «Өзүмчүлдүккө адам өздүк «Менинде» бүткүл дүйнөнү камтып алган эмес, дүйнөнүн гражданы катары көрүп, алып жүрүүчү ойду, же плюрализмди каршы коюу гана мүмкүн, - деген. Бүгүнкү күндө *саясат таануу* коомдук-саясий турмуш көп түрдүү өз ара байланыштуу, көз каранды жана ошол эле мезгилде автономдуу социалдык жана саясий топторду, *партияларды*, уюмдарды камтуусу керек деп эсептейт. Алардын программалары жана концепцияларды салыштыруунун негизинде коомдук аң-сезимге таасир тийгизүү үчүн мелдешүү, атаандаштык күрөшүү камсыз кылынат. Бул күрөш – концепциялардын жана доктриналардын өнүгүүсү үчүн маанилүү түрткү болуп эсептелет. С. п-дин милдети – чындыкты издөө жана ага жалпы максаттар үчүн *компромисттик* чечимдердин негизинде жетүү, түрдүү *саясий күчтөрдүн* аракетинин биримдигин камсыз кылуу үчүн демократтык талкуулар шартында көз караштарды, ой-пикирлерди, идеяларды салыштыруу аркылуу социалдык субъектилердин кызыкчылыктарын табуу жана легалдаштыруу. С. п-дин кучагы жана тереңдиги *мамлекеттин* жана коомдун *саясий системасынын* мүнөзү, экономиканын көп тармактуулугу, социалдык структура, жалпысынан коомдук чөйрө менен шартталган. *Бийлик* тарабынан *инсанды* жана коомду көзөмөлдөө, официалдуу *идеологиянын* үстөмдүүлүгү, башкача ой-жүгүртүүгө чыдамсыздык мамиле кылуу менен мүнөздөлгөн *тоталитардык* мамлекетте С. п. кескин түрдө чектелген. Саясий мүмкүнчүлүктүн чегине чейин идеологиялаштырылган, аларды чагылдыруучуларга – жол башчыларга, саясий жетекчилерге түздөн-түз баш ийген тоталитардык партия жана кыймылдарга гана берилет. Бир адамдын же топтун чектелбеген бийлигине, куралдуу күчкө негизделген, *авторитардык* саясий системада С. п-ге партиялар, профсоюздар жана башка уюмдар бийликтегилердин көзөмөлү астында болгон шарттарда гана жол берилет. *Оппозициянын*, көз карандысыз легалдуу ишмердүүлүгүнүн бар болуусуна жол берилбейт. Бийликтин кийлигишпөөсү же анын чектелүүсү *саясаттан* тышкары чөйрөдө гана, барынан мурда экономикада мүмкүн. С. п. толугу менен демократтык системада боло алат. Ал бардык граждандарга, саясий партияларга жана кыймылдарга өз кызыкчылыктарын ачык билдирүүгө мүмкүндүк берип, өз ара компромисттердин жардамы менен рационалдык тен салмактуулукту таап, көп сандаган саясий таасирдин көз карандысыз борборлорун түзүп, күчтүү коомдук топтор же саясий көпчүлүктүн бийликти басып алуусуна жол бербейт, коомдун кандайдыр бир катмарынын кызыкчылыгынан улам бийликтин аракетин чектөөчү чечимдерди кабыл алууда бир топтун монополиясын алып таштайт. С. п-дин жашоосунун гарантиясы: бекем рыноктук мамилелердин үстөмдүк кылуусу, атаандаштыктын болуусу, экономикалык чөйрөнүн демонополизацияланышы, мамлекеттик жана коомдук иштерди тескөөдө түрдүү *саясий кызыкчылыкка* ээ социалдык субъекттердин катышуусу; *мыйзам чыгаруучу, аткаруучу* жана *соттук бийлик* бутактардын эффективдүү аракет кылуусуна мүмкүндүк берген, мамлекеттик бийликтин децентралдаштырылышы; инсандын жана коомдун өнүккөн

саясий маданияты; кеңири көз караштуу, жөндөмдүүлүгү менен айырмаланган саясий лидерлердин болушу. С. п. коомдун кош партиялуулук же *көп партиялуулук* системасында толугу менен чыгат. Бир нече партиялардын болушу граждандардын кызыкчылыктарын табууда жана эсепке алууда коомдук саясий институттарында алардын калыптанып, чагылдырылышында аныктуулугунун чоң даражасын камсыз кылат.

САЯСИЙ ПРОГРАММА – саясий партиялардын ишмердүүлүгүнүн негизги жоболорун жана максаттарынын кыска же деталдык баяндалышы. Программа берилген *коомдун ишмердүүлүгүн* багыттаган жалпы жоболору, б. а. *партиянын* платформасы менен аныкталат. Партиянын С. п-лары стратегиялык жана тактикалык болот. Биринчилери *саясий платформа* аныктаган жалпы, көбүнчө абстракттуу баалуулуктар жана максаттардын, аларга жетүүнүн каражаттарынын жыйындысын көрсөтөт. Тактикалык программалар берилген партияны *бийликке* алып келе турган ураандардын жыйындысы катары курулат. Саясий партиялардын кээ бири үчүн С. п. *мамлекетти* коомдун, *инсандын* өнүгүүсү үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу үчүн берилген партиянын сунушу болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде С. п. атаандашынын ураандарын ишке ашпастыгын же анын бийликте турган учурдагы ишмердүүлүгүнүн терс натыйжасын чагылдыруунун каражаты болуп эсептелет. Эреже катары, С. п-га шайлоодо жеңүүнүн натыйжасында партия иш жүзөгө ашырууга умтулган, ал тарабынан жарыяланган баалуулуктардын жыйындысы кирет. Жалпы программанын айрым бөлүктөрү шайлоо компаниясынын деңгээлине же партиянын алдындагы милдеттерге (мис., бийликти сактап калуу) карата конкреттештирилет. Коомдук турмуштун жеке проблемаларына көп көңүл бурулган (АКШдагы Республикалык жана Демократтык партиялардын шайлоо компаниялары жана программалары). Программада жарыяланган партиянын максаттары жана милдеттери *бийлик* структураларындагы анын өкүлдөрү тарабынан аткарылууга милдеттүү. Бирок иш жүзүндө ар дайым партиянын программасы менен анын ишмердүүлүгүнүн дал келбөөчүлүгү байкалат. Себеби, бийлик системаларындагы партиянын функциялары кандайдыр бир өлчөмдөгү автономияга ээ же болбосо жарыяланган идеяларды ишке ашырууга, милдеттерди чечүүгө, берген сөздөрүн аткарууга күчү жетишсиз. Дагы бир себеп бар: объективдүү шарт менен аныкталган программалардын жана ишмердүүлүктүн саясий инверсиясы. Мына ушундай инверсиялык муктаждык менен 80-ж. *социал-демократтык* багыттагы саясий партиялар кагылышкан Италия, Франция, Испания социалисттер шайлоодо жеңип чыгышып, өкмөттү түзүшкөн же башка күчтөр менен бирдикте өкмөттү башкарган (Италия). Бардык учурларда партиялар шайлоолорго *элиттардык-этатисттик* жана дирижисттик принциптерде түзүлгөн социалдык-демократтык программалар менен барышкан. 70-ж. ортосунан тартып жыйынтыктап жалпы жыргалчылыктын мамлекети деп аталган коомдук өнүгүүнүн моделинин кризиси байкала баштады. Бул *кризис* чыгашалар менен жүктөлгөн мамлекеттик структуралардын, согуштан кийинки моралдык-этикалык жана маданий баалуулуктардын кризисин, пайдасыз мамлекеттик сектор менен оордолгон экономикадагы төмөндөөнү билдирет. Натыйжада белгилүү элиттардык-этатисттик программалары менен шайлоодо жеңген саясий партиялар тарабынан түзүлгөн өкмөттөр алардын программалык көрсөтмөлөрүнө мазмуну боюнча каршы болгон неоконсервативдик ыкмалар менен аракет кылганга мажбур болушкан. Жеңген партиялар өзүлөрүнүн программаларын ишке ашырууга аракет кылышкан өлкөлөрдө да (Франция, Испания), объективдүү шарттар аларды «консервативдик революция» менен башкарууга мажбур кылган Италияда социалисттер башында турган өкмөт өзүлөрүнүн принциптерин ишке ашырууга аракет да жасаган жок. Бул инверсиянын жана өздүк программаларынан баш тартуунун натыйжасында партия адаттагы шайлоо массасынын ишенимин жоготот да, шайлоолордо жеңилишет (Франция), же жаңы *электоратка* ээ болот (Испания, 1993-ж. шайлоо). С. п. тигил же бул партиянын бийликке келүүсүнүн каражаты катары карасак болот. Себеби саясий лидерлердин жана алар баштаган уюмдардын прагматизми зор мааниге ээ.

САЯСИЙ ПРОЦЕСС – белгилүү саясий *максаттарга* жетүүгө умтулган социалдык биримдиктердин, коомдук уюмдардын жана топтордун айрым адамдардын натыйжалуу ишмердүүлүгү; тар мааниде – *саясий чечимдерди* жүзөгө ашыруу боюнча социалдык субъекттердин ишмердүүлүгү. С. п. коомдун *саясий системасынын* чегинде, регионалдык, глобалдык масштабдарда кулач жаят. Коомдун ичинде С. п. мамлекеттик деңгээлде, администратциялык аймактык райондордо, шаарларда жана айыл-кыштактарда; түрдүү улуттар, таптар, социалдык-демографиялык топтор, эмгек коллективинин арасында, бул же тигил саясий *партиялар* жана коомдук уюмдарда иш жүзүнө ашырылат. С. п-те түрдүү факторлор өз ара аракеттенишет. Натыйжада, *саясий сферада* өзгөрүүлөр жүрөт. С. п. салыштырмалуу өз алдынчалык менен айырмаланат. Бирок акырында экономикалык структура, *мамлекеттик* түзүлүш коомдогу социалдык-саясий мамилелер менен тыгыз байланышта болуп, алардан таасир алып турат. С. п-тин негизги стадиялары аны конституциялоодон баштап кийинки реформалоого чейинки саясий системанын өнүгүүсүнүн динамикасын чагылдырат. С. п-тин башкы мазмуну саясий жана башкаруучулук чечимдеринин даярдалышы, кабыл алынышы, зарыл болгон оңдоосу, турмушта иш жүзөгө ашыруунун жүрүшүндө социалдык жана башка көзөмөлдөө менен байланышкан. Бүгүнкү күндөгү С. п. түрдүү тарыхый шарттарда жана өлкөлөрдө, анан субъекттеринин ишмердүүлүгүнүн бул же тигил стадиясында бирдей эмес көрсөткөн бир катар жалпы милдеттер менен мүнөздөлөт. С. п-тин ичинде *революциячыл* жана реформачыл башталыштардын; массалардын ан-сезимдүү, тартипке келтирилген, стихиялуу жана спонтандык аракеттери, өнүгүүнүн жогорулоо жана төмөндөө тенденцияларынын өз ара байланышы жана чырмалышы байкалат. Коомдун татаалдашуусу жана демократташтыруусу менен *саясаттын* структурасы, механизми, формасы, ишке ашыруу каражаттары жана ыкмалары түрүн өзгөртөт. С. п-те өткөнгө караганда өкүлдүк социалдык катмарлар жана кыймылдар активдүү катышышат, анын ичинде саясий партиялар, армия, студенттер жана жаштар, улуттук уюмдар, конфессиялар, колдоо көрсөтүү жана *басым көрсөтүү топтору*, чыгармачылык союздар. С. п. үчүн өнүгүүнүн диалектикалык каршылаш тенденциялары: эски менен жаңы, кайра кайрылууга мүмкүн болбогондук, аягына чейин бүтпөгөндүк, багытталгандык менен алдын-ала айтуунун мүмкүн эместиги; туруктуулук менен өзгөрүлмүүлүк мүнөздүү. С. п-тин өнүгүүсү коомдук күчтөрдүн кубаттуу куралы, бардык социалдык кыймылдарда система түзүүчү звеносу катары саясаттын жана саясаттагы мазмундуу элемент – саясий *бийликтин* ролунун жогорулашын көрсөтөт. Ошол эле убакта

айрым өлкөлөрдүн ичинде С. п-не тышкы фактор, дүйнөлүк саясий жана чарбалык мамилелер менен байланыштар, эл аралык мүнөздөгү экономикалык, саясий, согуштук-стратегиялык ж. б. реалиялардын жыйындысы маанилүү таасир тийгизет. Мында күч алып жаткан интеграциялык процесстер, экономикалык жана социалдык-саясий турмуштун интеграцияланышы, элдердин жана мамлекеттердин кызыкчылыктарынын жана максаттарынын пайда болуп жаткан биримдиги өзүлөрүн көрсөтүүдө. С. п-тин типологиясы, анын критерийлеринин орун алышы, азыркы абалы менен өнүгүүдөгү келечегин баалоо ири социалдык биримдик жана айрым адамдардын экономикалык жана саясий талаптарын жана кызыкчылыктарын канааттандыруу эки түрдүү: инсанды мамлекеттен жана мамлекетти граждандык коомдон четтетүүгө жетишүү менен тыгыз байланышкан.

САЯСИЙ ПСИХОЛОГИЯ (гр. *psich* – жан-дүйнө, *logos* – сөз, түшүнүк, окуу) – адамдардын *саясий аң-сезиминин* жана *саясий* жүрүм-турумунун областы. Аларды *саясий системага* (мамлекеттик бийлик), *саясий турмуштун* окуяларына жана фактыларына карата баалоочу жана эмоционалдуу мамиле катары чагылдырат. *Саясий идеологиядан* айырмаланып, С. п. өзүнүн өнүгүшүндө билинбейт, бирок ошону менен катар коомдун руханий жашоосунун областындагы өзүнүн терең катмарында укмуштуудай туруктуу келет. Ал түздөн-түз адамдардын жашоо образы, жашоосунун күнүмдүк шарттары менен байланышкан, адамдардын жүрүм-турумун аныктаган элдин, улуттун саясий турмушунун кылымдап чогултулган тажрыйбасын өзүнүн мазмунунда топтойт. Чыныгы кубулуш катары С. п. саясий турмуш менен бирге пайда болгон жана байыркы кылымдарда эле саясатчылардын, ойчулдардын, диний кызматкерлердин кызыкчылыктарынын предмети болуп калган. *Аристотель* адамдар жаратылышынан саясий жандык, ал эми коомдук инстинкт жашоонун коомдук формаларынын келип чыгышынын маңызы, биринчи негизи деп айткан. Бирок илимий изилдөөнүн предмети катары С. п. XIX к. гана калыптанган. Окумуштуулардын көзүнө бары-дан мурда массалык чыгуулар жана кыймылдардын психологиялык өзгөчөлүктөрү, түздөн-түз байланыштуу шартындагы адамдардын жүрүм-туруму учурады. Кээ бир концепцияларда (марксизмде, айрыкча), зор көңүл таптардын, катмарлардын, социалдык-таптык кыймылдардын психологиясына бурулса, экинчилеринде (негизинен буржуазиялык ойчулдардын доктриналарында) кырдаалдык түзүлүштөрдүн (көчүлүк топ, публика ж. б.) психологиясына, топтогу индивиддин жүрүм-турумуна, коомдук ой-пикирди калыптандыруу процесстерине дал ошондой мамиле жасалган, XX к. биринчи жарымында кызыгуу кичи социалдык топторго, кылымдын ортосунда – кеңири социалдык топторго (*улут, эл*), *менталитетине* жылган. Акыркы он жылдыктагы советтик илимде (философия, тарых, социалдык психология ж. б.)- түрдүү социалдык *саясий күчтөр* жана кыймылдардын ортосунда өлкөнүн жаңы тарыхый тандоосу үчүн күрөштө өз ара мамилелердин курчушуна байланыштуу саясий психологиянын маселелери курч, өтө маанилүү мазмунга ээ болду. С. п. коомдук психология сыяктуу эле татаал жана көп пландуу. Кандай ыкма үстөмдүк кылганына байланыштуу түрдүү структурага бөлүнүүсү мүмкүн. Советтик философияда, социалдык психологияда эки ыкма кеңири жайылган. Аларга ылайык С. п. анын негизги чыгууларынын жыйынтыгы катары чыгат. Булар касиеттер (суроо-талап, кызыкчылык, баалуулук, *идеалдар* ж. б.), мамилелер (симпатия жана антипатия, достук жана кастык, салт жана адат ж. б.), абалдар (эмоциялар, сезимдер, маанайлар), процесстер (туура, жүрүү) андан башка талап жана кызыкчылыкты түшүнүүнүн, чагылдыруунун натыйжасынын психикада тамыр жайышынын даражасы жана тереңдиги; түшүнүк – элестик чөйрө (ой-пикир, көз караш, идеалдар, баалуулуктар ж. б.), эмоционалдык-эрттик чөйрө (маанай, сезим, курамдуулук ж. б.). Биринчи эки чөйрө, өзгөчөлүктөрүнө карабай, коомдук психологиянын эң ийкемдүү, өзгөрүлмө катарына билдирет. Талаптардын жана кызыкчылыктардын, жүрүм-турумдун ыкмалары менен стимулдарынын чагылдырылышынын мазмунун тез жаңырттып турат. Психикалык түзүлүш же акыркы чөйрө, тескерисинче – көмүскөдөгү инварианттык структура (негизги көрсөтмөлөр, стереотиптер, адаттар, салттар, ой жүгүртүүнүн, эстөөнүн, толкундоонун туруктуу ыкмалары жана формалары, социалдык мүнөздөгү белги жана жышаандар). Ал *саясий идеология* тарабынан көзөмөлдөөгө жана тескөөгө бардыгынан аз дуушар болот, ага өзгөчө таасир тийгизет, өзгөчө селекция жүргүзөт, б. а. массалык аң-сезимге улуттун, элдин менталитетине жооп бере турган идеологиянын жоболорун өздөштүрүүгө жардам берет. Социалдык көрсөтмөлөр – адамдардын чөйрөнүн чакырыгына алдын-ала аныкталган жообуна күмөн саноосу, кандайдыр-бир окуяга карата аракеттенүү, жүрүм-турум ыкмалары формасында баалуулук ориентациясынын чагылдырылышы. Стереотиптер – кандайдыр-бир кубулуштун эмоционалдуу, жеңилдетип – схемалаштырылган субъект үчүн маанисин чагылдырган жолу. Стереотип өзүндө баяндоонун, баалоонун, алдын-ала жазуунун элементтерин бириктирет. Көрсөтмөлөр жана стереотиптер адамдар менен социалдык чөйрөнүн таасиринин астында өздөштүрүлөт. С. п. жалпысынан *саясий аң-сезим* аткарган функцияларды эле аткарат. Саясий идеологиядан айырмаланып, бул алар өзүнүн ишмердүүлүгүндө жетектелген массалардын чыныгы аң-сезими. С. п. идеологиянын идеяларын, принциптерин чыныгы жүрүм-турумдун чегинде өткөрөт да, өз артыкчылыктарын эсепке алуу менен иштеп чыгарышат. Коомдун терең кризисинин шарттарында С. п. өзүн түрдүү формаларда жана абалдарда көрсөтөт: абдан эргүү жана берилүү же тескерисинче чөгүү жана апатия, абдыроо (маң болуу) жана каардануу, акыл-эске салып кармануу жана митингдик чогулуулар. Бул мезгилде С. п. утопиялык, диний көз караштар жана күтүүлөр, түрдүү түшүндүрүүдөгү *революциячы*, улутчулдук, шовинисттик, реваншисттик багыт алуулар жанданат: саясий партиялар менен *лидерлердин* ишмердүүлүгүндө популисттик ураандар менен билдирүүлөр пайда *болот*. С. п-ны билүү саясий системанын ийгиликтүү жашоосун, массалык аң-сезимдеги өзгөрүүлөр менен коштолгон реформалар мезгилинде, кризис шарттарында өлкөнүн өнүгүүсүндөгү татаал социалдык-экономикалык маселелердин *саясий чечиминин* кабыл алуусунун башкы фактору болуп эсептелет.

САЯСИЙ РЫНОК – мүмкүнчүлүк-төрдүн рыногу; анда өздүк спецификалык товарлар: бул же тигил *саясий чечим* менен байланышкан, мүмкүн болгон пайдалар менен артыкчылыктар өтөт. С. р-то сатуучулар болуп саясий *бийликти* алып жүрүүчөлөр чыгышса, сатып алуучулардын ролунда – шайлоочулар чыгат. С. р-то шайлоочуларга алардын каалоосуна, суроо-талабына ылайык товарларды даярдоого мүмкүндүк берет. С. р-тогу *саясий мамилелердин* жогорку деңгээли камсыз кылынган коомдун өкүм сүрүүсүнүн шарты болуп чыгат. С. р-тун текшерилген куралдары: *саясий*

субъекттердин өз алдынчалыгы жана көз карандысыздыгы, алардын бири да саясий аренада монополдук абалга ээ эмес; алардын бирине-бири мамилелерин жана ишмердүүлүгүн тескөөчү, ар бир деталы иштеп чыгарылган нормалар системасы менен камсыз болгон саясий субъекттердин тең укуктуулугу; саясий субъекттердин ортосунда *консенсусска* жетүү үчүн негиз катары баалуулуктардын коомдук системасы. Кыргыз Республикасында С. р. өзүнүн түзүлүү, калыптануу мезгилин өтүүдө. Саясий рекламанын ролунун кескин жогорулашы азыркы мезгилдин мүнөздүү белгилеринен болуп калды. *Массалык маалымат каражаттары*, биринчи кезекте телекөрсөтүү жана радио кеңири колдонулуп, коомдук ой-пикирди сурап-билүүлөр, ар кандай социологиялык изилдөөлөр дайыма жүргүзүлүүдө.

САЯСИЙ САЛТТАР (лат. *traditio* – берүү, уламыш) – саясий мурастын элементтери; муундан муунга өткөн жана жаңы шарттарга ылайык келген жактары менен чыныгы *саясий процесске* камтылган идея, норма, мекемелер менен чагылдырылат. Анын жардамы менен саясий тарыхта байланыш, улантуучулук болот. Бирок бул процесс каршылаш жана татаал жолду басып өтөт. Саясий үстөмдүккө жетишкен жаңы таптар өзүлөрүнөн *бийлиги* анын негизги атрибуттары жана бийлик структураларынын *ишмердүүлүктөрүн* өзүлөрүнүн кызыкчылыгына жооп бергендей мазмуну менен орнотушат. Өткөндөн эмнени алышаары – учурдагы өзгөрүүлөрдүн социалдык-саясий мүнөзү менен байланышта болот. Өтө *радикалдуу* кайра түзүүлөр эски идеяларга, нормаларга, мекемелерге аз орун калтырышса, мээлүүн радикалдар аларды либералдаштыруу жана *модернизациялаштыруу* жолунда болушат. Социалдык кайра куруулардын бардык түрлөрүндө эреже катары, эл тарабынан анын көп кылым аркалаган тарыхында жаратылган жалпы адамзат *баалуулуктары* менен байланышкан С. с. сакталып калат. Россиянын элдеринин патриоттук салттары бардык бурулуштарда жана өзгөрүүлөрдө мамлекеттик курулушка терең таасирин тийгизген. Европа элдеринин демократтык салттары континенттеги көп сандаган *революцияларда* маанилүү ролду ойногон. Реакциячыл режимдер (мис., гитлеризм) бул салттарды четке каккан. Өз учурунда алардын жеңилүүсүнө зор өбөлгөлөрдү түзгөн. Биздин өлкөдө демократтык С. с. керек деңгээлде өнүгө алган эмес. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды колдонуу менен аларды кайрадан жаңыртып түзүп чыгуу керек. КМШ өлкөлөрүндө *саясий мамилелердин* демократташтыруу, алардын көз карандысыздыгын жарыялоо жолу менен башталды. Бул болсо өз учурунда С. с., анын ичинде улуттук символиканын, кээ бир тарыхый мамлекеттик жана коомдук структуралардын кайра жаралуусу менен коштолгон. Бирок падышачылыкты камсыз кылып турган феодалдык-буржуазиялык коомдун идеялары менен мекемелерин *бийлик* менен толук өлчөмдө эл пайдалануучу жаңы шарттарга механикалык түрдө жайгаштыруу, ыңгайлашуу саясаты, б. а. гумандык, адилеттүү коомду түзүү үчүн оптималдуу жолдорду жана каражаттарды издөө эмес, тууроо саясаты болуп калат. Өткөндүн саясий формалары куруучу да, бузуучу да ролду ойнойт. Элдин жыргалчылыгына аракет кылуучулары пайдаланууга татыктуу. Бизде өзүлөрүнүн кызыкчылыктарын коргоо үчүн үстөмдүк кылуучу *элита* тарабынан эмес, элдин жаратуучу чыгармачылыгы тарабынан, коомдук уюмдардын саясий *партиялардын* жана *инсандардын*, айрыкча саясий *реформаторлордун* ишмердүүлүгүнүн натыйжасында жаралган ушундай формалар жок эмес.

САЯСИЙ СИСТЕМА (коомдо) – *саясий субъекттердин*, структуралардын, мамилелердин интеграцияланган, бүтүндүк жыйындысы. Социалдык биримдиктердин жана күчтөрдүн кызыкчылыгын чагылдырат. С. с. коомдун интеграциясын жана жалпы максаттарды ишке ашыруу үчүн анын ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн камсыз кылат. Айкын социалдык биримдиктин кызыкчылыгын эсепке алуунун даражасы анын өлкөнүн экономикалык жана *саясий турмуштагы* өлчөмү менен аныкталат. С. с-нын эң толук жана адекваттуу болушу анын маңызын, динамикалык, структуралык жана функционалдык параметрлерин чагылдырган системалуу, комплекстүү ыкма эсептелинет. Коомдук системага караганда С. с. башка кичи системалар: экономикалык, социалдык, руханий-идеологиялык, укуктук, органикалык ж. б. менен өз ара аракеттенүүдө функцияларын ишке ашырат. Анын *тышкы саясат* чөйрөсү менен да өз ара аракети ушундай эле тыгыз. С. с. түшүнүгү айкын мамлекеттик уюшулган коомго карата колдонулат, бирок объективдүү регионалдык, глобалдык саясий системалар да өкүм сүрүшөт. С. с. өзүн-өзү тескөөнүн белгилерине ээ. Системанын кирүүсүнө социалдык-саясий импульстар келип түшөт. а) талап, б. а. граждандардын саясий, экономикалык, социалдык, руханий ж. б. кызыкчылыктарын жана күткөндөрүн чагылдыруучу маалыматтар; б) колдоо, б. а. саясий системанын ишмердүүлүгүн айкын аракет, билдирүү же унчукпастан макул табуу менен колдоо көрсөтүү; в) жашап жаткан, жок болуп бараткан же пайда болуп жаткан социалдык күчтөрдүн активдүү же пассивдүү каршы аракеттери; г) С. с-нын өзү тарабынан, анын башкаруучу *элитасы* тарабынан иштелип чыккан «ички» импульстар (элде жактырылуучу же жактырылбоочу). С. с. бул импульстарды кайра иштетет: өзүнүн чыгуусунда колдойт, же басат, же жок дейт, же нейтралдуу мамиле жасайт. а) саясий *чечимдерди*, б) *саясий аракеттерди*; в) кайра жаратуу импульсун, б. а. системанын кирүүсүнө түздөн түз түшүүчү саясий акцияларды берет. С. с. ар дайым өнүгүп турат. Ички жана тышкы факторлордун астында ал мейкиндикте жана убакытта өзүнүн сандык жана сапаттык өлчөмдөрүн өзгөртөт. Анын чектери согуштук ж. б. социалдык, саясий катаклизм учурунда кеңейет да, коомдун тынч, туруктуу, эволюциялык өнүгүү мезгилинде тарыйт. С. с-нын негизги структуралык элементтери төмөнкүлөр: саясий *бийлик*, анын ичинде *мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук*; саясаттын субъектилери – индивиддер, коллективдер, социалдык топтор, коомдук саясий уюмдар жана кыймылдар; саясий мамилелер – саясий бийлик боюнча *саясий сферадагы* субъекттердин мамилелери; коомдун саясий уюму – чегинде коомдун саясий турмушу өтүүчү институттар; мамлекеттик мекемелер, саясий *партиялар*, коомдук саясий уюмдар, диний бирикмелер ж. б. системасы; *саясий маданият* – граждандардын саясий билими, баалоосу жана аракеттеринин деңгээли жана мүнөзү. С. с-нын негизги функциялары: коомдун мүчөлөрүн *саясий социалдаштыруу*, б. а. аларды саясий ишмердүүлүккө тартуу; коомдун максатын, милдетин, өнүгүү жолдорун аныктоо, анын жашоосунун айкын программасын иштеп чыгуу жана алардын аткарылуусу боюнча иштерди уюштуруу; социалдык биримдик, топ жана катмарлардын кызыкчылыгы жана абалына ылайык материалдык жана руханий байлыктарды аныктоо жана бөлүштүрүү; мамлекеттик структуралар, социалдык биримдиктер жана индивиддердин кызыкчылыктарын ылайыкташтыруу; руханий-идеологиялык ишмердүүлүк, *саясий аң-сезимди* калыптандыруу же аны менен

манипуляциялоо; берилген коомдук-саясий түзүлүштү бекемдөө. С. с-нын типологиясында бир нече ыкмалар бар. Таптык мамилелердин көз карашы боюнча кул ээлөөчүлүк, феодалдык, буржуазиялык, социалисттик, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөн – саясий системаларынан айырмаланышат. Эгерде типологиянын негизинде *саясий режим* коюлса *демократтык, тоталитардык, авторитардык* жана начар өнүккөн саясий системаларды айырмалашат. XX к. экинчи жарымы көп өлкөлөрдүн С. с-нын айтуусунда интенсивдүү эволюциялык жана *революциячыл* процесстер менен мүнөздөлөт. Дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүндө тоталитардык системанын таш-талканы чыгып кыйроосу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анын негизги себептери: мамлекеттин тоталитардык моделинин саясий жана социалдык негизсиздиги; экономикалык өсүүнүн төмөндөшү, калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, граждандардын социалдык-касталык катмарланышы, официалдуу *идеологиянын* мажбурлоо-нигилисттик мүнөзү, илимий-техникалык революциядан өзүн-өзү обочолонтуу; саясий надстройканын эл массасынан четтетилиши ж. б.

САЯСИЙ СОЦИАЛДАШТЫРУУ (инсанды) – саясий мамилелерге толук укуктуу катышуучусу болууга инсанга мүмкүндүк берген, белгилүү билимди, баалуулуктарды, нормаларды өздөштүрүү процесси. С. с. адамдардын мурунку муундагы адамдар чогулткан социалдык тажрыйба менен аны социалдык субъект катары калыптандыруу жалпы процессинин компоненти, бир тарабы болуп эсептелинет. С. с. инсан тарабынан белгилүү саясий билимдердин суммасынын өздөштүрүлүшүн жана коомдук-саясий *ишмердүүлүктүн* ыктарына ээ болууну; өздөштүрүлгөн билимдердин саясий ишенимге айланышын жана аларды коргоо мүмкүнчүлүгүнүн калыптанышын; инсандын саясий багыт алуусун түзүүсүн жана тактоосун, рационалдуу саясий жүрүм-турумду иштеп чыгууну болжолдойт. С. с-нун темпи жана даражасы көп факторлор менен байланышкан. Алардын ичинде: а) чоң чөйрөнүн – коомдук-экономикалык формациянын, мамлекеттин, таптын, улуттук ж. б. социалдык топтордун коомдун саясий маданиятын; б) кичи чөйрөнүн – институттук жана факторалдык эмес биримдиктердин, мектептин, үй-бүлөнүн, айрым инсандардын; в) ички генетикалык берилген факторлордун; г) өзүн-өзү тарбиялоонун таасирине да көз каранды. Адамдын саясий билимге, нормаларга жана баалуулуктарга ээ болуусу жана анын социалдык-демографиялык, идеялык, психологиялык мүнөздөмөсү менен тыгыз байланышта. Өзгөчө ролду мында инсандын экономикалык мамилелердин системасында алган ролу ойнойт. С. с. – деп инсандын туулгандан баштап коомдо болгон саясий системадагы ыңгайлануусун кароого болбойт. Бүгүнкү күндө инсан белгилүү деңгээлде тандап алуу эркиндигине ээ, бул болсо ага бойго жеткенде, чыгармачылык жана тандоо аркылуу саясий билимдерге ээ болуп, өзүнүн саясий ишенимдерин жана позицияларын калыптандырууга мүмкүндүк берет.

САЯСИЙ СОЦИОЛОГИЯ – 1) социологиянын тармагы; коом менен өз ара аракети аркылуу жана коомдун социалдык структурасынын, институттарынын жана процесстеринин көп түрдүүлүгү жана татаалдыгын анализдөө менен *саясаттын* көрүнүшүн изилдейт; 2) *Саясат таануу, саясий психология* менен катар бирдиктүү саясий илимдин бөлүгү. С. с-нын негизги предмети: саясий *бийлик*, анын жашоосунун жана индивиддердин, социалдык-таптын, топтордун, этностук-конфессионалдык биримдиктер жана алардын уюмдарынын реалдуу аң-сезимин, кызыкчылыктарын жана жүрүм-турумун изилдөө менен байланыштырып, мамлекеттик-уюмдашкан коомдо бөлүштүрүүнүн формалары жана ыкмалары болот. Адистешкен тармак катары С. с. батыш маданиятынын чегинде XX к. 30–50-ж. гана ырасталса, анын предметтик бөлүгү жана саясатты социологиялык жактан кароо байыркы грек ойчулдары, баарынан мурда *Платон* жана *Аристотель* тарабынан белгиленген. Акыркысы мамлекеттин социологиялык теориясынын негизин түзүүгө айрыкча салым киргизип, саясий илимдин *идеяларын* жана кээ бир принциптерин негиздеген. Кийинчерээк саясатты жана мамлекетти социологиялык түшүнүүнүн түрдүү аспектилерин Н. Макиавелли, Ж. Боден, Т. Гоббс, Ш. Л. Монтескье, А. Токвиль сыяктуу жаңы мезгилдин көрүнүктүү теоретиктери иштеп чыгышкан. Чыныгы С. с. орношуна чечүүчү салымды француз энциклопедисттери: А. Сен-Симон, Ж. Локк, А. Фергюссон, немец философтору: Г. Гегель, жана К. Маркс тарабынан киргизилген *граждандык коом* менен мамлекеттин теориялык айырмалануусу, кийин XIX к. экинчи жарымынан социологиянын өз алдынча илимий дисциплина катары калыптанышына чечүүчү салым кошкон.

САЯСИЙ СОЮЗДАР, КОАЛИЦИЯЛАР ЖАНА БЛОКТОР (коомдо) – эки же бир нече саясий партиялардын ортосунда тигил же бул коомдук-саясий катмарлар жана топтордун бийлигине ээ болуу жана аны ишке ашыруу үчүн болгон келишим. Көбүнчө алар бирдиктүү түрдө бир нече партиялардын өкүлдөрүнөн парламенттик көпчүлүктү түзүп, ошонун негизинде *өкмөттү* негиздөө үчүн биригишет. С. с., к. ж. б. *көп партиялуу* системасы бар өлкөлөрдө, парламентте бир да *партия* көпчүлүккө ээ болбой же бир партияга туруктуу парламентти түзүүгө мүмкүндүк бербеген салыштырмалуу көпчүлүккө ээ болгон мезгилде кеңири колдонулат. Эреже катары, С. с., к. ж. б-тор кийинчерээк коалициялык өкмөттүн түзүлүшүнөн мурда шайлоо блогун түзүлөт. Ал *президентти*, бийликтин өкүлчүлүк органдарына шайлоодо бирдиктүү талапкерлерди же талапкерлердин тизмесин көрсөтүү боюнча эки же бир нече саясий партиялардын келишими болот. Көп өлкөлөрдө (ФРГ, Франция, Швейцария, Индия, Австралия) шайлоо блокторунун түзүлүшү шайлоо мыйзамдары менен теске салынса, экинчилеринде – *мыйзам* С. с., к. ж. б-дун түзүлүшүнө тоскоолдук кылбайт. Бирок, эреже катары, партия шайлоодо өзүнүн атынан гана чыга алат. ХДС(ХСС немец партияларынын саясий союзу өзгөчөлөнөт, бирок алар да айрым региондордо өз алдынча аракеттенишет. Партиялар, шайлоо блогунун түзүлүшү жөнүндө шайлоого чейин (1995-ж. Франциядагы парламенттик шайлоо) же добуш берүүнүн акыркы натыйжаларын аныктоонун алдында билдирүү жасашса болот. Биринчи учурда алар күн мурунтан же бирдиктүү талапкерлерди, же талапкерлердин тизмесин көрсөтүшөт. Бир гана талапкер шайлануучу бир мандаттуу округдарда блок түзүүдө блоктун партияларынын бири келишим боюнча биринчи же кийинки турларда өзүнүн талапкерлерин алып таштайт да, өз шайлоочуларын коалициялык партиянын талапкерлери үчүн добуш бергенге чакырат. Көп мандаттуу округдарда (бир нече депутат шайланат) блоктогу партиялар жалпы тизмени көрсөтүшөт, алынган мандаттарды берилген добуштарга ылайык өз ара бөлүштүрүшөт. Шайлоо блогунун же коалициясынын (Австралия) союзу преференциялдык добуш берүү жолу менен ишке ашкан формасын белгилей кетүү зарыл. Ал биринчи турда эле натыйжалуулукту камсыз кылган ыкма катары абсолюттук көпчүлүктүн мажоритардык системасында пайдаланылат. Преференциялдык добуш

берүүдө шайлоочу бюллетенде кимдин биринчи, экинчи ж. б. кезекте шайлануусун каалайт, сан менен (1, 2, 3) өздүк преференцияларын коюп чыгат. Добуш берүүлөрдүн натыйжасын аныктоодо алгач, биринчи преференция боюнча талапкерлер чогулткан добуштар гана саналат. Эгерде талапкердин эч кимиси добуштардын басымдуу көпчүлүгүнө ээ болбосо, эң аз добуш алган талапкерлердин добушу биринчиге кошулуп, өзү кийинки эсептөөдөн чыгарылат. Бул эсептөөнүн процедурасы талапкерлердин кимдир-бирөөсү зарыл болгон сандагы добушту алмайынча кайталана берет. Преференциялык добуш берүүнүн түрлөрү – альтернативалык добуш берүү, бирдиктүү берилген добуш берүү системасы – Индия менен Ирландияда пайдаланылат. *Пропорционалдык өкүлчүлүк системасына* кошумча болуп, партиялык тизмеде мандатка укук алган талапкерлерди аныктоо ыкмасы катары преференциялык добуш берүү колдонулат (Италия). Шайлоолор эки турдан өткөрүлгөн өлкөлөрдө (аралаш, мажоритардык-пропорционалдык система), шайлоо блоктору, эреже катары, биринчи турда бир да талапкер берилген шайлоо *округунда* бардык добуштардын басымдуу көпчүлүгүн албай калган учурда (Франция) гана түзүлөт. Шайлоо коалициясынын *өзгөчө* көп түрдүүлүгү катары тизмелердин биригишин эсептесе болот. Эгерде партиялардын ортосунда алардын тизмеси үчүн берилген добуштарды бир тизме үчүн берилген сыяктуу каралуусу жөнүндө келишим болсо, анда шайлоочу өзүнүн партиясы үчүн добуш берет, бирок анын добушу башка партиянын талапкери үчүн эсептелүүсү мүмкүн. Шайлоо коалициясы парламенттик коалиция же блок формасында түзүлүп, коалициялык өкмөттү түзүүгө алып барат. Парламенттик коалиция парламенттик көпчүлүктү түзүү үчүн бир нече партиялардын келишиминин негизинде түзүлүп, өкмөт ошол көпчүлүктөгү партия тарабынан негизделген тарыхый прецеденттер да орун алган. Мис., Италиянын 1976–79-ж. бир партиялуу ХДП өкмөтү алты партиянын парламенттик көпчүлүктү түзүү жөнүндөгү шайлоодон кийинки келишимине таянган. Бирок парламентте көпчүлүккө ээ болгон парламенттик коалиция, адатта коалициялык өкмөттү түзөт. Эгерде бул көп жылдан бери уланyp, салт болуп калган болсо, анда өкмөттөгү орундар адаттагыдай эле бул же тигил партияга берилет. ФРГда тышкы иштер министрлиги салттуу түрдө СвДПнын өкүлдөрү башкарышат. Кээ бир өлкөлөрдө эки жетектөөчү партиялардын же блоктордун күчтөрү тең болгондо үчүнчү партиянын («үчүнчү күч») ролу чечүүчү болот. Кайсы партия «үчүнчү күчтү» коалицияга макулдата алса, анда ошол партия өкмөт түзө алат. Бул коалицияны «кичи» деп аташат. Анын түрлөрүн ФРГнын саясий тарыхында жолуктура алабыз: СвДП бирде СДПГ, бирде ХДС/ХСС менен коалицияга барып турган. Бул өлкөнүн тарыхынын «чоң коалицияга» мисал алсак да болот. Бул учурда жетектөөчү партиялар союз түзүп «үчүнчү күчтү» оппозицияга калтырышат. Саясий коалициялардын дагы бир тарыхый тиби бар, ага бир партиянын дайыма салыштырмалуу көпчүлүккө ээ болушу менен катар анын туруктуу өкмөттү түзүүгө күчүнүн жетишсиздиги мүнөздүү. Италияда 1947-ж. борбордук орунда ХДП турган, ал акыркы убакытка чейин эки гана жолу 80-ж. башында жана ортосунда өкмөттү түзүү укугун өзүнүн парламенттик коалиция боюнча кичи партияларына берген. Калган мезгилде ХДП традициялуу өкмөттү жетектеп, союздаштарын гана өзгөртүп турган. Бул коалициялар центристтик, оңчулцентристтик жана солчулцентристтик деп аталышат. Биринчи учурда партиялардын кимиси биринчи кезекте ХДПнын союздашы катары каралат, ошого байланыштуу. С. с., к. жана б-дун формалары бардык убакта конкреттүү-тарыхый жана жетектөөчү саясий күчтөрдүн стратегия жана *тактикасына* кирет. Жетектөөчү партиялардын басымдуу көпчүлүккө ээ болбой калган учурларында азчылыктын кабинеттерин түзүү сыяктуу саясий ыкмаларды колдонуу да көп кездешет (Улуу Британия, кээ бир учурларда континенталдык Европанын өлкөлөрү). Бирок, Скандинавияда азчылык кабинети жалпы эреже болуп калган. Ал оңчул жана центристтик партияларга *социал-демократтык* көпчүлүктүн өкмөтүнүн ишмердүүлүгүн кыйыр көзөмөлгө алууга мүмкүндүк берет. Башкаруучу партиянын же коалициянын алмашуусу менен байланышкан саясий *кризистерди* жеңүүнүн дагы бир саясий формасы болуп, парламентти же анын палаталарынын бирин таркатуу эсептелинет. С. с., к. ж. б-дун практикасы жана теориясы *авторитардык* жана *тоталитардык* режимдерде формалдаштырылат. Башкаруучу партиянын ролу мыйзамдаштырылат, калгандары реалдуу саясатты аныктоого мүмкүнчүлүгү жок, көп *партиялуулуктун* көрүнүшүн сактап туруу үчүн гана *блокко* киргизилет. «Коммунисттердин жана партияда жоктордун блогунда» блоктордун системасы абсолюттук формалдаштырууга жеткен. Бул саясий абстракция бир катар өлкөлөрдөгү бир партиянын үстөмдүгүн жаап-жашырып турган.

САЯСИЙ СТРАТЕГИЯ ЖАНА ТАКТИКА, кара, *Стратегия жана тактика*.

САЯСИЙ СФЕРА – коомдун жашоосунун спецификалык областы. Бардык көп түрдүүлүгүндө жана өнүгүүсүндө саясий ишмердүүлүктүн башаты негизделип, *саясий мамилелер* жана *бийлик институттарынын* жардамы менен таптардын, социалдык топтордун жана катмарлардын, инсандын жана элдердин *саясий* кызыкчылыктары иш жүзүнө ашырылат. Коомдун С. с. – татаал, көп тармактуу, ошол эле мезгилде бир бүтүн түзүлүш. Ага саясий *институттардын*, мамилелердин, процесстердин, кубулуштардын өз ара байланыштарын жана бүтүндүүлүгүндөгү жыйындысын мүнөздөөчүлөрдүн бардыгы кирет. Ал өзүнө *саясий процесстердин* ишке ашышын, мамлекеттик бийликтин жана анын структураларынын функция кылуусун камсыз кылуучу саясий шарттар жана факторлордун жыйындысы жана *оппозициядагы* саясий институттарды, мекемелерди, *массалык маалымат каражаттарын* камтыйт. С. с. коомдун дал келбеген кызыкчылыктары бар таптарга бөлүнүүсүнөн тартып пайда болгон. Анын негизи катары *мамлекет* эсептелет. Түрдүү таптардын, саясий *партиялардын* жана социалдык топтордун бийликке ээ болуу, бийликти колунда кармап туруу жана аны пайдалануу үчүн күрөшү С. с-нын негизги мазмунун түзөт. Анда коомдук өнүгүүнүн жүрүшүнө позитивдүү (оң) же негативдүү (терс) таасир тийгизүүгө жөндөмдүү саясий *лидерлердин* активдүү ишмердүүлүгү, алардын саясий эрки жана кадыр-баркы көрүнөт. Бирок саясий жетекчинин ролу канчалык маанилүү *болбосун*, саясаттын сферасындагы адамдардын реалдуу жүрүм-туруму бары бир чечүүчү болуп калат. Ар бир индивиддин өзүнүн коомдук күчүн саясий күч катары андап билүүсү өлкөнүн саясий тарыхындагы окуяларды эл аралык мүнөздөгү саясий окуяларды чечмелөөдө көбүрөөк катышуусунда чагылдырылат. Коомдун С. с-нын структуралык компоненттерине төмөнкүлөр кирет: мамлекет (өкүлчүлүк, аткаруучу жана соттук органдар, прокуратура, армия, коопсуздук органдары, тартип сактоо органдары ж. б.); *саясий турмушка* тартылуу өлчөмүндө саясий партиялар жана *саясий кыймылдар*, коомдук уюмдар жана бирикмелер;

саясий мамилелер, суроо-талаптар жана кызыкчылыктар; массалык саясий маданият жана үгүттөө каражаттары; коомдогу саясий процесстерди жана мамилелерди тескөөчү саясий жана укуктук нормалар, принциптер жана салттар, *саясий аң-сезим*, саясий *идеология*, саясий коомдук ой-пикир; саясат жана саясий жетекчилик *саясий лидерлик*; саясий билимдердин, баалуулуктардын, саясий жүрүм-турумдун жол-жобосунун жыйындысы катары саясий *маданият*; саясий ишмердүүлүк. С. с-нын бул компоненттери – диалектикалык өз ара байланышта жана өз ара шартталган, алар дайым кыймылда жана өнүгүүдө болот. С. с., анын компоненттери жана кичи *системалары* экономикалык, социалдык, руханий чөйрөлөр менен тыгыз байланышта болуп, алардын өнүгүүсүнө түрдүүчө таасир тийгизет. Биринчиден, ал башка сфералар менен бирдей багытта өнүгүп, өнүгүүнүн жалпы тенденцияларына ээ. Экинчиден, С. с. коомдук прогресстин логикасына каршы белгилүү чектерде коомдун турмушунун башка сфераларына каршы багытта деградация болушу мүмкүн. Үчүнчүдөн, С. с. анын институттары жана кичи системасы социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүнүн белгилүү багыттарында тоскоолдук болуп, коодук өнүгүүнүн мүмкүн болгон варианттарына түртөт. С. с. үчүн саясий процесстердин алдыга жылуусу үчүн зарыл шарттарды жана өбөлгөлөрдү түзүүчү, анын өзүнүн өнүгүүсүнүн да булагы болгон ички карама-каршылыктар мүнөздүү. Эгер саясий партиялар тарабынан багытталган таптардын, социалдык топтордун саясий суроо-талаптары тарыхый процесстин объективдүү жүрүшүн эске алса, анда берилген коомдук-экономикалык системанын саясий мамилелери коомго доо кетүүсүз өнүгөт. Тескерисинче, мындай эсепке алуунун жоктугу *саясий кырдаалдын* чыңалуусун пайда кылып, саясий *конфликттерге* социалдык карама-каршылыктарды чечүүнүн ыкмасы катары – *революцияга* чейин алып келет.

САЯСИЙ ТӨНКӨРҮШ – коомдук саясий турмуштун түп тамырынан бери өзгөрүшү, бийлик системасынын бузулушу же саясий лидери, мамлекет башчысын алмаштыруу. Төңкөрүштүн себептери түрдүүчө болушу мүмкүн, бирок ар дайым баарына бирдей жалпы шарт – белгилүү социалдык катмарлардын же топтордун нааразычылыгы, коомдо биримдиктин жоктугу сөзсүз болот. Жакшы уюшулган аскерлерден турган же куралдуу күчтөргө таянган топко саясий бийликти тартып алууга мүмкүндүк берген саясий системанын алсыздыгы – С. т-түн маанилүү себептеринин бири болуп эсептелет. Төңкөрүштөрдүн негизинде бийликтин легитимдүүлүгүн, б. а. адамдардын режимдин мыйзамдуулугуна ишенүүсүнүн жана ага баш ийүү каалоосунун бузулушу жатат. Легитимдүүлүктүн деңгээли жогору, граждандардын көпчүлүгү социалдык стабилдүүлүктү каалаган жерлерде, эреже катары төңкөрүштөр орун албайт. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү дайыма болуп туруучу төңкөрүштөр – экономикалык жана саясий туруксуздук шарттарында бийликтегилер өздөрүнө карата граждандардын ишенимин тез жоготушат да, өзүлөрүнүн саясий атаандаштарына оңой эле уттуруп жиберилишин көрсөткүчү. Бирок алардын саясий максаттары бийликтен кеткендердин максаттарынан аз гана айырмаланышат. Төңкөрүштү уюштургандар эл массасын, алардын каалоолоруна жана үмүттөрүнө жооп бере турган ураандар менен өздөрүнө тартышат. Бирок бул ураандарды кандай каражаттар менен иш жүзүнө ашыруу мүмкүн, андай каражаттар барбы деген суроолорго жооп берүү тууралуу ойлоп коюшпайт. Алар адамдардын өсүп жаткан инфляцияга, ачык коррупцияга, массалык жумушсуздукка, *социалдык саясаттын* эффективдүү эместигине нааразычылыгын пайдаланышат. Узак убакытка созулган жана кыйраткыч согуш, айрыкча ал ийгиликке жетишпесе жана элдик согушка айланбаса төңкөрүшкө орчундуу түрткү берет. Мындай учурда С. т. революциянын курамынын бөлүгү болуп калат. Ал эч качан экономикалык кырдаалды жакшыртпайт, бирок массаларды жаны төңкөрүшкө психологиялык жактан даярдайт. Тарыхта мындай учурлар көп орун алган: акырында Наполеондун бийлигине алып келген Улуу Француз революциясынын мезгилиндеги төңкөрүштөрдүн чынжыры, Латын Америкасынын өлкөлөрүндөгү жаңы жана соңку жаңы тарыхтагы жүздөгөн С. т-төр да белгилүү. Күч менен акыры колониалдык империяны кармап калууга аракет кылган Португалиядагы *авторитардык* режим 1974-ж. прогрессивдүү аскерлер тарабынан кулатылган. Кийин алар бийликти демократтык жол менен шайланган граждандык өкмөткө беришкен. Көптөгөн төңкөрүштөр, же алгачкы этабында, көп зордук-зомбулуксуз ишке ашкан. Бирок, кийин калк бийликке келгендерге ишеним көрсөтпөй калгандан баштап кандуу натыйжалар пайда болот. Ошондо алар террор жүргүзүшкөн, ал көп убакта *граждандык согушка* өсүп жетилген. Кыргыз элинин тарыхында ар кандай деңгээлдеги С. т. көп эле болгондугун билебиз. *Кыргыздар* активдүү катышкан Кокон хандыгындагы бир катар С. т-төр да буга мисал боло алат. «Манас», «Семетей» ж. б. эпостордо да көптөгөн С. т. жөнүндө, таасирдүү адамдардын чыккынчылыгы жөнүндө көркөм сүрөттөөлөр көп кездешет. 1991-ж. *августтагы* төңкөрүштү да буга кошсок болот. Кыргыз Республикасындагы аскер кызматчыларына жана ички иштер органдарында иштегендерге саясий уюмдарда мүчөлүккө турууга *мыйзам* түрүндө тыюу салынган. Бирок эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй эч кандай мыйзам С. т-тү болтурбай коюунун кепили боло албайт. Анткени окуянын жүрүшү С. т. канчалык жакындаган сайын мыйзамдар аткарылбай, мыйзам менен эл эсептешпей калышат. Экономикалык жана саясий *турмушту турукташтыруу*, төңкөрүшкө карата болгон аракеттерди тез арада токтотуучу, мамлекеттик түзүлүштү коргоонун демократтык практикада текшерилген механизмдеринин болушу – ар кандай төңкөрүштөргө каршы ишенимдүү каражат болуп эсептелет.

САЯСИЙ ТУРМУШ – коомдун жашоосунун негизги сфераларынын *бири*; анда саясий *бийлик*, *коомдук*, *саясий күчтөр* жана кыймылдар аракет кылышып, түрдүү *саясий процесстер* болот; саясатта, *саясий мамилелерде* жана саясий ишмердүүлүктө объективдүү жана субъективдүү факторлордун өз ара аракеттенүүсү. С. т. – так илимий аныктоого жана кабыл алынган идентификациялоого мүмкүн болбогон *саясий мүнөздөгү көптөгөн* кубулуштар жана процесстердин жалпылануусу. Анда белгилүү экономикалык, социалдык-саясий талаптар, кызыкчылыктар жана максаттар менен кыймылга келген адамдардын зор массасы түз же кыйыр түрдө катышат. Ошонун жардамы менен коомдук турмуш саясатташтырылат, экономикалык, социалдык, маданий ж. б. мамилелер жана байланыштар бул же тигил даражада саясий түскө жана багытка ээ болушат. Коомдун социалдык негиздерин демократташтыруудан жана *укуктук мамлекеттин* калыптанышынан улам С. т-түн ролунун жана маанисинин жогорулашы анын мыйзам ченемдүүлүгү болуп эсептелинет. Мындай шартта саясий турмуш үчүн: идеялык жана саясий *плюрализм*, *граждандык коомго* жооп

берүүчү жана *аткаруучу бийлик* органдарынын өнүккөн системасынын функция кылышы: *саясий партиялардын* жана коомдук кыймылдардын активдүү ишмердүү-лүгү; калктын кеңири массасын саясий процесске *тартуу* мүнөздүү. Коомдо түрдүү карама-каршылыктар курчуп, *альтернативдик кыймылдар* пайда болуп жана тез өнүгүп, каршылаш тараптар кагылышып, кризистик кубулуштар жана процесстер күч алып, прогрессивдик жана деструктивдик тенденциялар бирге өкүм сүргөн критикалык, *бурулуш* доорлорунда жана мезгилинде С. т-тун активдештирилүүсү турат. Кризистик абалдан чыккан сайын С. т. турукташат *жана* анын өнүгүүсү кадыресе шарттарда өтөт: социалдык субъекттердин (таптар, партиялар, коомдук уюмдар, ин-дивиддер) саясий ишмердүүлүгү тары-хый акталган, цивилизацияланган каражат жана ыкмалардын жардамы менен, адамдын экономикалык, социалдык жана индивиддик укуктарын жана эркиндиктерин сактоо менен иш жүзүнө ашырылат. *Тоталитардык*, авторитардык-бюрок-раттык же аскердик-фашисттик ж. б. диктатордук режимдер орногон өлкөлөрдө С. т. терс өзгөрүүлөргө учурайт; анын мазмуну жана формасы, демократтык белгилери бурмаланат. Ошол эле мезгилде так саясий сферада С. т., коомду демократтык жаңыртуу үчүн күчтөр жана кыймылдар калыптанат. С. т. мамлекеттердин союзу, мамлекет аралык бирикмелердин чегинде, *эл аралык мамилелер, дүйнөлүк саясий-социалдык* абалдын өнүгүүсү менен тыгыз байланышкан регионалдык жана глобалдык деңгээлде да жүрөт. С. т. дүйнөлүк коомчулуктун бул же тигил тарыхый этабында түрдүү коомдордун жана абалдардын ички индикатору болуп чыгат.

САЯСИЙ ТҮЗҮЛҮШ – *саясаттын* объектисинин жана субъектисинин *уюштурулушунун* биримдиги. *Бийликти* ишке ашыруу *саясаттын* субъектисинин уюштурулушунун гана эмес, анын структураларынын өлкөнүн аймагы боюнча жайгашуусун болжолдойт. Бул үчүн саясаттын объектиси ылайык келген бийлик жана башкаруу органдары менен уюштуруу деңгээли боюнча бөлүштүрүлөт. Башында мындай бөлүү эзилген элди бөлүктөргө бөлүп, баш ийүүдө кармап туруу үчүн зарыл болгон. Натыйжада адамдар саясий мамиледе тигил же бул аймакка тиешелүүлүгү менен гана чектелип калышкан. Өлкөнүн аймагында бийлик структураларынын жайгашуу мүнөзүнө жараша коомдун саясий түзүлүшү: унитардык, бийлик органдары социалдык уюмдашуунун жогорку деңгээлинде болот, ал эми калгандарында башкаруу органдары гана; федеративдик, ар бири өзүнүн бийлик органдарына ээ, эркин мамлекеттердин союзу. Ошол эле учурда федералдык саясий структуралар да түзүлөт. Союздук *мыйзамдар* федерациянын бардык аймагында аткарылууга милдеттүү. Анын субъекттери (штаттары, контодор, провинциялар, республикалар) эреже катары өзүнүн *конституциясына, мыйзам чыгаруу* органдарына, өкмөткө, өздүк укуктук жана соттук системаларга ээ; конфедеративдик, конфедерацияны түзгөн өлкөлөр толук көз карандысыздыкты сакташат, мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун өздүк органдарына ээ. Конфедерация чегинде белгилүү максатта аракеттерди координациялоо үчүн бириккен уюмдар түзүлөт (мис., аскердик, тышкы саясий ж. б.). Администрациялык-аймактык бөлүштүрүү материалдык өндүрүштүн объективдүү талаптары менен шартталган. Администрациялык бирдиктердин чек аралары эмгектин коомдук бөлүштүрүлүшүнүн чек аралары менен аныкталган. Эгерде кул ээлөөчүлүк мамлекеттерде ирригациялык жер айдоочулук суу ресурсун бүткүл дарыя агып өткөн өрөөндө пайдалануусун талап кылган. Бул акырында коомдук турмушту монархтын жеке бийлиги менен унитардык уюштурулушуна алып келген. Феодализм доорунда натуралдык чарбанын үстөмдүк кылышы эрте феодалдык мамлекеттерди феодалдык ээликтердин конфедерациясы кылып уюштурган. Феодалдык ээликтерде феодад анын аймагында жашаган калкка карата кожоюндун ролун ойногон. Шаарлардын пайда болушу феодаддык чарбалардын үстөмдүк кылышын токтоткон. Себеби шаарлардын болушу өлкөнүн түрдүү бөлүктөрүнүн ортосундагы экономикалык байланышка жол салган. Объективдүү зарылчылыктын таасири менен бийлик структурасы бара-бара феодаддык ээликтерден социалдык уюштуруунун *жогорку* деңгээлине өтө баштаган. Феодаддык ээликтердин конфедерациясынын ордуна *саясий турмуштун* унитардык уюштурулушу келди. Пайда болуп келе жаткан буржуазия эркин рыноктук атаандаштыктын талаптарына жол берген С. т-кө муктаж болгон. Ошондуктан анын ички байланышы өнүккөн сайын, атаандаштык үчүн экономикалык мейкиндик кеңейе берет. Бирок, эски тартипти *революция* менен бузуу аркылуу эмгекчилерди өзүнө каршы күрөшкө чыгарып алуудан коркуп, буржуазия эскини бузбастан, аны өзүнүн кызыкчылыгына ыңгайлаштырууну туура көргөн. Капитализм өзү менен С. т-төрдүн көп түр-дүүлүгүнө алып келген; Алар унитардык *монархиялар* жана федеративиялык жана конфедерациялык республикалар болгон. Федерация абдан кеңири жайылууга ээ болгон. Тарыхый биринчи буржуазиялык федерация катары АКШ эсептелет (1787-ж. конституциясы боюнча). Унитардык *монархия*, кийин республиканын мисалы болуп Франция эсептелет. Ал эми конфедерация болсо өткөн мезгилдер менен кошо артта калган, себеби: азыркы мезгилдеги эмгектин коомдук бөлүштүрүлүшү кеңири *саясий мейкиндикти* талап кылат. Жада калса Швейцарияда да конфедерациялык түзүлүш атын гана сактап, федерация болуп калган (1848-ж.). Эгер социалдык-жиктелген коомдордо *уюштуруунун* жогорку деңгээли гана бийлик полномочиелерине ээ болсо, социалдык интеграцияланган коомдо – төмөнтөн жогоруга чейинки бардык деңгээлдер бийлик органдарына ээ. Дал ушуну менен *укуктук мамлекет* менен *граждандык коомдун* интеграцияланышы камсыз кылынат. Ал болсо элдин бийликтен четтетилишин жоюуга мүмкүндүк берет. Тарыхый мындай *интеграция* администрациялык бөлүнүштүн эски негизинен баш тартуусун талап кылат. Өлкөнүн чарбалык жана администрациялык бөлүнүүсүнүн биримдиги борбордо жана жер-жерлерде бийликти камсыз кылууга багытталган.

САЯСИЙ ЧЕТТЕТҮҮ – саясий *идеялар*, мамилелер жана уюмдар *инсандар* көз карандысыз, ага каршы же кээде кастык позициядагы бир нерсеге айлануучу абал. Инсанды четтетүү бир катар себептердин натыйжасы болот. Ал белгилүү экономикалык шарттар: эмгектин бөлүштүрүлүшү, менчикти бөлүштүрүү, алмаштыруу жана керектүү мамилелеринин өзгөчө-лүктөрүнүн улам пайда болот. С. ч. *саясий режимдин* мүнөзү менен шартталат. Анда адам саясатка таптакыр кызыкпай калган абалга коюлат. Четтетүүнүн бул түрү адамдардын *саясат мамилелерге* тартылуусунун мүнөзү менен аныкталат. Мис., расалык, улуттук белгилери боюнча. Төмөнкү деңгээлдеги *саясий маданият*, саясий идеялар, мамилелер жана саясий уюмдардын максаттары жөнүндө билимдин төмөндүгү, кандайдыр-бир идеялар жана нормалар, аларды жүзөгө ашыруунун ыкмаларын аң-сезимдүү түрдө гана ойлонбостон четке кагуу С. ч-нү пайда кылат. С. ч.

объектилердин тереңдик даражасы жана мүнөзү боюнча айырмаланат. Объект катары саясий идеялар, мамилелер жана уюмдар чыгат. *Саясий системанын* аталган компоненттеринен четтетүүнүн даражасы алардын бирине-бири ылайык келүүсүнүн, өнүгүүсүнүн, бирдейлигинен, инсандын *саясий аң-сезиминин* эволюциясынан көз каранды. Анын саясий идеялары жана умтулуусу коомдо өкүм сүргөн көз караштардан алдыга кетүүсү же артта калуусу мүмкүн. Бул да коомдо таркалган саясий формалардан четтетилүүнүн булагы болуп калуу жөндөмүнө ээ. С. ч. – түрдүү социалдык топтордун *саясий кызыкчылыгынын* ишке ашырылуусунун чегинде социалдык гармонияны жокко чыгаруу процесси жана натыйжасы. Ал чегин жок саясий өзүм билемдүүлүккө жана деструктивдүү конфликтүүлүккө альтернатива катары чыгат. Индустриализм дооруна мүнөздүү С. ч. кырдаалы коомдун саясий системасында ишке ашып, массалардын саясаттан, *саясий ишмердүүлүктүн* кандайдыр-бир аралыкта болуусунун түрдүү формаларында объективдештирилет. С. ч. бул же тигил субъект тарабынан тигил же бул коомдо, социалдык топто үстөмдүк кылган саясий практикант кабыл албоосун, жокко чыгаруусун болжолдойт. Бул *саясий* жүрүм-турумда, коомдук мамилелерде байкалат. *Саясаттын субъектисинин* (коом, мамлекет, инсан) деңгээлине жараша С. ч. түрдүү, салыштырмалуу автономдук формаларда билинет. Объективдүү С. ч. – саясий системанын табияты индивиддерге өкмөттүк чечимдерге, *саясий аракеттерге* таасир тийгизүүгө тоскоолдук көрсөткөн кырдаал. Субъективдүү С. ч. – индивиддер тарабынан техника, чексиз керектөө идеяларына сугарылгандыгынан улам коомдук турмушка саясий жана моралдык суроолордун алынып ташталышын болжолдойт. С. ч-нүн чыгуу формалары ар түрдүү. Ал объективдештирүүнүн түрдүү деңгээлинде болуп, жеке же жалпы кызыкчылыктын, стихиялуулук менен аң-сезимдүүлүктүн, саясатка жана чөйрө менен саясий кыймылдын, *граждандык коом* жана *мамлекет* ортосундагы *конфликт* катары чыгат. С. ч-нүн кырдаалдары саясий программатиканын *кеңири* жайылган моделдеринде байкалган. Жеке адамдын бийлигин абсолютташтыруу, саясий бийликтин четтетилиши *волюнтаризм, тоталитаризм, идеологиялык догматизмге* алып келет. Партикулярдык кызыкчылыктарды абсолютташтыруу экономизм, технократизм, *охлакратия*, прагматизм сыяктуу С. ч-нүн тенденцияларында чагылдырылат. Тарыхта С. ч-нүн жалпы динамикасы байкалат. Индустриализм доорунда объективдүү саясий кызыкчылыктар улуттук мамлекеттердин чегинен чыгат да, саясатка тиешелүүлүктөн, жаңы сапатын: глобалдык граждандык аң-сезим, глобалдык маалыматтуулук, глобалдык конструктивдүүлүктү көрсөтүшөт. Азыркы мезгилдеги *саясий маданият* принципиалдык жана саясий өз ара аракеттердин идеалдарынан артта калган; *саясий кагылышуунун* өсүү фонунда бул адамдардын саясий четтетилүүсүнүн өсүшүн камсыз кылат. С. ч-нү жеңүү үчүн аны пайда кылган экономикалык, саясий ж. б. социалдык мамилелерди өзгөртүү зарыл. Андан башка инсанды саясаттын чөйрөсүндөгү идеяларга жана мамилелерге коштоо механизмин түзүү талап кылынат. Эгерде С. ч. калктын көпчүлүк катмарын өзүнө камтыса, аны жоюуга жөндөмдүү механизмдерди түзүү зарылчылыгы пайда болот. С. ч. коркунучу коомдун кыйынчылыктар алдында, маанилүү коомдук милдеттерди чечүүдө биримдигин бузуу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендигинде жатат.

САЯСИЙ ЧЕЧИМ – саясат чөйрөсүндө белгилүү натыйжага жетишүү максатында саясий иш-чараларды өткөрүүнү көздөгөн токтом. *Саясий аракеттин* субъектиси тарабынан кабыл алынат. С. ч-дин жогорку сапаты илимий негизделгендикти, реализмди, анын өз убагында кабыл алынышын болжолдойт. Ушундай ыкманын актуалдуулугун жана маанилүүлүгүн субъективдүү, авантюристтик мүнөздөгү С. ч. коом үчүн оор кесепеттерди алып келет. Өзүнчө бир белгилүү процесс катары С. ч. удаалаш баскычтар менен чагылдырышы мүмкүн: даярдоо, иштеп чыгуу, тандоо жана кабыл алынган чечимди ишке ашыруу, натыйжаларды анализдөө. Даярдоо стадиясында проблемалык кырдаал баяндалат, С. ч. кабыл алууга зарыл убакыт, ресурстар аныкталат. С. ч-ди иштеп чыгуу стадиясында башкы көңүл проблеманы анализдөөгө бурулат. Анын пайда болуу мезгили, орду, себептери такталат, проблеманын шашылыштыгы жана жаңылыгы, болгон шарттарды эске алуу менен аны чечүү мүмкүнчүлүгү бааланат. С. ч-ди тандоо стадиясы мурда алынган маалыматты кайра иштеп чыгууга, аны тандоону негиздөө үчүн пайдаланууга ыйгарылат. Бир нече варианттын тандалышынын жүрүшүндө бирөө аныкталып, саясий документ түрүнө келтирилет. С. ч-ди жүзөгө ашыруу стадиясы ал көрсөткөн иш-чаралардын турмушка ашырылышында жатат. Мында кабыл алынган чечимди түшүндүрүү, тоскоолдуктарды жоюу талап кылынат. Аяктоочу стадия болуп жетишкендиктерди баалоо, алынган натыйжаларды анализдөө эсептелинет. С. ч-ди кабыл алуунун бул ыкмасы анын эффективдүүлүгүн жогорулатат.

САЯСИЙ УЮМ (коомдо) – институттар системасы; анын чегинде коомдун саясий турмушу, анын саясий системасынын башкаруучу бөлүгү өтөт. С. у-дун жетектөөчү элементи – *мамлекет* болот. *Бийлик*, материалдык ресурстар жана мажбурлоо аппаратына ээ болуу менен бирге С. у. өлкөнүн *саясий системасынын* институттарынын укуктук *статусун* жана алардын ишмердүүлүгүнүн юридикалык чектерин орнотот; таптардын, улуттардын, коомдогу башка социалдык топтордун кызыкчылыгынын тен салмактуулугун камсыз кылат; эл аралык аренада коомдун кызыкчылыгын коргойт. Коомдун, анын социалдык топтору жана катмарларынын абдан активдүү жана уюмдашкан бөлүгү саясий *партияларга* биригишкен. «Партиясыз» мамлекеттер дүйнөдө бирдеп саналат, көп өлкөлөрдө көп *партиялуулук* өкүм сүрөт. Көп партиялуулуктун калыптануу жана өнүгүү процесси КМШ жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө кызуу жүрүүдө. Ар бир саясий партиянын келип чыгуусунун жана ишмердүүлүгүнүн маңызы – бул саясий бийликке умтулуу мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын калыптанышында жана ишке ашырылышында катышуу болуп эсептелинет. С. у-дун маанилүү структуралык элементи болуп коомдук уюмдар: профессионалдык, коргонуучу, чыгармачыл, жаштар, ардагерлердин, аялдардын ж. б. Ар кандай даражада: бири системалуу түрдө, экинчилери – эпизоддук түрдө бул ыктыярдуу бирикмелер граждандардын саясий ж. б. кызыкчылыктарын чагылдырышат, алардын социалдык-саясий активдүүлүгүнүн калыптанышына жана өнүгүшүнө мүмкүндүк берет. Реалдуу авторитетине ылайык коомдук уюмдар мамлекеттик жана коомдук ишмердик башкарууда, социалдык-саясий проблемаларды чечүүдө катышышат. Коомдун саясий системасынын активдүү жана өз алдынча элементи катары *массалык маалымат каражаттары* – басма сөз, радио берүү, телекөрсөтүү каналдары боюнча массалык маалыматты чогултуу, иштеп

чыгаруу жана жайылтуу менен иш кылган мекеме-уюмдар чыгууда. XX к. экинчи жарымында массалык маалымат каражаттарынын улуттук системасы калыптанып, регионалдык жана глобалдык системалар түзүлүүдө. Алардын ишмердүүлүгүндө жалпы адамзат ориентирлери жана мамлекеттик, партиялык же ведомстволук буйруктан көз карандысыздык зор мааниге ээ болууда. *Саясий турмушта* массалык маалымат каражатынын маанисин эске алып, аларды кээде «төртүнчү бийлик» деп да атап коюшат. Кээ бир мамлекеттерде коомдун саясий уюштурулушунда чечүүчү ролду конфессионалдык уюмдар, мамлекеттен официалдуу түрдө бөлгөндүгүнө карабай чиркөө, мечит ойнойт. СССРде, Чыгыш Европанын бир катар өлкөлөрүндө узак убакыт бою чиркөөгө, мечитке карата мамиле терс мааниде болгон. Бүгүнкү күндө мамлекеттер, саясий партиялар, коомдук уюмдар, массалык маалымат каражаттары планетада тынчтыкты жана жаратылышты *коргоо*, коомдун ыйманын чыңдоо, руханий маданиятты өнүктүрүү жана байытуу маселелери боюнча ийгиликтүү кызматташууда. Диний кызматкерлер да бийликтин өкүлчүлүк органдарына шайланышат. Практика күбө кылгандай: коомдогу С. у-дын жашоосунун эффективдүүлүгүнүн коомдун саясий, экономикалык, социалдык, руханий өнүгүүсүнүн кеңири жана татаал проблемаларынын чечилиши, социалдык-саясий, экономикалык, руханий прогресстин темптери көз каранды.

САЯСИЙ ЭРКИНДИКТЕР – социалдык эркиндиктин (экономикалык, ыймандык, диндик ж. б. менен катар) түрү; *инсандын* жана коомдун өзүнүн кызыкчылыгына жана максаттарына ылайык аракет кылуу жөндөмдүүлүгү жана мүмкүндүгү. С. э. *мыйзам* тарабынан бекитилген, граждандардын саясий ишмердүүлүккө катышуу укугу жана мүмкүндүктөр системасы катары чыгат. Бул – *граждандык коомдун* жана *укуктук мамлекеттин* негизги институту, адамды *саясий процесстин* активдүү катышуучусу кылган демократтык түзүлүштүн атрибуту. С. э-дин чөйрөсү абдан кеңири. Азыркы күндөгү демократиялык мамлекеттерде граждандар: шайлоого жана мамлекеттик бийликтин органдарына шайланууга; өзүнүн эркин *референдум*, плебисцит ж. б. формалар аркылуу чагылдырууга; сөз, басма сөз, чогулуш, митинг, демонстрация эркиндиктеринен пайдаланууга укуктуу. Граждандардын саясий *партияларды* жана коомдук уюмдарды түзүү укугу жана алардын эркин ишмердүүлүгү зор мааниге ээ. С. э-дин катарына саясий жана идеологиялык плюрализмди түзүүчүлөр катары граждандыкты, дүйнөгө болгон көз карашты, саясий позицияны тандоо эркиндигин киргизүүгө болот. Коомдун деңгээлинде коомдук түзүлүштү, мамлекеттик жана улуттук суверендүүлүктү тандоо жана коргоо эркиндиги аракеттенет. С. э-дин реалдуу болушу үчүн аларга ылайык *келген экономикалык* шарттар, анын ичинен эркин эмгектин, чарба ишмердүүлүгүнүн стимулдаштырылышы керек. Бирок С. э-дин өзүлөрү да адамдардын экономикалык керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн зарыл. Алар коомдун жана инсандын аң-сезимин жана интеллектуалдык потенциалын көз карандылыктан куткарып, куруу жана тарыхый прогресс максатында коомдук энергияны көбөйтүүгө чыныгы мүмкүндүктөрдү түзүшөт. С. э. анда көп түрдүү керектөөлөрү жана кызыкчылыктары бар чыгармачыл инсан катары адамдын маңызы гана эмес, ал тарабынан объективдүү зарылчылыктын андалышынын даражасы да, канчалык толук чагылдырылса, ошончолук эффективдүүлүгү артат. Бул эки фактор тен эркиндиктердин жана милдеттүүлүктөрдүн, граждандардын жоопкерчиликтиринин, практикалык аракеттеринин биримдигин чагылдырат. Абсолюттук эркиндик жок, коомдо жашап коомго көз каранды болбоо мүмкүн эмес. Бийлик структураларынын С. э-дин багытын коомдук тартипти, конституциялык түзүлүштү, демократиянын сактоого багытталган актылары туура. Бирок С. э-ди ишке ашырууда чектөөчү аракеттер мыйзамга ылайык, конституциянын чегинде гана жүргүзүлүүсү керек. Тескери учурда коомдун демократтык негизинин беделі түшөт, анын саясий потенциалы начарлайт, ар бир адамдын *саясий кызыкчылыгына* жана аракеттерине сокку урулат. Ал эми ар бир адамдын эркин өнүгүүсү бардыгынын эркин өнүгүүсүнүн шарты жана өбөлгөсү болуп эсептелет.

СИНТОИЗМ (япончо синто – кудайлардын жолу) – Япониядагы дин. Алгачкы коомдук түзүлүштө пайда болуп, өзүнүн өнүгүшүндө көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. «Синто» термини алгач ирет XVIII к. С-ди буддизмден айырмалаш үчүн колдонула баштаган. 1868–1945-ж. С. Япониянын мамлекеттик дини болгон. Бабаларга жана кудайга сыйынуу С-дин негизин түзөт. Кудайлар менен адамдардын ортосундагы байланыш күн кудайы Аматерасунун тукуму болгон император аркылуу ишке ашат. Император Япониядагы бардык уруулардын башаты, теги катары эсептелинет, ага кудайдын жердеги өкүлү катары сыйынышат. Япониядагы бардык императорлордун бабасы Аматерасу кудайдын тукуму катары Дзимму эсептелет. Ал 660-ж. 11-февралда такка отурган, ушундан улам ал күн 1873–1948-ж. жана 1967-ж. бери өкмөттүн чечими менен империянын негизделген күнү катары майрамдалат.

СОГУШ ЖАНА КУРАЛДУУ КОНФЛИКТ – белгилүү *саясий максатка* жетүү үчүн зордук-зомбулукту колдонуу даражасы менен айырмаланышкан социалдык кубулуштар. Согуш өзүнүн маңызы боюнча – бул же тигил мамлекеттердин (таптардын) *саясатынын* зордук-зомбулук каражаттары менен улануусу. Согуш саясий мазмунга ээ, ал ички жана *тышкы саясаттын* бөлүгүн түзөт. Тарых, анын ичинде эки дүйнөлүк *согуштун* тажрыйбасы көрсөткөндөй *согуштар*, эреже катары, алдын-ала, узак убакыттар бою даярдалат, бул даярдык саясий, экономикалык, аскердик, дипломаттык, идеологиялык, моралдык-психологиялык чөйрөлөрдө, мобилизациялоо иш-чараларын, чалгындоо ишмердүүлүгүн өзүнө камтыйт. Согуш өзүнүн айырмаланган, өзгөчө мазмунга ээ; бул ролдо чыгуучу куралдуу күрөш – саясий жана аскердик максаттарга жетүү үчүн мамлекеттин куралдуу күчтөргө же куралдуу отряддарды элдик башка бирикмелерди уюмдашкан түрдө пайдалануу болуп эсептелет. Куралдуу күрөш саясат тарабынан саякцияланбаган формаларда (айрым аскердик кагылышуулар, аскердик инциденттер, террористтик акциялар) жүрүшү да мүмкүн; андан тышкары айрым мамлекеттердин ортосунда жана алардын ичинде согуштун жалпы абалынын жоктугуна карабай саясатташтырылган куралдуу *конфликттер* пайда болуп, орчундуу орун алуусу мүмкүн. С. ж. к. к. жалпылык – саясий шартталгандык жана куралдуу зордук-зомбулуктун жардамы менен карама-каршылыктарды чечүү ыкмасы. Алар өзүнүн саясий жана стратегиялык максаттары, себептери, масштабдары, куралдуу күрөштүн каражаттары, узактыгы, согуштук аракеттерди жүргүзүүнүн формасы жана ыкмалары менен айырмаланышат. Көбүнчө куралдуу конфликттер этностор аралык жана таптар аралык негизде, мамлекеттик чек араларда аймактык бүтүндүүлүктү бузуу, суверенитетке залал

келтирүү ж. б. байланыштуу келип чыгышат. С. ж. к. к-тин токтотулушу, алар менен байланышкан маселелердин чечилиши мамлекеттик деңгээлде, дипломаттык жол менен, үчүнчү мамлекеттер, эл аралык уюмдардын жардамы менен иш жүзөгө ашат; акыркы убакта регионалдык жана локалдык С. ж. к. к. зоналарында абалды нормалдаштырыш үчүн ынтымакташуу, элдешүү саясаты колдонулууда. Куралдуу конфликттин коркунучу анын көпчүлүк учурда катышуучуларынын составын *кеңейтүү*, масштабын интернационалдаштыруу, кеңири саясий максаттуу согушка өсүп жетилүү тенденцияга, созулунку мүнөзгө ээ болушунда жатат. 1990–91-ж. Персия булуңундагы согуштук окуялар көрсөткөндөй, мындай түрдөгү С. жана к. к-тер айтып бере алгыс саясий, социалдык-экономикалык, экологиялык залал келтирүүчү массалык жок кылуу куралдарын колдонуу *коркунучу* келип чыгат. Демек, куралдуу конфликттер менен согуштардын ортосунда айырмачылык шарттуу гана болуп бара жатат. Бирок С. ж. к. к. социалдык-саясий жана согуштук-техникалык белгилер боюнча илимий классификациясы негизинен өзүнүн принципиалдык маанисин сактоодо. С. ж. к. к-те эки фактор: адамдар жана курал өкүм сүрөт. Ошондуктан бүгүнкү күндө турмуштан бул социалдык кубулуштарды алып салуунун радикалдуу жолу чечкиндүү түрдө куралдуу күчтөрдү жана куралдарды кыскартууда жана куралсыздандырууда, эл аралык мамилелерди демилитаризациялоодо, бардык мамлекеттер тарабынан тынчтык саясатын жүргүзүүгө жатат.

СОГУШТУК САЯСАТ – мамлекеттердин, *партиялардын*, жана башка социалдык-саясий *институттардын* жалпы саясатынын составдык бөлүгү; белгилүү саясий максатка жетүү үчүн куралдуу зордук-зомбулук каражаттарын түзүү жана колдонуу менен түздөн-түз байланышкан. Саясий *ишмердүүлүктүн* өз алдынча жана өзгөчө түрү катары XVIII–XIX к. чегинде бөлүнүп чыкты. Бул мезгилдеги согуштар масштабдарынын бир кыйла өсүшү, мамлекеттердин материалдык жана руханий ресурстарынын кеңири тартылышы, массалык армиялардын пайда болушу менен айырмаланышат. Тарыхый тажрыйба көрсөткөндөй, С. с-тын субъектилери болуп саясаттын бардык субъектилери: *мамлекет* жана мамлекеттердин *союзу*, партия, таптар, элдик кыймылдар ж. б. чыга алат. Демократтык коомдо өзүнүн куралдуу күч колдонууга болгон монополиясын сактоого чакырылган мамлекет гана С. с-тын жалгыз мыйзамдуу субъектиси боло алат. Согуштук кубаттуулуктун компоненттерин түзүүчү коомдук турмуштун бардык чөйрөсү С. с-тын объектиси катары чыгат. С. с. жалпы мамлекеттик саясаттын (ички жана тышкы, экономикалык, социалдык, маданий ж. б. (системасына кирет; башка саясаттардан айырмаланып, ал саясаттын бардык түрлөрү менен тыгыз өз ара аракеттенет, белгилүү шарттарда алар менен интеграцияланат (согуштук-экономикалык, согуштук-техникалык, согуштук-илимий саясат ж. б.). С. с-тын максатын жана милдеттерин, анын түзүлүү принциптерин, мамлекеттин ичинде жана эл аралык аренада согуштук күчтү колдонуунун негизин аныктоочу согуштук-саясий көз караш зор мааниге ээ. Негиздөөчү согуштук саясий көз караштар, эреже катары, мамлекеттин конституциясында жана согуштук доктринасында, башка официалдуу мыйзам чыгаруу актыларда бекитилет. С. с-тын күчтөрү жана каражаттары мамлекеттин аскердик уюмдары, барыдан мурда анын куралдуу күчтөрү менен көрсөтүлөт. Согуштук саясий көрсөтмөлөрдү практикалык иш жүзүнө ашыруунун натыйжасында С. с-тын бул же тигил тиби калыптанат. Азыркы күндө мамлекеттердин С. с-нын спектри абдан кеңири: ачык *агрессивдүү*, авантюристтиктен тартып согуштук күчтөрдү, согушту болтурбоо, мамлекеттин суверендүүлүгүн жана аймактын бүтүндүүлүгүн коргоо кызыкчылыктарына колдонуу менен чектелген удаалаш тынчтыкты сүйүүчүлүккө чейин. С. с-тын функционалдык структурасында: согуштук-саясий абалды, согуштук күчтөрдүн тең салмактуулугун анын өнүгүү тенденцияларын баалоо, согуштук коркунуч системасын анализдөө менен байланышкан илимий-прогностук функция; зарыл согуштук-саясий чечимдерди иштеп чыгаруу жана кабыл алууну өзүнө камтыган нормативдик-тескөөчүлүк функция, согуштук доктринанын жоболорун, аскердик курулуштун пландарын жана программаларын иш жүзөгө ашыруу зарылчылыгы менен шартталган уюштуруу практикалык (башкаруу) функциясын бөлүп чыгарышат. Ар бир айтылган функцияларды ишке ашыруу үчүн С. с-тын структурасында аларга ылайык келген институттар (органдар, уюмдар, мекемелер ж. б.) түзүлөт. Бүгүнкү күндө позитивдик өзгөрүүлөрдүн таасири астында мамлекеттердин С-с-тынын өнүгүүсү бир катар туруктуу тенденциялар менен мүнөздөлөт: – саясий максатка жетүү үчүн согуштук күчтөрдү колдонуунун чөйрөсүн жана масштабынын удаалаш кыскартылышы, куралдуу күрөштүн арсеналынан массалык жок кылуу куралдарын (стратегиялык жана тактикалык, ядролук, химиялык, бактериологиялык) чектөө жана чыгарып салуу, келишимдик негизде кадыресе куралдардын жана куралдуу күчтөрдүн кыскарышы; — С. с-тын багытынын согуш жана куралдуу *конфликттерди* даярдоо жана жайылтуудан тынчтыкты бекемдөөгө, куралдуу кагылыштарга жол бербөөгө жана коопсуздуктун ишенимдүү системасын түзүүгө бурулушу; — мамлекеттик согуштук-саясий кызматташтык чөйрөсүнүн кеңейиши, согуштук-саясий мамилелерде ишенүүчүлүктүн жана бирин-бири ишенүүчүлүктүн бекемделиши согуштук-саясий ишмердүүлүктүн ачыктыгы жана алдын-ала айта билүүчүлүгү. Берилген позитивдик тенденциялардын бекитилиши мамлекеттердин С. с-ка бир катар универсалдуу принциптерге баш ийүүсүн талап кылат. Алардын ичинде: БУУнун уставында ж. б. эл аралык макулдашууларга бекитилген эл аралык укуктук нормаларына С. с-тын нормаларынын максаттарынын жана милдеттеринин дал келиши; өлкөнүн ичиндеги жана эл аралык аренадагы конфликттүү кырдаалдарды болтурбоодо, чектештирүүдө жана чечүүдө аскердик-күчтүк эмес, саясий каражаттардын маанилүүлүгү; согуштарга жол бербөөнүн, согуштук-саясий жана *стратегиялык* стабилдүүлүктү колдоонун С. с-тын биринчи кезектеги милдети деп таанылышы; куралсыздандыруу процессине, ядролук, ракеталык технологиянын, курал-жарактардын жайылбоосун көзөмөлдөөнүн күч алышына жардам көрсөтүү; коркунуч факторлорунун сакталып калган шарттарында коргонуу зарылчылыгына жараша мамлекеттин согуштук кубаттуулугун акылга салып чектөө.

СОЛТОНБЕКОВ Рысалы (Ырсалы) (1887–1965) – Чүй өрөөнүндө Совет бийлигин орнотуу ж-а чыңдоо үчүн күрөшкө катышкандардан. 1917-ж-дын октябрынан Пишпектеги большевиктик жашырын топко кирген. Түркстан Компартиясынын 2-съездинин (1918-ж. декабрь) делегаты. 1918–1919-ж. РКП(б)нин Пишпек уездик-шаардык комитетинин ж-а уездик Советтин жооптуу кызматкери. 1919–22-ж. Пишпек уездинин кедейлер комитетинин, «Кошчу»

союзунун төрагасы. 1921-ж. Пишпек уезди боюнча жер-суу реформасын жүргүзүү комиссиясынын төрагасы, 1922–25-ж. «Тоо аркасы болушунун» (Кочкор, Жумгал, Суусамыр) аткомунун төрагасы, 1925–28-ж. Каракол–Нарын уездинде администрациялык бөлүмдүн башчысы, 1928–29-ж. Сталин районунда (Кочкор, Жумгал, Суусамыр) милициянын начальниги, 1929–33-ж. Кыргыз ССР жер иштетүү комиссарлыгында сектор башчысы болуп иштеген. 1933-ж. негизсиз репрессияланып, 1957-ж. акталган.

СОЛТОНОВ Белек Солтонкелди уулу (1878–1938) – кыргыз тарыхчысы, адабиятчы жана акын. Чоң Кемин өрөөнүндө жашаган Аюке уругунан. 7–8 жашында кат тааныган. Караколдо 3–4 ай орус мектебинде, багбандарды даярдоочу Пишпектеги *кыргыз* мектебинде 2 жыл окуган. 1890-ж. тарыхка кызыгып, уламыштарды, санжыраларды угуп, мусулман жана орус тарыхчыларынын эмгектери менен таанышкан. 1894-ж. Атаке болуштугунда катчы болуп турган. 1895-ж. кыргыздын санжырасын жана жазма маалыматтарын чогултуп, изилдей баштаган. 1916-ж. Атаке болуштугунун *болушу* болуп шайланган. «Үркүндө» Кытайга качып барып, 1917-ж. кайра келген. 1918–20-ж. Алматы *калаасы* тарапта Кеңеш өкмөтү үчүн үгүттөө иштерин жүргүзгөн. 1924-ж. чейин Түндүк Кыргызстанда элдин сабатсыздыгын жоюу (ликбез) уюмдарында иштеген. 1924-ж. «Үркүндөн» кайтпай калган кыргыздардын ал-абалын билүү жана алардын өз жерине кайтышына көмөктөшүү үчүн Чыгыш Түркстанда (Кулжа шаарында) болгон, ошол эле учурда кыргыздардын тарыхы боюнча маалыматтарды чогулткан. 1927–37-ж. Кыргыз АССР Комиссарлар Советинде илимий кызматтарда иштеген. Жазыксыз жерден камалып атылган. 1955-ж. акталган. «Кызыл кыргыз тарыхы» (башка аты «Кыргыз-казак тарыхы») анын негизги эмгеги болуп саналат. Бул эмгектен кыргыздардын саясий тарыхы боюнча көптөгөн маалыматтарды алса болот.

СОТ БИЙЛИГИ – мамлекеттик бийликтин бир бутагы. Бийликти бөлүштүрүү принцибин ишке *ашыруунун зарыл шарты*. *Бийликтин* калган эки бутагынын келишип кетишине жол бербөө, диктатуранын же авторитардык *саясий режимдин* пайда болушуна тоскоолдук кылуу С. б-нин негизги иши. Конституциялык түзүлүштү сот тарабынан коргоо системасы кийин гана пайда болуп, бүгүнкү күндө өзүнүн калыптануу мезгилинде жана ал көптөгөн мамлекеттердин тажрыйбасы менен толукталууда. С. б. боюнча бир катар өнүккөн мамлекеттердин тажрыйбасынан: Дүйнөлүк практикада конституциялык көзөмөлдү үч түрдүү органдар ишке ашырышат: Жогорку Сот баш болгон жалпы соттор; конституциялык соттор; Конституциялык көзөмөлдү жалпы соттор жүргүзгөн өлкөлөрдүн катарына: АКШ, Австралия, Индия, Канада ж. б. кирет. Бул система өтө ишенимдүү, чоң гарантияларды берсе да, анын иши өтө узак жана татаал. АКШнын Жогорку соту пайда болгондо эле мамлекеттик бийликтин бир бутагы катары чыгып, конгресстин жана штаттардын мыйзам чыгаруучу жыйындарынын мыйзамдарынын конституцияга дал келүүсү боюнча акыркы чечимдерди кабыл алып турган. 1789-ж. баштап, эки жүз жылдын ичинде кабыл алынган 85 миң мыйзам актыларынын ичинен 127 федералдык мыйзамдар жана 950 штаттардын мыйзамдары Жогорку Сот тарабынан антиконституциялык деп табылган. Юридикалык жактан Жогорку соттун чечимдери биротоло деп эсептелип, кайра каралууга тийиш эмес. Ушул маанисинде АКШнын Жогорку соту прогрессивдүү реформаларды ылдам жүргүзүүгө тоскоолдук кылышы да мүмкүн. Францияда конституциялык көзөмөлү 1958-ж. түзүлгөн, составы тогуз кишиден турган, тогуз жылга шайланган Конституциялык кеңеш ишке ашырат. Парламенттин палаталарынын *регламенттери*, *адам укугун жана эркиндигин* ишке ашыруу максатындагы *мыйзамдар* милдеттүү түрдө көзөмөлгө алынат. Конституциялык Кеңеш ратификацияланууга тийиш болгон эл аралык келишимдерди алдын ала карап чыгат, Республиканын президентин шайлоолорго жана *референдумдарды* өткөрүүдө көзөмөл жүргүзөт. АКШнын Жогорку Сотунан айырмаланып, Франциянын конституциялык кеңеши мыйзамдарды өз алдынча жокко чыгара албайт. Мамлекеттик кеңеш аркылуу аракет кылат. Көзөмөлдөө милдетин Италияда 1953-ж. бери жашап келе жаткан Конституциялык сот ишке ашырат. Анын милдети – граждандардын аң-сезимине бийликтин алдында коргоо сезимин кийирүү. Россияда С. б-нин конституциялык, граждандык, административдик, уголовный соттор жүргүзүшөт. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 79-статьясына ылайык, С. б-н Конституциялык сот, Жогорку сот жана Жогорку Арбитраж соту жана жергиликтүү соттор жүргүзүшөт. Өзгөчө атайын сотторду жана соттук кызматтарды түзүүгө жол берилбейт. Конституциялык соттун судьялары Президенттин сунушу менен Жогорку Кеңеште 15 жылга шайланат. Конституциялык соттун чечими акыркы чечим болот жана даттанууга жатпайт (80-статья).

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЯ – бүгүнкү күндөгү солчул күчтөрдүн маанилүү составдык бөлүгү. «С-д». термини XIX к. акырында Европада жумушчу табынын партияларынын түзүлүү мезгилинде пайда болгон. 1918–23-ж. жумушчу социалисттик интернационалдын катарында С-д-нын реформисттик агым катары идеялык-саясий жана уюштуруучулук калыптануусу болуп өткөн. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин С-д. көпчүлүк өлчөмдө капиталисттик коомдун парламенттик саясий системасына интеграцияланган. Көп өлкөлөрдө ал мындай система менен бийлик механизмнин функция кылуусун камсыз кылуучу күчкө айланган. 1951-ж. С-д-нын Франкфурт-на Майнедеги эл аралык конгрессиндеги Социалдык интернационал – өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн көптөгөн саясий партиялары мүчө болгон, С-д-лык кыймылдын эл аралык уюму негизделген. Дээрлик бардык социал-демократтык партиялар анын мүчөсү болушат. Бирок алардын кандайдыр-бир бөлүгү башкача аттарды алып жүрүшөт (социалисттик, лейбористтик, жумушчу, эмгекчилердин партиясы). Социал-демократтык партиялардын *статусуна* ээ 52 партия жана консультативдик статусу бар 16 партия кирет. Социал-демократтык партиялардын мүчөлөрү болуп «тектеш уюмдар» – аялдардын социалисттик интернационалы, жаш социалисттердин эл аралык союзу, Агартуунун Социалисттик интернационалы да кирет. С-д-нын ээлеген позицияларынын бекемдиги 60–70-ж. объективдүү абалдын социалдык ийкемдүүлүк саясатын ишке ашырууга ыңгайлуу болуусу менен шартталат. С-д. бул саясатты ийгиликтүү ашырууга жөндөмдүү болгондуктан, калктын көпчүлүк бөлүгү аларды ээрчиген өлкөлөрдө С-д-лык партиялардын бийликте турушуна олуттуу түрдө эч ким каршы болгон эмес. Өз кезегинде, бул саясаттын өзү С-д-нын сакталышын гана эмес, массалык колдоолорунун кеңейишин камсыз кылган. 70-ж. ортосунда көптөгөн социал-демократтык партиялар тарабынан согуштан кийинки

жылдары теориялык жана практикалык ишмердүүлүктүн негизине салынган маанилүү постулаттардын кайра баалоо жүргүзүлгөн. Өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөгү коомдук түзүлүштү мактоо, алгач ирет сактык менен, кийин курч сынга алуу менен алмашкан. Профсоюздарда иштешкен социал-демократтык функционерлер күжүрмөн жүрүм-турумга өткөн. Капитализмдин өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр 80-ж. башында күч алган. 80-ж. экинчи жарымында башталып, азыркыга чейин бүтпөгөн жаңы идентификациялоону издөө процессинде, социал-демократтык кыймылда эки негизги багыт бөлүнүп чыккан. Саясий публицистикада аларды көбүнчө модернисттик жана традиционалдык деп аташат. Бул эки багыт тең реформисттик агымга тиешелүү, ошону менен алар өзүлөрүн революциячыл кыймылдарга каршы коюшкан. Алар өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөгү коомдук-экономикалык жана *саясий системаны* буга чейин адамзат тарыхында болуп өткөн системалардын эң рационалдуусу деп таанышат. Ошол эле мезгилде багыттардын экөө тең чындыкка неоконсервативдик мамиле жасоо менен бирге ага негизделген экономикалык жана социалдык саясаттын жагымсыздыгын белгилешет. С-д-нын бүгүнкү күндөгү эки багыты тең өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдүн экономикалык, социалдык жана саясий өнүгүүсүнүн неоконсервативдик моделине *альтернативдик* – неоконсерваторлор сунуш кылгандан социалдуурак, гумандуурак моделди каршы коюуга өзүлөрүнүн жөндөмдүүлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн жарыялашат. Традициялык багыттагы партияларга мурунтан эле өнөр жайлык жумушчу табы, профессионалдык союздар жана жумушчу *кооперативдик кыймылдар* менен тыгыз байланыш мүнөздүү. Алар эреже катары, эмгекчилердин кызыкчылыктары үчүн экономикалык жана *саясий күрөштөн* туруктуу салттарына ээ болуп, өз өлкөлөрүндөгү *саясий маданиятта* кубаттуу, терең тамыр жайган. Экинчи багыт – модернисттик жумушчу табы, профессионалдык уюмдар менен анча тыгыз байланышпаган партияларды жана партиянын ичиндеги топторду бириктирет. Жумушчу табынын колдоосу үчүн курч атаандаштык шарттарында, модернисттик агымга кошулган партиялар өзүлөрүнүн табигый социалдык базасынан тышкары таасирге ээ болууга умтулушат. Бара-бара өнөр жай жумушчуларынын кызыкчылыгын коргоо бул партиялар үчүн маанилүү болуудан калат да, алар өндүрүштөн жаңы тармактарында эмгектенишкен акыл эмгегинин кызматчыларынын топторуна, илимий-техникалык жана гуманитардык *интеллигенциянын* ортоңку катмарына (технологиялык революциянын зарылчылыктар менен тыгыз байланышкан) багытталган уюмдарга кайрадан уюмдашат.

СОЦИАЛДЫК КОНФЛИКТ (лат. conflict – кагылышуу, тирешүү) – адамдардын жыргалчылык проблемалары, *статусу*, бирдиктүү ишмердүүлүгүнө жана ой-пикири боюнча, кызыкчылыктарынын, көз-караштарынын, салт-санааларынын, артыкчылыктарынын жана жүрүм-турум максаттарынын дал келбөөсүнөн улам пайда болгон социалдык-таптык күчтөрдүн кагылышуусун туюнткан түшүнүк. С. к. индивиддердин, таптардын, башка социалдык катмарлардын ортосундагы социалдык биримдик менен жалпы коомдун ортосундагы өз ара мамилелердин өзгөчө түрү болуп саналат. С. к-тин генетикалык булагы – социалдык – таптык, этностук жана *инсандар* ортосундагы карама-каршылыктар. Алар конфликтке түз алып барбайт, аларды өз убагында таап, чечүүгө мүмкүн. Социалдык процесстердин ушундай өнүгүүсү көбүрөөк колдоого ээ, себеби, ал ачык конфликтке жол бербөөгө мүмкүндүк берет. С. к. коомдун өнүгүү тарыхынын бардык мезгилдерине объективдүү түрдө таандык. Бул азыркы учурдун социалдык бытиесинин да реалдуулугу. С. к-тер жараткан карама-каршылыктар сыяктуу эле ар түрдүү, алар субъекттери, чыгуу масштабы жана формалары, курчуу даражасы жана чечүү ыкмалары боюнча айырмаланышат. Эреже катары, С. к. көп деңгээлдеги мүнөздө болушат да, бул же тигил жол менен коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө өзүлөрү жөнүндө билдирет. Алардын мазмуну, тескөө жана чечүү ыкмалары коомдун жана мамлекеттин тиби, экономика, социалдык чөйрө, *демократия*, руханий маданияттын өнүгүү деңгээли, ошондой эле конфликттер жана аларды жеңүүнүн ыкмалары жөнүндөгү илим – конфликтологиянын абалы менен шартталат. С. к-тин коомдук ролу алардын функцияларында билинет. Социалдык көзөмөлдөнүүчү конфликттер алардын өздөрүнүн субъекттеринин ортосундагы мамилелердин жакшырышына, кадыресе өз ара мамилелердин жаңырышына, коомдук-системадагы социалдык-саясий тең салмактуулуктун калыптанышына жардам берет. С. к. социалдык субъекттердин мамилелериндеги карама-каршылыктарды ачуу менен бирге, конфликтешкен тараптардын позициясын, кызыкчылыктарын, максаттарын тереңирээк билүүгө мүмкүндүк берет. Бул болсо алардын позицияларынын жакындоосунун жолун жана ыкмаларын оптимизациялап, мурдагы социалдык багыттарын тактоо, өзгөртүү, оңдоо зарылчылыгын көрсөтөт. Жалданма эмгектин жумушчулары толук же кайсы бир деңгээлде жеңишке жеткен учурда, конфликт алардын материалдык, социалдык, укуктук абалынын жакшырылышына алып келет. Бул болсо С. к. объективдүү түрдө коомдун прогрессивдүү өнүгүүсүн тездетүүгө жөндөмдүү экендигин билдирет. Ошону менен бирге С. к. коом үчүн жаңы кыйынчылыктардын кескин түрдө курчушуна, тигил же бул коомдук системанын дезинтеграцияланышына, кээде кулашына алып келет; ошондой эле коом үчүн маанилүү материалдык жоготуулар, социалдык уу-чуулар болуп, *бийлик* механизмде терс өзгөрүүлөрдү чакыруусу мүмкүн. С. к-ти чечүү боюнча өз убагында тийиштүү чараларды кабыл албоо анын курчушун тереңдетет. Бул процесс көзөмөлдөн бошонуп, тараптардын өз ара мамилелеринин кризисине алып келүүсү мүмкүн. Кризис стадиясында ал саясий *кризиске* өсүп жетилет. Коомдун өнүгүүсү менен социалдык мамилелердин татаалданышы күчөйт. С. к-тин экономикалык жана саясий кризисттер менен өз ара байланыштары көп түрдүү, динамикалык боло баштайт. Калктын бардык катмарынын негизги кызыкчылыктары козголгон коомдук системанын түп-тамырынан бери кайра курулуу мезгилинде С. к-тин масштабы жана курчутуу кескин жогорулайт. Социалдык-экономикалык жана *саясий модернизациялоонун татаал* этабын башынан өткөрүп жаткан өлкөдөгү бүгүнкү күндөгү кризисттик абал социалдык конфронтациянын таркалуу чегин кеңейтип, мүнөзүн өзгөрткөн. С. к-ти коомдук прогресстин кызыкчылыгы үчүн алдын алуу, жеңилдетүү жана аны чечүү актуалдуу маселелерден. Практикада бул проблемаларды чечүүдө мүмкүн болгон саясаттын моделин айтып берүүдө. Ага ылайык төмөнкүлөр сунуш кылынат: 1) кризис алдындагы кырдаалды, конфликттин себептерин системалуу анализдөө, анын мүнөзүн, конфликттеги тараптардын жана алардын социалдык потенциалын табуу, аныктоо; кризистин жайылуусуна таасирин тийгизген башка факторлорго баа берүү (салт, дин, саясий партиялардын, коомдук

уюмдардын позициялары). 2) конфликттин өсүшүнүн жана кесепеттеринин, кризистен кийинки анын катышуучуларынын жүрүм-турумунун мүмкүн болгон варианттарын жана аны тескөө боюнча болжолдуу аракеттерди алдын-ала аныктоо. 3) Анын өзгөчөлүктөрү, мүмкүндүктөрү жана каршылаш тараптардын ресурстарын эске алуу менен С. к-тин максатын жана чечүү жолдорун негиздөө. 4) Конфликтти чечүү боюнча ишмердүүлүктүн түрдүү варианттарын колдонуу: коргонуучу (конфронтациядан кетүү, баш тартуу); басып алуучулук (артыкчылыгын пайдаланып, эркин таңуулоо, алдын-ала аракеттерди жасоо); кызматташтык (келишимдерди, *компромисстерди*, өз ара макулдашуунун негизинде колдонуу); үчүнчү тарап, ортомчуну колдонуу (көз карандысыз комиссия, аткаруучу, мыйзам чыгаруучу бийликтердин, соттун, арбитраждын өкүлдөрүн). Акыркы эки вариант өз ара пайдалуу келип, практикада ага көп токтолушат, ал конфликттин бардык катышуучулары тарабынан тандалат. С. к-ти чечүүдө вариантты тандоо анын мүнөзүнүн, конфликтеги күчтөрдүн катышынан, өлкөдөгү, региондогу социалдык климатка көз каранды. Кризисттик кырдаалды ийгиликтүү башкаруу, анын кызматташтык саясатынын жардамы менен жеңүү үчүн коомдун *реалдуу* демократташтыгышынын деңгээли, анын руханий-нравалык бышып жетилүүсү, мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук бийликтин, *жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын* ишинин эффективдүүлүгү, каршы турган социалдык күчтөрдүн *лидерлеринин* компетенттүүлүгү, авторитети жана социалдык бышып жетилүүсү зор мааниге ээ. С. к-ти чечүүнүн укуктук механизм гана эмес, цивилизациялык ыкма менен конфликттин өнүгүсүн башкарууга, компромисс, келишим, ортомчул пайдаланып аны чечүүгө жөндөмдүү атайын даярдалган адистер да зарыл.

СОЦИАЛДЫК МАМИЛЕЛЕР – өндүрүштө жана коомдогу башка чөйрөлөрдө ар түрдүү абалга ээ, эмгектин мүнөзү, профессионалдык даярдыгы, *улутка* таандык болушу, жашоо жол-жобосу, *статусу* кирешелердин деңгээли жана булактары боюнча айырмаланган түрдүүчө функцияларды аткарган адамдардын социалдык топторунун ортосундагы көп түрдүү өз ара байланыштардын системасы. Таптар, социалдык топтор жана катмарлар, этностук биримдиктер – С. м-дин негизги субъекттери болуп саналат. Алардын жыйындысы коомдун социалдык структурасын түзөт. Алардын социалдык иерархияда алган орду барыдан мурда өндүрүш каражаттарына карата мамилеси, эмгектин коомдук уюшулушундагы ролу менен аныкталат. С. м-дин өнүгүүсүнүн, өзгөрүшүнүн, татаалданышынын объективдүү негизи болуп өндүрүш күчтөрүнүн өнүгүүсүнүн зарылчылыгы, коомдогу, анын руханий турмушундагы түп-тамырынан берки экономикалык жана саясий кайра түзүүлөр саналат. Алардын деңгээли жана багыты С. м-дин динамикасынын мүнөзүн жана багытын аныктайт. Бул объективдүү процесстерге активдүү түрдө саясий *бийлик* кийлигишет. Ал коомдук прогресстин зарылчылыктарын эске алуу менен С. м-дин өнүгүүсүнө жардам берет. Же аларга карата пассивдүү болушу жана алардын табигый кыймылынын жүрүшүнө тоскоолдук түзүшү да мүмкүн. Ар бир коомдогу С. м. татаал структураны берет. Анын өнүгүшү социалдык биримдиктердин түрдүү мүмкүнчүлүктөрүн, алардын жашоо ишмердүүлүгүнүн шарттарын, бирдей эмес статустарын чагылдырат да, объективдүү түрдө социалдык карама-каршылыктарды пайда кылат. Социалдык катмарлар менен топтордун түпкү кызыкчылыктарынын толук же бөлүгү менен дал келишинде алардын ортосундагы карама-каршылыктардын бирден бир кызыкчылыгын эсепке алуу менен чечилиш мүмкүнчүлүктөрү бар. Ошону менен С. м. кызматташтык, өз ара жардам берүү, союздун формасын кабыл алат. Социалдык топтордун түпкү кызыкчылыктарынын дал келбөөсү же кагылышуусу алардын ортосундагы карама-каршылыктардын курчуп, антагонисттик мүнөзгө ээ болушуна, кастык мамилелердин орношуна алып келет. Мындай мамилелер катаал конфронтация, түрдүү *конфликт*, социалдык жарылууларга алып келүү коркунучун туудурат. КМШ өлкөлөрүндө жүрүп жаткан демократтык кайра куруулар бардык социалдык топтордун жана катмарлардын кызыкчылыгын коргоп, С. м-нин жаңы субъекттерин – ишкерлер, арендаторлор, фермерлер, банкирлер ж. б. пайда кылды. Бул процесстер социалдык-экономикалык, *саясий кризис* шарттарында жайылууда. С. м-дин мүнөзү айрыкча социалдык-таптык жана улут аралык мамилелердин курчушуна байланыштуу олуттуу өзгөрдү. Мурдагы СССРдин аймагында бир катар региондордо алар коом үчүн коркунучтуу конфликттер менен коштолууда. Бул шарттарда эффективдүү экономикалык *реформалар* жана калктын бардык катмарларын социалдык коргоонун кубаттуу системасы бар рынок экономикасынын бекитилишин; С. м-дин прогресси үчүн укуктук негизди, коомдун жана анын мүчөлөрүнүн кызыкчылыктарынын эсепке алуу менен аларды тескөө механизмин түзүү зарыл.

СОЦИАЛДЫК МАМЛЕКЕТ – социалдык карама – каршылыктардын алдын алуу жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү, элдин жакыр катмарына жардам берүү, билим берүү жана кесиптик билим берүүгө жардам берүү, адам укугун коргоого, ден-соолукту коргоо системасын мамлекеттештирүүгө, элге камкордук көрүү тармагында адистик социалдык коргоо системасын өз убагында түзүү жөндөмү бар мамлекет.

СОЦИАЛДЫК САЯСАТ (лат. sociolog – коомдук) – социалдык чөйрөнү жана *социалдык мамилелерди* теске салуу боюнча *мамлекеттин* жана коомдук уюмдардын ишмердүүлүгү; калктын турмуштук маанилүү керектөөлөрүн камсыз кылуу боюнча иш-чаралардын жыйындысы. Бул же тигил өлкөдө С. с-тын эффективдүүлүгү кандай даражада адамдын жашоосу, анын эмгегинин жана эс алуусунун, тиричилигинин шарттарынын жакшыруусу, ден-соолугунун чыңалуусу, аң-сезими менен маданияттын жогорулоосу, этностор жана инсандар аралык мамилелердин өркүндөөсү, декларациядагы укуктар жана эркиндиктердин сакталуусу менен аныкталат. С. с. түрдүү экономикалык, уюштуруучулук, укуктук, өздүк, социалдык, культурологиялык, экологиялык, инсандык – ченемдерге ээ. Ушуга ылайык коомдо жүргүзүлгөн С- с-тын объективдүү критерийлери, сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү бар. Алардын ичинде социалдык акыйкаттык принцибинин практикалык иш жүзөгө ашуусу; адамдардын түрдүү топторунун социалдык кызыкчылыктарын эсепке алып, алардын рационалдуу зарылчылыктарын канааттандыруу; калкты, анын ичинде айрыкча аз мүлктүү катмарларды, балдарды, карыларды, жумушсуздарды, катуу ооруларды коргоо зор мааниге ээ. С. с. өзүнүн тескөөчү функциясы шаар менен кыштактын ортосундагы, акыл жана күч эмгегин пайдалангандардын, түрдүү улуттардын, элдер менен этностук топтордун, таптардын жана топтордун ичиндеги катмарлардын ортосунда, кесиптик жана башка бирикмелердин мамлекет менен индивиддин ортосундагы мамилелерди камтыйт. С. с. аркылуу социалдык мамилелерди жакшыртуу

даражасы бир катар факторлордон, анын ичинде мамлекеттик жана коомдук түзүлүштүн, материалдык-техникалык базанын өнүгүүсүнүн, *демократия* жана *демократтык кыймылдардан*, коомдун салт-санаасынан жана маданиятынан, адамдардын калыптанып калган жашоо жолунан көз каранды. С. с. мамлекеттик *жана* коомдук башкаруу жана тескөөнүн айрым механизмдеринин жардамы менен, социалдык мамилелер тармагында мыйзам чыгаруу акцияларын иштеп чыгып аны ишке ашыруу, социалдык программаларды, анын ичинде экологиялык *саясаттын* чегинде, социалдык абал жана өнүгүү суроолору боюнча айкын чечимдерди кабыл алуу жолу менен иш жүзөгө ашат. Өнүккөн С. с. коомдун прогрессивдүү өнүгүүсүнүн маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири.

СОЦИАЛДЫК СТРАТИФИКАЦИЯ (лат. stratum – катмар, facio – жасаймын) – бүгүнкү күндөгү социологиянын борбордук багыттарынын бири; коомдогу социалдык структураны жана теңсиздиктин өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн издеп, таап жана түшүндүрүүнү алдына милдет кылып коет. Ар бир *коом үчүн* абалдары кандайдыр-бир анык белгилер боюнча айырмаланган, кандайдыр-бир деңдээлде калыптанган катмарлардын, топтордун, индивиддердин жиктелүүсүнүн *болушу* мүнөздүү. Эң ирисинен майда *структурасына чейинки* универсалдык сүрөтүн түзүүгө багытталган. С. с. жөнүндөгү илим социалдык түзүлүштүрдүн ушул касиетин пайдаланууга умтулат. С. с. теориясынын чегинде страт деп түрдүү критерийлер менен, мис., экономикалык, улуттук, жыныстык же жаштык принциби, кесиптик тиешелүүлүгү же билими боюнча бөлүнүп чыккан таптан кичине катмарга, топко же маргиналдуу топко чейинки социалдык түзүлүш түшүндүрүлөт. Стратификациялардын жана алардын бөлүп чыгаруучу параметрлердин саны практикалык түрдө чексиз. Бирок алардын коомдун жашоосундагы чыныгы маанилүүлүгү бирдей эмес. Байлык, кадыр-барк жана бийлик иерархиясын түзүүчү таптарга, катмарларга коомдун бүлүнүү фактысы адаттагыдай эле өзүнө илимий ойдун көңүлүн бурдуруп, бирдей эмес чечимдерге алып келген. Ошондуктан бүгүнкү күндөгү социология жана саясат таануу С. с-ны ар тараптуу изилдөөнүн зарылчылыгынан улам келип чыгат. Анда социалдык жиктелүүнүн бардык маанилүү белгилеринин бардыгы камтылышы керек. Бул же тигил белгилердин маанилүүлүгү изилдөөчүнүн жалпы позициясы, берилген фактордун коомдун жашоосундагы жана өнүгүүсүндөгү ролуна берген баасы менен аныкталат. С. с. экономикалык, социалдык, биологиялык ж. б. багыттары боюнча изилдөөлөрдүн багыттоолорунун артыкчылыгынын болушу ушуну менен байланышкан. Окумуштуулардын көпчүлүгү С. с. теориясынын төмөнкү негизги параметрлерин: *бийлик*, *байлык*, билим, диний же улуттук тиешелүүлүк, үй-бүлө, этностук топтогу позициясын бөлүп чыгарышкан. Өткөндү жана бүгүнкү күндө социалдык структураларды өзгөртүү тенденцияларын орнотууга мүмкүндүк бергендиктен берилген параметрлер өзгөчө мааниге ээ. Ошол эле учурда кайсы-бир белги боюнча С. с. жүргүзүү мүмкүнчүлүгү позитивдүү илимий натыйжаларды берүүсү мүмкүн. С. с-нын маселелерин иштеп чыгуунун жүрүшүндө өзгөчө мааниге социалдык кубулуштарды классификациялоонун негизинде кандай критерий (критерийлер) болушу керек деген суроо ээ. Азыркы учурда жумушчулардын көпчүлүгү пайдалуу классификациялоону бир критерий же белгинин базасында түзүүнүн мүмкүн эместигинде токтолушууда. Себеби, бир белги же критерий бардык суроо-талапка жооп бере албайт. Бул маселени параметрлер системасын түзүү жолу менен чечүү мүмкүнчүлүгү болууда.

СТАТУС – катмардын, топтун же индивиддин социалдык системадагы абалынын комплекстүү көрсөткүчү, *социалдык стратификациянын* маанилүү параметрлеринин бири. С-тун негизги компоненттери катары: биринчиден, берилген социалдык элементтин коомдогу позициясы анын объективдүү мүнөздөмөсүнүн (теги, жынысы, жашы, билими ж. б.) улам келип чыгат; экинчиден, коомдун берилген позициянын орду, ролу жана мааниси жөнүндөгү элеси эсептелет. Ушуга ылайык С. ардак, урмат, кадыр-барк сыяктуу категорияларда аныкталат, ал эми анын жоголушу жогорку касиеттердин жоктугун билдирет. Аны *М. Вебер* индивиддердин позициялардын барктуулугу, алардын коом тарабынан позитивдүү (оң) же негативдүү (терс) бааланышы деп түшүнгөн. Ушундан улам С. коомдогу топтордун жана индивиддердин мамилелерин аларга белгилүү жүрүм-турум нормаларын, белгилерин жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн бекитүү жолу менен тескөө механизми катары маанилүү ролу келип чыгат. Бул болсо кадыр-барктын белгилүү иерархиясы жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет. Коомдук мамилелердин убакыт өткөн сайын өзгөрүп *туруучу* ар түрдүү статустук топторго бөлүгүшү коомдун жиктелишин изилдөөгө жол ачат. Статустук топтордун ортосунда конфликт ар бир топтун өзүнүн С-ун коргоого жана жогорулатуу үчүн объективдүү умтулуусунан улам келип чыгат. Ал эми С-ту коргоо жана аны жогорулатуу башка топтордун жана индивиддердин ар дайым басып алуусу менен оорчулукту туудуруда. Ар бир индивид ар түрдүү ишмердүүлүктүн чөйрөсүндө башка индивиддер менен мамиле түзгөндүктөн, бир эмес, көп сандагы С-ка ээ. Анын ар бири индивиддин өзгөчө статустук топко тиешелүүлүгүн аныктайт. Андан тышкары, бир эле индивид түрдүү параметрлер боюнча дал келбөөчү же карама-каршы кызыкчылыктуу статустук топторго тиешелүү болуп калуусу да мүмкүн. Бул болсо анын алдында тандоо проблемасын коет. Чынында социалдык стратификация системасындагы орду жана белгилүү функцияларды так аткаруусу берилген индивидге белгилүү С-ту бекитүүнү камсыз кылат. Индивиддин С-у менен алар ойногон социалдык ролдун ортосунда тыгыз байланыш бар.

СТАТУС – **КВО** (лат. statusquo – кайсыл бир абалда) – кандайдыр бир өкүм сүрүп аткан же белгилүү мезгилде болгон фактылык же укуктук абалды белгилөө үчүн эл аралык укукта пайдалануучу термин. С. к. калыбына келтирүү – болуп өткөн өзгөрүүлөргө чейин өкүм сүргөн абалга кайрылуу.

СТРАТЕГИЯ ЖАНА ТАКТИКА, саясий (гр. strategia – аскер + taktika – аскерлерди түзүү искусствосу) – *саясий ишмердүүлүктүн* негизги жолун жана аны ишке ашыруунун ыкмаларын белгилөө үчүн колдонулуучу түшүнүк; *партиялардын*, *мамлекеттин* жана коомдук биримдиктердин жана кыймылдардын программалык жана башка иш кагаздарында аныкталат. Стратегия *саясаттын субъекттери* алдына койгон ири масштабдагы маселелер менен иш алып барат. Анда максаттар жана ага жетишүү үчүн негизги каражаттар союздаштар менен *оппозицияны* камтыган саясий күчтөрдүн болжолдуу *орун* алышы калыптанат, кыймылдын жакынкы арадагы жана бүтүүчү чектери белгиленет. Стратегия тарыхый жагдайдын, массалык аң-сезимдин реалдуу абалынын орноп жаткан социалдык-саясий *кырдаалдардын* шартында стратегиялык ыкмалары жана жолдорунун жыйындысы. Ал бүткүл кыймыл үчүн эмес,

көбүнчө анын айрым мезгилдери, айкын маселелерди чечүү үчүн иштеп чыгарылат. С. ж. Т-га ылайык келген ишмердүүлүктүн субъекттеринин саясатын белгилүү көрсөтмөлөрдө, багыттарда, түздөн-түз саясий, экономикалык, социалдык практикада «материалдаштырат». Анда белгилүү социалдык күчтөрдүн кызыкчылыктары чагылдырылат. Тарыхый процесстин объективдүү мыйзамдарына таянып, коомдун прогрессивдүү катмарларынын кызыкчылыктарын чагылдырат. С. ж. Т. илим жана искусствонун деңгээлине чейин жогорулайт. Бул тарыхый процесстин объективдүү мыйзамдарын канчалык толугураак чагылдырган сайын, саясий С. жана Т-нын коомдук өнүгүүгө активдүү таасири ошончолук жогорулайт. Кыргыз Республикасынын азыркы мезгилдеги саясий С. ж. Т-сы төмөнкүлөрдү өзүнө камтыйт: башкарууга кеңири коомдук катмарды, биринчи кезекте, эмгекчилерди тартуу жолу менен *бийликти* ирээттүү түрдө демократташтыруу, саясий партиялардын жана кыймылдардын ортосундагы *консенсус*, жалаң эле көпчүлүктөн эмес, азчылыктын да кызыкчылыктарын эске алган, өз ара ыңгайлуу чечимдерди табуу, *конфликтерди* чечүүдө «күч» колдонуу методдорун колдонууга жол бербөө, өлкөнүн өнүгүү келечегин аныктоодо чет өлкөлүк таасирлерге жана орой кийлигишүүлөргө жол бербөө, улуттук биримдикти көздөн карегиндеп сактоо ж. б. Илимий негизделген саясий С. ж. Т-нын болушу төмөнкүлөргө жол бербейт: массанын аң-сезимин бурмалоо жана алдоо; алардын кызыкчылыктарын көзгө илбөө; жүргүзүлгөн аракеттердин тобокелчилиги жана опурталдуулугу; саясий акциялардын шашылыш жана текшерилбей жүргүзүлүшү; *оппозиция* менен күрөшүүдө *цивилизациялык* эмес каражаттарды колдонуу, улуттук маанидеги чечимдерди кабыл алууда олуттуу каталарды кетирүү ж. б. Эгер буларга жол берилсе, анда улут жана мамлекет бөлүнүп-жарылууга учураары шексиз. *Саясаттын* ачыктыгы, маалымдуулугу, калк менен кеңешүү жана анын алдында отчет берүү эң зарыл. Ошондо гана масса демократтык кайра курууларды колдоп, жигердүү жана чечкиндүү аракеттерге барат.

СЫДЫКОВ Абдыкерим (1889–1938) – саясий ишмер; тарыхчы жана экономист, бир катар илимий эмгектердин автору: «Кыргыз элинин өнүгүү тарыхынын кыскача очерки» (1925), «Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү» (1927), «Отуздардын билдирүүсү» (1925) ж. б. Кыргыз элинин социалдык жашоосу, көп кылымдардан бери салт болуп калган уруулук бөлүнүүчүлүгү жөнүндө С-дун илимий эмгектери негизинен аны республиканын *саясий турмуштан* четтетип койгондон кийин жазылган. Бул эмгектер кыргыз тарыхын тактоодо көп маалыматтарды берет. 20-ж. орто ченинде Кыргызстандагы компартиянын жүргүзгөн саясатына карата официалдуу *оппозициядагылардын* программалык документи катары С. уюштурган жана негизги автору болгон «Отуздардын билдирүүсүндө» жаңыдан күч алып келе жаткан совет бийлигинин жергиликтүү органдарынын ишмердигине партиялык органдардын обу жок, мыйзамсыз кийлигишүүсүн айыптап, бул багыттын жакшылыкка алып келбесин белгилеп, ушундай катачылыктарды жоюунун жолдорун сунуш кылган. С. алдын-ала эскертип, сезгендей эле, убакыттын өтүшү менен Компартия бүткүл бийликти өз колуна алып, СССРдин жана социализмдин кулашынын негизги себептеринен болуп калды. 1917-ж. жайында С. Пишпекте «Алаш» партиясынын бөлүмүн түзгөн, бирок ал 1918-ж. «кызыл террордун» шарданы менен таркатылган. 1921–22-ж. С. Жети-Суу облаткомдун төрагасы кезинде *Абдрахманов Жусуп* менен таанышып, кийин анын саясий насаатчысы болуп калган. 1922-ж. 1-июнда С. жана анын шакирттери тарабынан Кыргыз Тоолуу областынын түзүлүшү – кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүндөгү негизги этаптарынан болгон. Өзүнүн чыныгы патриоттук ишмердиги үчүн С. төрт жолу партиядан чыгарылган. Анын артынан уюштурулган андуулардын жана куугунтуктоолордун натыйжасында 1938-ж. 18-февралда «контрреволюциячыл уюмду түзгөндүгү үчүн» деген жалган айып менен атууга кеткен. 1958-ж. 28-июлда акталган.

Т

ТЕННОИЗМ (япончо – тенно-асман императору; көктөн түшкөн император) – Японияда императорду кудай деп тааныган идеология. Т-дин негизги идеялары 1887-ж. императордук бийликти калыбына келтирүү мезгилинде иштелип чыккан жана официалдуу *идеология* катары Мэйдзи *конституциясында* бекитилген. Император «Тирүү кудай» же «киши кудай» катары көрсөтүлгөн. 1889-ж. 11-февралда кабыл алынган Улуу япон *империясынын Конституциясы* – Т-дин доктринасынын негизинде иштелип чыккан. Бул негизги *мыйзамды* иштеп чыгууда Европа өлкөлөрүнүн Конституциялары кеңири пайдаланылып, көп ойлорду өзүнө камтыса да, Япониянын жергиликтүү өзгөчөлүктөрү өтө чыгармачылык жана ийкемдүүлүк менен эске алынган. Жыйынтыгында, *монархиялык* түзүлүш мыйзамдуу негизге ээ болушу *саясий эркиндик* жана укуктарды кеңейтмек турсун кайра аны чектөөгө алып келген. XX к-дын башында капиталисттик мамилелердин өнүгүшү жана социалдык-таптык структуранын өзгөрүшү менен императордун бийлигин чектөө жана парламенттин бийлигин көбөйтүү зарылчылыгы келип чыккан. *Кландык* өкмөттүн ордуна партиялык кабинеттер доору келген, б. а. бийликтин демократиялык механизмдерин орнотуу башталган. 1947-ж. Японияда демократиялык Конституциянын кабыл алынышы менен Т-дин өнүгүшүндө жаңы этап башталат. *Демократия* үчүн бийликти кимдер алып барары анча мааниге ээ эмес. Ал үчүн жогорку бийликтин башында турган адам элдин жыргалчылыгын ойлоп, элдин мүдөөсүн эске алууга тийиш (Н. Есино). Япония өкмөтү салттык баалуулуктарды эске алуу менен улуттук биримдиктин идеологиялык платформасын иштеп чыгуунун үстүндө иштөөдө. Япония монархиясынын өзгөчөлүгү – коомдогу ар кандай өзгөрүүлөргө дайыма так жана ийкемдүү ыңгайлашып, ошону менен бирге эле, өзүнүн салтка ылайык негизги маңызын сактап келгендигинде.

ТЕОКРАТИЯ (гр. theos – кудай, kratos – бийлик — түздөн-түз кудайдын бийлиги) – *мамлекеттин* түрү; мамлекетти башкаруу көбүнчө дин кызматкерлери тарабынан жүргүзүлөт, ал эми чиркөөлүк иерархиянын башчысы жогорку диний жана граждандык *бийликке* ээ. Т-лык мамлекетте жогорку бийлик үстөмдүк кылуучу чиркөөнүн (диндин) башчысына таандык. Ал «тирүү кудай», «кудайдын жердеги элчиси», «биринчи диний кызматкер» ж. б. деп таанылат. Негизги *мыйзам* деп «кудайдын буйругу» – ыйык жазуу саналат. Алгач Т. түшүнүгү жана термини б. з. ч. I к. жашаган Иосиф Флавий тарабынан Иудей падышачылыгынын *саясий түзүлүшүнө* карата пайдаланылган. Ал жерде биринчи жолу диний кызматкер башында турган жрецтердин Т-тык бийлиги орнотулган. Орто кылымда Батыш Европада римдик папалар

Папа областынын Т-тык башкаруучулары болуп калышкан да, «христиандык дүйнөнүн» бардыгынын үстүндө Т-ны орнотууга умтулушкан. Көп кылымдар бою Тибетте башкаруунун Т-тык формасы далай-ламанын колунда болгон. Өзүнүн эскилигине карабай Т. биздин күндөргө чейин сакталып калган (Ватикан, Иран ж. б.).

ТЕРРОРИЗМ (лат. terror – коркунуч) – *саясий күрөштүн* ыкмасы; саясий жана башка каршылаштарын коркутуу жана *басым* көрсөтүү максатында эч нерсе менен чектелбеген, согуштук аракеттер менен байланышпаган зордук-зомбулукту системалык колдонуудан турат. Т. өзүнө саясий ишмерлерди, мамлекеттик мекемелердин кызматкерлерин жана катардагы граждандарды өлтүрүүнү, жардырууларды, банктарга, курал-жарак складдарына кол салууну, самолетторду ж. б. айдап кетүүнү камтыйт. Негизинен террористтер – стратегиялык жеңишке эмес өзүлөрүнүн аракеттеринин психологиялык эффектине үмүт кылышат. Т. мамлекеттик жана оппозициялык, ички жана эл аралык болушу мүмкүн. Т-дин багытталышына ылайык азыркы күндө анын негизги түрлөрү болуп төмөн-күлөр эсептелет: коомдук түзүлүштү туруксуздаштыруу жана өзгөртүү максатында ишке ашырылуучу социалдык Т. (оңчул жана солчул – Италияда, ФРГ, Түркия, Перу ж. б. өлкөлөр-дө), улуттук көз карандысыздыкка жетишүүнү максат кылган улутчулдук Т. (Ольстердеги ИРА, бир катар палестиналык топтор ж. б.); диний ураандардын астында жүргүзүлүүчү Т. (Жакынкы Чыгыштагы проирандык уюмдар ж. б.). Т-дин бул түрлөрү эч бир жерде таза түрүндө кездешпейт, алар бирине-бири айкалышып, терең чырмалышкан. Террористтик ишмердүүлүк байыркы замандан бери эле белгилүү. Анын активдештирилиши экономикада, социалдык структурада, коомдун баалуулук-нормативдик системасында терең өзгөрүү мезгилдерине туш келет. Социалдык статустун төмөндөшү, келечектен коркуу, адаттагы жүрүм-турумдун маданий-нравалык тескөөлөрүнүн артка жылуусу калктын кандайдыр бир бөлүгүн ыгы жок импульсивдүү *саясий аракеттерге* түртөт. Эл аралык Т. БУУ ж. б. бирикмелер, уюмдар аркылуу дүйнөлүк коомчулук тарабынан айыпталган жана азыркы мезгилдеги *глобалдуу проблемаларына* бири болуп эсептелет.

ТЕХНОКРАТИЯ (гр. techne – чебердик, устаттык, kratos – бийлик) – 1) белгилүү типтеги *бийликтин* теориялык концепциясы; 2) бул концепциянын принциптерин практикалык иш жүзөгө ашыруучу, *саясий режимдердин* мүнөздөмөсү; 3) башкаруунун жогорку функционерлеринин катарына кирген техникалык адистердин катмары. Т. концепциясы техника, социалдык өнүгүүдөгү анын ролу жөнүндөгү теориялык элестерди өзүнө камтыйт. Ошондой эле технологиялык детерминизмдин логикалык аяктаган вариантын көрсөтөт, Т. концепциясында борбордук болуп: билимге, компетенттүүлүккө, профессионализмге негизделген бийлик жөнүндөгү; улуттук техникалык чечим менен *саясий чечимдерди* алмаштыруу мүмкүнчүлүк жөнүндөгү *идея* эсептелет. Т. концепциясынын жактоочуларынын ою боюнча индустриалдык өндүрүштүн зор ролу, окумуштуулардын, инженерлердин, техникалык адистердин санынын, алардын чеберчилигинин өсүшү жана алардын рационалдык башкарууга умтулуусу жакшыртылган социалдык механизмдин орнотулушуна реалдуу мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. «Ошондуктан, – дешет алар, бардык техникалык кызматкерлер биригип, мамлекетти жалпы саботаж коркунучунун астына коюшса, алардын пайдасына дүйнөлүк *революция* иш жүзөгө ашат». 80-ж. башы жаңы техника – компьютерлердин пайда болушу менен жаңы Т-лык идеялардын келип чыгышына алып келди. Буга байланыштуу технократтык концепциялары «маалыматтык коом», «технотрондук коом», «техносфера-2» түзүү концепцияларына кайрадан түзүлгөн.

ТОГОЛОК Молдо, Байымбет Абдракман уулу (1860–1942) – жазгыч акын жана ойчул. Нарын өрөөнүндөгү Куртка деген жерде туулган. Молдодон окуп кат тааныган. Ырды 14 жашынын жаза баштаган, 18 жашында Тыныбек жомокчуга жолугуп, «Манас» дастанын үйрөнгөн. *Революцияга* чейин өзүнүн жазган ырлары менен тамсилдеринде элдин азаптуу турмушун, *бай-манап*, кожо-молдолордун зыкымдыгын, залымдигин ашкерелеген. Совет өкмөтүн чоң кубаныч менен тосуп алып, кийинки бөт чыгармачылыгын жаңы заманды даңазалоого арнаган. Т. М-нун чыгармаларында элдин кызыкчылыгы, *саясий түзүлүштүн* акыйкатсыздыгы, бийлик ж. б. маселелер көтөрүлүп, *кыргыз элинин саясий аң-сезиминин* жана *саясий маданиятынын* жогорулашына түрткү берген.

ТОЙНБИ Арнольд Жозеф (1889–1975) – англиялык тарыхчы, социолог. Бирин-бири алмаштырып туруучу цивилизациялардын айлампа теориясын иштеп чыккан. Т. колдонгон тарых философиясына ылайык, ар бир *цивилизация* өзүнүн өнүгүшүндө бирдей стадияларды басып өтөт: пайда болушу, өсүү, бузулуу жана кыйроо. Цивилизациянын өнүгүүсүнүн кыймылдаткыч күчү – бул өзүнүн артынан «көпчүлүктү» ээрчиткен «чыгармачыл *элита*». Адамзаттын прогресси – бул руханий жактан өркүндөө, эң жөнөкөй анимисттик ишенимдерден баштап универсалдык диндер аркылуу өкүм сүргөн карама-каршылыктардан жана *конфликттерден* чыгуунун жолун Т. руханий жаңылуудан көргөн. Т-нин негизги эмгеги «Тарыхты изилдөө» деп аталат. Ал он эки китептен турат. Биринчи үч томдугу 1934-ж. жарыкка чыккан. 4–6 томдору – 1939-ж.; 7–10-томдору – 1954-ж.; 11-тому – 1959-ж.; 12-тому – 1961-ж. 1–11ге чейинки томдору кыскартылып, бир китепке чогултулуп, «Постижение истории» деген ат менен орус тилинде, биринчи жолу 1991-ж. Москвада жарык көргөн.

ТОКВИЛЬ Алексис (1805–59) – франциялык саясаттын теоретиги, социолог жана тарыхчы. Анын белгилүү «Америкадагы демократия» китебиндеги Т-дин ой- жүгүртүүлөрүнүн башаты болгон демократтык идеялар көп өлкөлөрдө өзүнө жол ачууда. Анын демократиялык коомдогу саясий теңчилик менен саясий эркиндиктин ортосундагы мүмкүн болуучу конфликт маселеси абдан тынчсыздандырган. Эталитардык коом үчүн аристократтык коомдун корпоративдик структураларын чагылдырган, биринен-бири обочолонгон адамдардын массасына айлануу тенденциясы мүнөздүү саясий натыйжа катары демократиялык республиканизмдин эркиндигиндеги теңчилдик эмес, демократиялык деспотизмдин кулчулугундагы эркиндиги болушу мүмкүн. Т-дин ою боюнча демократияга эки жагымсыз натыйжалар тийиштүү: 1) демократия элге абдан чебер өкмөттү бере албайт жана 2) көпчүлүктүн саясий тираниясы. Ал муну буржуазиялык индивидуализм граждандардын коомдук турмушка катышуудан баш тартуусу сыяктуу жагымсыз фактыга алып келиши менен түшүндүрүлөт. Демократтык мезгилде жеке турмуш умтулуулар жана эмгектер менен абдан толгондуктан, ар бир адамдын саясий турмушка күчү жана убактысы калбай калат деген. Саясий апатия, – деп көрсөткөн

Т., – саясий борборлоштуруу жана социалдык баш ийүү процессинин башталышын түшүндүрөт. Ал көбүнчө демократиянын жагымсыз натыйжаларына каршы чыгууга жалгыз өкүлчүлүк бийликтин күчү жетпейт. Бирок Т. өзүнүн уникалдуу артыкчылыктарынын жардамы менен демократиянын аларды бейтарапташтырууга мүмкүнчүлүгү бар деп ишенген. Ал башкаруунун башка формаларына караганда демократиянын эки негизги артыкчылыктарын бөлүп көрсөткөн: 1) демократия көп сандагы граждандардын жыргалчылыкка жетүүсүнө мүмкүнчүлүк берет жана 2) саясий эркиндик же массалардын саясий турмушка кеңири катышуусу. Деспотизмге жол бербөө кызыкчылыгында адамдар аң-сезимдүү түрдө ыктыярдуулук саясатын жана социалдык кооперацияны жайылтып, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруунун эркин мекемелерин жана ыктыярдуу саясий жана граждандык ассоциацияларды түзүүлөрү керек деп ырастаган. Т. алардын жардамы менен адамдар коомду башкарууга түздөн-түз катышат жана саясий маданиятты жана граждандык жан-дүйнөнү жөнгө сала алат.

ТОКТОГУЛ Сатылганов (1864–1933) – акын, ойчул, комузчу, обон-күү чыгарган чебер. Кетментөбө өрүүнүндөгү Сасыкжйде айылында туулган. Бала кезинен ыр-күүгө шыктуу болгон, 13 жашында айыл арасында ырлары тарала баштаган. *Бай-маналардын*, *кожо-молдолордун зулумдугун*, *алдамчылыгын ашкерелеп ырдагандыгы* үчүн 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнө катышкан деген жалаа менен камалып, өлүм жазасына тартылган, кийин ал өкүм кайра жеңилдетилип, 7 жылга Сибирге сүргүнгө айдалган. Улуу Октябрь революциясынын жеңишин ал «Кандай аял тууду экен, Лениндөй уулду», «Жашагын, Кеңеш өкмөт», «Замана» сыяктуу ырларында даңазалаган. Т. насаатчы жана төкмө акын гана болбостон, элдик дастандарды айткан жомокчу катары да маалим. Эл арасында демократтык ой-мүдөөлөрдү таратууда Т-дун чыгармалары чоң ролду ойногон.

ТОЛЕРАНТТУУЛУК (лат. *toleran-tia* – чыдамдуулук, көтөрүмдүүлүк) – кандайдыр-бир нерсеге, анын ичинен, башкалардын оюна, диний ишенүүсүнө чыдамкайлуулук, сабырдуулук. Т. термини көптөн бери медицинада (иммунология, токсикология, фармакология) токсикалык жана фармацевтик препараттарды сезүүнүн төмөндөшү, ошондой эле кээ бир антигендерге иммунологиялык реакциялардын жоктугун же начарлаганын белгилөөдө колдонулган. Саясаттагы Т. башка саясий, идеологиялык көз караштарга, концепцияларга чыдамдуулук менен мамиле кылууда чагылдырылган. Саясий термин катары Т. XX к. экинчи жарымынан тартып бул же тигил саясий күчтөрдүн, бийликтин субъектилеринин, идеологиялык саясий оппозициянын чөйрөсүндө айтылып, конституциянын чегинен чыкпастан туруп, *граждандык коомдун* түрдүү социалдык топторунун же жалпы өлкөнүн саясий климатына таасир тийгизе турган башкача ойлоого, пикирлерге жана баалоого карата чыдамдуулугун билдирүү үчүн колдонула баштаган. Айрым саясий ишмердин турмушунда саясий Т. анын саясий каршылаштарынын пикирин угуу жөндөмдүүлүгүндө жана даярдыгында, алардын тууралыгын, өзүнүн каталыгын жана жанылыштыгын таануусунда чагылдырылат. Бул болсо *инсандын* жогорку саясий маданиятынын күбөсү болуп эсептелет. Саясий Т. граждандык коомдун калыптануусунун башкы шарты, саясий компромисстерге жетүүгө, коллективдик чечимдерди *консенсус* жолу менен кабыл алууга алдын-ала өбөлгө болуп эсептелет. Т. саясий бийликтин принциптеринин бири деген пикир саясат таанууда ырасталууда.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лат. *totalis* – толук, бүткүл) – коомдун социалдык-саясий түзүлүшүнүн модели, мамлекеттин көзөмөлдөөсү, адамдын саясий бийликке толугу менен баш ийүүсү аркылуу мүнөздөлөт. Адаттагы деспоттук режимдерден Т. кандайдыр-бир убакыттын ичинде *басым* көрсөтүүчүлөр менен басылгандардын ортосунда *консенсусту* сактоочу ички биримдиги менен айырмаланат. Тоталитардык режим массалардын, алардын саясий эркин иш жүзөгө ашырууда деген иллюзияда кармалып турат. Т. учурунда иштеп чыгуу системасы тарабынан багытталып, *массалык маалымдоо каражаты*, билим берүү системасы тарабынан таңууланып, мамлекеттик *идеология* чегине жеткирилген официалдуу доктрина үстөмдүк кылат. Т. бардык туурасынан кеткен структураларды тикелик байланыштар, катаал *централизм* менен айырбаштап *граждандык коомдун* кичине эле чыгууларын жокко чыгарат. Т. учурунда көзөмөл менен күч колдонуу «элдин атынан»: «Бийлик буюрганга гана уруксаат» принциби менен ишке ашкан. Ал эми бийликтегилерге баш ийүүнүн бул зарылчылыгын түшүнүп, өзүнө кабыл алган адам гана эркин боло алмак. Саясий сөздүккө Т. терминин италиялык фашисттердин идеологу Дж. Джентиледен өздөштүрүп, кыймылына жана режимине мүнөздөмө берүү үчүн Б. Муссолини киргизген. Т-дин элементтери өткөн *цивилизацияларда*, өзгөчө чыгыш деспотияларда байкалат. Бирок «таза» жана мыкаачылык түрүндө ал өзүн XX к. көрсөттү. Т-дин жалпы таанылган белгилери: жалгыз массалык *партиянын* эч бөлүнгүс үстөмдүгү, бирдиктүү жана жалгыз официалдуу идеологиянын болушу, массалык маалымат каражаттарына монополия, режимдин, көбүнчө партиянын *лидеринин* атынан куралдуу күрөштүн каражаттарына монополиясына, террористтик полициялык көзөмөлдүн жалпы системасы, экономиканы көзөмөлдөөнүн жана башкаруунун борборлоштурулган жана бюрократтык мүнөзү ж. б. болуп эсептелинет. Т. адамдардын аң-сезимин бузат. Биримдик деп конформизм таңууланат, жалпы коркунуч шарттарында аморализм, эки жүздүүлүк, чагымдуулук, коркоктук, адамдардын кадырын кемсинтүү өкүм сүрөт. Т. жеңген коом кадыресе өнүгүүгө жөндөмдүүлүгүн жоготот жана прогрессивдүү багытта кайра курулууга жөндөмдүү эмес. Ал башталганда эле ишке ашпоого дуушар болот. Т-дин демонтажы оор социалдык доо кетүүлөр менен коштолот. Себеби, ал аркылуу саясий, экономикалык жана руханий кыйроого жеткизилген коом өзүнүн күчүнө таянып *кризистен* тез, эффективдүү чыгууга жөндөмсүз болот. Адамдардын аң-сезими да жай өзгөрө баштайт. Н. Бердяев белгилегендей кулчулукту жеңүү үчүн, ээлерин эмес, *кулдарды* жоюу керек болгон. Эреже катары тоталитардык режим анын лидери жана демилгечисинин саясий аренадан же жашоодон кетүүсү менен өзүнүн алсыздыгын сезет. Бирок Т-дин структуралары өлүп бара жатып, консервативдик күчтөргө таянып, кандайдыр-бир мезгилдин ичинде жашап, аракет жасай берет. Көпчүлүк убакта алар демократтык өзгөрүүлөргө тоскоол болуп, *демагогияга* жол беришет. Мындай каршылык көрсөтүүгө карабай тарыхта тоталитардык режимдер кайра жаралган учурлар болгон эмес.

ТЫНЫСТАНОВ Касым (1901–1938) – коомдук жана мамлекеттик ишмер, тилчи-окумуштуу, профессор (1936), акын жана котормочу. Негизги эмгектери: «Академиялык кечелер» (1931–32), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936), «Касым

ырларынын жыйнагы» (1925) ж. б. «Интернационалды» жана И. А. Крыловдун тамсилдерин кыргызчага которгон. Т. кыргыздын улуттук жазмасын иштеп чыгууга, асыресе араб алфавитин кыргыз тилине ылайыкташтыруу, араб алфавитин латынча, латынчаны кириллик алфавитине алмаштыруу иштерине катышкан. Т. *Сыдыков Абдыкерим, Арабаев Ишанаалы*, Н. Тулиндер менен бирдикте «Алаш-ордо» партиясынын Пишпектеги бөлүмүн уюштурууга катышкан. 1938-ж. атууга кеткен. 1958-ж. акталган, бирок 1988-ж. Т. илимий ж-а адабий ишмердүүлүгүнө татыктуу баа берилген.

ТЫШКЫ САЯСАТ – *ички саясаттын* уландысы, анын түрдүү каражат жана ыкмалардын жардамы менен башка мамлекеттер менен болгон мамилесине жараша жайылуусу. Ички саясат сыяктуу Т. с. үстөмдүк кылган экономикалык негиз, коомдун жана мамлекеттик коомдук түзүлүшү менен тыгыз байланышкан жана аларды дүйнөлүк аренада чагылдырат. Анын башкы максаты – бул же тигил мамлекеттин кызыкчылыгын жүзөгө ашыруу, анын элинин жыргалчылыгы үчүн абдан жагымдуу эл аралык шарттарды камсыз кылуу болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде Т. с. түрдүү тармактарда дал келбөөчү кызыкчылыктары жана программалары бар көптөгөн мамлекеттердин (азыркы учурда 200 жакын) болушу менен шартталган бир катар спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Бул болсо мамлекеттик тиешелүүлүккө көз карандысыз, эл аралык укукта аракеттенген субъекттердин Т. с-ынын макулдашуусунун зарылчылыгын пайда кылат. Азыр айрыкча коопсуздукту камсыз кылуу, айлана-чөйрөнү сактоо, экономикалык мамилелерди өнүктүрүү чөйрөсүндө глобалдуу жана регионалдык маселелердин ролу жана мааниси жогорулоодо. Ошондуктан бирдиктүү жана координацияланган аракеттер гана эмес, мамлекеттердин ички саясатында да кандайдыр бир деңгээлде өзгөртүү киргизилиши зарыл. Ошону менен Т. с. ички саясатты улантып, бекемдөө менен эл аралык реалияларга, мыйзам ченемдүүлүктөргө, дүйнөлүк өнүгүштүн критерийлерине ылайык ага оңдоо киргизет. Т. с-тын башкы каражаты болуп элчилик – *мамлекет башчыларынын*, өкмөттүн жана тышкы иштер боюнча атайын органдардын (мис., тышкы иштер министрлиги) чет өлкөлөрдө мамлекеттердин укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо боюнча официалдуу ишмердүүлүгү эсептелет. Алардын тышкы саясий максаттары соода – экономикалык, илимий-техникалык, кредиттик-финансылык жана маданий, байланыштарды орнотуу жана жайылтуу жолу менен ишке ашат. Алар официалдуу деңгээлде, ошондой эле коомдук жана жеке уюмдардын жана мекемелердин жардамы менен жүргүзүлөт. Көптөн бери чет жердеги мамлекеттердин кызыкчылыгы менен тышкы чалгындоо органдарынын ишмердүүлүгү да байланышкан. Азыркы шарттарда Т. с. сүйлөшүүлөр, саясий *компромисстерге* жетишүү искусствосуна айланган. Т. с-тын түпкү маселелеринин бири – ар бир элдин жана бүткүл адамзаттын кызыкчылыгында дүйнөлүк иштерди жүргүзүүнүн универсалдык куралы катары мамлекеттердин тынч жашоосунун принциптерин ырастоо болуп саналат.

У

УКУКТУК МАМЛЕКЕТ – демократиялык *граждандык коомго* адекваттуу мамлекеттин тиби. Өз аракетинде ал индивидуалдык эркиндикти, *инсандын* негизги укуктарын камсыз кылууга багытталган, *конституцияда* чагылдырылган суверендүү элдин эркине көз каранды укук менен чектелет. У. м-ти укук үстөмдүк кылган мамлекет катары да аныктаса болот. У. м. термини XIX к. немец юристтери К. Т. Велькер, Р. фон Мольте ж. б. эмгектеринде биротоло ырасталган. Бирок анын идеялары менен элементтери байыркы мезгилде эле пайда болгон. Бардык граждандар үчүн бирдей мыйзамдын бийлиги тууралуу б. з. ч. VI к. эле Солон сөз кылган. Адамдын табигый укуктары жана мамлекеттердин мыйзамдарынын катышы тууралуу *Аристотель* менен Цицерон жазып кетишкен. Байыркы Римде бийликтин *бөлүштүрүлүшү* сыяктуу укуктук мамлекеттин башаты келип чыккан. Негизги белгилери боюнча У. м. концепциясы XVII–XIX к. Локк, Монтескье, Кант, Джефферсон, *Мэдисон* ж. б. эмгектеринде иштеп чыгарылган. Бүгүнкү күндө У. м. концепциясы *бийликтин* реалдуу «туурасынан»: *мыйзам чыгаруучу, аткаруучу, соттук* жана «тигинен»: жогорку (борбордук), жергиликтүү, аралыктык болуп бөлүнүшү коомдун турмушунун бардык чөйрөлөрүндө мыйзамдын жогорулугу; мамлекет менен анын органдарынын мыйзам менен байланышуусу, мыйзамды сактоону кароо жана көзөмөлдөөнүн эффективдүү формасы; мамлекеттик жана мамлекеттик эмес институттардын функцияларынын жана полномочиелеринин так бөлүштүрүлүшү, мамлекет органдары менен инсандардын өз ара, анын ичинде соттук жоопкерчилиги; мыйзамдын алдында теңчилик; граждандардын мыйзамдуу укуктары жана эркиндиктеринин кепилге алынышы сыяктуу белгилерди өзүнө камтыйт.

УЛУТ – белгилүү аймакта тарыхый калыптанган социалдык-этностук биримдик; ага экономикалык, жашоо образы, тилдик биримдик, маданий жана психологиянын туруктуу өзгөчөлүктөрү таандык. У-ту аныктоодогу кыйынчылыктар ортосундагы айырмачылыктары *так* белгиленбеген олуттуу жана анча маанилүү эмес белгилердин тиешелүүлүгүндө жатат. Ушундан улам У-ка карата ар бир аныктамасынын шарттуулугу жана чектелгендиги келип чыгат. Аларда же психологиялык, же культурологиялык, же этнологиялык же тарыхый-экономикалык мамилелердин үстөмдүк кылуусу байкалат. У-тун психологиялык теориясынын жактоочусу, «австромарксизмдин» идеологу О. Бауэр болгон. Анын ою боюнча «У. – тагдырдын биримдигинен улам мүнөздүн биримдигине бириккен адамдардын жыйындысы» болгон. Ушул эле агымдын өкүлү К. Реннер У. «маданий союз», «бирдей сүйлөгөн инсандардын союзу» деген мүнөздөмө берген. Алардан айырмаланып, этнологиялык концепция У-та негизги деп этникалык белгилерди: оригиналдуу жүрүм-турум, келип чыгуу өзгөчөлүктөрү, өздүк аң-сезим ж. б. бөлүп чыккан. Бул теориялар Батышта кеңири жайылган. У. татаал феномен жана анын белгилерин, өз ара байланыштагы жана динамикадагы өзгөчөлүктөрүн эске алууда чыгармачылык менен мамиле кылууну талап кылат. Акыркы мезгилде У-ту социалдык-этностук биримдик жана этносоциалдык биримдик катары аныктоонун жактоочулары катары (жумушчулардын жана адистердин жасалма бөлүнүүсү болуп өттү. Биринчи учурда улуттагы *социалдыкка*, экинчисинде этникалыкка *басым* жасалат. Диалектика көз карашында, У. бул – социалдыктын этникалыктагы жана этникалыктын социалдыктагы жалпылыгы. У. феноменин изилдөөдө материалдык жана руханий-психологиялык факторлорду, алардын өз ара байланышын, катышын кылдаттык менен анализдебей туруп ийгиликке жетүү мүмкүн эмес. У. жөнүндөгү толук элестетүүнү келтирүүгө умтулууда, *обочолонуу*ну жеңил, бул маселедеги тарыхый тажрыйбаны чыгармачылык менен терең ойлонуп көрүп, Н. А. Бердяев, В. С. Соловьев ж. б.

саналуу XIX–XX к. орус ойчулдарынын руханий мурасына да көз жүгүртүүлөрү зарыл. У. өтүп кетүүчү тарыхый функция эмес, динамикалык субстанция. Ал түп-тамыры менен жашоонун сыйкырдуу теренине сүнгүп кирет. Ал турмуштун жакшы жакка баюусун түшүндүргөндүктөн эл үчүн баалуулук сыяктуу күрөшүү зарыл. «Улуттук биримдик, элдин турмушундагы өтүп кетүүчү тарыхый түзүлүштүрдөн, таптык, партиялык биримдиктерден да теренирээк турат» (Н. Бердяев). Бул жерде улуттуктун башка коомдук кубулуштардан артыкчылыгы көрүнүп турат. Эгерде биз азыркы мезгилдеги батыш булактарына кайрылсак улуттук эместин улуттукка чырмалышын байкайбыз. «Америкалык энциклопедиянын эл аралык басылышында» У. «бул өзүлөрүн биримдик деп эсептеген көп сандагы адамдар. Алар бир же бир нече белгилерге ээ: тил, маданият, дин, саясий ж. б. институттар, тарых жана тагдырдын жалпылыгына карата ишенимге ээ. Алар көбүнчө коңшу аймактарда жашашат» делет. Таза түрүндө улуттук саясийден автономдуу. Улуттук саясий менен айкалышканда улутчулдук болуп өзгөрүлөт. Улуттук менен саясийдин тең салмактуулугун улутчулдук нейтралдаштырат. Социалдык уюштуруунун улуттук формасы өзү менен прогрессивдүү – стабилдөөчү факторду элестетет. Ал адамдардын берилген биримдигинин негизинде турмуштук зарыл болгон социалдык туруктуулукту камсыз кылат. У. феноменин түшүнбөй туруп, тарыхый процесстин маңызын түшүнүү мүмкүн эмес. Дүйнөлүк тарых – бөлөк-бөлөк элдердин тарыхы. Жалпы адамзат маданияты – формасы боюнча улуттук жана мазмуну боюнча көп улуттук маданият. Н. А. Бердяевдин ою боюнча «маданият ар дайым конкреттүү – адамзаттык гана болот, б. а. улуттук, индивидуалдык – элдик жана ушул сапаттарында гана жалпы адамзаттыкка чейин чыга алат. Көбүнчө келип чыгуу жана эволюция тарыхы жүздөгөн жылдарды камтыган өнүккөн, «эски» У. жана өз өзгөчөлүктөрүнө ээ жаш У. деп айырмалашат. Алардын башкысы болуп, калыптанып келе жаткан жаш У. полиэтникалуулугу, анын составына кээде бир нече түрдүү мүнөздөгү мамлекеттердеги эзүүнүн тектештери менен байланышкан түрдүү маданий, диний, ж. б. бирикмелерге кирүүчү күчтүү өнүккөн этномаданий биримдиктердин кириши эсептелет. Жалпы улуттук биримдиктин ийгилиги, анын жашоо мүмкүнчүлүгү жана узак убактуулугу бул үчүн өзүн-өзү жетишээрлик актаган адаттардын (социалдык жана инсандык деңгээлде натыйжалуу этностор ортосундагы өз ара аракеттин социалдык-психологиялык фону) болушунан: жарыяланган жалпы улуттук максаттарда жана милдеттерде бардык этномаданий биримдиктердин, алгач алардын ирилеринын кызыкчылыктары балансташтырылгандыгынан, жалпы улуттук суверенитетти коргоо, сактоо жана регионалдык, эл аралык саясий, экономикалык жана маданий зоналарга жалпы улуттук биригүүнү камсыз кылуу үчүн тандалган багыттардын оптималдуулугунан көз каранды. Жаш улуттардын калыптануусу бүгүнкү күндө көп мамлекеттерге таандык. Азыркы доордун өзгөчө шарттарында бул процесс болуп өтүүдө. XX к. башында «улуттун өзүн-өзү аныктоо» жөнүндөгү суроонун коюлушунда белгилүү алдыга жылуулар байкалган. Өнүккөн У. үчүн бул ураан эскирген, «граждандык» эркиндиктерди улуттук мамлекеттерден тышкары эл аралык аренага алып чыгуу перспективасы ачылган. Жаңы калыптанган жаш У. үчүн тескерисинче улуттук өзүн-өзү аныктоонун, жалпы улуттук жашоону калыптандыруунун «ренессансы» келген. Бул абал улут аралык жана этнос аралык өз ара аракеттенүүнү татаалдаткан. Андан тышкары XX к. социалдык-таптык карама-каршылык абдан курчуган. Каршылыктар чырмалышып көптөгөн регионалдык жана дүйнөлүк үрөй учуруучу окуялардын, анын ичинде, 1914–18-ж. жана 1939–45-ж. эки дүйнөлүк согуштардын келип чыгышына алып келген. Кылымдын акырында гана адамдар бул жолдун кырылууга алып бара тургандыгы жөнүндө ойлоп калышты. Өнүккөн У-тардын ортосундагы улут аралык интеграциянын тенденциясы менен жаш У-тардын улуттук турмушту калыптандыруу тенденциясы бирин-бири жокко чыгарбоосу зарыл. Бул болсо объективдүү тенденциялар бирин-бири өз ара кошумчалап, түрдүү элдер жана мамлекеттердин тынчтыкта өнүгүү жана кызматташуудагы тарыхый тажрыйбасын байыта берүү мүмкүнчүлүгүн берет.

УЛУТ МАСЕЛЕСИ – улуттар, элдер ортосунда, мамлекет ичинде жана мамлекеттер аралык байланышуу процессинде келип чыккан саясий, экономикалык, укуктук, идеологиялык ж. б. маселелердин жыйындысы. У. м-нин тарыхый келип чыгышы жана эволюциясы улуттук теңсиздик мамилелерин улуттарды артыкчылыктуу жана толук укуксуз үстөмдүк кылуучу жана эзилүүчү кылып бөлүнүүнү чагылдырган. Түрдүү улуттардын экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн тең эместиги өнүккөн, ири улуттардын жаш алсыз улуттарды жана элдерди эзүүгө карата умтулуусу улуттук келишпестик, шектенүүчүлүк, кастык атмосферасынын пайда болушуна алып келген. У. м-нин ар бир элементи татаалданышынын, курчушунун түрдүү даражасына, келип чыгуунун түрдүү масштабына ээ. Кээде биринчи планда саясий улуттук маселелер болсо, башка учурларда – экономика боюнча суроолор биринчиликке чыгат. У. -м. ар дайым тигил же бул өлкөнүн өнүгүүсүндөгү берилген этаптагы улуттук проблематиканын өзгөчөлүгү менен шартталган конкреттүү – тарыхый мазмунга ээ. Бир маселенин чечилиши менен улуттардын өнүгүүсүндөгү жогорулаган деңгээл, жаңы шарттар менен аныкталган, кээде андан да татаал маселелер келип чыгат. Ошондуктан У. м-н анын бардык аспектилеринде жана ченемдеринде толук жана биротоло чечүү мүмкүн эмес.

УЛУТТАР АРАЛЫК КОНФЛИКТ – социалдык-этностук жана этносоциалдык факторлор жана карама-каршылыктардын чырмалышуу өзгөчөлүгү мүнөздүү болгон *социалдык конфликттин* түрү. Этностук конфликттин терениндеги булагын ачууга аракет кылуу менен бир катар батыш саясат таануучулары аны этниканын саясатташынын формасы деп санашат. Бул ой каршылыктарды көп учураткан жок, себеби, өзүнөн-өзү этнос конфликттүү кырдаалдарды пайда кылбайт. У. а. к-тин келип чыгуусунун түздөн-түз себеби улуттар аралык мамилелердин субъекттеринин (улуттук-мамлекеттик биримдиктер, *улуттар, элдер, улуттук топтор*) кызыкчылыктарынын келишпөөсү жана кагылышуусу сыяктуу карама-каршылыкта жатат. *Конфликт* ушундай карама-каршылыктардын ирээтсиз жана өз убагында чечилбегендигинен улам пайда болот. Улуттун саясатташуусу, мамлекеттик менен улуттуктун кайчылашуусу конфликттин өнүгүүсүндө кубаттуу катализатор болуп саналат. Маданий-улуттук *автономиянын* авторлорунун бири Карл Реннер айткан: «Улут менен мамлекеттин постулаттары бирине-бири квадрат айланага жасагандай мамиледе болот» айлананын квадраты табылбагандай эле, мамлекет менен улуттардын ортосундагы талаш-тартышты жок кыла тургандай формула табыла элек». *Саясий кызыкчылыктардын* улуттукка чырмалышы менен конфликт курчуунун

жогорку чегине жетип, улуттук *антагонизмге* өтөт. Мурдагы СССР дин аймагындагы У. а. к-тин негизинде төмөндөгүдөй улуттук-аймактык маселелердин негизги типтери жатат: 1) суверендүү мамлекеттер – мурдагы союздук республикалардын ортосундагы мамилелердеги чечилбеген маселелер, кээ бирлеринин ортосундагы карама-каршылыктар Азербайжан менен Армениянын ортосундагыдай куралдуу кагылышууга өсүп жеткен. Мезгил-мезгили менен орус-украина мамилелери курчууда. Башка мамлекеттер – КМШнын мүчө-лөрүнүн ортосунда да чечилбеген суроолор өзүлөрүнүн таасирин көрсөтүүдө. 2) Республикалардын ичиндеги маселелер. Суверенитеттин абсолютташтырылышы республикалар ортосундагы мамилелердин татаалдашына гана алып келбестен, суверендик мамлекеттердин ичиндеги улуттук азчылыктын сепараттык умтулууларын пайда кылат. Ушул себептен улам Молдовадагы «гагауз», Грузиядагы «абхаз» жана «түштүк осетин» ж. б. көп курмандыктар менен коштолгон конфликттер келип чыккан. Ушуга окшош процесстер дүйнөнүн башка бөлүктөрүндө да жаш мамлекеттер чектелбеген өз алдынчалыкка умтулган жерлерде байкалууда. Африка өлкөлөрү өзүнүн эркиндиги үчүн согушка караганда этнос аралык согуштарда көп курмандыктарга учурашкан. 3) Бөлүнүп калган элдердин маселеси. Эки түрдүү бөлүнүүлөр болгон: мурдагы СССРден мамлекеттик чек арасы менен (мис., Тажикстан менен Афганстандагы тажиктер, Азербайжан менен Ирандагы азербайжандар) жана Закавказье, Орто Азия суверендик мамлекеттериндеги, Россия Федерациясында – айрыкча түндүк Кавказ жана Урал – Волга бою райондорундагы – республиканын ичиндеги чек аралар менен. Улуттук-мамлекеттик бирикмелердин ортосундагы чек ара, саясий-администрациялык чектер тарыхый окуяларга байланыштуу бир канча жолу жылдырып турган. Ушунун натыйжасында Россия Федерациясынын аймагында: Башкыстанда – башкырлар менен татарлардын, Татарстанда – татарлар менен чуваштардын, Дагестанда – аварлар, кумыктар, даргиндер жана лезгиндер, чечен-аккиндер менен лакумдардын; Түндүк Осетияда – осетиндер менен ингуштардын; Кабардин – Балкарияда – кабардиндер менен балкарлардын ортосундагы улуттук келишпестиктер болгон. 4) Бир катар элдерди туруктуу жашоо орундарынан күч менен көчүрүүнүн – депортациянын натыйжалары менен байланышкан маселелер. Аларды мамлекеттик-укуктук реабилитациялоо абдан оор жана татаал процесс болду. Бул жерде акыйкаттыкты орнотуу принциби тарыхый өзгөрүүлөрдүн кайра кайрылбастык принциби менен кагылышты. Акталган элдердин (немецтер, Крым татарлары, месхетин түрктөрү ж. б.) кызыкчылыктары менен карама-каршы болуп калды. Потенциалдык жана реалдык конфликттердин генезисин жана өзгөчөлүктөрүн, улуттар аралык карама-каршылыктардын шартын жана өнүгүүсүн, конфликттүү катары улуттук мамилелердин абалын (прото, -пред жана пост – конфликттик) изилдөөчү билимдердин атайын тармагы -конфликтология илиминин болуу зарылдыгы келип чыкты. *Улуттук саясаттын* илимий негизи У. а. к-ти алдын-алуу маселелерин өзүнө камтыйт. Конфликтеги жактардын кызыкчылыктарын жана талаптарын эске алуу жана оптималдуу айкалыштыруу, улуттар аралык мамилелерде социалдык акыйкаттык принцибин жүзөгө ашыруунун негизинде аларды чечүү мүмкүн.

УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМ – адамдардын өздөрүн белгилүү бир улутка, этностук топко тиешелүүлүгүн түшүнүүсү. Өзүн көптөгөн этностордун биринин өкүлү, бир маданияттын алып жүрүүчүсү деп сезбесе, анда адам өзүнүн маданиятын салт-санаа, үрп-адаттарын жалгыз акылга сыя турган деп санайт да, өзгөчөлөнгөндөр – ага бейтааныш жана кастык сыяктуу сезет. У. А.-с-дин өнүгүүсү – дүйнөнүн көп түрдүүлүгүн кабыл алууга, башка маданияттардын алып жүрүүчүлөрү менен диалогто барууга жасалган кадам. Кээ бир шарттарда У. А.-с. *инсанды саясий социалдаштыруунун* башкы фактору, баалуулук жана идеал системасынын негизи катары чыгат. Ал же өздүк мамлекетүүлүгүнө ээ эмес элдин көз карандысыздык үчүн, улуттун өзүн-өзү аныктоо үчүн күрөшүү процессинде, же улуттук сыймыкты кемсинтүү шарттарында же элдин мамлекетүүлүгүнө коркунуч түзгөн тышкы душмандарга каршы күрөшүү шарттарында өнүгөт. Европада XIX к. У. А.-с-дин жогорулашы Италия, Германия сыяктуу мамлекеттердин келип чыгуусуна өбөлгө түзгөн. Бул өлкөлөрдүн элдери аларды италиялык же немец катары эмес, тиги же бул монархтын бийлиги астындагы эл деп караганы макул болуп жүргөндө алардын биригүүсү ишке ашпайт болчу. Көрсөтүлгөн окуялардын бардыгында У. А.-с-дин пассионардуулугу (Л. Н. Гумилевдин термини) ойгоно элек же начарлаган улутту жок кыла алган кыйынчылыктар менен сыноолорду жеңип чыгууну оңойлоткон, алдында пайда болгон милдеттерди чечүүгө коомдун күчтөрүнүн бардыгын жумшоого жардам берген патриоттуулук менен тыгыз байланышкан. Бүгүнкү күндө У. А.-с-дин чыныгы «жарылуусу» байкалууда. Азия менен Африканын, Жакынкы жана ортоңку Чыгышта бул кылымдан колониялык жана жарым колониялык абалдан кийин улуттардын жана улуттук кыймылдардын ойгонуусу менен байланышкан. Батыш Европада кеңири массалардын У. А.-с-нин жогорулашы региондун элдеринин салт-санаасынын, маданиятынын өзгөчөлүктөрү сакталып калабы деген коркунучту туудурган мамлекеттердин ортосундагы чек араларды жоюу, интеграциялык процесстерге жооп катары чыккан. СССРдин жана Варшава келишиминин Уюмунун жоюлушу менен Чыгыш Европа өлкөлөрүнүн социалдык багыттан, «чыныгы социализмден» баш тартуусу менен шартталган ири социалдык-саясий өзгөрүүлөргө жооп катары Россияда, КМШ өлкөлөрүндө, Чыгыш жана Борбордук Европада У. А.-с-дин жаңы өсүшү байкалган. Миллиондогон элдердин өзүн-өзү социалдык жана саясий аныктоонун жаңы формасын издөөнүн, мурда көп улуттуу мамлекеттердин составындагы элдердин өз мамлекетүүлүгүнө жетишүү мүмкүнчүлүгүнүн пайда болушу У. А.-с-ди чечкиндүү түрдө жаңыртууга шарт түздү. Бирок жаңы мамлекеттердин өзүн-өзү ырастоосу азчылыкка калган этностук топторду (Балтика өлкөлөрүндөгү *орус* тилиндеги калкты) дискриминациялоо тенденциясын пайда кылган. Югославияда дискриминацияланган азчылык абалында калуу коркунучу аскердик улутчулдуктун өсүшүнө, улуттар аралык согушка, калктын массалык көчмөндүүлүгүнө алып келди. Ошентип, У. А.-с. феномени позитивдик сыяктуу; улутчулдукка, шовинисттик саясатка алып баруучу негативдүү натыйжалар менен да коштолот.

УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ – идеологиялык агымдардын бири; маанилүү проблемаларды, *улуттук маселелерди* чечүүнүн составдык бөлүгү катары коюуну болжолдойт; улуттук *саясий кыймылдардын* руханий негизи болуп чыгуу менен У. и. улуттардын маданий өз алдынчалыгын жана эркиндигин камсыз кылуу программасын иштеп чыгат, улуттук идентификациялоонун негизинде граждандардын саясий жүрүм-турумунун максатын ачып көрсөтөт. Жалпы адамзат

нормаларын жана башка социалдык этностук биримдиктердин укугун жокко чыгарган улуттук максаттарды жана баалуулуктарды абсолютташтыруу У. и-ны антидемократтык, тоталитардык, *фашисттик саясий кыймылдардын* идеялык негизи болгон улутчулдук доктриналарына айландырат. У. и-дын программалык-саясий максаттары жана талаптары саясий элиталардын улуттук өзүн-өзү түшүнө билүүсүнүн деңгээли жана конкреттүү – тарыхый шарттар менен гана эмес, улуттун таратылышын спецификалык коомдук топ катары түшүнүүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталган, У. и. теориялык фундаментинде жаткан жалпы концептуалдык жолдордун катарында төмөнкүлөрдү бөлүп чыгуу мүмкүн: улуттардын жаратылышын анын баалуулук-маданий жана этностук булактарын бириктирүүчү социалдык жана саясий институттардын бөлүшү менен байланыштырган институционалдык, улутту тубаса, табигый мурастар калыңган мүнөздөмөлөрдүн (расасы, кандык-туугандык байланыштар, регионалдык жашоонун өзгөчөлүктөрү) жыйындысына алып баруучу социобиологиялык, улутту социомаданий нормалардын, баалуулуктардын, символдордун ж. б. алып жүрүүчүсү катары түшүнгөн культурологиялык; улутту убакытта жана мейкиндикте өзгөрүлбөөчү сезимдик-эмоционалдык элестердин жыйындысына алып баруучу психологизатордук; улутту материалдык турмуштун, адабий тилдин, аймактык жана руханий жашоонун белгилүү салттын элементтеринин бир катар шарттарынын биримдигине негизделген тарыхый биримдик катары караган социалдык-таптык; улутту Кудайдын тилеги берилген жана бул жыргалчылыкты башкалардан сактоочу эл катары караган теократиялык.

УЛУТТУК КООПСУЗДУК – 1. мамлекеттин, коомдун жана инсандын турмуштук зарыл кызыкчылыктарынын ички жана тышкы коркунучтардан корголгон абалы. 2. Өлкөдө согуш же жашоосуна, суверендүү жана көз карандысыз өнүгүүсүнө тыштан коркунуч келтирүү болбогон абал. 3. Мамлекетке бүтүндүк сактап, эл *аралык мамилелер* системасынын өз алдынча субъектиси катары чыгуусуна мүмкүндүк берген абал. Ар бир өлкө (коом, *мамлекет*, эл) регионалдуу жана эл аралык мамилелер жана байланыштардын татаал системасына кирет. Ошондуктан өткөндө жана айрыкча азыркы доордо У. к-ту камсыз кылуу ички гана эмес көбүнчө – тышкы факторлор менен шартталган. Коопсуздуктун негизги субъектисине граждандар, коомдук жана башка уюмдар жана бирикмелер менен катар мамлекет да кирет. У. к-тун ар бир субъектиси белгилүү ички жана тышкы чөйрөдө мамлекеттик-укуктук (саясий) согуштук, социалдык, экономикалык, экологиялык жана руханий (гуманитардык) багыттарда аракет кылат. У. к-тун структурасы калыптанат. Анда У. к-тун ар бир элементи башка элементтери менен тыгыз байланышкан, бирок ошол эле мезгилде салыштырмалуу өз алдынчалыкка ээ: мис., согуштук, экологиялык, маалыматтык коопсуздук. У. к. системасында өзүнүн өзгөчө баалуулуктары менен приоритеттери бар. Алардын иерархиясы У. к-тун регионалдык жана эл аралык структураларына тиешелүүлүгүнөн гана эмес, өзүнүн мазмунунда ар бир элемент өзүнүн доминантынын болушу менен да аныкталат. Граждандар үчүн алардын укугу жана эркиндиктери болсо, коом үчүн – материалдык жана руханий баалуулуктарды сактоо жана көбөйтүү, ал эми мамлекет үчүн ички туруктуулук, ишенимдүү коргонуу мүмкүнчүлүгү, эгемендүүлүк, көз карандысыздык, улуттук-мамлекеттик жана аймактык бүтүндүк доминанты болуп саналат. Ошону менен У. к-та бардык социалдык субъекттердин эң зарыл, турмуштук маанилүү кызыкчылыктары менен керекчиликтери синтезделет. У. к-тун факторлорун эң чоң топко бөлсө болот: согуштук жана согуштук эмес. Факторлордун биринчи тобуна кирүүчүлөр: 1. Өлкөнүн куралдуу күчтөрүнүн абалы, алардын сандык жана сапаттык мүнөздөмөсү. Анын ичинде, улуттук жетекчилердин колунда ядролук жана кадимки курал жарактардын жана куралдуу күчтөрдүн негизги түрлөрүнүн (Ракеталык күчтөр. ПРО, ПВО, ВМФ, ВВС кошулуп) топтолушу, армия жана флоттун согуштук даярдыктарынын жана согуштук даярдыктарынын жана согуштук мүмкүнчүлүктөрүнүн даражасы. 2. Согуштук аракеттердин мүмкүн болгон театрынын, негизги операциялардын багыттарынын, стратегиялык резервдердин абалы. 3. Согуштук союздаштардын болушу (же болбошу). Согуштук-саясий союздарга жана башка мамлекеттер аралык, коалициялык топторго катышуу (же катышпоо). 4. Аскерлердин жана флот күчтөрүнүн стратегиялык жайылуусунун мүмкүндүгү, алардын жайгашуусунун, профессионалдык машыгуусунун жана моралдык-психологиялык туруктуулугунун мүнөзү күжүрмөн тажрыйбанын, аскердик салттын болуусу (же болбоосу), бардык деңгээлдеги согуш кадрларын даярдоонун даражасы. 5. Согуштук чыгашалардын өлчөмү, алардын структурасы, согуштук илимий-изилдөөчүлүк жана тажрыйбалык-конструктордук иштердин абалы, согуштук илимдин абалы, согуштук доктринанын мүнөзү. Ата Мекендик жана эл аралык тажрыйба У. к-тагы согуштук факторлор менен катар согуштук эмес факторлордун зор ролу жөнүндө күбөлөндүрөт. Алардын ичинде: 1. Өлкөнүн табигый-экономикалык шарттары: экочөйрөнүн мүнөзү, материалдык өндүрүштөн, фундаменталдык жана практикалык илимдин абалы, техника жана технологиянын, транспорттун, финансылык-кредиттик чөйрөнүн бардык түрлөрүнүн абалы. 2. Геосаясий фактор: аймактын өлчөмдөрү жана өздөштүрүлүшү, мамлекеттик чек аралардын созулушу жана абалы коңшу өлкөлөр менен мамилелеринин мүнөзү, геостратегиялык инфраструктура. 3. Социалдык факторлор: калктын жашоо деңгээли, анын саясий, маданий-агартуучулук, нравалык, кесиптик, демографиялык, этностук мүнөздөмөлөрү, *менталитет*, демократтык өнүгүү деңгээли, саясий бийликке карата мамилеси, коомдук туруктуулуктун, тартиптин жана укуктук тартиптин деңгээли. 4. Маалыматтык фактор: мамлекеттин маалыматтык коопсуздугунун фактору. 5. *Мамлекеттик* коопсуздуктун фактору: чалгындоо менен контрчалгындоонун абалы, атайы дайындалган органдары жана бирикмелердин даярдыгынын жана аракет кылуусунун деңгээли, *терроризм*, *уюшулган* кылмыштуулук, *коррупцияга* каршы күрөшүүнүн чыныгы мүмкүнчүлүктөрү жана натыйжалары, мамлекеттик жана башка жашыруун сырларынын камсыз *болушу*. 6. Адамдык фактор: анын өнүгүүсүнүн жана У. к-тун бүтүндүк системасына киргизилишинин даражасы. Өзүнүн табиятынан объективдүү жана субъективдүү У. к-тун факторлору белгилүү комплекске, бирдиктүү системада бирин-бири алмаштырбастан аракет кылуу менен өлкөнүн коопсуз өнүгүшүн камсыз кылат. Өткөн мезгилдерде мамлекеттердин өзүнүн коопсуздугун согуштук факторлордун эсебинде, курал-жарактык атаандаштыктын жолу менен камсыз кылууга умтулуу тенденциялары үстөмдүк кылган. Азыркы учурда – ядросуз, зордуксуз, демократтык тынчтык орной элек шарттарда – У. к. системасында бул фактордун ролу дале да болсо жогору. Ошол эле учурда курал-жарактык,

атаандаштык жана согуш, улуттук жана эл аралык конфликттерди чечүүнүн ыкмасы катары өзүнүн рационалдуу мазмунун жоготуп койду. Алар жеңишке алып келбестен, жалпы кырылууга мүмкүндүк берет. Мындан чындыкты түшүнүү XX–XXI к. чегинде дүйнөдөгү коопсуздуктун философиялык, геосаясий жана социалдык-нравалык негиздерин түп-тамырынан бери өзгөртөт. Мамлекеттердин өз ара байланышынын жана өз ара көз карандуулугунун өсүү, көптөгөн глобалдуу коркунучтардын сакталып калган шарттарында У. к. жалпы коопсуздуктун бардык элдердин тынчтыкты сактоо боюнча, демократташтыруу, демилитаризациялоо жана эл аралык мамилелерди гумандаштыруу үчүн аракеттеринин органикалык составдык бөлүгүнө айланууда.

УЛУТТУК МАМИЛЕЛЕР – социалдык этностук биримдиктердин, улуттук жана этностук топтордун, улуттук-мамлекеттик түзүлүштөрдүн ортосундагы коомдук мамилелердин түрү. Мамилелердин «улуттук» жана «улуттар аралык» деген түшүнүктөрдүн карым-катнашы тууралуу түрдүү көз караштар кездешүүдө. Ата Мекендик адабиятта *улуттар аралык мамилелер* деп көп улуттуу мамлекеттердин ичиндеги элдердин (этнос) мамилелерин атоо кабыл алынган. Бул ыкма менен «У. м». жана «улуттар аралык мамилелер» түшүнүгү бир мааниде пайдаланылат. Улуттар аралык байланыштардын комплекси болбой туруп, улуттун кадыресе жашоосу мүмкүн эмес. У. м-ден тышкары «улут» түшүнүгү өзүнүн мазмунун жоготот. У. м. – улуттун жашоо чөйрөсү. Алар комплекстүү мүнөздүү болуп, У. м-дин субъектеринин экономикалык, социалдык, руханий, саясий, социалдык-психологиялык ж. б. өз ара аракеттенүүсүнүн түрлөрүн камтышат. Бирок коомдук мамилелердин анализин түрдүү негиздөөлөрүн структуралык (улуттар аралык байланыштар социалдык структуранын элементтери катары) жана мазмундук (экономикалык, саясий, нравалык ж. б. байланыштар) бөлүктөрүн аралаштыруунун зарылдыгы жок. У. м. – структуралык пландагы комплекстүү байланыштар. Бул болсо өзүлөрүнө коомдук мамилелердин мазмунун бардык байлыктарын камтыган У. м-дин субъектеринин ортосундагы байланыштар. Бирок У. м. социалдык-этикалык биримдиктердин, улуттук, этностук топтордун өз ара аракеттеринин объектиси менен чектелген. У. м-ге тарыхый өнүгүүсүндө эки диалектикалык өз ара байланышкан тенденциялар таандык: обочолонууга жана өз ара аракеттенүүгө: алардын өз ара байланышы социалдык-этносук өнүгүүсүнүн булагы болуп чыгат. Универсалдуу мыйзам ченемдүүлүк-түн – тарыхый процесстин биримдүүлүгүнүн – күчү менен жалпы тарыхый планда өз ара аракеттенишүү тенденциясы жетектөөчү болуп саналат. Социалдык этностук биримдиктин сапаттык жаңы абалга – *улутка өтүүсүндө*, улуттук көз карандысыздыкка жетишүүдө, улуттук эгемендүүлүктү калыбына келтирүүдө, тарыхый өнүгүүнүн бурулуш этаптарындагы улуттук кайра жаралууларда обочолонуу тенденциясы артыкчылык кылат. Ички жана тышкы байланыштардын диалектикасы У. м-тин түзүүчү жана бузуучу факторлор катары потенциалдык мүмкүнчүлүгүн болжойт. Обочолонуу (ички мамиле) тенденциясы улуттук-саясий чөйрөдө улуттук өзүн-өзү ырастоо саясаты (түзүүчү) катары же улутчулдук (бузуучу) саясат катары өзүн көрсөтөт; өз ара аракеттенүү (тышкы мамиле) тенденциясы интернационалдык (түзүүчү) саясат же псевдоинтернационалисттик (бузуучу) саясат катары чыгат. Өлчөнгөн, рационалдык улуттук саясат У. м-ди оптималдаштырууну жөнгө салат. Анда алардын татаал жана карама-каршы мүнөзү толук өлчөмдү эске алынат.

УЛУТТУК САЯСАТ – мамлекет тарабынан иш жүзөгө ашырылуучу, улуттук кызыкчылыктарды эске алуу, айкалыштыруу жана жүзөгө ашырууга багытталган чаралардын системасы. Бул учурда гумандуулук мазмунундагы жана демократтык багыттагы У. с. жөнүндө сөз болууда. Тарыхый тажрыйба жана азыркы мезгил күбөлүндүргөндөй У. с. үчүн көп учурда «бөлүштүр жана бийлик кыл» принцибинен тышкары чыкпоо мүнөздүү. Мындай саясат улуттук процесстерде терс натыйжаларга, көбүнчө социалдык кыйроолорго жана трагедияларга алып келбөөсү мүмкүн эле. Көп улуттуу мамлекеттин башкы милдети болуп улуттар аралык мамилелерди жакшыртуу саналат, б. а. улуттар аралык мамилелердин субъектеринин өз ара аракеттенүүсүнүн өтө ылайыктуу варианттарын издөө жана жүзөгө ашыруу. У. с-тын мазмунунун негизгиси – улуттук кызыкчылыктарга алардын: а) жалпылыгын, б) келишпөөчүлүктөрүн; в) кагылышууларын эске алуу менен мамиле кылуу. Улуттар аралык мамилелердин айрым субъектилеринин маанилүү кызыкчылыктарынын жана мамлекеттин масштабдында жалпы улуттук кызыкчылыктардын жалпылыгы объективдүү негиздөөгө ээ. Кызыкчылыктардын келишпестиги улуттар аралык мамилелердин субъектеринин улуттук өз алдынчалыкты түрдүү түшүндүрүүсү менен байланышкан. Улуттук жана *саясий кызыкчылыктардын* чырмалышы алардын келишпөөчүлүктөрү кагылышууга, *конфликтке* өсүп жетиши мүмкүн. Мындай шарттарда алардын иш жүзөгө ашырылышынын өбөлгөсү катары улуттук кызыкчылыктарга *компромисске* жетишүү зарыл. Ушунун өзү У. с-тын маңызын түзөт. Анын жетектөөчү принциби болуп кызыкчылыктарды жана кызыкчылыктар аркылуу улуттарды башкаруу саналат. Улуттук кызыкчылыктардын ушул эле мейкиндигинде чечилиши У. с-тын компетенциясына кирген проблемалык кырдаалдар пайда болот. Улуттук проблемалар коомдун жашоо ишмердигинин экономикалык, социалдык, саясий, руханий ж. б. чөйрөлөрүнө көрүнөт. Моралдык-саясий планда эл терминин пайдалануу ыңгайлуу эмес. В. Гюгонун сөздөрү боюнча «дүйнөдө майда элдер жок. . . Адамдын улуулугу анын бою менен өлчөнбөгөн *сыяктуу* эле, элдин улуулугу да анын *саны* менен өлчөнбөйт». Чындыгында этностун потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү көбүнчө анын санынан көз каранды. Улуттук тен укуктуулук саясатында төмөндөгү критерийди жетекчиликке алышат: көп сандуу улуттардын өкүлдөрү тарабынан аз сандагы этносторго анын түрдүү чөйрөлөрдө өзүн-өзү ырастоосуна көп көңүл буруу. *Саясат* дегеле, ал эми У. с. өзгөчө илим гана эмес искусство болуп саналат. Ал улуттук процесстердин диалектикасынын терең анализи менен бирге өзгөрүлүүчү улуттук көңүлдөрдү милдеттүү эсепке алууну иш жүзөгө ашырат. У. с-та улуттук кызыкчылыктар канчалык аз эске алынып, иш жүзүнө ашырылса, алар ошончолук чоң болуп массалык, *улуттук аң-сезимде* чагылдырылат. Мындай шарттарда улуттук көңүлдөр улутчулдукка өсүп жетишет. Бул өз кезегинде саясий максаттарында *улуттук* кыймылдардын *лидерлери*, *түрдүү* улутчул – мансапкорлор тарабынан колдонулуучу улуттук-популисттик фондду түзөт. Белгилүү социалдык күчтөрдүн кызыкчылыгын чагылдырган *саясий режимден* улам У. с-та төмөнкүлөр басымдуулук кылышы мүмкүн: а) *улуттук* тенчилик, тең укуктук принциптери; б) улутчулдук; в)

интернационалдуулук; г) псевдоинтернационалдуулуктун айкалышы түзүүчү багытты аныктаса, улутчулдук менен псевдоинтернационалдуулуктун айкалышы бузуучулук багытты аныктайт.

УНИТАРДЫК МАМЛЕКЕТ (фр. unitaire – биримдик) мамлекеттик, улуттук-мамлекеттик түзүлүштүн формасы. Төмөнкү негизги белгилер менен мүнөздөлөт: 1. администрациялык -аймактык биримдиктери (кээ бирлерине бийликтин борбордук органдары *автономдук* мамлекеттик түзүлүштүн өзгөчө *статусун* бергендигине карабай) саясий өз алдынчалыкка ээ эмес, бирдиктүү аймак; 2. өлкөнүн бардык аймагында кандайдыр-бир чектөөлөрсүз аракет кылган бирдиктүү *конституция* жана мамлекеттик *бийликтин* жогорку органдарынын – *парламент, мамлекет башчысы, өкмөтү*, өлкөнүн бардык аймагында юрисдикциясы тараган – соттук органдардын бирдиктүү системасы; 3. Бирдиктүү соттук система жана укук системасы, бирдиктүү *граждандуулук* (администрациялык-аймактык бирдиктер өзүнүн граждандуулугуна ээ эмес). Унитардуулук бардык *мамлекеттик аппараттын* борборлоштурулушун, администрациялык-аймактык бирдиктердин муниципалдык органдарын түз жана кыйыр көзөмөлдөөнү болжолдойт. *Централизм* түрдүү даражада жана түрдүү формаларда өзүн көрсөтөт. Кээде борбордук бийлик тарабынан администрациялык-аймактык бирдиктерди башкаруу үчүн шайлануучу муниципалдык органдардын ордуна өзүлөрүнүн өкүлдөрүн дайындоого чейин барат. У. м-те администрациялык-аймактык бирдиктерди башкаруунун жергиликтүү органдары бийликтин борбордук органдарынын нормативдик актылары менен жетектелишет. Алардын норма жаратуу ишмердиги борбордук бийликке баш ийүү мүнөзүнө ээ. Жергиликтүү соттук органдар бирдиктүү борборлоштурулган соттук системанын тизмеги болуп саналат. Азыркы мезгилдеги мамлекеттердин көпчүлүгү – унитардык мамлекеттер.

УСУБАЛИЕВ Турдакун (6. 10. 1919-ж. т., Кочкор р-ну, Тендик айылы) – советтик, партиялык ж-а мамлекеттик ишмер, тарых илимдеринин кандидаты. Кыргыз мамлекеттик мугалимдер ин-тун (1941), КПСС БКга караштуу Жогорку Ленин атындагы Москва мамлекеттик пединституттун (1965) бүткөн. 1945–55-ж. КПСС БКнын аппаратында жооптуу кызматта, 1955–56-ж. “Советтик Кыргызстан” гезитинин редактору, 1956–58-ж. Кыргызстан КП БКнын пропаганда ж-а агитация бөлүмүнүн башчысы, 1958–61-ж. Кыргызстан КП Фрунзе шааркомунун 1-секретары. 1961–1985-ж. Кыргызстан КП БКнын биринчи секретары. У. айылдык мектептин мугалими, орто мектептин окуу бөлүм башчылыгынан ири мамлекеттик деңгээлдеги коомдук саясий жетекчиге чейин өсүп жетилди. У. республиканы жетектеген жылдары Кыргызстандын экономикасы, маданияты өсүп өнүктү. Ири өнөр жай ишканалары курулду, Фрунзе шаары республиканын чыныгы борбору деңгээлине чейин өстү, жетилди. Көптөгөн айыл-кыштактар шаардын деңгээлине чейин көтөрүлдү. Улуу Нарын дарыясынын жээгиндеги «Нарын каскаддарынын курулушу» У-дун ысымы м-н байланыштуу. Эмгекчил элдин жашоо турмушу бир кыйла жакшырган. СССР Жогорку Советинин 5 жолку (1962–84), Кыргыз ССР Жогорку Советинин 6 жолку (1959–85), Кыргыз Респ-нын Жогорку Кеңешинин (1990-жылдан) депутаты. 1-даражадагы Манас, 4 Ленин, 2 Эмгек Кызыл Туу, Октябрь Революциясы Кочкор р-нундагы чарбага берилген.

Ф

ФЕДЕРАЦИЯ (лат. feodereitio – союз, бирикме) – 1) коомдун же уюмдардын союзу; 2) мамлекеттик түзүлүштүн формасы; Ф-нын мүчөлөрү – *мамлекеттин* составына кирген федерациялык бирдиктер (штаттар, провинциялар, кантондор, жерлер, республикалар) – юридикалык жана белгилүү саясий өз алдынчалыкка ээ; салыштырмалуу өз алдынча мамлекеттик биримдиктерден куралган союздук мамлекет. Федеративдик мамлекеттин аймагы Ф-нын мүчөлөрүнүн аймагынан турат да, чек араларды коргоонун бирдиктүү системасы болгону менен, саясий-администрациялык мамиледе бир бүтүндүүлүктү түзбөйт. Ф-нын составындагы мамлекеттик биримдиктери анын субъектилери болуп саналат. Алар өзүлөрүнөн администрациялык-аймактык бөлүнүүлөргө ээ. Айрым учурларда Ф-нын аймактык бөлүнүүлөрү өз алдынча бирдиктин *статусуна*, өзгөчө аймакка же борборго баш ийүүчү аймакка ээ болуп, анын субъекттери болуп эсептелбейт. Ф-ны түзгөн мамлекеттик бирикмелер толук көлөмдөгү эгемендүүлүккө ээ эмес. Ф-нын субъекттеринин, эреже катары, союздан чыгууга укугу жок. Ф-нын субъекттеринин өзүлөрүнүн *конституциялары* боло алат. Алар союздук конституциянын негизинде иштелип чыгат; Ф-нын субъекттеринин конституциялары союздук конституцияга ылайык болот. Бул тартип Ф-га кирген, мурда кабыл алган конституциясы бар мамлекет үчүн да милдеттүү. Кээ бир Ф. өзүнүн субъектерине өздүк конституцияга ээ болууга укук бербейт. Ф-нын субъекттери федералдык конституция тарабынан орнотулган өздүк компетенттүүлүгүнөн чегинде мыйзам чыгаруучу актыларды кабыл алуу укугуна ээ. Эгер Ф-нын мыйзам чыгаруучу актылары анын бүткүл аймагы үчүн милдеттүү болсо, анда, бул актылар Ф-нын субъектисинин аймагында гана юридикалык күчкө ээ. Ф-нын субъекттеринин мыйзам чыгаруучу актылары федералдык мыйзам чыгаруучулукка туура келиши керек, каршы болгон учурда күчүнө кире албайт. Ф-нын субъектиси өздүк укуктук жана *соттук* системаларына ээ боло алат. Федеративдик системаларга карата алар кичи системалар болуп калат: субъектилердин *укуктук* жана соттук органдарынын уюштуруу жана иштөө тартиби жана юрисдикциясынын чети федералдык конституция менен аныкталат. Ф-да, адатта, кош *граждандуулук* орун алган: ар бир гражданин бир эле мезгилде Ф-нын жана анын субъектисинин гражданини болуп саналат. Мыйзам чыгарууда кандайдыр бир граждандуулуктун башкалардын үстүнөн артыкчылыктарынын болушуна *мыйзам* жол бербешин белгиленет. Демократиялык мамлекеттердин практикасында Ф-нын субъектисинин граждандуулугу укуктук кесепеттерге алып келбейт. Федералдык парламент, кээ бир учурларды кошпогондо, эки палаталык болот. Төмөнкү палата федералдык (союздук) өкүлчүлүктөн органы болуп, шайлоо округдарынан шайланат, Жогорку палата Ф-нын субъекттерин көрсөтөт жана ар бир субъекттен калкынын санына карабастан бирдей сандагы депутаттарды же калктын санын эсепке алуу менен бирдей эмес сандагы депутаттарды шайлоо жолу менен түзүлөт. Кээ бир өлкөлөрдө жогорку палатанын мүчөлөрү дайындалышат. Ф-нын борбору менен анын субъекттеринин ортосундагы компетенцияны чектөө федеративдик мамлекеттин татаал жана карама-каршылык маселеси болуп саналат. Көп учурда Ф-нын конституциясы Ф-нын (союздун) гана компетенциясы болгон полномочиелердин тизмесин аныктайт. Алар боюнча Ф. гана укуктук актыларды чыгара алат. Калган башка суроолор Ф-нын субъектилеринин компетенттүүлүгүнө кирет. Дал келүүчү

полномочиелердин, б. а. Ф-нын борбору жана анын субъектилери биргелешип чечкен маселелердин тизмеси да орнотулат. Федеративдик конституция Ф-нын борборунун жана анын субъектисинин айрым аракеттерине тыюу сала алат. Ф-нын борборунун жана субъектилеринин полномочиелеринин мамилелеринин башка варианттары да болушу мүмкүн. Ф-нын субъекттеринин *бийлик* жана башкаруу органдары дайыма федералдык структуралардын көчүрмөсү болот. Ф-нын субъектилеринин аткаруучу бийлигинин алып жүрүүчүсү болуп чоң полномочиелерге ээ, шайлануучу же дайындалуучу губернаторлор саналат.

ФОРМАЦИЯ (лат. formatio – түзүлүш) – *кандайдыр* бир кубулуштун же процесстин өнүгүүсүндөгү белгилүү баскычы, стадиясы. Коомдук-экономикалык Ф. – бул берилген тарыхый баскыктагы туруктуу экономикалык мамилелердин белгилүү жыйындысы менен мүнөздөлгөн адамзат коомунун өнүгүүсүндөгү баскыч; ушул экономикалык мамилелерге негизделген *саясий система*, коомдук жана мамлекеттик түзүлүш. Ар бир коомдук-экономикалык Ф-нын негизин анын экономикалык структурасын түзөт. Анын системалаштырылган фактору болуп, өз кезегинде, берилген коомго таандык жана тарыхый аныкталган материалдык жыргалчылыкты өндүрүүнүн системасы менен шартталган өндүрүш мамилелери эсептелет. Коомдук-экономикалык Ф-нын пайда болуу, өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктү, тарыхый типтери жана өзгөчөлүктөрү *К. Маркс* тарабынан ачылып, формулага келтирилген. Марксизмде төмөндөгүдөй коомдук-экономикалык Ф. көрсөтүлгөн: алгачкы коомдук, кул ээлөөчүлүк, феодалдык, капиталисттик жана коммунисттик. XIX к. аягы XX к. биринчи жарымында марксисттик тарыхый доктрина болуу менен бирге Ф-лык теория адам коомунун өнүгүү тарыхынын мезгилине бөлүнүшүнүн негизги концепциялык жолдорунун чектерин аныктаган. Ушул эле мезгилде саясий илимде адам коомунун өнүгүү процессин салыштырып тарыхый анализдөөдөн бара-бара *саясий процесстерди* алардын динамикалык бүтүндүүлүгүндө, социалдык процесстер жана адамдардын жүрүм-турумунун психологиялык себептери менен түздөн-түз өз ара байланышында изилдөөгө өтүү ишке ашкан. Бул өз кезегинде Бүгүнкү күндөгү процесстин философиялык, социологиялык жана технократтык концепцияларынын пайда болушуна алып келген. Азыркы учурда цивилизациялык концепция көбүрөөк өнүгүүгө жетишкен. Ал коомдук турмуштун формациялык концепция, айрыкча анын советтик баяндоосунда жокко чыгарылган жактарына көңүл бурдурууга жөндөмдүүлүгү менен айырмаланат. *Цивилизациялык жолдун* жактоочулары коомдук өндүрүштү анализдөөдө маданияттын, инсандын баалуулук көрсөткүчтөрүнүн, жүрүм-турумдук стереотиптеринин активдүү ролдорун эске алышат. Марксисттик тарыхый доктринанын кризиси менен коштолгон социализмдин дүйнөлүк системанын кулашы формациялык жол такталып жана бүгүнкү күндөгү жалпы цивилизациялык, социологиялык жана *футурологиялык* концепциялар менен кошумчаланышы керектигин көрсөтөт.

ФРАКЦИЯЛАР, с а я с и й (fractio – бүлүнүү, жиктелүү) – саясий *партиянын* обочолонгон бөлүгү, партиянын негизги принциптик жалпы же жеке жоболоруна карама-каршы өздүк ураандарынын астында аракет кылышат же *саясий программасы* менен чыгышат. Ошондой эле бул түшүнүк бийликтин өкүлчүлүк органдарындагы кайсы-бир партиянын өкүлдөрүнүн тобунун жүрүм-турумун жана аракеттерин аныктоо үчүн колдонулат. Ф. бир *саясий платформада* же бирдиктүү уюмда түрдүү *саясий кызыкчылыктагы* жана партиянын жалпы максаттарына жана милдеттерине жетүүнү түрдүүчө түшүнгөн топтордун сакталышына мүмкүндүк берет. Башкача айтканда, Ф-дын өкүм сүрүшү саясий партиянын социалдык жана коомдук негизин кеңейтүүнүн каражаты болуп саналат. Андан тышкары, партияларда Ф-дын болушу, алардын бирге өкүм сүрүшү, уюмдагы *лидерлик* үчүн ар дайым атаандашуу жана күрөшүү жалпы принциптер менен биргелешкен түрдүү топтордун кызыкчылыгынын чагылуусу болуп, кандайдыр-бир деңгээлде партияда бир Ф-нын саясий кызыкчылыктардын бир тобунун үстөмдүгүнө жол бербейт, теориялык талаш-тартыштарды жана *саясий программаларды* иштеп чыгууга түрткү берет. Кээ бир убакта Италиянын Христиандык-демократтык партиясында өз алдынча аракет жасаган 15ке жакын Ф. болгон. Бирок дал ушул *автономия* шайлоо кампанияларынын мезгилинде партияны чыңалдырат да, католик-коммунисттерден католиктик фундаменталисттерге чейинки түрдөгү саясий топтордун колдоосун камсыз кылат. Ф. деп парламенттен баштап жергиликтүү бийлик органдарына чейинки бардык деңгээлдеги бийликтин өкүлчүлүк органдарындагы тигил же бул партиянын өкүлдөрүнүн тобу аталат. Мындай Ф-дын жашап турушу эреже катары, партиянын уюмдук принцибинен жана мүнөзүнөн көз каранды. Парламенттик типтеги партияларда өкүлчүлүк органдарындагы фракциясы партиянын анча көп эмес дайым өкүм сүрүүчү органдарынын бири, көп учурда – партиялык механизмдин функция кылуусунун негизи болуп эсептелет. Ф-дын аны түзгөн партия менен байланышы партиялык курулуштун уюмдук принциптеринен көз каранды.

ФУТУРОЛОГИЯ (лат. futurum – келечек, logos – сөз, окуу) – коомдук турмуштун ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөлөрүндө, максаттарында жана адамзаттын келечегиндеги процесстердин мүмкүн болгон динамикасы тууралуу теориялык изил-дөөлөрдүн, илимий билимдердин, социалдык алдын-ала айтуулардын жана элестетүүлөрдүн областы. Көп учурда прогноздоонун синоними катары колдонулат. Ф. терминин 1943-ж. немец *социологу* О. Флехтхейм илимге киргизген. Ф. түшүнүгү коомдун турмушунда батыш социологдордун жана философтордун адамзаттын келечегин, боло турган өзгөрүүлөрдүн моделин жана сценарийин анализдөөнүн жаңы ыкмаларын иштеп чыгууга мажбур кылган сапаттык жаңы кубулуштардын, процесстердин, өзгөрүүлөрдөн пайда болушу менен шартталган. Ф. келечекти түзүү жана изилдөө катары 60-ж. ортосунан тартып калыптана баштады. Эл аралык футурологиялык борборлор жана институттар түзүлүүдө: «Келечекти изилдөөнүн бүткүл дүйнөлүк федерациясы», «Келечекти изилдөөнүн Нордикалык коому», «Дүйнөлүк вахтанын институту», «Рим клубу», «Адамзат 2000», «Ысык-Көл шернеси». Көп өлкөлөрдө да ушундай эле уюмдар келип чыгууда: «Жакынкы 30 жылдыктын комиссиясы» (Улуу Британия), «Футурибль» (Франция), «Келечектеги изилдөөнүн коому» (Германия). Азыркы мезгилде дүйнөдө футурологиялык изилдөөлөрдү иш жүзүнө ашырган 1500дөн ашык коом, уюм, борбор жана институттар бар. Алардын ичинен 600дөн ашыгы АКШда жайгашкан. Алардын эң ирилери: Стенфорд жана Гудзон институттарынын борборлору, Портланд, Принстон жана Түштүк Калифорния университеттеринин алдындагы келечектеги изилдөө борборлору. Нью-Йорктогу дүйнөлүк тартиптин

институту ж. б. Келечектин проблемаларын изилдөө АКШнын мамлекеттик депортаментинин бөлүмдөрүндө, көптөгөн корпорацияларда, ири банктарда ж. б. жүргүзүлөт. АКШда гана футурологиялык программаларга жыл сайын миллиарддаган долларлар чыгымдалат. Ф-лык концепцияларды иштеп чыгарууга ири экономисттер, философтор, социологдор, саясат таануучулар, математиктер, физиктер, көрүнүктүү мамлекеттик жана саясий ишмерлер тартылышат. Атайын журналдар: «Футурибль», «Футурист» ж. б басылып чыгарылат, көптөгөн белгилүү адабияттар жарыяланат. Эң эле көрүнүктүүсү болуп О. Тоффлердин «Футушок» (1971-ж.) эсептелет. Бүгүнкү күндөгү футурологиялык изилдөөлөрдөн актуалдуулугу төмөнкү себептер менен шартталган: 1) социалдык прогноздоштуруунун методологиялык принциптерин (альтернативдик, системалуулук) иштеп чыгуу, прогноздорду түзүү ыкмаларын селекциялоо жана колдонуу жалпы илимий мааниге ээ; 2) Ф. бүгүнкү күндөгү кырдаалдардын маанилүү өнүгүү тенденцияларын изилдейт жана келечекте проблемалардын келип чыгышын алдын-ала айтып берет. 3) Ф. коомдук аң-сезимдин калыптанышына таасир тийгизген жана жагымдуу социалдык идеалды түзүүгө багытталган, батыш социологиянын жана философиянын абдан динамикалык областы. Ф-лык изилдөөлөрдүн борборунда төмөндөгүдөй маселелер жатат: социалдык түшүнүүнүн жана прогноздоонун методологиялык принциптери; келечектеги коомдун жана *конвергенциянын* модели; социалдык прогресстин критерийлери, утопиядагы прогресстин орду, «технологиялык жана маалыматтык жарылуулар», ИТР жана агартуунун феноменин изилдөө; глобалдык проблемалар; келечекке карата мамилени калыптандырууда *идеологиянын* ролу; футурологиялык теориялардын классификациясы ж. б. Көп мааниге ээ экендигинен улам Ф. «Келечекти изилдөө» деп каралат.

X

ХАЙЕК Фридрих фон Август (1899) – австриялык экономист жана саясат таануучу, Х-тин кээ бир экономикалык идеялары анын белгилүү китеби «Кулчулдукка жол» негизги болуп калган. Бул эмгегинде Х. *тоталитаризмге* экономикалык пландоонун көрө билбеген кесепети катары карайт да, классикалык *либерализмдин* баалуулугуна көңүл бурат. Ал белгилүү мамлекеттик активдүүлүктү көңүлгө алат, бирок аны *мыйзамдын* бийлиги жөнүндөгү идеяга ылайык чектөө зарыл деп эсептейт. 1960-ж. Х-тин «Эркиндиктин конституциясы» аттуу негизги эмгеги жарык көргөн. Анда ал граждандардын материалдык пайдасы жана кичине мажбурлоо – классикалык либералдык социалдык тартиптин мүнөздүү белгилери деп көрсөткөн. Бул китептен соң «Мыйзам, *мыйзам чыгаруу* жана эркиндик» (1973–79) аттуу үчилтиги басылып чыккан. Бул эмгегинде Х. классикалык либерализмди эволюционизм идеялары менен бириктирип, укуктук позивитизмге чабуул коет. Ал социалдык акыйкаттуулук идеясын жокко чыгарып, өз көңүлүн акыйкаттуулукту – мыйзамды жана орнотулган укуктарды сыйлоо сыяктуу адаттагыдай түшүнүүгө басым жасаган. Х. ошондой эле кызыккан топтордун плюралисттик саясатын сынга алган. Ал рынок тартибинин стабилдүүлүк проблемасын талкуулап, бийликти жаңыча бөлүштүрүүнү кошуп, өнүктүрүлгөн либералдык түзүлүш үчүн *радикалдуу* чараларды сунуш кылган.

ХАНТИНГТОН Самуэл (1927) – америкалык саясат таануучу. 1984-ж. саясий илимдердин Америкалык ассоциациясынын вице-президенти, 1985-ж. президенти болуп шайланган. Х. структуралык функционалдык ыкманын негизинде жаткан өнүгүү концепциясына негизги көңүлүн бурган. Ал социоэкономикалык модернизациядан саясий өнүгүүнүн бөлүнүп чыгышында зор ролду ойногон. Институттардын начарлашы жана кулашы, алардын пайда болушу, өнүгүшү жана жетилиши – Х-дун изилдөөсүнүн негизги проблемалардын бири. «Өзгөрүлүүчү коомдордогу саясий партия» китебинде (1968) ал бир жагынан болуп жаткан модернизациялоо процесстеринин, экинчи жагынан – адаттагы, өткөөл же бүгүнкү күндөгү саясий структуралардын күчү, стабилдүүлүгү же алсыздыгынын ортосундагы «эквиваленттик өз ара аракеттерге көңүлүн бурган. Х-го ылайык саясий уюмдарды жана процесстерди «институтташтыруу» – саясий өнүгүүнүн критерийи болуп саналат. Жакшы институтташтырылган мамлекеттик түзүлүшкө ылайыкташуунун, автономиянын жана келишүүчүлүктүн жогорку деңгээли таандык. Жалгыз гана ушундай түзүлүш дайыма өзгөрүп туруучу социалдык максаттарга ылайыкташууну камсыз кылат.

ХАРИЗМА (гр. charizma – жыргалчылык, кудайдын белеги). Термин *М. Вебер* тарабынан үстөмдүктүн идеалдык типтеринин концепциясын анализдөө үчүн католиктик теологиядан алынган. Ал саясий *бийликке* ээ болуу үчүн негиз болгон *инсандын* айрыкча касиетин; бул же тигил индивиддин коомдо пайгамбардын, жол башчынын же реформатордун функциясын аткарууга мүмкүндүк берүүчү касиеттерине негизделген *лидерликтин*, *легитимдүүлүктүн*, бийликти уюштуруунун артыкча тибин билдирет. Бийликтин бул тиб коомдун бир тибинен (салттык) экинчисине (рационалдык) өтүүдөгү катализатордун функциясын аткарат. Вебер боюнча өткөөл мезгилде харизматикалык жол башчы коомду *революциячыл* жаңыртуунун башкы кыймылдаткычы болуп саналат. Себеби, анын *авторитети* жана таасири өткөн менен байланышпаган, ал эми акын массалар менен эмоциялык байланышы мындай лидерди аларды социалдык жаңыртуу милдеттерин чечүүгө мобилизациялоого жөндөмдүү кылат. Ошондуктан Х. белгилүү максаттарга жетүүгө коомдун бардык күчтөрүн мобилизациялоону талап кылган ири коомдук өзгөрүүлөрдүн – революция, согуш, ири социалдык *реформалардын* мезгилинде келип чыгат. Лидерликтин харизматикалык тиб ыкчамдатылган модернизациялоо – кууп жетүү өнүгүүсү боюнча жүргөн артта калган же өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн мүнөздүү. Ушун менен бийликтин тибинин аз убакытта өкүм сүрүүсү түшүндүрүлөт: өзүнүн тарыхый миссиясын аткарып бүткөн соң Х. бара-бара башкаруунун рационалдык уюштурулган структураларында сиңип жок болот. Х-нын социалдык базасы болуп, анча өнүкпөгөн, «жол башчыга» баштан аяк иштеген, жогорку *саясий маданиятка* ээ эмес кеңири масса саналат. Саясаттагы харизматикалык лидердин мүнөздүү белгилери: демократиянын жоктугу же формалдык түрдө гана болуусу, лидердин жалгыз бийликке, керт башына сыйынтууга умтулуусу, башкача ойлогондорго каршы физикалык жана моралдык репрессияларды актоо үчүн ички жана тышкы душмандарды издөө.

Ц

ЦЕНТРИЗМ (лат. centrum – борбор). Ц. түшүнүгү Улуу Француз буржуазиялык революциясынын убагындагы өкүлчүлүк орган -парламентти үч чоң фракцияга бөлүүнүн классикалык европа салтына таандык. Алар өкүм сүргөн *бийликке* жана анын саясатына карата мамилесине жараша бөлүнгөн: оңчул, борбор, солчул. Борбор бирде солчул (радикалдык), бирде оңчул (консервативдик) *партиялардын* катарына өткөн, ортозаар саясатты жүргүзүүгө умтулган бийликти белгизген. Макулдашуучулуктан, бул саясаттын принциптүүлүгүнөн «саз» деп атап коюшкан. XX к. Ц. (борбордук) идеалык-саясий агым катары жетектөөчү орундардын бирин ээлеген. Мамлекеттик деңгээлде бул тенденция саясий күчтөрдүн шайлоонун натыйжасында саясий бийликке ээ болгон жана башкаруучу партия менен бирдикте коалициялык саясатты жүргүзгөн саясий партиялардын айланасына топтолуусу менен мүнөздөлөт. Партиялык деңгээлде бул мыйзам ченемдүүлүк өзүлөрүнүн программаларынын айланасына болушунча көп калкты бириктирүүгө умтулган центристтик уюмдардын түзүлүүсүндө байкалат. Буга Финляндиядагы борбордук партиясы мисал боло алат. Ц. мелүүн социалдык топтордун идеологиясынын жана саясатынын көрүнүшү катары түрдүү коомдук-саясий кыймылдарда анын ичинде жумушчу, социал-демократтык (каутскиандык) кыймылдарда ишке ашкан. Центристтик саясат – аны жүргүзүүдө чоң тажрыйбалуулукту жана чебердикти талап кылган саясий ишмердүүлүктүн татаал түрү.

ЦИ же Юанци – Кытай натурфилософиясынын негизги түшүнүгү. Алгачкы мааниси – «аба», «буу», «дем». Өтө кеңири мазмуну – алгачкы материя, жаратылыштын негизги материясы, «жашоонун күчү» ж. б. *Конфуций окуусунда* жана *неоконфуций* окуусунун көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Чжу-Синин эмгектеринде дүйнө – Ц-ден жаралат. Ц-нин жеңил жана таза бөлүгү өйдө көтөрүлүп, асманды жаратат. Биринчиси – янци, экинчиси – инци деп аталат. Булардан тышкары дагы беш Ц. бар же болбосо беш алгачкы элементтер – «жаратылыштын стихиялары» бар: суу, от, дарак, темир, жер. Ин жана яндын же беш «стихиянын» гүлдөшү жана өлүмү жылдын төрт мезгилинин алмашышы менен жүрөт. Ц. түшүнүгү Конфуций, даосизм жана *легизм* окууларында кеңири колдонулат.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ (лат. civilis – граждандык, мамлекеттик) – бир нече мааниде колдонулат: 1. маданияттын синоними. Материалдык маданият; 2. коомдун материалдык жана руханий өнүгүүсүнүн деңгээли жана тепкичтери. (Антикалык цивилизация); 3. Коомдун варварчылыктан (жапайычылык) кийинки өнүгүү деңгээли; 4. терминдин азыркы мезгилдеги мазмунунда – өндүрүштүн, социалдык мамилелердин, *саясий турмуштун*, илимдин жана башка маданияттын элементтеринин өнүгүүсүнүн салыштырмалуу жогорку деңгээли менен айырмаланган дүйнөлүк прогресстин баскычы. Ц-нын өнүгүүсүнүн негизги мыйзам ченемдүүлүгү – жаңы муундар тарабынан мурда түзүлгөн баалуулуктарды жаңы шарттарга жана керектөөлөргө ылайык сындап, кайра иштетип чыгуу жолу менен өз-дөштүрүү. Ушунун жардамы менен Ц-нын этаптарынын ортосунда улантуучулук өкүм сүрүп, тарыхый прогресстин тенденциясы аракет кылат. Ар бир эл өзүнө ылайык дүйнөлүк Ц-нын казнасын байытат. Биздин өлкөнүн элдери дүйнөлүк маданияттын өнүгүүсүнө зор салым киргизип, Ц-ны экинчи дүйнөлүк согуш жылдары фашисттик канкорлордон сактоодо, «кансыз согушту» токтотууда чечүүчү ролду ойношкон, биринчилерден болуп космоско жол салып, сабатсыздыкты жана массалык ооруларды жоюуда чоң жетишкендиктерге ээ болушкан. Ошол эле мезгилде өкүмчүл-администрациялык системанын үстөмдүгү менен байланышкан, узак убакытка созулган сенектик, дүйнөлүк Ц-нын бүгүнкү күндөгү алдыңкы чектерине чыгуусуна тоскоолдук кылып турган. Ц-нын өнүгүүсүнүн бүгүнкү күндөгү этабын түзгөндөр: бүгүнкү күндөгү коомдун турмушунун негизги сфераларынын органикалык бөлүгү катары камтылган жалпы адамзат баалуулуктары (адамдык мамилелердин гумандык башталышы, адамдардын тажрыйбалары жана ыктары, ыймандуулуктун «түбөлүктүү» нормалары, цивилизацияланган рынок, жалпы адамзат маданияты); илимий-техникалык революциянын жетишкендиктерине, интеграциянын, адистештирүүнүн, интернационалдаштыруунун учурдагы формаларына негизделген өндүрүш күчтөрдү; түздөн-түз коомдун өндүрүш күчтөрү болуп калган илим жана маданият; адамдын ар тараптан өнүгүүсүнө, анын жогорку ыймандуулугуна, маданияттуулугуна багытталган адамдардын жашоо жол жобосу. Учурдагы Ц-нын *саясий баалуулуктары*: турмуштун демократиялык түзүлүшү, эркиндик, социалдык теңдик, акыйкаттык принциптерин, *укжуктук мамлекеттин* негиздерин ырастоо жана камсыз кылуу, тынчтыкты сүйүүчүлүк *тышкы саясаттын*, элдердин ортосундагы өз ара сыйлоону ишке ашыруу, камсыз кылуу. Коомдук түзүлүштү жана саясий бийликти тандоо эркиндиги, *адам укугу* жана *эркиндиги жөнүндөгү Декларацияларды* жана Хартияларды тутуу – учурдагы Ц-нын мүнөздүү касиеттеринин бири. Ошол эле учурда Ц-нын өнүгүүсүнүн көптөгөн чечиле элек глобалдык жана регионалдык *проблемалары* орун алган. Анда гармониялуулук байкалбайт, курч карама-каршылыктар жана *кризистер* сакталууда. Куралдуу эл аралык *конфликтер* улантылууда, алардын жүрүшүндө адамдар курман болууда, *ядролук согуш, экологиялык катастрофа* коркунучтары сакталууда, энергетикалык кризис күчөөдө, *кылмыштуулук өсүп*, ыймандуулук деградацияга учуроодо, өнүккөн жана өнүгүп аткан өлкөлөрдүн ортосундагы бөлүнүү күчөөдө. Бул жана башка кризистерди жеңүүнүн негизги жолу – өкүм сүргөн *саясий системаларга* карабастан бардык өлкөлөрдүн жана элдердин аракеттерин карама-каршылыктарды чечүүгө, цивилизациялык каражаттар – *компромисс*, макулдашуу, келишим жолдору менен кыйынчылыктарды жоюуга бириктирүү. Прогресстин башкы булагы болуп бардык элдердин жана өлкөлөрдүн биринин-бирине тажрыйбасы менен байыган материалдык жана руханий өндүрүш эсептелет. Ошол эле учурда өздүк салттарды, адамдардын муундары тарабынан түзүлгөн баалуулуктарды эсепке албай туруп бөлөк экономикалык, саясий, социалдык, культурологиялык ж. б. мамилелердин моделдерин көчүрүп алуу жакшы натыйжаларга алып келбейт.

Ч

ЧЖАН Цзай (1020–1077) неоконфуций окуусунун негиздөөчүлөрдүн бири. Ч. окуусуна ылайык дүйнөдөгү жашап жаткандардын бардыгы алгачкы материядан – Ци-ден пайда болгон. Жаратылыш – бул «тамыр», андан өсүп чыккан – аңсезим. Цинин топтолушу жана таркалышы бардык көрүнүштүрдүн жана нерселердин жаралышын жана өлүмүн аныктайт. Ч-дын философиясында «дао» (жол) түшүнүгүнө чоң көңүл бурулган. Цинин өзгөрүү жана кайра түзүлүү процессин дао менен белгилеген. Алгачкы материянын (ци) кыймылы жана өзгөрүшү эки карама-каршылыктардын – он

көрсөткүч – *ян* жана терс көрсөткүч – *ин* (Ин жана Ян) – өз ара аракеттерине негизделет. Алардын биримдиги, Ч. ою боюнча даону түшүндүрөт. Жаратылыштагы кыймыл баш-аламан мүнөзгө ээ эмес, ал алгачкы материя циге таандык мыйзамдар (ли) аркылуу аныкталат. Мыйзам адамдын эркинен көз каранды эмес. Ч. окуусу неоконфуций мектебинин кийинки өкүлдөрү тарабынан айрымдары өнүгүүгө ээ болгон.

ЧЖУ Си (1130–1200) – Кытай философу, Сун доорундагы *неоконфуций* окуусунун көрүнүктүү өкүлү. Ч-нун эмгектеринде *конфуций* окуусунун идеялары системага келтирилген. Ч-нун окуусуна ылайык идеалдуу башталыш – ли – биринчи, ал эми материалдуу башталыш – ци – экинчи деп эсептелет. Ли форма жана сапатка ээ эмес, ошондуктан аны сезе билүү мүмкүн эмес. *Ин* жана *Яндын* дайыма алмашып туруу процессинин натыйжасында дүйнөнүн беш материалдык алгачкы элементтери пайда болот: суу, от, дарак, темир, жер. Ч. конфуций окуусунун этикалык-саясий багытын чечкиндүү колдогон. Адамдын «төрөлгөндүгү табиятын» идеалдуу башталыш – ли-ден деп билген. «Коомдук турмуштун негизин конфуцийдин этикалык-саясий көрсөтмөлөрүн так аткаруу түзөт» – деп түшүндүргөн. Кийинки мезгилдерде Ч. окуусу элге билим берүү системасынын негизин түзгөн.

ЧЖУАН Цзы (б. з. ч. 369–286) – Байыркы Кытай философу, *даосизмдин* негиздөөчүлөрүнүн бири. Анын өмүрү жөнүндөгү маалыматтар өтө аз. Ал Сун падышачылыгынын мезгилинде төрөлгөндүгү гана белгилүү. «Чжуан-цзы» трактаты притча, новелла жана диалогдор формасында жазылып, *Конфуцийдин* жана Мо – цзы (Мо Ди) окууларына каршы багытталган. Ч. окуусунун негизин дао концепциясы түзөт. Дао – бул жашоонун маңызы, дүйнөлүк негизи, бардык заттар андан пайда болот да түбөлүктүү жашоонун айлампасында дайыма өзгөрүп турат. Жашоо – бул кыймылдын үзгүлтүксүз агымы. Бардык кубулуштар өзгөрүп жана өздөрүнүн карама-каршылыгына өтүп турушат: ысык муздайт, ийри түзүлөт ж. б. ушундан улам ар кандай сапатта дайыма салыштырмалуу болот. Ч. адамдардын табигый теңдигин, жекече моралга ээ болуу укугун жактап, адамдардын «чондор» жана «жөнөкөйлөр» болуп бөлүнүшүнө, кулчулукка, бийликтин бетпактыгына каршы турган. Анын китебиндеги каармандардын арасында көптөгөн эмгекчилер, мыкты зергерлер бар. Ч. мындай деп билдирген: *Конфуций окуусунун “гумандуулук”, “адилеттүүлүк”, “милдет”* сыяктуу этикалык принциптери адамдын чыныгы табигатына каршы, «колго алтынчы манжанын кереги жок» сыяктуу эле бул принциптердин адамга эч кереги жок. Ч-ны өзгөчө кызыктырган жашоо жана өлүм проблемалары болгон. «Дененин өлүшү менен адамдын жаны жоголот» – деп чечкен Ч.

III

ШАБДАН Жантай уулу (1839–1912) – Чүй, Кемин өрөөнүндө жашаган сарыбагыш уруусунун тынай уругунан чыккан манап; Жантай хандын уулу. Саясий турмушка жаштайынан катышкан. 1860-жылдын акырында Кокон хандыгынын кол башчысы Канаат-шаага кошулуп Ташкенге барган. Узун-Агачтын жанындагы орус аскерлерине каршы урушка катышкан. Канат-шаа м-н бирге Ташкенде эки жылдай турган. Сарымсак хандын уулу Шаа-Муратты хан көтөрүшүп, Канат-шаага ж-а Кудаяр ханга каршы чыккан кыргыз-кыпчак феодал төбөлдөрү курчап алган (53 күн курчоодо калган) Ташкен шаарын коргоодо көрсөткөн каармандыгы үчүн Кудаяр хан аны Түркстан шаарынын беги кылып дайындаган. Бирок Ш. эс алууга өз журтуна кайтып келген. Атасы Жантайдын Россия букаралыгына өтүү ж-дөгү саясаты үчүн Рахматулла датка Ш-ды Баякеге кошуп Пишпектеги зынданга салдырган. Бирок алар качып чыгышып, Кеминге кайтышкан. Россиянын курамына өтүүнү биротоло чечкен Ш. Токмоктогу уезддик начальник ж-а Жетисуу аскер губернатору м-н тыгыз байланыш түзгөн. 1868-ж. орус букаралыгына өтүүгө каршы чыккан саяк уруусунун манабы Осмондун көтөрүлүшүн талкалоого катышкан. 1876–1877-ж. генерал Скобелевдин алайлык кыргыздарды Россиянын карамагына өткөрүү ж-а Абдылдабек жетектеген көтөрүлүшчүлөрдүн каршылыгын басуу үчүн Ш. да өз жигиттери м-н алардын жазалоочу жортуулдарын коштоп Ташкоргон, Каратегинге чейин барган. 1878-ж. жигиттери м-н Атбашынын түштүк аймагында орустардын чалгындоо отрядын коштоп жүргөн. Орус падышалыгына кылган кызматы үчүн Ш. дайыма сыйланып турган. 1883-ж. Ш. падыша Александр Шнүн тактыга отуруу ырасмысына катышып, аскер старшинасы наамын алган, алтын саат м-н сыйланган; 1884-жылдан жылына берилүүчү 300 сом пенсия чектелген. Кыргыз айыл чарбасына айрым жаңы нерселерди киргизүүнүн талапкери катары багбанчылыкты, бал челек кармоону, дыйканчылык кылууну жактаган, үй курууга кам көргөн. 1909-ж. Чоң Кеминде жаңы усулда сабак өткөрүүчү «Медресе Шабданийаны» («Шабдан медресеси») ачтырган, бай-манаптардын балдарын Верныйдагы (Алматы) орус гимназиясына ж. б. окуу жайларга жиберткен. Осмонаалы Сыдык уулунун «Тарых-и шадманийа» аталган эмгеги ушул Ш-га багышталган. Ш. 19-к-дын экинчи жарымы – 20-к-дын башында кош эзүүнү чындоого орус падышалыгына каршы көтөрүлүштү басууга аракеттенгени м-н кыргыз урууларынын чарбасы ж-а маданиятындагы жаңы өзгөрүүлөрдү аздыр-көптүр колдоого алган кыргыз төбөлдөрүнөн болгон.

ШАЙЛОО СИСТЕМАСЫ – бийликтин шайланма, барыдан мурда өкүлчүлүк органдарын түзүүнүн жана добуш берүүнүн натыйжасы аныкталган соң, аларда кызматтарды бөлүштүрүүнүн тартиби. Бийликтин шайланма органдарын түзүүнүн белгилүү тартиби катары Ш. с. жыйындысы шайлоо укугу деп аталган укуктук нормаларга таянат. Ал конституциянын туура келген бөлүктөрүнө жалпы түрдө бекитилген да, атайын шайлоо мыйзамдарында деталдаштырылган. Ал граждандардын мамлекеттик шайлоо органдарын түзүүгө катышуу укугуна негизделген: активдүү шайлоо укугу, шайлоолордо жана *референдумдарда* катышууга мүмкүндүк берген добуш берүү укугу. Ш. с. өзүнө шайлоо органдарын түзүүдө шайлоолордун уюшулушун жана жүзөгө ашырылышын камтыйт. Ш. с. формалдуу жалпы кабыл алынган жалпылык жана теңдик принциптеринде негизделишет. Бирок айрым колдонууларда аларга “ценз” деп аталган түрдүү чектөөлөр киргизилет. XVII–XIX к. көптөгөн жана кенири таркаган ценздерден жаш жана *граждандык* ценздери сакталып калган. Андан тышкары, шайлоо мыйзамдарында атайын шарттардан улам шайлоо укугуна ээ эмес кээ бир топтор көрсөтүлөт. Мис., АКШда бийлик органдарын түзүүнүн түрдүү деңгээлдеринде кээ бир топтордун укуктарын чектеген он чакты ценздер өкүм сүрөт. Укуктарды чектөө «плуралдык вотумда», башкача айтканда, калктын ири менчикке ээ кээ бир топторунун бир нече добушка ээ болуу укугунда чагылдырылышы да

мүмкүн. Бул система Австриянын жана Жаңы Зеландиянын кээ бир штаттарында жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын шайлоодо сакталып калган. Добуштун жыйынтыгын келтирүүдө кызматтарды бөлүштүрүүнүн жалпы кабыл алынган системасы да шайлоо укугунун белгилүү өлчөмдө чектелүүсү болуп саналат. Шайлоо – шайлоо процессинин өзү түз жана кыйыр боло алат. Көптөгөн өлкөлөрдүн Ш. с-лары эркин мандатка мүмкүндүк берет. Бир катар өлкөлөрдүн мыйзам чыгаруучулугунда императивдик мандат аныктамасын табууга болот. Бул учурда депутат өзүнүн шайлоочуларына талаптардын системасы менен байланган. Мындай учурда депутаттык мандаттан ажыратуунун жалпы нормаларынан башка депутатты чакырып алуу процедурасы эске алынат. Шайлоолорду дайындоо, эреже катары *мамлекет* башчысынын артыкчылыгы болот. Алар шайлоочуларды регистрациялоо жана мыйзам орноткон тартипте шайлоо округдарын уюштуруу процедураларына негизделген. Андан соң, талапкерлерди сунуш кылуу болот да, шайлоо компаниясы башталат. Анын нормалары да, шайлоо жана добуштарды эсептөө процедуралары сыяктуу, улуттук мыйзам чыгаруучулук менен тескелет. Добуштарды эсептөө жана орундарды бөлүштүрүү системасы эки негизги системаларга таянат: Мажоритардык жана пропорционалдык же аралаш системага. (Кара: *Өкүлчүлүктүн мажоритардык системасы. Өкүлчүлүктүн пропорционалдык системасы*). Көпчүлүк өлкөлөрдө Ш. с. менен же комбинацияланган (экинчи түр үчүн) же параллель (парламенттин шайлоосу бир система, ал эми бийликтин жергиликтүү органдарын шайлоо экинчи система) колдонушат.

ШОВИНИЗМ – (франц. chauvi-nisme - Наполеон I басып алуучулук саясатын жактаган Н. Шовен аттуу солдаттын ысмынан) – улутчулдуктун чектен чыккан формасы, улуттук артыкчылыкты даңазалоо, бир улуттун кызыкчылыктарын башка улуттун кызыкчылыктарына каршы коюу, улуттук негизде көрө албастыкты, келишпестикти күчөтүү. Ш. термини Францияда «Үч түстөгү кокарда» (1831) аттуу драматург бир туугандар Конъярлардын пьесасын жарыкка чыгышынан кийин пайда болгон. Пьесанын башкы каармандарынын бири *агрессивдик* маанайдагы жоокер болгон. Анын прообразы реалдуу инсан-наполеондук гвардиянын ардагери, «Улуу Франция» идеясына абдан берилген Никола Шовин болгон деп эсептешет. Ошондон бери Ш. түшүнүгү көп өлкөлөрдө ашынган улуттук *экстремизмдин* чыгуусу катары пайдаланылат. Англис тилинде Ш. маанисине жакын болуп «джингоизм» термини эсептелет. Ш-дин түрүнүн бири болуп улуу державалык Ш. эсептелет. Мамлекетте башкы (державалык) абалга ээ улуттун *идеологиясы* жана *саясаты*. Улуу державалык Ш-ден башка (төмөнкү) улуттарга саясий, экономикалык жана маданий үстөмдүк кылууга багытталган. Ш-дин ашкере түрү – фашизм. Ш. формасындагы улутчулдук терең психологиялык жана тарыхый тамырларга ээ. Ш-ди жөнү үчүн улуттук таандыкка ээ экендигине карабай адамдын укуктарын жана эркиндиктерин катуу колдонуу экономикалык, саясий жана маданий чөйрөлөргө бардык граждандардын укуктарынын тендигин камсыз кылуу зарыл.

ШУМПЕТЕР Йозеф Алоис (1883–1950-ж.) – австриялык экономист жана социолог. 1912-ж. Ш-дин «Экономикалык өнүгүүнүн теориясы» аттуу белгилүү китеби жарык көргөн. Анда автор бизнес циклдын негизги идеяларын жана капитализмден социализмге карай эволюциясын анализдеген. Капитализмдин Ш-дин түшүндүрүүсүндө негизги ролду ишкер – экономикалык өнүгүүнүн новатору жана агенти ойногон. 1942-ж. Ш-дин «Капитализм, социализм жана демократия» эмгегин жарыялаган. Анда ал капитализмдин бара-бара начарлоосу жөнүндө сөз кылган. Анын бул алдында айттуусу капитализмдин социализмге карай эволюциясы – капитализмдин натыйжасыздыгы эмес, анын экономикалык ийгилиги деген идеяга негизделген. Ш-дин ою боюнча капиталисттик экономиканын тереңинде чыгармачылык кыйроо процесси жатат. Ал капитализмдин динамикалык мүнөзү жана өндүрүш жөндөмдүүлүгү тууралуу жакшы пикирде болгон. Ш-дин саясий жана методологиялык индивидуализмди айырмалоосу социолог катары киргизген жаңылыктарынын бири болуп саналган. Методологиялык индивидуализм концепциясы рыноктук механизм чөйрөсүндө тиешеси жок социалдык кубулуштарды анализдөөгө негиз болгон. Методологиялык индивидуализм көз карашынан саясий *процесстин* аракет кылуусун жана адамдардын жүрүм-турумун түшүнүү үчүн индивиддин керектүүлөрүнүн, максатынан, баалуулугунан, иш аракетинен чыгуу зарыл. Бул жаңылык менен демократиянын экономикалык теориясы тыгыз байланышкан. Анын ою боюнча демократиялык тартип – саясий чечимдерди кабыл алуу үчүн институтташтырган түзүлүш. Анда индивидуумдар элдин шайлоо демократиянын экономикалык теориясы тыгыз байланышкан. Анын ою боюнча демократтык тартип – *саясий чечимдерди* кабыл алуу үчүн институтташтырылган түзүлүш. Анда индивидуумдар элдин шайлоо добуштары үчүн атаандаш күрөш аркылуу саясат жасоо укугуна ээ болушат. Ш. демократияны элдин эмес, саясатчылардын башкаруусу деп аныктаган. Брокерлер биржада «акция менен соода кылышса», саясатчылар «добуш менен соода кылышат». Саясий процессти рынок процесси катары карайт: талаптарды койгондор – шайлоочулар, бул талаптарды канааттандыргандар – саясатчылар менен *бюрократтар*. Шайлоочулардын колдоолоруна жетишүү үчүн саясаттар *электораттын* талаптарына жана кызыкчылыктарына чоң назар буруусу зарыл.

Ы

ЫСЫККӨЛ ШЕРИНЕСИ. (Форум) – атактуу жазуучу жана коомдук ишмер Ч. Т. Айтматов башында турган ХХ к-дын даанышман ойчулдарынын тобунун демилгеси менен Ысыккөлдө 1986-ж. октябрда түзүлгөн, эл аралык өкмөттүк эмес уюм. Ы. К. ш-нин катышуучуларын алгачкы жыйыны Кыргызстанда (Аларча, Чолпоната) өткөн, кийинки жыйындары жылына бир жолу, шеринеге катышуучулар тиешелүү болгон өлкөлөрдө, кезеги менен өткөрүлүп келе жатат. Бул шерненин биринчи отурушуна дүйнөгө белгилүү төмөнкү ишмерлер катышкан: жазуучу жана актер Питер Устинов (Улуу Британия), футуролог – окумуштуулар Олвин жана Хейди Тоффлерлер (АКШ), сүрөтчү Афеверк Текле (Эфиопия), Рим клубунун төрагасы А. Кинг, жазуучу, Нобель сыйлыгынын ээси Клод Симон (Франция), анын калемдештери Артур Миллер менен Жеймс Бодуин – экөө тең АКШдан, Лисандро Отеро (Куба), Яшар Кемал (Туркия), ЮНЕСКОнун Генералдык секретары Федерико Майор (Испания), физик Аугусто *Форти* (Италия) ж. б. Ы. К. ш-нин катышуучулары дүйнөлүк коомчулукка ХХI к. – «Планетанын кылымы», «Чыгармачылыктын кылымы» деп жарыялашкан. Бул мурда болуп көрбөгөндөй жаңы идеяларды тутандырган «акылдын чабуулу» сыяктуу жолугушуу болгон. Жолугушуунун урааны – “Чыгармачылык аркылуу аман калуу», «өсүп-өнүгүү». Таланттуу жана каарман

адамдардын биргелешкен күч-аракеттери өтө кызыктуу жана терең акылман демилгени: үчүнчү миң жылдыкты тынчтыктын, гумандуулуктун жана түзүүчүлүктүн салтанаты катары тосуп алууга бүткүл планетабыздын даярдык көрүү идеясын; адамзаттын бейкут жашоосун камсыз кылуусун жактырабыз! – Ы. К. ш-нин президенти – Ч. Т. Айтматов.

Э

ЭВОЛЮЦИЯ, саясий (лат. evolutio – жайылтуу) – тарыхый процесстин жүрүшүндө ишке ашкан, саясий мамилелердин, институттардын, системалардын өзгөрүүсүнүн удаалаш процесси. Илим жана техниканын жетишкендиктери, экономикалык байланыштардын кеңейиши жана көбөйүшү, коммуникация жана массалык маалымат каражаттарынын өркүндөлүшү, глобалдык проблемалардын укмуштуудай көбөйүшү менен бирге, планетада ар тараптуу саясий өз ара байланышка жана бири-биринен көз карандылыкка алып келген. Планеталык масштабга Э. процесси XX к. ортосунда өнүгүүнүн альтернативдик варианттарынын пайда болушуна алып келген: же демократтык баалуулуктарга ээ либерализм, же ар түрдүү модификациялуу тоталитаризм. Тоталитаризмди жеңүү «ачык коомдун» ырасталышына жол ачты, ошол эле убакта көп маселердин келип чыгышынын себеби болгон. Алардын ичинен – өнүгүп келе жаткан мамлекеттердеги экономикалык жана маданий артта калуунун сакталышы, өнүккөн өлкөлөрдөгү «максаттын өксүктөгү», мурдагы социалисттик өлкөлөрдөгү саясий туруктуу эместик коркунучу. XX к. аягында Э-нын натыйжасында адаттагы саясий ой-жүгүртүүлөр олуттуу өзгөргөн. Тарыхый парадигмалардын алмашуусу ишке ашкан. Бул учурдагы дүйнөгө, эл аралык коопсуздук системасына карата жаңы көз карашта, дүйнөлүк өнүгүүдөгү артыкчылыктардын өзгөрүүсүнүн улам байкалат. Ар бир өлкөнүн Э-сы ар дайым кайталангыс, анын улуттук тарыхынын элементи болуп эсептелет. Ошол эле мезгилде өлкөлөрдүн тобунда Э-нын окшош элементтери болушу мүмкүн. Алардын себеби болуп тарыхый шарттар, маданий жана диний баалуулуктардын бирдиктүүлүгү эсептелет. Мис., Европа жана Түндүк Америка өлкөлөрүндө саясий институттардын өнүгүүсүндө көптөгөн окшоштуктар бар. Аларда өкүлчүлүк мекемелеринин, адам укугуна жана эркиндигинин эволюциясы окшош. Саясий процесстердин өнүгүүсүнүн Э-лык жолунун артыкчылыгын П. Струве баш болгон орус легалдык марксисттери ар тараптан негиздеген. Алар демократтык ачык коомдун бир катар негизги принциптерин курушкан. Анда алар коомдун эволюциялык өнүгүүсүнүн келечегин күрөшкөн. Э-нын мыйзам ченемдүүлүктөрүн унутуу, революциячыл демократтык ачык коомдун бир катар негизги принциптерин курушкан. Э-нын мыйзам ченемдүүлүктөрүн унутуу, революциячыл чыгуулардын ишке ашышы коомдук өнүгүүнүн кадыресе процессин токтотуп, мамлекетти жана коомду катаал конфронтация жолуна түртөт.

ЭГАЛИТАРИЗМ (фр. egalite – теңдик) – коомдогу граждандардын теңчилигин негиздеген саясий теория. Ири менчиктерди жоюу же ыктыярдуулук менен андан баш тартууга жана өздүк же коллективдик чарбага таянган мүлктүк теңдикти камсыз кылууга багытталган. Ашынган Э-дин жактоочулары теңдөөнү адам коомунун турмушун уюштуруунун жалпы принциби катары жакташат. Алардын ою боюнча бул принципти удаалаш жана бардык жерде колдонуучу гана социалдык бытиенин акыйкатсыздыгын жана жетишсиздигин жоюуга жардам бере алат. Э-дин тарыхый келип чыгышын алгачкы теңчиликтин, уруулук түзүлүштүн таптык, социалдык бир типтүү эмес коомго өтүү дооруна алып барып такаса болот. Байлардын жана кедейлердин пайда болушу, менчик институтунун күзөтүндө турган мамлекеттик аппараттын келип чыгышы алгачкы элитаристтик кыймылдардын негизинде жаткан. Байыркы дүйнөнүн тарыхы буга көптөгөн мисалдарды бере алат. Инжил жана башка диний булактар ойлонуп туруп байлыктан баш тартып, теңчиликтуу туу кылган көптөгөн мисалдарга толгон. Э. идеяларынын ишке ашышы дүйнөнүн түрдүү региондорунда кездешет. Жаңы мезгилде Э. эки негизги багытта өнүккөн; либералдык жана радикалдык. Либералдык Э-дин негиздөөчүлөрүнүн бири деп Ж.-Ж. Руссо эсептелет. Ал жеке менчикти сактап калуу менен бирге теңчиликтуу тургузууну көздөгөн. Радикалдык Э-дин көз караштары Г. Бабефтин теорияларында өнүккөн. Анын пикири боюнча мүлктүн жалпылыгы гана теңдиктин шарты болуп саналат. Бул идеялар популисттик жана казармалык-коммунисттик доктриналардын жактоочулары тарабынан кабыл алынган. Тарых көрсөткөндөй бул идеяларды коомго таңуулоо – орой күч колдонуу жана адамдын укуктары жана эркиндиктеринин бузулушу менен коштолот (биздин өлкөдөгү коллективдештирүү, Кытайдагы «элдик коммуналар», Кампучиядагы Пол Поттун режими ж. б.). Э. маанисиндеги саясий ишмердүүлүк түрдүүчө жана кесепеттерге ээ боло алат (либералдык-демократтыктан ашкере радикалдык жана кыйратуучулукка чейин). Бул болсо ар башка өлкөлөрдө жана региондордо чыгууларын анализдөөнү талап кылат.

ЭКОЛОГИЯЛЫК КЫЙМЫЛ – экологиялык коркунучту азайтуу. Э. к. «жашылдардын», «көктөрдүн» формалдуу эмес, өкмөткө баш ийбеген уюмдардын жыйындысы катары көрсөтүлөт. Көп учурда саны салыштырмалуу көптүк кылган экологиялык уюмдарын өзүлөрү «экологиялык кыймылдар» деп аташат. Мындай жол Э. к-дын кучагын жана кеңдигин, түрдүү себептер менен экологиялык уюмдарга кирбей калган көптөгөн адамдардын айлана-чөйрөнү коргоодо катышуусун азайтат. Структуралык жактан Э. к. экологиялык күчтөрдүн бардыгын, алардын өз ара мамилелерин жана натыйжаларын камтыйт. Анда уюмдардын топтору бөлүнүп турат (Россия жана КМШнын чегинде): 1) жаратылышты коргоо кошундары; регион аралык экологиялык союздар («Экология жана дүйнө» ассоциациясы, КМШнын социалдык-экологиялык союзу, КМШнын экологиялык союзу, Экологиялык коом ж. б.); Экологиялык фонддор; «жашыл кыймыл», жашылдардын партиясы жана саясатташкан экологиялык уюмдар; экологиялык сактоо комитеттери; жергиликтүү экологиялык уюмдарды өзүнө камтыган коомдук жана өз демилгечи экологиялык уюмдар; 2) Коомдук-мамлекеттик экологиялык уюмдар: жаратылышты коргоо секциялары жана комиссиялары; илимий жана коммерциялык экологиялык уюмдар; жаратылышты коргоо комитеттеринин алдындагы коомдук жана илимий-техникалык кеңештер; экологиялык массалык маалымат каражаттары; маданий-чыгармачыл экологиялык уюмдар; 3) Бийликтин түрдүү органдарынын экологиялык секцияларын, комиссияларын жана комитеттерин, жаратылышты коргоонун мамлекеттик системасын (жаратылышты коргоо боюнча комитеттер, инспекциялар жана прокуратуралар, эксперттик кеңештер ж. б.),

жаратылышты рационалдуу пайдалануунун федералдык кызматын мамлекеттик экологиялык структуралар бириктирет. Бүгүнкү күндө Кыргыз мамлекетинде жана эл аралык мамиледе экологиялык *саясатты* күчөтүү зарылчылыгы бар.

ЭКОЛОГИЯЛЫК САЯСАТ (гр. oikos – үй, гр. logos – сөз, түшүнүк, окуу) – мамлекеттердин ички тышкы *саясаттарынын* ажырагыс курама бөлүгү. Мазмуну: социо-табигый процесстерди жакшыртуу, айлана-чөйрөнү коргоо. Учурдагы шарттарга байланыштуу, дүйнөлүк экологиялык кырдаалдын кескин начарлашынан улам Э. с. алдынкы орунга чыкты; экологиялык коркунучту жоюу эң башкы жана курч, учурдагы *глобалдык проблемалардын* бирине айланды. Э. с. коом жана жаратылыштын өз ара аракеттери иш жүзөгө ашырган тарыхый шарттар менен шартталган; азыркы түрүндө ал 1939-45-ж. экинчи дүйнөлүк согуштан кийин, анын экологиялык кесепеттеринин таасиринен улам жана айрыкча XX к. 60-ж. тартып айлана-чөйрөнүн өсүп жаткан кризистин натыйжасында калыптанган. Э. с. экологиялык коркунучту азайтууга жана жоюуга, жаратылышты коргоо шарттарын турукташтырууга багытталган саясий, экономикалык, финансылык, илимий-техникалык, юридикалык мүнөздөгү чаралардын жыйындысын камтыйт. Бул чаралар улуттук, региондук, эл аралык масштабдарда ишке ашырылат. Жаратылышты коргоо функциялары менен катар Э. с. бир катар башка багыттар менен аспектиди камтыйт: жаратылышты кайра түзүү, биосоциалдык, демографиялык, социоэкономикалык; анда прогресстин адамдык ченеми, коомдук ыйман, баалуулук ыкмалары чагылдырылат. Акыркы он жылдыкта Э. с. өзгөчө глобалдык деңгээлде болууда. Ал индустриалдык-технологиялык өнүгүүнүн жалпы стратегиясы менен тыгыз байланышта ишке ашырылат, ядролук жана химиялык куралдын таркалуу жана колдонуунун өзгөчө коркунучун эске алат. Э. с-тын мазмунуна жана келечегине космостук факторлордун таасири көчүүдө. Дүйнө коомчулугунун экологиялык проблемаларды чечүүдө аракеттерин бириктирүү зарылчылыгы адамдын табигый жашоо чөйрөсүнүн андан ары начарлашы менен байланыштуу. Ушуга байлаыштуу Э. с. жердин газдык айлампасын жакшыртуу боюнча (абадагы кычкылтектин азайышы, көмүр кычкыл газынын, азот, метандын кошулмаларынын, хлорофтор бирикмелеринин басымдуу жогорулашы менен байланыштуу); жердеги тиричиликти космостон келген ультрафиолет нурларынан сакталган планетанын озон катмарын сактоо боюнча; жандуу жана жансыз жаратылыштан гармоналдуу өнүгүшү боюнча (азыр тез темптер менен токойлорду кыйуу, топурак эрозиясы, чөлдөр, такырлар, андардын көбөйүшү, өндүрүш калдыктарынын чөйрөнү булгашы, көп түрдүү жаныбарлар менен өсүмдүктүрдөн жоголуп кетиши жүрүп атат); планетанын табигый потенциалын, минералдык, суу жана жер ресурстарын рационалдуу колдонуу; согуштук ишмердүүлүктүн жаратылышка зыян келтирүүсүнө жол бербөө боюнча иш-чаралар өзгөчө мааниге ээ болууда. Экология саясатташтырылып, саясат экологияланууда. Түрдүү өлкөлөрдө Э. с-та конкреттүү иш-чараларды жүзөгө ашыруу үчүн министрлер, комитеттер жана *мекемелер* түзүлүүдө; жер, атмосфералык абаны коргоо, жаныбарлар дүйнөсүн, токой байлыктарын, суу ресурстарын коргоо жана колдонуу жөнүндө мыйзамдар кабыл алынууда. Коруктар системасы өнүктүрүлүп, айлана-чөйрөнү булгоочу каражаттарды колдонуу боюнча ар түрдүү чектөөлөр жана санкциялар киргизилүүдө. Күчөп жаткан экологиялык кризис айрым региондордун жана эл аралык масштабдарда жаратылыш коргоо уюмдарынын жана мекемелеринин түзүлүшүнө алып келген. Бул багытта БУУ (ООН) – эл аралык уюмдар ЮНЕСКО, ЮНЕП, МАГАТЕ ж. б. комитеттер, союздар, кыймылдар ишмердүүлүгүн улантышууда. Бул проблемаларды чечүүдөн көбүнчө *цивилизациянын* тагдыры көз каранды болууда.

ЭКОНОМИКА ЖАНА САЯСАТ – коомдук турмуштун негизги чөйрөлөрү. Аларда түрдүү социалдык субъекттердин предметтик жана руханий ишмердүүлүгү топтолот. Э. жана с. диалектикалык байланышта жана бирине-бири көз карандылыкта болот. Экономика саясатка карата анын өнүгүүсүн шарттаган базистик негизи болуп чыгат. Ал эми саясат маанилүү өз алдынчалуулукка, өздүк мазмунуна жана белгилерине ээ болуу менен бирге, экономикага учурдагы шарттарда улам өсүп жаткан таасирин тийгизүүдө. Өндүрүү, алмашуу, бөлүштүрүү жана керектөө мамилелеринин системалык биримдиги катары экономика саясатка тике жана аракеттеги саясий институттардын (биринчи кезекте мамлекет) саясий мамилелердин жана идеологиялык мекемелердин (уюм) жалпы багытын жана социалдык мүнөзүн, ошондой эле саясатта ишке ашыруунун материалдык каражаттарынын составын жана ыкмасын шарттоо менен кыйыр таасир тийгизет. Экономика материалдык өндүрүштүн тармактарынын жыйындысы катары (өнөр-жай, айыл-чарба, курулуш ж. б.), учурдагы *саясий системалардын* негизинде жаткан эмгектин коомдук бөлүнүшүн узак убакытка созулган эволюциясынын натыйжасы болуп келет. Демек, ал саясий *партиялардын*, башка түрдүү багыттагы саясий мүнөздөгү уюмдардын келип чыгышынын да натыйжасы болуп саналат. Коомдун саясий уюму өзүнө таандык өздүк мыйзамдар жана социалдык укуктук нормалар менен, бирок менчиктин жана экономикалык уюмдардын үстөмдүк кылган формаларынын жалпы чегинде аракет кылат.

ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИКТІН ДЕМОКРАТИЯЛЫК ПАР-ТИЯСЫ Кыргыз Республикасындагы саясий *партиялардын* бири. Мамлекеттик официалдуу каттоодон 1994-ж. 10-декабрда өткөн. Негизги максаттары жана милдеттери: эркин жана социалдык адилетүү коомго карай кыймыл, мамлекеттин принциптерине жана жалпы социалдык баалуулуктардын артыкчылыгына негизделген демократиялык коомду куруу ж. б. Э. б. д. п. жаңы түзүлгөндүктөн 1994-ж. 22-сентябрда болуп өткөн баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоодо да, 1995-ж. 5-февралда болуп өткөн *Жогорку Кеңештин* депутаттарын шайлоого да жигердүү катыша алган жок. Бул партиянын өкүлдөрү саясий партиялардын жолугушууларына, мамлекеттик бийлик органдары менен иш алып барууга жана саясий ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнө катышып турушат. Э. б. д. п-нын саясий кеңешинин төрагасы Таштанбеков А. Д.

ЭКСТРЕМИЗМ – *идеологияда* жана *саясатта* чектен чыккан көз караштарды жана аракеттерди колдоочулук. Коомдо Э-ди пайда кылуучу факторлорго төмөнкүлөр кирет: социалдык, экономикалык *кризистер*, саясий структуранын бузулушу, калктын көпчүлүк бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин төмөндөшү, бийлик тарабынан *оппозициянын* жана эркин ойлонуунун куугунтукталышы, улуттук эзүү, өз маселелерин чечүүнү жана максаттарды ишке ашырууну тездетүү үчүн саясий партиялардын жана топтордун лидерлеринин амбициялары ж. б. Э-дин социалдык базасын түзүүчүлөр: калктын чектен чыккан көз караштагы катмарлары, улутчулдук жана диндик кыймылдардын өкүлдөрү, интеллигенттердин жана

студенттердин үстөмдүк кылган тартипке нааразы болушкан жана кээ бир аскер бөлүктөрү. Э-дин саясий, улутчулдук, диндик жана экологиялык чыгуулары кеңири тараган. Саясий планда Э-ге демография, тартип бузуулар, иш таштоолор, граждандык баш ийбөөчүлүк уюштуруу жолу менен жашап турган коомдук структураларды жана институттарды бузуу жана талкалоо, ушундай жол менен өз максаттарына жетишүү мүнөздүү. Алар, адатта, террордук актыларды, партизандык согушту ж. б. күч колдонуу ыкмаларын пайдаланышат; сүйлөшүүлөр, келишимдер, компромисстерди, көп учурда танышат. Э. «солчул» жана «оңчул» болуп бөлүнөт. Солчул Э. *революция, анархизм, солчул радикализм идеаларын* жетекчиликке алышат, өзүлөрүн «эл массасынын бактысы» үчүн, «пролетариаттын иши» үчүн чыккан талыкпаган күжүрмөндөр деп жарыялашат. Ал эми оңчул Э. болсо, ашынган *консервативдик* чекте туруп азыркы коомду «тартиптин жоктугу», «чондордун үстөмдүгү», «адептин, уяттын кетиши», ж. б. үчүн катуу сынга алышат.

ЭЛ – коомдун чоң жана кичине социалдык топторунун жыйындысы, коомдук өндүрүштөн жана анын ишмердүүлүгүнүн негизги күчү, тарыхтын субъектиси. Адатта, Э. дегенде өлкөнүн, *мамлекеттин* калкын түшүнөт, мис., Кыргыз Республикасынын эли, Кытай эли ж. б. Ошентсе да, бул социалдык биримдик салыштырмалуу түрдө гана болот, анткени, жалаң бир тектүү эл болбойт. Ар түрдүү катмарлардын жана топтордун ар кандай кызыкчылыктары болот жана бул түрдүү кызыкчылыктар саясий чөйрөдө ар түрдүүчө чагылдырылат. Ошондуктан «бийлик элге таандык» деген ураан шарттуу гана болот, эч качан бийлик жалпы элге таандык боло албайт. Э. социалдык тажрыйбанын (маданий баалуулуктар, тарыхый эс-акыл, өндүрүш ыкмалары, ж. б.) алып жүрүүчүсү болуп эсептелет. *Граждандык коомду* жана *укруктук мамлекетти* курууда Э-дин мүмкүнчүлүгүнө жана ролуна, аны изилдөөгө чоң көңүл бурулат. Маселелер шайлоолор жана *референдумдар* аркылуу чечилген учурларда Э-дин эрки чечүүчү болуп эсептелет.

ЭЛ АРАЛЫК МАМИЛЕЛЕР – саясий, экономикалык, социалдык, дипломаттык, укуктук, согуштук жана гуманитардык байланыштардын жана дүйнөлүк коомчулуктун субъектилеринин ортосундагы мамилелеринин жыйындысынын системасы. Мындай субъектилердин катарына *элдер, мамлекеттер*, коомдук уюмдар жана кыймылдар кирет. XX к. аягында Э. а. м. азыркы мезгилдин *глобалдык проблемалары*, региондордун жана мамлекеттердин кызыкчылыктарын камтыган көптөгөн чечилбеген маселелер мүнөздүү. Адамзаттын алдында ядролук согушту болтурбай коюу жана жалпы коопсуздукту бекемдөө маселери турат. Э. а. м-де маанилүү ролду БУУ, анын адистештирилген мекемелери: ЮНЕСКО, ПРООН, МОТ, МАГАТЕ, ж. б. эл аралык жана региондук коомдук уюмдар ойнойт.

ЭЛЕКТОРАТ – бардык саясий укуктарды жана эркиндиктерди пайдаланган, өлкөдөгү граждандардын жыйындысы түзгөн, шайлоочулардын корпусу. Коомдогу ар бир олуттуу саясий уюмдун өзүнө таандык шайлоочулары бар. Бул шайлоочулар белгилүү бир аймакта жашоосу же бир уюмга биригүүсү мүмкүн. Бирок, тигил же бул саясий уюмга жан тартпаган, «бош жаткан» шайлоочулардын көптөгөн топтору бар. Демек, саясий күрөштүн сыры ошолорду өзүнө тартууда, добуштун санын көбөйтүүдө жана ушул жол менен бийликке келүүдө жатат. Мындан тышкары, ар бир саясий күчтөн өзүнүн «менчик» шайлоочуларынын көз карашын өзгөртүп жиберүүгө жөндөмдүү көптөгөн шарттар жана себептерди эске алуу зарыл. Азыркы саясий *партиялар* төмөнкүдөй *альтернативанын* алдында турушат: же жаңы катмарларды жеңип алуу, же өзүнүн адаттагы «менчик» шайлоочуларына таянып, акырындык менен өзүнүн таасирин жоготуу. Бүгүнкү күндөгү саясий күчтөрдүн жайгашынын өзгөрүшү мына ушулар менен түшүндүрүлөт. Шайлоочулардын кандайдыр бир чечимге келишине, биринчи кезекте, төмөнкүдөй төрт себеп таасир көрсөтөт: 1) *саясий системанын, шайлоо системасынын, массалык маалымат каражаттарынын* ж. б. өзгөчө түзүлүшү; 2) *саясий маданият*, биринчи кезекте, демократтык салттардын жана *менталитеттин* болушу же болбошу; 3) кырдаал факторлору, саясий партиялардын, саясий *лидерлердин* саны жана таасири, шайлоочулардын коалицияларын түзүү мүмкүнчүлүгү ж. б.; 4) *Эл аралык мамилелер*, экономикалык кырдаал, шайлоолор алдындагы күрөштүн өзгөчөлүктөрү ж. б.

ЭЛ ӨКҮЛДӨР ЖЫЙЫНЫ – Кыргыз Республикасынын *Жогорку Кеңешинин палатасы*. Конституциялык түзөтүүлөр жөнүндө 1994-ж. 22-октябрындагы *референдумдун* (бүткүл элдик добуш берүүнүн) жыйынтыктарына ылайык, ошондой эле *Кыргыз Республикасынын Конституциясынын* 96-статьясынын талаптарына негизденип, Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр жана толуктоолор жөнүндө конституциялык кеңешме түзүлүп, сунуштарды иштеп чыккан. Ага ылайык *Жогорку Кеңеш* эки палатадан турат: туруктуу иштөөчү жана республиканын бүткүл калкынын таламдарын билдирүүнүн негизинде шайлануучу 35 депутаттын составындагы *Мыйзам чыгаруучу жыйын*; сессиялык жол менен иштөөчү жана аймактык таламдарды билдирүүнүн негизинде шайлануучу 70 депутаттын составындагы Э. ө. ж. (54-статья). 63-статьяда көрсөтүлгөндөй Э. ө. ж-дын составына төмөнкүлөр кирет:

Мыйзам чыгаруучу жыйын кабыл алган *мыйзамдарды Конституцияда* белгиленген учурларда жактыруу; республикалык бюджетти жана анын аткарылышы жөнүндөгү отчетту бекитүү; Кыргыз Республикасынын чек араларын өзгөртүү; Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону дайындоо; Премьер-министрди дайындоого макулдук берүү; өкмөттүн структурасын жактыруу; Конституциялык соттун төрагасын, анын орун басарын жана жети судьясын шайлоо; Жогорку соттун, Жогорку Арбитраждык соттун төрагаларын жана судьяларын шайлоо; Кыргыз Республикасынын Башкы *прокурорун* жана Улуттук банктын төрагасын дайындоого макулдук берүү; Кыргыз Республикасынын Президентин кызматтан четтетүү; өкмөттүн бийлик укуктарын мөөнүтүнөн мурда токтотууга макулдук берүү; Контролдук-эсептөө палатасынын төрагасын жана анын аудиторлорунун составынын жарымын кызматка дайындоо жана кызматтан бошотуу; өзгөчө абалды киргизүү; аскердик абалды киргизүү, согуш абалын жарыялоо; бюджеттин аткарылышы жөнүндөгү өкмөттүн отчетторун угуу; ж. б.

71-статьяга ылайык, Э. ө. ж. Премьер-министрликке сунуш кылынган талапкерлерди үч жолу четке каккандан кийин Президент премьер-министрди дайындайт. Э. ө. ж. таркатат жана шайлоолорду белгилейт. 1995-ж. 5-февралдагы Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо жогоруда айтылган конституциялык кеңешменин иштеп чыккан сунуштарына ылайык жүргүзүлгөн.

ЭНГЕЛЬС Фридрих (1820–1895) – марксист. 1844-ж. августта Э. менен *Маркс* Парижде жолугушуп, ошондон алардын достугу жана биргелешкен ишмердиги башталат. «Немец идеологиясы» (1845–1846) китебинде Гегелдин идеалисттик философиясын, Фейербахтын материализмин жана «чыныгы социализмди» ар тараптан сындап, «илимий коммунизмдин» кеңири түшүндүрмөсүн беришкен. «Анти-Дюринг» (1878) – Э-тин эң таасирдүү эмгектеринин бири. Бул эмгегинде ал Маркстын эки ачылышынан – тарыхты материалисттик түшүнүү жана кошумча нарк теориясынан – улам социализм утопиядан илимге айланды – деп белгилеген. Китептин үчүнчү бөлүгүндө илимий социализмдин тарыхын жана теориясын берип, илимий социализм пролетардык кыймылдын теориялык көрүнүшү – деп белгилеп жана келечектеги коммунисттик коомду мүнөздөгөн. *Мамлекеттин* келип чыгышы жана маңызы – Э. «Үй-бүлөнүн, жеке менчиктин жана мамлекеттин келип чыгышы» (1884) китебиндеги башкы проблемалардын бири. Анда мындай дейт: «... эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшүнүн белгилүү бир даражасында жеке менчик, адамды адам эзүү, коомдук таптарга бөлүнүшү жүрүп, мамлекет таптык үстөмдүктүн куралына айланат». Э. мамлекеттин төмөндөгүдөй маанилүү элементтерин баса белгилеген: аймактык бөлүнүү, ачык бийлик, салыктар; келечектеги тапсыз коммунисттик коомдо мамлекеттин сөзсүз түрдө жоюларын көргөзгөн. Бардык марксисттер сыяктуу эле, Э. коомдогу мамлекеттин жашоосунун оң маанисин төмөндөтүп, мамлекет эзүүнүн куралы экендигин ашыкча баалап, мүнөздөгөн.

ЭНТРОПИЯ (гр. бурулуш, айлануу) – 1. физикада бөтөнчө физикалык көлөм, байкоо жүргүзүү процессинде элегейликти (чачырандылыкты) жаратылыштын акыркы баардык телолоруна энергиянын бардык түрүнүн өтүшүнүн тегиз таралышында Э-нын төмөндөшүн мүнөздөйт. 2. учурдагы ситуациядагы башкарган системанын жүрүм-туруму же (белгисиз) дайынсыз абалынын чени (өлчөмү). 3. саясий адабиятта «бийлик энтропиясы» элегей, бийликтин кадырынын кетишин, бийлик органдарынын негизги касиеттеринин башкаруу таасирин көрсөтүү. 4. атайын адабиятта «башкаруу системасынын Э-сы» деген түшүнүк системанын четке чыгуусунун өлчөмү катары же анын бир звеносунун кабыл алынган эталондук абалынын четке чыгуусу, уюштуруу деңгээлинин түшүшүнөн көрүнөт, иштөөсүнүн эффективдүүлүгүнүн, системанын өнүгүү темпинин түшүшүн көрсөтөт; мүнөздүү белгиси – башкаруу структурасынын көбөйүшүнө, бюрократизмдин өсүшү, бүтпөгөн аз маңыздуу жыйналыштардын, чогулуштардын, текшерүүлөрдүн, чарбасыздыктын ж. б. көбөйүшү. Энтропияга каршы чаралар жалгыз гана ушул негативдерди жок кылууга гана жыйынтыкталбастан, маданияттуу информациялык башкаруунун жогорулашына, аларда жаңыча ой жүгүртүүлөрүнүн калыптанышына жана өз эмгегинин жыйынтыгына жоопкерчиликти пайдалуу жана пайдасыз иштерди ажырата билүү жөндөмдүүлүгү менен жыйынтыкталат.

ЭРКИН ГЕЗИТТЕР, Кыргызстанда коммунисттик режим учурунда басылып чыккан официалдуу гезиттер мамлекеттик бийликтин тигил же бул структурасынын органы катары чыккан. Кайра куруу мезгилинин башталышы менен Кыргызстанда Э. г-дин пайда болушуна шарт түзүлө баштаган. Алгачкы Э. г-тин бири болуп Фрунзедеги шайлоочулардын шаардык клубу чыгарган «Независимый вестник» эсептелет. Биринчи саны 1989-ж. ноябрда эки бет көлөмүндө, беш нуска менен чыккан. Кандайдыр белгисиз себептерден улам, бул гезиттин нускасы көбөйтүлбөй, кийинки сандары чыкпай калган. Ушул эле жылы декабрда университеттин студенттери (журналисттер, тарыхчылар, филологдор) негиздеген «Молодежная информационная газета» – МИГ гезити чыга баштаган. Беш саны чыккан. Көлөмү 22–36 бетти түзүп, нускасы 200–500гө жеткен. Москва элдик фронтунун маалымат борборунун атайын чыгарылышы «Киргизия» (Независимая Республика) деп аталып, 1300 нуканын 500дөн ашыгы 1989-ж. сентябрда Кыргызстанда таркатылган. 1990-ж. февралда шайлоочулардын Фрунзе шаардык клубунун «Улан» Э. г. Литвадан чыгарган. Көлөмү төрт беттен туруп, нускасы 1500дөн ашкан. Экинчи саны даярдалганы менен жарыкка чыкпай калган. *Кыргызстан Демократиялык кыймылынын* багытына үндөш Э. г. «Майдан» болгон (башкы редактору А. Токтогулов). Биринчи саны кыргыз тилинде 1991-ж. февралда чыгып, көлөмү сегиз беттен, жалпы нускасы 5 миң даанадан ашкан. Андан мурдараак, 1990-ж. июнда даярдалган «ЖДК кабарлары» гезити бийликтин кийлигишүүсү менен басмаканадан чыкпай калган. Бирок ушул эле 1990-ж. 21-августта Ошто «Вестник ДДК» Э. г-и орус тилинде чыккан. Анын нускаларын эл арасында таратуу бир топ кыйынчылыкка турган. Ушул мезгилде Москва шаарында Нарын Айып Идиновдун башкы редакторлугу астында, айына бир жолу, кыргыз жана орус тилдеринде көз каранды эмес гезит «Мүрөк» чыгып турган. Анын биринчи саны 1990-ж. 7-ноябрда 600 нуска менен чыккан. Кийинки сандарынын нускасы 950гө жетип, көлөмү төрт бетти түзгөн. Жалпысынан алганда, Кыргызстандагы *демократтык саясий режимдин* орношуна, кыргыздардын *улуттук аң-сезиминин* өсүшүнө, улуттук-патриоттук, коомдук-саясий *кыймылдардын* жандануусуна көз каранды эмес прессанын, Э. г-дин тийгизген таасирлери чоң болгон. Бүгүнкү күндө мамлекеттик официалдуу каттоодон өткөн, көз каранды эмес, эркин гезиттердин саны көп, алган саясий багыттары да ар түрдүү. Алардын катарында «Кыргыз руху», «Аалам», «Асаба», «Республика» (орус тилинде), «Көгистан хрониклс» (англис тилинде) ж. б. кирет. Булардан тышкары «Пирамида», «Алмаз», «Азаттык» сыяктуу эркин радио берүүлөр да бар.

«ЭРКИН КЫРГЫЗСТАН» (ЭрК) демократиялык партиясы. Уюштуруу съезди 1991-ж. 10-февралда болуп, мамлекеттик официалдуу каттоодон 1991-ж. 4-октябрда өткөн. Уюштуруу съездинде бардык областтардан 104 делегат катышып, партиянын жетекчилигине Ө. Текебаев шайланган. Советтер Союзу жашап турган мезгилдеги, Компартияга *альтернатива* болгон алгачкы официалдуу партия – бул «ЭрК». 1991-ж. 21-июнда ЭрКтин кезектеги конференциясында партиянын Уставы менен Программасы талкууланып, негизги максаты катары көз карандысыз демократиялык мамлекетти куруу, эмгек адамдарын социалдык коргоо, ишкерчилик жана бизнес, *граждандык коомду* түзүү эсептелген. «ЭрК» партиясы 1991-ж. 17-августта *парламент* маселеси жөнүндө *референдум* өткөрүү тууралуу *Жогорку Кеңештин* Президиумуна кайрылган. Кайрылуунун мазмуну республикада туруктуу иштей турган, профессионалдуу, күчтүү парламент түзүү. Партиянын эксперттик тобу мажоритардык-пропорционалдык системада шайлоолор жөнүндө Мыйзамдын долбоорун иштеп чыгышкан. ЭрКтин II съезди 1991-ж. 7-ноябрда болуп өткөн. Анда партиянын Уставы менен Программасы кабыл алынган. Ө. Текебаев – партиянын төрагасы, Т. Тургуналиев – партиянын аткаруу

комитетинин төрагасы болуп шайланган. Ушул мезгилден баштап партиянын жетекчи органынын ичинде *лидерлик* үчүн каршылашуу, жабык күрөш башталган. Пикир келишпөөчүлүктөр өзгөчө партиянын стратегиялык багытын аныктоодо көч алган. 1990-ж. июнда Бишкектеги митингдерде (Ош окуяларына байланыштуу) өтө популярдуулукка жетишкен Т. Тургуналиев кийинки мезгилдерде бийликти, жергиликтүүдөн жогоркуга чейин катуу сындап, радикалдык талаптарды коюу менен бирге коомдун өнүгүү процессиндеги позитивдүү учурларды колдой алган эмес, ушул жагынан бийлик структурасы менен биргелешкен иштөө методдорун четке каккан. Ал эми эл депутат Ө. Текебаев бул маселеде либералдык-центристтик көз карашта болгон. Бул тирешүүлөр акыры жүрүп партиянын – радикалдык жана либералдык болуп экиге бөлүнүшүнө алып келди. 1992-ж. 2-ноябрда «ЭрК» Партиясынын III съезди болуп, либералдык-демократтык көз караштагы Ө. Текебаев, К. Кененбаева, У. Орозалиев ж. б. бир топ делегаттар съездден чыгып кетишип, ошол эле күнү Өздөрүнчө съезд өткөрүшүп, «Ата-Мекен» партиясын түзүшкөн. III съезддин калган делегаттары 27 адамдардан турган Саясий кеңешти, анын төрагалыгына Т. Тургуналиевди шайлашты. «ЭрК» партиясы экономиканы жана саясатты радикалдуу кайра куруу багытын көздөп, колхоз менен совхоздорду тез арада таркатууну, парламенттин өзүн-өзү таркатуусун, Президентти кайра шайлоо талаптарын койду. «ЭрК» газетасы чыгарылып, кыска мезгилден кийин, пикир келишпестиктерден улам чыкпай калган. «ЭрК» партиясында кыргыз жазмасын латын арибине өткөрүү жөнүндө (1991-ж. күзүндө) жана кыргыз жумуриятынын Конституциясы жөнүндө (1991-ж. июнда) *долбоорлор* иштелип чыгып, Жогорку Кеңештин кароосуна коюлган. «ЭрК» партиясынын составында бир катар өз алдынча коомдук уюмдардын болушу («Дыйкан ордо», «Кут», «Ата-Журт», «Ак-Өргөө» ж. б.) анын өзгөчө белгилеринин бири. Партиянын кийинки мезгилдердеги ишмердиги реформанын жүрүшү жөнүндөгү, адатта 3–8 пункттардан турган, кескин талаптарды койгон, газета беттеринде билдирүү, кайрылуулар, тегерек столдорду өткөрүү менен чектелген. 1995-ж. 5-февралдагы *Жогорку Кеңешке* депутаттарды шайлоодо «ЭрК» партиясы 80 талапкерди көрсөтүп, анын ичинен төртөө эл депутаты болуп калышты: Досбол Нур уулу, Турсунбай Бакир уулу, С. Жээнбеков, О. Субаналиев. Бүгүнкү күндө «ЭрК» партиясынын саясий Кеңешинин төрагасы – Турсунбай Бакир уулу.

ЭТАТИЗМ (фр. *etat* - мамлекет) – коомдун жашоосуна мамлекеттин ашыкча кийлигишүүсү, *патернализм* психологиясынын негизинде түзүлгөн *мамлекеттер* үчүн өзгөчө мүнөздүү. Адамды өркүндөтүү максатында мамлекет жашоонун бардык чөйрөлөрүнө, анын ичинде жеке менчикке да кийлигише баштайт. Германиядагы Э. негиздөөчүсү Х. Вольфгун (1679–1784) айтуусу боюнча, мамлекет бекерчилик жана сүткорлук менен күрөшүүдө, жаштардын эрте никеге киришин, көп балалуу болушун көзөмөлдөөгө, чет өлкөлүк акылдууларды жана билимдүүлөрдү көбүрөөк тартууга, өлкөнүн ичинен жогорку адистеги кызматкерлерди эч жакка чыгарбоого тийиш. Мамлекет академияны түзөт, чиркөөлөрдү курат, майрамдарды белгилейт, билим берүү системасын алып барат. Россия империясына Э. мүнөздүү болгон. Өнөр жайдын өнүгүшүнө, темир жолдун курулушу, академиялардын, университеттердин, ооруканалардын, мектептердин курулушу дайыма мамлекеттин активдүү кийлигишүүсү менен жүргөн. Россиядагы жана Германиядагы Э. адаттары тоталитаризмдин орношуна ыңгайлуу шарттарды түзүп берген. *Тоталитаризм* чектен чыккан Э. окшош болгону менен, бул эки түшүнүк эки башка маанини берет. Азыркы мезгилдеги коомдордо Э. оң элементтеринин болушу зарыл, ошону менен бирге эле *граждандык коомдун* жана *укуктук мамлекеттин* принциптеринин болгону талапка ылайык болот.

ЭТНОСТУК ТОП – кандайдыр бир себептер менен этностун (социалдык-этностук жалпылыктын) өзөгүнөн бөлүнүп калган жана андан тышкары жашаган бөлүгү, этностун «сыныгы». Э. т. ар түрдүүчө болот. Жалпысынан адганда Э. т-ту мүнөздөй турган төрт факторду белгилөөгө болот: Биринчиден, өзүнүн мамлекеттик түзүлүшү жок, ушундан улам эриктүү болууну укуктук механизминен айрылган жалпылыктар. Экинчиден, Э. г. биринен-бири өтө алыс жайгашкан, бирок алардын бүтүндүгүн, бир жалпылыкка тиешелүүлүгүн мүнөздөөчү негизги этностук белгилерин сактап калышат. Үчүнчүдөн, бир кездерде өзүлөрүнүн этнотарыхый мекенин таштап кетишкен жана ар кайсы өлкөлөрдө жана региондордо этномаданий азчылыкты түзгөн адамдар. Төртүнчүдөн, миграциянын, эмиграциянын, депортациянын, чек аралардын өзгөрүшүнөн улам өзүнүн этносунан ажырап калышкан жана башка региондордо жашап жатышкан адамдардын жалпылыгы. Илимий изилдөөлөрдө адамдардын мындай жалпылыктарын улуттук же этноулуттук *тонтор* же улуттук азчылык, этникалык азчылык деп аташат. Э. т. жалпы саны бир нече жүз миллиондоп саналгандыктан, алар менен байланышкан проблемалар кээ бир мамлекеттердин социалдык-саясий кырдаалына жана эл *аралык мамилелерге* олуттуу таасирин тийгизүүдө. Акыркы мезгилдерде Э. т-торду эл аралык союздарга бириктирүү аракеттери күч алууда. Абройлуу эл аралык *өкмөттүк* жана *өкмөттүк* эмес уюмдар тарабынан Э. т-тун кызыкчылыктарын изилдөө жана ишке ашыруу боюнча бир катар чаралар көрүлүүдө.

Я

ЯПОНИЯДА САЯСИЙ ОЙДУН ӨНҮГҮШҮ. Тарых фактыларына таянсак, анда Япония искусствосу, адабияты, дүйнөгө болгон көз карашы өтө ар түрдүү жана ар мезгилдердеги элементтердин негизинде пайда болуп, башка кошуна өлкөлөрдөн, биринчи кезекте байыркы Кытайдын маданий мурастары менен жуурулушуп, бир нече кылымдарды камтыган. Узак мезгил ичинде өнүгүп, өсүп, эми бүгүнкү күндө дүйнөлүк жалпы адамзаттык маданиятка өзүнүн көөнүргүс салымын кошууну күндө арбытып барат. Япония сыры, япон элинин руханий күчү, дүйнөлүк коомчулуктун көңүлүн Өзүнө буруп, чоң кызыгууларды пайда кылууда. Япония цивилизациясы – тарых мезгилинин кийинки этаптарында пайда болгон, жаш *цивилизация*. Япон аралдарында адамдардын келиши мурунтан эле башталса да, интенсивдүү миграция б. з. ч. I миң ж. орто ченине туура келет. Бул мезгилде Корей жарым аралынын түштүк бөлүгүнүн Ва уруулары Япон аралдарына өтүп жергиликтүү элдер менен аралашып кетишкен (С. А. Старостиндин изилдөөлөрүнө караганда жана корей тилдери бирине-бири көбүрөөк окшошот). Бул уруулар ал мезгилде алгачкы коомдук түзүлүш доорунда туруша да, мына ошол кезден баштап – япон тарыхынын бардык мезгилдеринде анын өзөгүн түзүп келген, бүгүнкү күндө да дүйнө элдеринин чоң кызыгуусун туудурган, – башка элдер менен байланышудан улам пайда болгон

жаңылыкты, билимди, тажрыйбаны ж. б. илип алуу, аларды үйрөнүү жөндөмдүүлүгү башталган. Чет элдиктердин билимин, үлгүлөрүн өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү, III –IV к. Японияда Ямато мамлекетинин түзүлүшү менен, өзгөчө маанилүү боло баштайт. IV –VII к. – коргондор мезгили («кофун дзидай») деп аталып, коргонго окшош курулуштардын кеңири таралышы (10 миңден ашык), «Кодзики» (712), «Нихон секи» (720) жазма эстеликтеринин маалыматтарына караганда, бабаларга сыйынуу жана кудайга сыйынуу салтына байланыштуу болгон. Бабаларга сыйынуу япон дини – *синтоизм* үчүн да өзгөчө мааниге ээ. Бабаларга сыйынуу салты мамлекеттик деңгээлде күн кудайы Аматаэрасу, б. а. башкаруучу уруунун тегине сыйынуу менен алмашылган. Ошентсе да, ар бир уруунун өз бабаларына сыйынуучу күчтүү салттарынын болушу жана ал уруулардын көпчүлүгү өз тегин «кудайдан жаралган» деп эсептеши бирдиктүү мамлекетти түзүүгө тоскоолдук кылган. Таптык коом өнүгүүгө жеткен байыркы Кытайдан буддизм дининин Япондуктар тарабынан өздөштүрүлүшү чачыранды урууларды баш коштуруп, көптөгөн саясий *реформалардын* ишке ашышына түрткү болуп, Японияда «*империянын*» орношуна шарт түзгөн. VII –VIII к. «Кодзики» жана «Нихон секи» мифтик жазма эстеликтеринин кайрадан иштелип чыгышы синтоизмдин негизинде жалпы мамлекеттик идеологияны иштеп чыгууга жол ачып, мамлекеттик структурадан буддизм акырындап сүрүлүп чыга баштаган. Япон мамлекетинин борборунун 784-ж. Нагаока, ал эми 194-ж. – Хейан шаарына көчүрүлүшү бул процессти ылдамдаткан. Ошентсе да, бир топ убакытка чейин *мамлекеттик* тил катары, адабияттын, поэзиянын тили катары – кытай тили жашап келген. Япон тилинде түзүлгөн алгачкы чыгарма – «Ман'есю» поэзиясы (VIII к аягы). Мында «кылымдардан бери ар бир император Аматаэрасу кудайынын тукуму болуп эсептелет» – деп айтылат. Япония тарыхынын бардык мезгилдеринде монарх саясий бийликке караганда маданий-диндик бийликке көбүрөөк ээ болгон. Япониялыктардын улуттук мүнөзүнүн көп белгилерин билүүгө *тенноизм* саясий доктринасы жана «кокутой» концепциясы жардам берет. Мезгилдин өтүшү менен коомдогу ири өзгөрүүлөргө ушунчалык тездик жана ийкемдүүлүк менен мамиле кылуу жана ошону менен бирге өзүнүн кылымдардан берки маңызын сактап калуу – япониялык *монархия* институтунун башкы өзгөчөлүгү. Мунун негизги шарты катары Япониянын мурдатан келе жаткан социалдык структурасы – «иерархиялык община» эсептелет. Улуттун коллективдүү жашоосу – бул башкы *идея*, ар бир япондук гражданин өзүнүн улутуна өз үй-бүлөсүнө жасагандай мамиле кылып, анын алдында ыраазычылык жана адамкерчилик сезимдер болууга тийиш. Бүгүнкү күндө байкалып калган япония *улутунун руханий* жана маданий кризистеринин себеби Батыштагы өнүккөн капиталисттик өлкөлөрдөн япон маданиятына мүнөздүү эмес баалуулуктарды, сапаттарды өздөштүрүүгө болгон аракет, – деп эсептешет. Булар терс сапаттарга – индивидуализм, *инсанды* обочолонтуу кирет жана алар салт болуп калган мамилелердин гармониясын (коом, үй-бүлө мамилелери) бузат деп эсептешет япондук саясатчылар.

- Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Фрунзе, 1991. – 320 с.
- Авсеев В. И. Политология. – М., 1993.
- Авторитаризм и демократия в «третьем мире». – М., 1991
- Адорно А. Типы и синдромы. Методологический подход. Социологические исследования. 1993. №3.
- Ажигбова Г. Н., Федорова Н. Н. Социальные основы политической системы. – М., 1991.
- Акаев А. Кыргызстан на пути становления независимости. – Бишкек, 1995.
- Акаев А. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу тарыхый иликтөө» – Бишкек, 2002.
- Акаев А. Памятное десятилетие. – Бишкек, 2003.
- Акаев А. Сост. : М. Эшимканов, К. Иманалиев ж. б. – Бишкек, 1993. – 168 с.
- Ата-Мекен» партиясы. – Бишкек, 1995. – 30 с.
- Акимов А. В. Мировое-население: взгляд в будущее. – М., 1992.
- Актон Д. История свободы в античности. Полис. 1993. №3
- Актуальные проблемы современной зарубежной политической науки. – М., 1992.
- Актуальные проблемы социал-демократии. – М., 1991.
- Акинов А. «Multi-party system in the Kyrgyz Republic» (статья) The Central Asian Post, April 1997.
- Акунов А. Информационное сопровождение избирательной кампании – Бишкек, 1999, 139 с.
- Акунов А. Пособие для кандидата в депутаты (Организация избирательной кампании) – Бишкек, 1999, 139 с.
- Акунов А. Государственное управление Кыргызстана в транзитный период с Бишкек, 1999, 268 с.
- Акунов А. Докторская диссертация на тему «Развитие системы государственного управления Кыргызстана: организационно-функциональный анализ», Бишкек, 2000 г.
- Акунов А. Кыргызстан – история, общество, политика. (под ред. Т. Бодио и А. Акунова) – Варшава, 2004, 896 с.
- Акунов А. Политическая история Кыргызстана (под ред. Акунова А.) с Бишкек, 2001, 350 с.
- Акунов А. Политические партии Кыргызстана. (на нем. языке) (статья) Бонн. //Vostoc. 1998. июнь. 1 п. л.
- Акунов А. Политический Кыргызстан (под ред. Акунова А.) с Бишкек, 2001, 340 с.
- Акунов А., Ибраева В. Адам укуктары. Уч. пос. – Бишкек: “Элпек”, 1998, 256 с.
- Акунов А., Ибраева В. С. Адам укуктары жана демократия. – Бишкек, 1998, 84 с.
- Акунов А., Кипотин В. Г., Прытков В. Г., Токтомышев С. Ж. Постсоветский Кыргызстан глазами зарубежных политологов. – Бишкек: Элпек, 1998, 152 с.
- Акунов А., Машанов М. С. Политический плюрализм. Политические партии и партийные системы. // Политология, политика и современность. Уч. пос. – Бишкек: “Элпек”, 1997.
- Акунов А., Ожукеева И., Прытков В. Права человека и демократия – Бишкек, 1996, 164 с.
- Акунов А., Ожукеева Т., Байболов К. Политология. Кыскача сөздүк – Бишкек, 1996, 401 с.
- Акунов А., Прытков В. Г. Права человека. – Бишкек, 1998, 84 с.
- Акунов А., Токмамбетова Д., Асангазы к. Венера. Как победить на выборах. 2-е издание – Бишкек, 1995.
- Алексеева Т. А. Справедливость. Морально-политическая философия.
- Алтымышбаев А. Октябрь и развитие общественного сознания киргизского народа. – Фрунзе, 1980.
- Амелин В. Н. Социология политики. – М., 1992.
- Американское государство накануне XXI века. Стратегия и тактика в экономике. – М., 1990.
- Андерсон П. Размышления о западном марксизме: На путях исторического материализма. – М., 1991.
- Андреев С. С. Введение в теорию политической деятельности.
- Анисевич А. С. Массы и лидеры в условиях перехода от диктатуры к демократии. Вестник МГУ. 1992. №2.
- Анохин М. Г. Депутат, парламент, правительство. – М., 1993.
- Аренд Х. Традиция и современность (К истории политических идей). Советское государство и право. 1991. №2.
- Арипов М. К. Социальная утопия как течение общественно- философской мысли в Средней Азии. –Ташкент, 1989.
- Аристотель. Политика. Соч1, т. IV. – М, 1983.
- Арон Р. Этапы развития социологической мысли. – М., 1993.
- Арстанбек Буйлаш (Бойлош) уулу. Тар заман. Ала-Тоо. 1989. №10
- Арстанбек: Ырлар. – Бишкек, 1993. – 180 б.
- Артыкбаев М. Т. Политология. – Бишкек, 1993. – 196 с.
- Арцибасов И. Н., Жданов Ю. И. Правовая основа военной доктрины государства. Военная мысль. 1992. №12.
- Афиногенов Д. А. Политические основы военной доктрины государств: взгляды, перспективы и противоречия. Военная мысль. 1992. №6-7.
- Ахмедов Б. А. К изменению политической истории Кыргызстана IV в. Общественные науки в Узбекистане. 1961. №6.
- Ашин Г. Правящая элита и общество. Свободная мысль. 1993. №7.

- Бабакумаров Е. Ж. Динамика партийной системы Казахстана в 1985-1994 годах (охват историко-политического анализа). Алматы, 1994. – 80с.
- Багатуров А., Кожокин М., Плеваков К. Национальный интерес в Российской политике. Свободная мысль 1992. №5.
- Бакунин М. А. Государственность и анархия. Философия, социология, политика. – М., 1989.
- Баллестрен К. Г. Власть и мораль. Философские науки. 1991. №8.
- Бартольд В.В. Кыргыздар: Тарыхый очерк. – Ала-Тоо. 1988. №3.
- Баталов Э. Я. Политическая культура современного американского общества. –М., 1990
- Баталов Э. Я. В мире утопий. –М., 1989.
- Бахрак Д. Н. Административная власть как вид государственной власти. Государство и право. 1992. №3.
- Безопасность. Информационный сборник Фонда национальной и международной безопасности. 1993, № 9(15), 10(16).
- Бейме фон К. Сравнение в политической науке. Социально-политические науки. 1991. №2.
- Белл Д. Мятёж против современности. Социологические исследования. 1989. №5.
- Белов Г. А. О политологии в системе политических наук. Вестник МГУ. Серия 12. 1991. №1.
- Белоцерковский В. Самоуправление – будущее человечества или новая утопия? – М., 1992.
- Бердяев Н. А. Судьба России. – М., 1990.
- Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990.
- Березовский В., Червяков В. Современная политическая элита России. Свободная мысль. 1993. № 1.
- Берман Х. Дж. Верховенство права и правовое государство. Кентавр 1992. Сентябрь-октябрь.
- Бессонов Б. Н. Русская идея, мифы и реальность. В двух томах. – М., 1993.
- Бессонов Б. Н. Судьба России: взгляд русских мыслителей. – М., 1993.
- Бжесинский З. Большой провал. Агония коммунизма. Квинтессенция. – М., 1990.
- Благоволин С. О. О внешней и внутренней политике России. Свободная мысль. 1992. №18
- Блондель Ж. Политическое лидерство. – М., 1992.
- Большой энциклопедический словарь. В двух томах, – М., 1991.
- Бондар А. Наука о политике. Реферат. – М., 1990.
- Борисов В. К. Демократизация общества и преодоление бюрократизма (социально-политический аспект). – М., 1990.
- Борисов В. К. Теория политической системы. – М., 1991.
- Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная мысль. Свободная мысль 1992. № 14.
- Борчев М. А. О военной организации Содружества Независимых Государств. Военная мысль. 1993. № 3.
- Брукан С. Плюрализм и социальные конфликты: Социально-исторический анализ социологического общества. Пер. с англ. – М., 1990.
- Булгаков С. Н. О социальном идеале Власть и право. Из истории русской православной мысли. – Л., 1990.
- Буржуазные партии и политическая борьба в странах Востока. Отв. ред. В. Ф. Ля. – М., 1987.
- Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А. Современный Левиафан – М., 1985.
- Бюрократия и общество. -М., 1991.
- Валентинов Н. В. Наследники Ленина. -М., 1991.
- Валентинов Н. В. Не адресованный портрет. – М., 1993.
- Варывдин В. А. Гражданское общество. Социально политический журнал. 1992. № 8.
- Варывдин В. А. Политология в схемах, таблицах, определениях. – М., 1991.
- Василенко И. П. Современные политологические доктрины. – М., 1992.
- Василюк М. А., Ключев А. В. Политический плюрализм. С. Пб., 1992.
- Введение в социологию международных отношений. – М., 1992.
- Вебер М. Избранные произведения. – М., 1992.
- Вебер М. Харизматическое господство. Социологические исследования. 1988. №5.
- Верховенство права. Сб. статей по политологии США. – М., 1992.
- Вите О. Социализм и либерализм: возможен ли синтез? Свободная мысль. 1992. № 14.
- Власов Ю. М. Средства массовой информации и современное буржуазное государство. – М., 1985.
- Власть, демократия, привилегии. И. В. Бестужев Ляды и др. Вопросы философии. 1991. №7.
- Власть: очерки современной политической философии Запада. Под ред. В. В. Мшвенирадзе. – М., 1989.
- Власть: Философско-политические аспекты. – М., 1989.
- Волкова Н. В. Популизм и консерватизм: к истории американской политической мысли конца XIX века. – М., 1992.
- Восстание киргизов и казахов в 1916 году. – Бишкек, 1995. -112с.
- Всеобщая декларация прав человека. Права человека. Сборник международных документов. МГУ, 1990.

- Гаврилов Ю. Н. Развитие современной цивилизация и японские грани «человеческого фактора» Кентавр. 1992. Ноябрь-декабрь.
- Гаджиев К. С. Этика и политика. Мировая экономика и международные отношения. 1992. № 3.
- Галаганова С. Г., Фролова М. А. Современная западная политическая теория: основы парадигмы исследования. – М., 1993.
- Галкин Ю. Ю. «Зеленые» в России, кто они? – М., 1992.
- Галкин Ю. Ю. Экологическое движение. – М., 1993.
- Гегель Г. Ф. Политические произведения. – М., 1978.
- Гегель Г. Ф. Философия права. – М., 1990.
- Геллер М. Седьмой секретарь: Блеск и нищета Михаила Горбачева. – Лондон, 1991.
- Глухова А. Формирование демократического консенсуса в переходном обществе: опыт проблемы // Социально-политический журнал. 1993. № 1-2.
- Гоббс Т. Левияфан. Соч. в 2-х т. Т. 2, – М., 1990.
- Голубев В. И. Социальная жизнь // Основы общественных наук. – М., 1992.
- Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. – М., 1987.
- Государственный образовательный стандарт Российской Федерации // Социально-политический журнал. 1993. № 8.
- Гранин Ю., Иванов Д. Другой Маркс. Свободная мысль 1993. №6.
- Грузек Дж., Литтон Х. Социальное развитие: История, теория, исследование. – М., 1992.
- Губогло М. Н., Элебаева А. Б. Гражданские Движения в Кыргызстане. – М., 1991. – 31 с.
- Гуттенбергер Б. Теория демократии // Полис. 1991. №4.
- Гумилев Л. Н. От Руси к России. Очерки этнической истории. – М., 1992.
- Гусев В. А. Проблемы государственного устройства в трудах И. А. Ильина // Социально-политические науки. 1992. № 2-3.
- Давыдов Ю. М Вебер и Россия // Социологические исследования. 1992. № 3.
- Даль Р. Природа политического процесса. // Социально-политические науки. 1990. №10.
- Дахин В. Н. Личность, общество, государство (Проблемы развития гражданского общества). – М., ИНИОН, 1992.
- Дейцев С. Е. Политическая наука в СССР в 80-е годы. Советское государство и право. 1990. №10.
- Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985.
- Джамгирчинов Б. Д. Очерк политической истории XIX века. – Ф., 1966.
- Джигитов С. Наше прошлое, настоящее, будущее. – Бишкек, 1993-85с.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М., 1992.
- Джона Роулса. – М., 1992.
- Дискин И. С. Социокультурный базис перестройки. – М., 1992.
- Дмитрев Ю. А., Токмаков К. К. Россия: становление многопартийности. – М., 1992.
- Древние цивилизации. – М., 1989. – 479 с.
- Дубов И. От Монтегкье до наших дней. Диалог. 1993. № 1
- Дьон Дж. Школа и общество. – М., 1924.
- Дюверже М. Однопартийность. Политика. 1990. №6-7.
- Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
- Евдокимов В. Б. Партии в политической системе буржуазного общества. Свердловск, 1990.
- Европейская интеграция: Мировые проблемы. – М., 1992.
- Жалалабат облусу. Энциклопедия. – Бишкек, 2003.
- Желев Ж. Фашизм: Тоталитарное государство. – М., 1991.
- Житенев В. А. Политическая культура: опыт формирования и проблемы. – М., 1990.
- Журавлев В. В. Сталинская модель: взгляды сквозь годы. – Кентавр. 1992. Ноябрь-декабрь.
- Жусуп Баласагын. Куттуу билим: Дастан. – М., 1993. – 496 б.
- Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века. – Кентавр. 1992. Июль-август, сентябрь-октябрь.
- Замбровский Б. К. К вопросу о формировании гражданского общества и правового государства // Социально-политические науки. 1991. № 6.
- Западная демократия. Основы стабильности: Научно-аналитический обзор. – М., 1990.
- Зарубежная политическая наука: история и современность. – М., 1991.
- Зверев А. Ф. Теория бюрократии: от М. Фейера к Л. фон Мизесу. Государство и право. 1992. № 2.
- Зубов А. Б. Парламентская демократия и политическая традиция Востока. – М., 1990.
- Зуев В. И. Власть в системе политических категорий. Государство и право. 1992. № 5.
- Иванов В. А. Политическая психология. – М., 1990.
- Иванов В. Н. Межнациональные отношения в России: состояния и перспективы. // Социально-политический журнал. 1993. №4
- Иванов Н. П. Теория управления при переходе к рынку // Полис. 1992. № 1-2.
- Ильин В. В. Человек в тоталитарном обществе // Социально-политический журнал. 1992. № 6-7.
- Ильин И. А. Наши задачи. – Париж-Москва, 1992.
- Ильин И. А. Путь к очевидности. – М., 1993.
- Ильин М. В., Коваль Б. И. Две стороны одной медали: гражданское общество и правовое государство // Полис. 1992. №1-2.
- Ильин М. В., Коваль Б. И. Что есть политика и что – наука о политике // Полис. 1991. № 4.
- Интеллигенция и власть. – М., 1992.
- Исаев И. Политико-правовые учения в России. – М., 1991.
- Ислам: Словарь атеиста. – М., 1988-54 с.

- Исследование международных конфликтов. Международный журнал социальных наук. 1991. № 3.
- Иссык-Куль. Нарын: Энциклопедия. – Фрунзе, 1991. – 512 с.
- Истоки современной политической мысли и российской многопартийности. – М., 1993.
- История политических и правовых учений: домарксистский период. – М., 1991.
- Ишенаалы Арабаев. Бишкек, 1993. – 116 б.
- Каверин С. Б. Потребность власти. – М., 1991.
- Калина В. Ф. Политическое развитие России второй половины XIX-начала XX веков. – М., 1993.
- Калыгул Бай уулу. – Бишкек, 1992. – 49-6.
- Кант И. Вечный мир. Соч. в 6-ти т. Т. 6. – М., 1966.
- Кант И. Метафизика нравов. Соч. в 6-ти т. Т. 4(2). – М., 1966.
- Капустин Б. Г. Демократия и справедливость //Полис. 1992. №1-2.
- Карасаев Х. Өзгөртүлгөн сөздөр. Сөздүк. – Фрунзе, 1986. -4246.
- Карасаев Х. Камус наамадан жороп: Сөздүк. – Бишкек, 1992. -786.
- Карпов Л. Россия и правовое государство. Свободная мысль. 1992. №9.
- Каспие С. Национализм и космополитизм в современном мире //Свободная мысль. 1993. № 4.
- Касым Тыныстан уулу: Адабий чыгармалар. Бишкек, 1991- 192 б.
- Каутский К. Путь к власти. – М. . 1959.
- Кейнс Дж. Россия. Социологические исследования. 1991. № 7.
- Кентавр. 1991. Октябрь-ноябрь.
- Кива А. В. Социальная революция на исходе XX века. – М., 1992.
- Ким Р. С. Человек в политике: опыт политического анализа. – Барнаул. 1991.
- Кларк У. С. Социальная экология глобальных изменений //Международный журнал социальных наук. 1989. Август.
- Ключников Ю. В. Мораль, право, политика как этическая сфера //Полис. 1992. № 1-2.
- Ковалев А. М. Что же такое социализм? – М., 1991.
- Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории. – М., 1990.
- Ковлер А. И. Франция: партии и избиратели. Отв. ред. В. А. Туманов. – М., 1984.
- Кожобеков М. Ч. Осмоналы Сыдык уулу жөнүндө маалымат. Ала-Тоо. 1989. № 3.
- Комаровский В. В. Девять тезисов о рабочем и профсоюзном движении в России. //Полис. 1992. № 3.
- Констан Б. О. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей. Полис. 1993. № 2.
- Контанджанян Г. С. Грани согласия – конфликта: Цивилизационные проблемы теоретической и прикладной политологии. – М., 1992.
- Концепция современной политологии (введение). – М., 1993.
- Королева-Конопляная Г. И. Идеальное государство и идеальное управление в политических учениях Платона и Аристотеля. – М., 1992.
- Короленко В. Г. Письма А. В. Луначарскому. //Новый мир. 188. №1.
- Косарев А. П. Демократические партии в политической системе социализма. Казань, 1987.
- Кочетков А. О оформлении гражданского общества. //Социально-политические науки. 1992. №1.
- Коэн С. Американская политика и будущее России. //Полис 1993.
- Крамник В. В. Социально-психологический механизм политической власти. – Л., 1991.
- Красильщиков В. А. и др. Модернизация России (Мировой опыт и ваши перспективы). – Кентавр. 1992. Май-июнь.
- Краснов Б. И. Власть как явление в общественной жизни //Социально-политические науки. 1991. № 11.
- Краснов Б. И. Конфликты в обществе. //Социально-политический журнал. 1992. № 6-7.
- Краснов Ю. К., Кривогуз И. М., Неминуций В. П. Основы науки и политике. Учебник. Ч. I, II. – М., 1993.
- Краткий политический словарь. – М., 1988.
- Краткий словарь по социологии (Под ред. Д. М. Гвишиани и др.) – М., 1988. – 479 с.
- Краткий словарь терминов и понятий по политологии. – Бишкек, 1995. – 80 с.
- Кризис цивилизации и пути социального обновления мира. – М., 1991.
- Кропоткин П. А. Анархия: ее философия и идеология. – М., 1911.
- Кулик А. Посттоталитарное развитие, политология и информатика: проблемам взаимосвязи. – М., 1990.
- Куличенко В. А. Демократический централизм и развитие внутрипартийных отношений. – М., 1985.
- Культурология. XX век. Антология. – М., 1995, -703 с.
- Курманов З., Плоских В. М. и др. Абдыкерим Сыдыков -национальный лидер. – Бишкек, 1992. – 182 с.
- Курс лекций. Социально-политический журнал. 1993. №3.
- Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 1993. -446.

- Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 2003.
- Кыргыз Совет Энциклопедиясы. т. I – VI. – Фрунзе, 1977-1980.
- Кыргыз ССРи. Энциклопедия. – Фрунзе, 1983.
- Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. – Бишкек, 2003.
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (Жаңы редакция). – Бишкек, 2002.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. т. I. – Фрунзе, 1984.
- Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт. -Бишкек,1993, Т. 11, -576 б.
- Кыргызская Республика. Отчет о человеческом развитии. – Турция, 1995. – 66 с.
- Лавров П. Л. Философия и социология. В 2-х т. – М., 1965.
- Лазоренко Е. В. Личность или нация? //Полис. 1992. № 4.
- Лассуэл Г. Как интегрировать науку, мораль и политику. //Социально-политические науки. 1990. № 11.
- Лафонтен О. Общество будущего. Политика реформ в изменившемся мире. – М., 1990.
- Ленин В. И. Государство и революция. Полн. собр. соч. Т. 33.
- Ленин В. И. О государстве. Там же. Т. 39.
- Лесников Г. П. Властные отношения в России в условиях экономических и политических реформ. – М., 1991.
- Липсет С. Политическая социология. Американская социология. – М., 1972.
- Лобер В. Л. Демократия: Исторические корни, содержание и тенденции развития. – М., 1992.
- Локк Дж. Два трактата о государственном правлении. Соч. в 3-х т., Т. 3. – М., 1988.
- Макаренко В. П. Политическая социология, нормативный подход. Государство и право. 1992. № 7.
- Макиавелли Н. Государь. – М., 1989.
- Макмерти Д. Кризис Марксизма: возможно ли его марксистское объяснение. //Полис. 1992. № 4.
- Маликова Р. Н. Парадоксы межнационального общения. – М., 1992.
- Мамут Л. С. Этанализм и анархизм как типы политического сознания. – М., 1989.
- Мангейм К. Консервативная мысль. //Социологические исследования. 1993. № 1.
- Мангейм К. Идеология и утопия. – М., 1992.
- Маркс К. К критике гегелевской философии права. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 1.
- Марксизм: про и контра. – М., 1992.
- Маркузе Г. Одномерный человек. – М., 1993.
- Масалиев А. Границы жизни и бедное наше Отечество. – Бишкек, 1993. – 320 с.
- Масленников Н. Международная социал-демократия: политика и ценности. //Свободная мысль. 1992. №6.
- Массовые движения в современном обществе. – М., 1990.
- Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология. – М., 1991.
- материализма. – М., 1991.
- Медведевский А. М. Я. Острогорский и политическая социология в XX веке. //Социологические исследования. 1993. № 1.
- Мельниченко В. Феномен к фантом Ленина. – М., 1993.
- Методы изучения общественного мнения. – М., 1992.
- Мигولاتьев А. А. Актуальные проблемы мирового политического процесса. //Социально-политический журнал. 1993. № 4.
- Мигولاتьев А. А. Альтернативы века: что впереди? – М., 1992.
- Мизронян Д. История теории демократии. – Таллин, 1991.
- Миллс Ч. Властвующая элита. – М., 1959.
- Милон-Дельсоль Ш. Политические идеи XX века. – М., 1992.
- Мир политики: Суждения и оценки западных политиков. – М., 1992.
- Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. Диалог. 1990. № 3, 5, 7.
- Мокин С. В., Бандура С. И. Человек и власть. Вестник МГУ. 1992. № 2.
- Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе, 1990. – 256 б.
- Молодежь в России на рубеже 90-х годов. – М., 1992.
- Молодежь и демократия: Исторический опыт стран Запада. – М., 1992.
- Моммен А. Федерализм и национальное государство // Полис, 1992. № 4.
- Монтескье Ш. Избранные произведения. – М., 1955.
- Мурадян А. А. Самая благодарная наука: Об основных понятиях международной политической теории. – М., 1990.
- Мусулман парзы. Мусулманчылык. – Бишкек, 1992. – 47 б.
- Мухаев Р. Т. Саясат таануунун негиздери. – Бишкек, 1998. – 208 б.
- Мухамметбердиев О. Б. Национальное самосознание. – М., 1992.
- Мясников О. Г. Субъекты политики. //Социально-политический журнал. 1993. № 5-6.
- На пороге кризиса: Нарастание застойных явлений в партии и обществе. – М., 1990.
- Нарта М. Теория элит и политика: К критике элитаризма. – М. 1978.
- Национальная безопасность: критерии, концепции, проблемы. Армия. 1992. № 6.
- Национальное государство, теория, история, политическая практика. Круглый стол. //Полис. 1992. № 5-6.
- Никифоров Л. Общество смешанного типа: возможность развития в России //Свободная

мысль. 1995. №3.

Николаев Ю. А. Оборонная достаточность: критерии и методы оценок. //Военная мысль. 1992. № 4-5.

Новые специальные движения и социокультурные эксперименты. – Вып. 2. – М., 1991.

Нысанбаев А. Н., Сулейманов Ф. М. Между мифом и разумом: из опыта духовных исканий XX века. -Алма-Ата, 1991.

О некоторых методологических оценках политики. //Социально-политические науки. 1992. № 3.

Образ жизни и состояние массового сознания. – М., 1992.

Овчинников Г. К. Противоречия между базисом и настройкой и способы разрешения. – М., 1990.

Ожукеева Т. О. и др. Права человека и демократия. –Бишкек, 1996, 164 с.

Ожукеева Т. О. Основы политической науки. -Бишкек, 1995. 229 с.

Олех Л. Г. Проблемы и перспективы социально-политической теории в высшей школе. //Вестник МГУ. Серия XII, 1992. №3.

Ориентация – поиск: Восток в теориях и гипотезах. – М., 1992.

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. //Вопросы философии. 1989. № 3.

Ортега-и-Гассет Х. Старая и новая политика. //Полис. 1992. №3.

Орусча-кыргызча сөздүк. – Фрунзе, 1988. -480 б.

Осинов Г. Мифы уходящего времени. // Социологические исследования. 1992. №6.

Основы политической науки. Учебное пособие. В двух частях. – М., МГУ, 1993.

Основы политологии. Краткий словарь терминов и понятий. – М., 1993 – 168 с.

Основы политологии. Курс лекций. – М., МГУ, 1992.

Отечественные востоковеды о своей стране. – М., 1992.

Ош области. Энциклопедия. – Фрунзе, 1989. – 512 б.

Паренти М. Демократия для немногих. – М., 1996.

Парламенты мира. – М., 1991.

Партия и новые общественно-политические движения: Проблемы диалога. – М., 1990.

Петухов В. Б. Российское демократическое движение: путь к власти. //Полис. 1992. № 12.

Пищулин Н., Сокол С. Политическое лидерство. – М., 1992.

Платон. Государство. Соч. Т. 3. – М., 1971.

Плеханов Г. В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Избранные философские произведения в 5-ти томах. – М., 1957.

Позняков Э. А. Политическая наука сегодня. //Социально-политический журнал. 1992. №10.

Позняков Э. А. Современные геополитические изменения и их влияние на безопасность и стабильность в мире. //Военная мысль. 1993. № 3.

Политика и рынок. Ч. 1. – М., 1992;

Политика и экономика (часть I). – М., 1993.

Политика как объект исследования. – М., 1991.

Политическая идеология. Политическое сознание. Политическая культура: Спецкурс по политологии (сост. Пухова М. Ф., Бегиматов Ж. Б., Арзыматова А. А.). – Бишкек, 1995. – 152 с.

Политическая история России в партиях и лицах. – М., 1993.

Политическая Россия сегодня. – М., 1993.

Политическая система и политическая жизнь общества. – М., 1991.

Политическая теория: тенденции и проблемы. Вып. I – М., 1993.

Политические деятели России 1917: Биографический словарь. – М., 1993.

Политические партии: Справочник. – М., 1986. – 382 с.

Политический лидер, партия и общество. – Саратов, 1992.

Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование и управление. – М., 1992.

Политологический словарь. В двух частях. Ч. 1-М., 1994, ч. II. -М., 1995 – 224 с.

Политология вчера и сегодня. – М., 1991. Вып. 1-3. 1992. В. 4.

Политология студенту в вопросах и ответах. – М., 1992.

Политология. Курс лекций. – М.: //Социально-политический журнал. 1993.

Политология. Краткий тематический словарь. Вып. 1. – М., 1992.

Политология. Курс лекций. – М., 1993.

Политология. На Российском фронте. Учебное пособие. – М., 1993.

Политология. Практикум. – М.: //Социально-политический журнал. 1993.

Политология: Словарь справочник. – М., 1991.

Пономарев В. Самодеятельные общественные организации Казахстана и Киргизии 1987-1991 (опыт справочника). – М., 1991, – 104 с.

Попов А. П., Зеленцов А. Б. Политология. В 2-х т. – М., 1993.

Попов А. С. Теология освобождения и марксизм: особенности синтеза. //Философские науки. 1992. №2.

Поннер К. Открытое общество и его враги. В 2-х т. – М., 1992.

Права человека: Пособие для учителя. – М., 1994. – 206 с.

Православие: Словарь атеиста. – М., 1988. – 272 с.

Приватизация: Опыт Восточной Европы и Азии. – М., 1992.

Проблемы мировой политики. –М., 1932.

- Программные документы политических партий (краткий справочник). – Алматы, 1994. -129с.
- Пугачев В. П. Субъекты политики. –М., 1991.
- Рабочий класс и социальный прогресс. –М., 1992.
- Разаков Т. Ош коогаланы: КГБнын материалдары боюнча. – Бишкек, 1993. – 112 б.
- Рахматуллин Э. С., Моделстов В. П. История социально-политических учений. -Казань, 1992.
- Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. – Оксфорд. 1985. -133с.
- Рейнвальд Н. И. Личность и характер. – М., 1912.
- Религия на войне. Вера и мужество. 1993. № 1.
- Ретроспективная и сравнительная политология: публикация и исследования. – М., 1991.
- Рогачев С. В. Политология: введение к предмету. – М., 1992.
- Россия и Восток: проблемы взаимодействия. В. 2-х ч. – М., 1993.
- Ростоу У. Стадия экономического роста. Нью-Йорк. – М., 1961.
- Русская идея. – М., 1992.
- Русская нация на грани тысячелетия. – Кентавр. 1993. № 2.
- Руссо Ж-Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми. Соч. Т. – М., 1973.
- Руткевич М. Н. Социальная поляризация. Социологические исследования. 1992. № 9.
- Рябов В. В., Хаванов Е. И. Общественный интерес, общественные движения и политические партии. – М., 1993.
- Саидкасимов С. С. Национальный вопрос в программах политических партий России. – Кентавр. 1992. № 1-2.
- Салмин А. М. Современная демократия: История, структура, культурные конфликты. – М., 1992.
- Самари К. План, рынок и демократия: Опыт так называемых «социалистических» стран. – М., 1992.
- Санистебан Л. С. Основа политической науки. – М., 1992.
- Сартори Дж. Вертикальная Демократия. //Полис. 1993. №2.
- Синайский А. С. Геополитика и национальная безопасность России. //Военная мысль. 1992. № 3.
- Словарь античности. Пер. с нем. – М. » 1989. – 704 с.
- Словарь по этике. – М., 1983.
- Смирнов В. В. Политическая безопасность. Политический конфликт. – Кентавр. 1992. Ноябрь-декабрь.
- Смирнов И. П. Демократия в теории, тоталитаризм на практике. //Социально-политический журнал. 1992. №20.
- Современная западная социология. Словарь. –М., 1990.
- Современный консерватизм. –М., 1992.
- Современный словарь иностранных слов. – С. Пб., 1994. – 752с.
- Сознание в социокультурном контексте. Алматы, 1993.
- Соловьев А. И. Политическое сознание и политическая культура. – М., 1991.
- Солтонбеков Б. Азаттыктын алдында (даректүү баян). – Бишкек, 2001. –129 б.
- Солтонбеков Б. Жалал-Абад тарыхы – кичи энциклопедия. – Бишкек, 2002. –109 б.
- Солтонбеков Б. Кылымдарды карыткан кыргыздын каада-салттары. – Бишкек, 2000.
- Солтонбеков Б. Саясий ойлордун өнүгүш тарыхынан. – Бишкек, 1992. – 27 б.
- Сорман Г. Либеральные решения. – М., 1992.
- Сорокин К. Э. Российские интересы и рассуждение.) (Полис. 1992, №4.
- Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. –М., 1992.
- Социальная справедливость и проблемы перехода к рыночной экономике. – М., 1992.
- Социальная сфера: политика и духовное развитие общества. – М., 1991.
- Социальные конфликты: Экспертиза, прогнозирование, технология разрешения. – М., 1992.
- Социальные основы политологии. – М., 1991.
- Социальные ресурсы и социальная политика. – М., 1992.
- Спенсер Г. Личность и государство. //Свободная мысль. 1991. №13
- Сутор Б. Политическая этика. //Полис. 1993, №1.
- Тарносский К. Н. Социально-экономическая история России. – М., 1992.
- Тихомиров В. Б. Политика централизма – путь к стабильности. //Социально-политический журнал. 1992. №8.
- Тойнби А. Постигание истории. – М., 1991.
- Токвиль А. Демократия в Америке. – М., 1992.
- Топорнин В. Н. Европейские общества: Право и институты. – М., 1992
- Тоффлер О. Третья волна, – М., 1992.
- Тоффлер О. Смещение власти: Знание, богатство и принуждение на пороге XXI века. – М., 1991.
- Уайтхед Дж. В. Иудий – христианский взгляд, на право и гражданское правление. Укук: Кыскача энциклопедия. – Фрунзе, 1988. – 496 б.
- Управление – это наука и искусство. – М., 1992.
- Урстанбеков Б. У., Чороев Т. К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк» – Фрунзе, 1990. – 288 б.
- Усубалиев Т. У. Я вызывал огонь на себя. Выпуск I. – Бишкек, 1992, – 40 с. Выпуск 2.

- Бишкек, 1992. – 24 с.
- Фарукишин М. Х. Политическая система общества //Социально-политические науки. 1991. №5.
- Федосеев А. А. Современная американская буржуазная политология. Истоки, традиции, новации. –Л., 1989.
- Федотов Г. П. Трагедии интеллигенции. О России и русская философской культуре. – М., 1990.
- Философия политики. Книги I-IV. – М., 1993-1994.
- Философский словарь. – М., 1991.
- Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. – М., 1992.
- Флиман М. Современный либерализм. – М., 1989.
- Флоренский П. А. Предполагаемое государственное устройство в будущем. Литературная учеба. 1991. №3.
- Формирование гражданского общества: тенденции и перспективы развития. – М., 1991.
- Формозер Г., Френкин А. Консервативная революция. //Полис, 1991 № 1-2.
- Фотев Георги. Гражданское общество. – София. 1992.
- Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М., 1991.
- Фромм Э. Иметь или быть? – М., 1990.
- Фрунзе: Энциклопедия. – Фрунзе, 1986. – 228 б.
- Фурман Д. Наша странная революция. Свободная мысль. 1993. №1.
- Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. – М., 1992.
- Хазанович Р. Н. Современные американские концепции идеологии. – Харьков. 1991.
- Хайек Ф. Путь к рабству. //Новый мир. 1991. № 7-8.
- Халипов В. Ф. Политика как наука и искусство //Социально-политические науки. 1992. № 7.
- Ховетидтер Р. Американская политическая традиция и ее создатели. – М., 1992.
- Ценности культуры и современная эпоха. – М., 1990.
- Цыганов П. А. Раймон Арон о политической науке и социологии международных отношений. //Социально-политические науки, 1991. № 5.
- Человек и общество: Основы современной цивилизации. – М., 1995.
- Человек, политика, ключевые проблемы общества: Различные регионы мира. –М., 1990.
- Чиркин В. Е. Государственная власть в развивающихся странах. – М., 1990.
- Чичерин Б. Н. Свобода в государстве. Власть и право. Из истории правовой мысли. – Л., 1990.
- Чүй областы: Энциклопедия. – Бишкек, 1995.
- Что есть что в мировой политике: Словарь-справочник. – М., 1987.
- Шабдан баатыр. Бишкек. 1992. – 176 б.
- Шабо Ж.-Л. Государственная власть: конституционные пределы и порядок осуществления. //Полис. 1993, № 3.
- Шабров О. Ф. Политическая система: структура, типология, устойчивость. – М., 1993.
- Шаниро И. Три способа быть демократом. //Полис. 1992. № 1-2.
- Шаповалов В. О перспективах консервативной партийной политики в России. //Социологические исследования. 1993. № 4.
- Шаран П. Сравнительная политология. – М., 1992.
- Шацкий Е. Утопия и традиция. – М., 1990.
- Шварценберг Р. Ж. Политическая социология. В 3 ч. – М., 1992.
- Шестопал Е. Б. Очерки политической психологии. – М., 1990.
- Шестопал Е. В. Личность и политика. – М., 1990.
- Шин И. А. Плюрализм и тоталитарность: к легитимности в современном мире. //Философские науки. 1991. № 12.
- Шлакова Р. П. Западная социология: история и развитие. //Социально-политический журнал. 1992. № 10.
- Шмачкова Т. В. Мир политических партий. //Плюс. 1992. № 1-2.
- Шмид К. Демократия – это шанс сделать государство человечнее. – Польша, 1995. -15 с.
- Шпак В. Ю. Курс лекций по политологии. – Воронеж, 1991.
- Штукина Т. А. Роберт Такер о политическом лидерстве. //Социально-политические науки. 1991. №6.
- Щегорцев В. А. Политическая культура: модели и реальность. – М., 1990.
- Ысык-Көл форуму. – Фрунзе, 1987. – 272 б.
- Эволюция партийных систем стран Европы и Америки в 80-е годы. –М., 1990.
- Экхунд К. Эффективная экономика. Шведская модель. – М., 1991.
- Экономика и политика. Взаимосвязь и взаимодействие. – М., 1990.
- Элементы теории политики. – Ростов-на Дону. 1991.
- Эмин В. Региональные конфликты и международные организации. – М. 1991.
- Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Там же. Т. 21.
- Эпоха демократии. Переход к демократии на Востоке и Юге. //Международный журнал социальных наук. 1991. №1.
- Эркебаев А. Молдо Кылыч. Ала-Тоо. 1989. № 2.
- Эркин Кыргызстан (ЭрК) демократиялык партиясы. – Бишкек, 1993- 55 б.
- Этингер Я. Межнациональные конфликты в СНГ и международный опыт. //Свободная мысль. 1993. №3

- Юдахин К. К.* Кыргызча-орусча сөздүк. т. I-II. – Фрунзе, 1985.
Юридический справочник для населения. – М. . 1989. – 624 с.
Янов А. Л. Изобретение демократии. Диалог. 1991. № 9.
Янов А. Л. Русская идея и 2000-й год. Главы из книги. – Нева. 1990. №9.

КИРИШ СӨЗ.....	5
САЯСАТ ТААНУУ ИЛИМИ: ПАЙДА БОЛУШУ, ӨНҮГҮШҮ, МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДҮҮЛҮКТӨРҮ	
Саясий илимдин жаралышы: предмети, мазмуну, методдору	7
Саясат таануу илиминин мыйзам ченемдүүлүктөрү жана функциялары	13
Саясат таануунун функциялары	14
Кыргызстанда саясий ой-пикирдин өнүгүшү жана саясат таануу илиминин калыптанышы.....	15
САЯСАТ ДЕГЕН ЭМНЕ?	19
Саясат түшүнүгү	19
Саясаттын формасы, мазмуну, функциялары.....	21
Саясаттын ахлак-адептүүлүгү жөнүндө.....	23
Адептүү саясат мүмкүнбү?	23
Саясаттын максаттары, методдору, каражаттары.	26
Саясаттагы зордук жана зордобоо.....	26
Кыргыз Республикасынын конституциялык адам укуктары жана эркиндиктери.....	27
Адам укуктары жана эркиндиктери	27
Адамдын жашоого, бедел-баркка болгон укугу	29
Адамдын жеке эркиндигине жана коопсуздугуна, жеке турмушуна жана турак жайына эч кимдин кийлигишпөө укугу.....	31
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙМАГЫНДА ЖҮРҮҮ, БАРАР ЖАНА ТУРАР ЖЕРИН ТАНДАП АЛУУ	
ЭРКИНДИГИ	32
Дин тутуу эркиндиги	33
Ой-пикирлерди эркин билдирүү укугу	34
Саясий укук, эркиндиктер.....	35
Экономикалык эркиндиктер	36
Эс алуу укугу.....	37
Эне менен балалыктын мамлекет тарабынан корголушу.....	39
Социалдык камсыз болуу укугу	39
Адамдын саламаттыкты сактоо жана медициналык жардам алуу укугу	40
БИЙЛИК ДЕГЕН ЭМНЕ?.....	41
Бийлик түшүнүгү. Бийликтин бөлүнүшү	41
Бийликтин ресурстары жана түрлөрү.....	44
Бийликтин легитимдүүлүгү менен эффективдүүлүгүнүн өз ара катнашы жана биринен-бири көз карандылыгы.	45
Саясаттын субъектилери	46
Социалдык топтор саясаттын субъектиси катарында	46
Саясий элита.	48
Саясий лидерчилик.	50
АЗЫРКЫ ЗАМАНДАГЫ САЯСИЙ СИСТЕМАЛАР ЖАНА САЯСИЙ РЕЖИМДЕР	53
Саясий система түшүнүгү жана анын түрлөрү.....	53
Саясий режимдер: тоталитаризм, авторитаризм, демократия.....	56
Тоталитаризм.....	57
Демократия	58
Демократташтыруунун өбөлгөлөрү жана жолдору.....	59
САЯСИЙ ИНСТУТУТТАР	61
Мамлекет	61
Саясий партиялар.....	63
Партиялардын жана партиялык системалардын сандык критерий боюнча типологиясы	65
Шайлоо системасы.....	67
Шайлоо системасы жана башкаруу формасы:	68
эффективдүү айкалыштарды издөө	68
Граждандык коом.....	69
САЯСИЙ ИДЕОЛОГИЯ ЖАНА МАДАНИЯТ	71
Дүйнөлүк саясий идеологиялар	71
Либерализм.....	73
Консерватизм.....	74
Коммунизм	74
Фашизм	74
Социал-демократизм.....	75
Саясий маданият	75
Саясий социалдашуу.....	77
САЯСИЙ КОНФЛИКТТЕР	81

Саясаттагы конфликттердин мазмуну жана мааниси	81
Саясий конфликттерди башкаруу.....	82
ТЕРМИНДЕРДИН СӨЗДҮГҮ (А–Я)	87–334
БИБЛИОГРАФИЯ.....	336

Саясат таануу: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш Б. Солтонбеков (төрага) ж. б. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 350 б.

ISBN 9967-14-011-9

С _____

ББК 66.01я2

САЯСАТ ТААНУУ

Энциклопедиялык окуу куралы

Өндүрүш бөлүмүнүн башчысы *А. Абдрахманова*

Техн. редактору *Ж. Жолдошева*

Компьютерде терген *А. Бекбосун кызы*

Компьютердик калыпка салган *Ж. Медералиева*

ИБ №194

Терүүгө 01.04.04 берилди. Басууга 22.08.04 кол коюлду. Форматы 60х84¹/₁₆.

Кыргыз Таймс ариби менен терилди. Офсет кагазына, офсет ыкма менен басылды.

Көлөмү 22 накта басма табак. Заказ № 36.

Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

720040, Бишкек шаары, Эркиндик проспектиси, 56-үй.